

మహాకవి కాళిదాసకృతమ్

విక్రమోర్వశీయమ్

ఆంధ్ర 'కరదీపికా' వ్యాఖ్యానహితమ్

వ్యాఖ్యాత :

డాక్టర్ పాటిబండ మాధవశర్మ

రీడర్, ఆంధ్రకాళి,

ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయము, హైదరాబాదు.

891-22

కాళి - విక్ర

౧౦౦౪౧

ప్రకాశకులు :

శ్రీ పరమేశ్వర పబ్లికేషన్సు

విక్రమవల్లి : : హైదరాబాదు-20

70004

శ్రీ

మహాకవి కాళిదాసకృతమ్

విక్రమోర్వశీయమ్

ఆంధ్ర 'కరదీపికా' వ్యాఖ్యానహితమ్

Acc. No. 6868

వ్యాఖ్యాత :

డాక్టర్ పాటిబండ మాధవశర్మ

రీడర్, ఆంధ్ర కాళి,

ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయము, హైదరాబాదు.

ప్రకాశకులు :

శ్రీ పరమేశ్వర పబ్లికేషన్సు

చిక్కడపల్లి :: హైదరాబాదు-20.

ప్రచురణ : 3

ప్రథమ ముద్రణము : జనవరి 1988

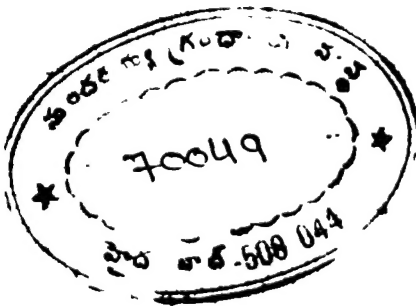
సర్వస్వామ్య సంకలితము

C-10346

99122

వెల :: రు. 5-00

మేలిప్రతి :: రు. 8-00

ముద్రణ :
చార్జి అండ్ కో,
సికింద్రాబాదు.

విన్నపము

సంస్కృత భాషా సాహిత్యముల యధ్యయనము యొక్క విలువను, అవశ్యకమును ప్రజలు, ప్రభుత్వము, విద్యాధికారులు, విద్యార్థులు ఇప్పుడిప్పుడు గుర్తించుచున్నారు. ఆ భాష యందలి కావ్యములను, నాటకములను చదివి యానందింపవలెనని పలువురు ఉత్సాహ పడుచున్నారు. అయినను సంస్కృత కావ్య నాటకములు స్వయముగా చదువుకొని యర్థము చేసికొని యానందించుటకు తగినంత భాషాజ్ఞానమును సంపాదించుటకు పలువురకు అవకాశము లభింపదు. అట్టివారికి ఉత్తమ సంస్కృత కావ్య నాటకములను ఆంధ్ర లిపితో, ఆంధ్రానువాద, వ్యాఖ్యానములతో అచ్చు వేసి అందజేయుట ఉచితము, అవసరము అని తోచి మేము ఆ కార్యమునకు పూనుకొంటిమి.

తొలి ప్రయత్నముగా మహాకవి కాళిదాసుని విక్రమోర్వశీయ నాటకమును “కర దీపికా” వ్యాఖ్యతో ప్రచురించుచున్నాము. ఇట్లే క్రమముగా పెక్కు గద్య పద్య కావ్యములను, నాటకములను ప్రచురింపవలెనని కుతూహల పడుచున్నాము.

విశ్వ విద్యాలయములు నిర్వహించు పరీక్షలకు చదువుకొను విద్యార్థుల ప్రయోజనములను గూడ దృష్టి యందుంచుకొని ఈ ప్రచురణములు సిద్ధము చేయబడుచున్నవి. వీనిని విద్యార్థులు, అధ్యాపకులు, సంస్కృత భాషా సాహిత్యాభి మానులైన యాంధ్ర రసజ్ఞులు ఆదరింతురనియు, మాయుధ్యమమును ప్రోత్సహింతురనియు ఆశించుచున్నాము.

మా ప్రయత్నముయొక్క సాఫల్యమునకు ఆంధ్ర రసజ్ఞలే ప్రమాణము.

ప్రకాశకులు.

కాళిదాసు ప్రశస్తి

“పురా కవీహం గణవాప్రశంసే కనిష్ఠికాధిష్ఠిత కాళిదాసా ‘
అద్యాపి తత్తుల్య కవే రళాదాత్ అనామికా సార్థవతీ బభూవ.”

“కవయః కాళిదాసాద్యా కవయో వయమప్యమీ
పర్యతే పరమాదౌ చ పదార్థత్వం ప్రతిష్ఠితం”

“కాళిదాస కవి కా నవం వయః మాహిమం దధి సకర్మరం వయః
విధిమాస మబలా చ కోమలా సంభవంతు మమ జన్మ జన్మని.”

“సాకూత మదుర కోమలి విలాసిని కంఠకూశితప్రాయే
శిఖా సమయేఽపి ముచే రతలిలా కాళిదాసోక్తిః”

“కాళిదాసగిరాం సారం కాళిదాసః సరస్వతీ
చతుర్ముఖోఽథవా సాక్షాత్ విదుర్నా న్యేతు మావృళః

“తస్మా దాలోచితాశేష లోకకా స్త్రేణ ధీమతా
కర్తవ్యం కాళిదాసాదేః కావ్యానాం పరిశీలనం.”

ప్రవేశిక

శ్రీ కాళిదాస మహాకవి కృతులకు అనువాదములు ప్రపంచమందలి యన్ని భాషలయందును వెలసినవి. కొన్నింట వ్యాఖ్యానములును గలవు. సంస్కృతాంగ భాషల యందలి వ్యాఖ్యానములకు లెక్కలేదు.

ఆంధ్ర భాషయం దామహాకవి కృతులకు అనువాదములు పుష్కలముగా నున్నవి. వ్యాఖ్యానములు మిక్కిలి తక్కువ. పెక్కు కృతులకు ఆంధ్రమున వ్యాఖ్యలే పుట్టలేదు. కీ. శే. వేదము వేంకటరాయశాస్త్రిలవారు మేఘ సందేశమునకు చక్కని ఆంధ్ర వ్యాఖ్య ప్రకటించిరి. ఇటీవల శ్రీమాన్ నేటూరు రామదాసయ్యంగారు అభిజ్ఞానశాకుంతలమునకు ప్రశస్తమైన ఆంధ్ర వ్యాఖ్యానము ప్రచురించిరి. శక్తివంతుల కాళిదాస కృతులకు ఆంధ్ర వ్యాఖ్యానములు పుట్టిన జాడ కానరాదు. ఎందఱెన్నితీరుల వ్యాఖ్యానించి నను తరుగనంత పౌండర్య సంపదగలవి కాళిదాసుని కృతులు. అట్టివానికి ఆంధ్రమున చక్కని వ్యాఖ్యానము వెలియించుటకు పండితులు, ప్రకాశకులు ఇంతవఱకును ఉద్యమింపకుండుట శోచనీయము.

ఆంధ్రానువాదముతో, ఆంధ్ర వ్యాఖ్యానముతో సంస్కృత కావ్య నాటకములను ఆంధ్ర లిపితో ముద్రించవలసిన యవసరము ఇప్పుడు ఏర్పడి యున్నది. ఆ యవసరమును కొంతవఱకైనను తీర్చగలదన్న యాశయముతో విక్రమోర్వశీయ నాటకము ఈ రూపమున ప్రకటింపబడుచున్నది. ఈ గ్రంథము ప్రధానముగా విశ్వవిద్యాలయ పరిషత్తు కృషియు విద్యార్థులను ఉద్దేశించి వ్రాయబడుచున్నది. అయినను కాళిదాసుని నాటక రచనా శిల్పమును ఆవిష్కరించుటకు శేయబడిన ప్రయత్నమగుటచేత నాటక రసకు లు గూడ ఇది కొంత వెలుగుచూపగలదు.

కాళిదాసుని కాలము

కాళిదాసుమహాకవి కాలము వివాదగ్రస్తమై యున్నది. కాళిదాసు భోజమహారాజు ఆస్థానమున నుండినట్లు జనశ్రుతి కలదు. భోజుడు క్రీ. శ. 1005-54 నడుమ పాలించెను కనుక కాళిదాసు అప్పటివాడు కావలెను. కాని క్రీ. శ. 684 నాటి ఐహోల్ శాసనమున కాళిదాసు పేరు కనబడుచున్నది కనుక ఆయన క్రీ. శ. 694 కి పూర్వమే ఉండియుండవలెను. భోజుని ఆస్థానమున నున్న కాళిదాసు పరిమళ కాళిదాసు కాని మహాకవి కాళిదాసు కాదని తేలినది. క్రీ. శ. 910 నాటి బాదా మహాకవి—

“నిర్గతాసు న వా కన్య కాళిదాసన్య నూక్తిమ
ప్రీతిః మధురసార్థాసు మంజరిప్యవ జాయతే”

అని హర్షచరిత్రమున స్తుతించి యుండుటచేత కాళిదాసు క్రీ. శ. 610 కి పూర్వమే యుండెనని తేలుచున్నది.

కాళిదాసు విక్రమార్కు చక్రవర్తి యాస్థానమున నుండెననియు జనశ్రుతి కలదు. తన ప్రభువుపట్ల గల అభిమానమువల్లనే పురూరవుని విక్రముడన్న పేర వ్యవహరించెననియు నందురు. ఈ విక్రమార్కుడు గుప్తవంశమునకు చెందిన చంద్రగుప్త విక్రమాదిత్యుడని కొందరి యూహ. ఈతడు క్రీ. శ. 418 నాటివాడు కనుక కాళిదాసును అప్పటివాడే కావలెను. ఈ గుప్తవంశపు రాజులపట్ల గల యభిమానమును ప్రకటించుటకే కాళిదాసు కుమారగుప్తుని స్మరింపజేయుచు కుమారసంభవము వ్రాసెననియు, స్కందగుప్తుని స్మరింపజేయుటకు స్కందశర్దమును తరచు వాడెననియు అందురు.

అశ్వమేష మహాకవి క్రీ. శ. 78 నాటివాడు. కాళిదాసు ఈయన గ్రంథమును కొంత యనుకరించెనన్న యభిప్రాయముతో కాళిదాసు క్రీ. శ. 78 కి తరువాత నే యుండెనని పలువురు తలంపు. కాని అశ్వమేషుడే కాళిదాసును అనుకరించెనని తలంచువారును గలరు. వారి యభిప్రాయమున కాళిదాసుని ప్రభువైన విక్రమార్కుడు విక్రమార్కు శక కర్త. విక్రమార్కు శకము క్రీ. పూ. 57 తో ప్రారంభించును. కనుక కాళిదాసు క్రీ. పూ.

మొదటి శతాబ్దియందు జీవించెననియు, ఉజ్జయిని యందుండెననియు వీరు నిర్ణయింతురు.

“ధన్వంతరి ఉపదేశామరసింహ శంకు
వేతాళభట్ట ఘటకర్పర కాళిదాసాః
భ్యాతో వరాహవిహారో నృపతేః సభాయాం
రక్షాని వై వరరుచి ర్నవ విక్రమస్య”

అన్న స్లోకమున వేర్కొనబడిన వారందరును సమకాలికులు కారని పరిశోధకులు నిర్ణయించిరి. కాళిదాసుని మాళవికాగ్నిమిత్రనాటక నాయకుడైన అగ్నిమిత్రుడు క్రీ. పూ. రెండవ శతాబ్దియందుండెను. నవీనుడైన ఆయన కథను నాటకము చేయుటచేతనే కాళిదాసు ‘న చాపి కావ్యం నవ మిత్య వద్యం’ అని చెప్పెనందురు. కనుక కాళిదాసు మాలవదేశ ప్రభువైన విక్రమార్కుని యాస్థానమున క్రీ. పూ. మొదటి శతాబ్దియందు జీవించి యుండెనని పలువురు నిర్ణయించిరి.

కాళిదాసు కాశ్మీరదేశపు త్రాహ్మణుడని కొందఱు తలంచుట సమంజసముగా కనబడదు. ఆయన విదర్భదేశస్థుడు. కవిగా కొంత పేరు సంపాదించిన పిదప మాళవరాజ్యమున ఉజ్జయినియందు విక్రమార్కుని యాస్థాన కవియయ్యెను. ఆయనకైలి వైదర్భి. వైదర్భనైపథ్యము అనఁ న కిష్టము. మాలవికాగ్ని మిత్రనాటక కథ విదర్భ - మాళవరాజ్యములకు సంబంధించినదే. ఆయన తన జన్మస్థానమునుండియే మేఘమును బయలుదేరదీసెను. ఉజ్జయిని మీదుగా యాత్ర చేయించెను.

కాళిదాసుని గ్రంథములు

ముకు సంహారము, మేఘసందేశము అను రఘుకావ్యములు, కుమార సంభవము, రఘువంశము అను మహాకావ్యములు, మాలవికాగ్ని మిత్రము, విక్రమోర్వశీయము, అభిజ్ఞాన శాకుంతలము అను నాటకములు కాళిదాసుని కృతులని యెల్లరు నంగీకరించిరి.

క్రుతబోధము అను ఛందోగ్రంథమును, జ్యోతి ర్విదాభరణము, నశోదయము, కాలామృతము, రోలంబరాజీయము, ఆత్మబోధము,

మున్నగు పెక్కు గ్రంథములు కాళిదాసు రచించినట్లు వివచ్యమన్నది. కాని ఆ గ్రంథములు రచించినవారు కాళిదాస నామధారులే యైవను విక్రమోర్వశీయ కర్తయైన కాళిదాసుకంటె భిన్నులు.

కాళిదాసుని ప్రతిభ

కాళిదాసు తొలుత ఒక పామరవ్యక్తి యనియు, కాళికాదేవి వర ప్రసాదమున కవితా శక్తిని పొందెననియు జెప్పదురు. ఇది నిజమైనను కాకున్నను ఆయన ప్రతిభ లోకోత్తరమైనదనుట నిస్సందేహము. ఆయన పెక్కు శాస్త్రములకు సంబంధించిన గ్రంథములు వ్రాసెనన్న మాట యెట్లున్నను ఆయన బహు శాస్త్రజ్ఞుడనుట సత్యము. వేదాది సర్వశాస్త్రములు ఆయనకు సుపరిచితములు. ఆయన లోకజ్ఞతయు సంపన్నమైనది. ఋతు సంహారముతో ఆరంభమైన ఆయన కవితా వ్యాసంగము అభిజ్ఞాన శాకుంతలముతో ముగియునాటికి క్రమముగా పరిణతమై పరివర్ణమైనది. శైలి, భావన, వర్ణన, పాత్రచిత్రణ, వస్తునిర్మాణము, రస పోషణము క్రమముగా పుష్టికొంది ఆయన కవితా వ్యాసంగము నాటకాంతమై "తత్రరమ్యా శకుంతలా" అన్న స్తుతికి పాత్రమై, సాహిత్యదర్శన సిద్ధాంతమునకు పరమమైన దృష్టాంతమైనది.

ఆయన నాటక రచనాక్రమము మాళవికాగ్నిమిత్రము, విక్రమోర్వశీయము, అభిజ్ఞానశాకుంతలము అని విజ్ఞులు చక్కగా నిర్ణయించియున్నారు.

విక్రమోర్వశీయ కథ

ఉర్వశీ పురుషుల కథకు వీతిము ఋగ్వేద - దశమమండలము - తొంబదియైదవ సూక్తమందే యున్నది. మత్స్యపురాణమునందలి కొంచెము విస్తరింపబడినది. భాగవతమున, విష్ణుపురాణమున మరింత ప్రవచించబడినది. కథా సరితాగ్రమునందును ఈ కథ వర్ణింపబడినది. కాళిదాస మహాకవి యీ గ్రంథములందలి వృత్తాంతములనుండి కొన్ని కొన్ని యంశములను గ్రహించి, కొన్ని యంశములను కల్పించి రసభావబంధురమైన యితీవృత్తమును నిర్మించుకొనెను.

1. ఋగ్వేదమున పురూరపుడు ఉర్వశిని మరల తనతో కలిసి యుండుమని కోరుట మాత్రమే కలదు.

2. విష్ణు పురాణము ననుసరించి: మిత్రావరుణుల కాపమువల్ల ఉర్వశి భూలోకమునకు వచ్చి పురూరపుని కామించి ఆయనతో నుభించుచుండును. గంధర్వు లొకనాటి రాత్రి ఆమె గొఱ్ఱెల జంటను అవహరింపగా పురూరపుడు నగ్న శరీరముతోడనే వారివెంట పరువెత్తును. మెఱుపు వెలుగుతో ఉర్వశి ఆయన నగ్నరూపము చూచి ఆయనను విడిచిపోవును. తరువాత పురూరపుడు యాగముచేసి ఉర్వశిని కాశ్యతముగా భార్యగా సంపాదించును.

3. కథా సరిత్సాగరము ననుసరించి: పురూరపుడు విష్ణు భక్తుడు. ఉర్వశి యతనిని చూచి కామించును. రాక్షసు ఆమెను కామించును. ఇది యెఱిగి విష్ణువు నారధుని పంపి యింద్రునకు చెప్పించి ఉర్వశిని పురూరపునకు ఇప్పించును. మాయాధరుడను రాక్షసుని జయించుటలో పురూరపు దిండ్రునకు తోడ్పడును. ఆ సందర్భమున స్వర్గములో సంగీత నాట్యప్రదర్శనలు జరుగును. అప్పుడు రంభ నాట్యమున పొరపాటు చేయగా పురూరపుడు ఆక్షేపించును. ఆమె గురువైన తుంబురుడు కోపించి నీవు ఉర్వశి వియుక్తుడవగుదువని పురూరపుని శపించును. పురూరపుడు విష్ణువునుగూర్చి తపస్సుచేసి యుర్వశిని కాశ్యతముగా సంపాదించుకొనును.

4. మత్స్యపురాణము ననుసరించి: పురూరపుడు ప్రతిదినము ఇంద్రుని వద్దకు పోయి వచ్చుచుండును. ఒకనాడు ఉర్వశి, చిత్రలేఖ కేళి యను రాక్షసునిచే అవహరింపబడుదురు. పురూరపుడు వారిని రక్షించి యింద్రునకు అప్పగించును. ఒకనాడు స్వర్గమున లక్ష్మి స్వయంవరమనెడు నాటకము ప్రదర్శింపబడును. లక్ష్మి వేషము ధరించిన ఉర్వశి పురుషోత్తము డనబోయి పురూరపుడు అనుటచే నాట్య గురువైన భరతుడు ఆమెను శపించును. ఆ కాపమువల్ల ఉర్వశి ఒక తీగెయైపోవును, పురూరపుడు ఒక పితాచమై రానివద్దనే యుండును. కాపావసానమున ఉర్వశి పురూరపుని భార్య యగును.

కాళిదాసుని నాటకమందలి కథకు మత్స్యపురాణ కథకు ఎక్కువ పోలిక కలదు. కాని కాళిదాసు మత్స్యపురాణ కథలో గూడ పెక్కు మార్పులు చేసినట్లు స్పష్టమే. కథా పరిశాసక కథ యందలి నారదుడు నాటకమున ప్రవేశించినాడు. జాతీనరి, విదూషకుడు, చిత్రరథుడు, కావసి మున్నగు కొన్ని పాత్రములు సృష్టించబడినవి. శిఖాబంధన విద్య కల్పించబడినది. ఉర్వశి లతగా మారుటకు ప్రణయకలహము కారణముగా చెప్పబడినది. ప్రణయలేఖ, రాణి మాన క్రోధము, వ్రతము, సంగమనీయమణి మున్నగు పెక్కు వివరములు కల్పించబడినవి. పురూరవుడు వ్రతి దినము స్వర్గమున కేగు ప్రసంగము తొలగించబడినది. ఇంద్రుని పాత్రము ప్రవేశించుకున్నను కథా గమనమునకు, పర్యవసానమునకు ఆయన యొక్క ప్రాధాన్యము నిరూపించబడినది. ఉర్వశి లతగా మారునన్న భరతుని కావమును కాళిదాసు వేరు విధముగా ఉపయోగించుకొని చతుర్థాంకమున పురూరవుని చిత్తవృత్తిని రమణీయముగా చిత్రించెను. గంధమాదనమున రాజు విద్యాధరశాలికను చూచుట, గ్రద్ధ సంగమనీయమణిని ఎత్తికొనిపోవుట, ఆయువు దానిని తాణముతో కొట్టుట మున్నగు సందర్భములు కాళిదాసుచే కల్పించబడినవి. ఇవి నాటకేతివృత్తమునకు ఎంతో చమత్కృతిని కలిగించినవి.

ఉపనంహారము

పాత్రముల గుణశీలములు వ్యాఖ్యానమున అందందు ఉల్లేఖించబడినవి కనుక ప్రత్యేకముగా వ్రాయబడుటలేదు. విద్యాధ్యులకు, అధ్యాపకులకు, సహృదయులకు ఈ 'కరదీపిక' కొంత వెలుగు చూపగలదని యాశించును. ప్రథమ ప్రయత్నమగుటచేతను, అల్పవ్యవధిలో సిద్ధము చేయవలసినచుట చేతను అనువాద వ్యాఖ్యానములందు ఏవేని దోషములు దొరలయుండవచ్చును. వీనిని సమగ్రములు, నిర్దుష్టములు, ఉపయోగకరములు కావించుటకు తోడ్పడు సూచనలు కృతజ్ఞతతో స్వీకరింపబడును. అట్టి సూచనల ననుసరించి ద్వితీయ ముద్రణము సిద్ధము చేయబడును.

మో ధ వ శ ర్క

నాటకమందలి పాత్రములు

పురుషులు

1.	పురూరపుడు	:	నాయకుడు
2.	నారదుడు	:	దేవర్షి
3.	మాణవకుడు	:	విదూషకుడు
4.	లాశవ్యుడు	:	అంతః పురోద్ఘోషి - కంచుకి
5.	గాలపుడు	:	భరత శిష్యుడు
6.	వల్లపుడు	:	
7.	చిత్రరథుడు	:	గంధర్వ రాజు
8.	అయువు	:	యువరాజు
9.	సూత్ర ధారుడు	:	ప్రస్తావనా ప్రవర్తకుడు
10.	పారి పార్శ్వకుడు	:	సూత్రధార సహాయకుడు

స్త్రీలు

1.	ఔశీనరి	:	పట్టపురాణి
2.	ఉర్వశి	:	కథానాయిక
3.	చిత్రలేఖ	:	ఉర్వశి ప్రియసఖి
4.	రంభ	:	అవ్వరప
5.	మేనక	:	..
6.	సహజన్య	:	..
7.	నిపుణిక	:	రాణి పరిచారిక
8.	సత్యవతి	:	కావనీ
9.	యవని	:	రావ గ్రాహిణి
10.	పరిజనము	:	పరిచారికా సమూహము

స వ ర ణ లు

మూల గ్రంథమందలి ముద్రణదోషముల సవరింపు

పుట	పంక్తి	తప్పు	ఒప్పు
8	9	మస్సరసాం	మస్సరసాం
7	9	హరికేతన	హరిణకేతన
28	8	ఇత తో	ఇత ఇతో
48	2	కాముజ్యి	కాముజ్యివ్య
46	4	భూర్జర	భూర్జ
51	11	ఉతాయ	ఉత్తాయ
56	6	తథాకామం	యథాకామం
60	7	అరోహః	అరోహః
77	5	పరిభోగినీం	పురోభాగినీం
78	5	స్వర్గే	స్వర్గే
86	6	ప్రియవిర	ప్రియావిర
88	9	సంజ్ఞా	సంజ్ఞాం
89	8	మునైవ	మునైవ
90	8	వల్లవ	వల్లవ
96	8	కించుద్యచిత్యా	కించుద్యచిత్యా
97	1	మజ్ఞ	మజ్ఞు
98	10	ముత్సృజ్య	ముత్సృజ
102	2	త్వయావృత	త్వమావృత
104	4	కులికా	కుటిలికా
108	9	భ్రూభగ్గ	భ్రూభగ్గా
109	8	శుభితకరుణ	శుభితాకరుణ
110	2	మయి	మమ
111	11	మాయస్తీ	మాయాస్తీ
112	12	రియమ్	రయమ్
114	8	కచ్చిన్మృగ	కచ్చిన్మృగ
128	1	దేవః	దేవీ

ॐ

విక్రమోర్వశీయమ్

ప్రథమోఽఙ్కః

వేదాన్తేషు యమాహు రేకపురుషం వ్యావృత్త స్థితం రోదసి
యస్మిన్నీశ్వర ఇత్యనన్య విషయః శబ్దో యథార్థాక్షరః
అంతర్యశ్చ ముముక్షుభి ర్నియమితప్రాణాదిభి ర్మృగ్యతే
స స్థాణుః స్థిరభక్తియోగమలభో నిఃశ్రేయసాయాస్తువః !

[నాద్యంతే]

ॐ

విక్రమోర్వశీయము

ప్రథమాంకము

నాంది

ఃఎవ్వనిని భూమ్యాకాశముల యంతరాళమంతయు వ్యాపించి
యున్న అద్వితీయ బ్రహ్మము అని వేదాంతములందు తెప్పదురో, ఎవ్వని
యందు ఇతరుల కెవ్వరికిని తెల్లని ఈశ్వరుడు అన్న శబ్దము అత్యంతము
సార్థకమో, ఎవ్వఁడు నియమిత పంచప్రాణులైన మోక్షార్థులచేత హృదం
తరాళమున అన్వేషింపఁబడునో, నిశ్చలమైన భక్తిచేతను, యోగముచేతను
మఱకులైన ఆ శివుఁడు మీయొక్క కళ్యాణముకొఱకు అగుఁగాక.

(నాందియొక్క అవసానమున)

సూత్రధారః : అలమతివిస్తరేణ (నేపథ్యాభిముఖ మవలోక్య)

మారిష ఇతస్తావత్.

పారిపార్శ్వకః : (ప్రవిశ్య) భావ అయమస్మి.

సూత్రధారః : మారిష, బహుశస్తు పరిషదా పూర్వేషాం కవీనాం

దృష్టాః ప్రయోగబంధాః. సోఽహమద్య విక్రమోర్వశీయం

నామ నాటక మపూర్వం ప్రయోజ్యే. తదుచ్యతాం పాత్ర

వర్గః స్వేషు పాతేష్వసంమూఢై రభవితవ్యమితి.

పారిపార్శ్వకః : యథాజ్ఞాపయతి భావః (ఇతి నిష్క్రాంతః).

సూత్రధారః : యావదిదాసీమార్యమిత్రాన్విజ్ఞాపయామి. (ప్రణివత్య)

ప్రణయిషువా దాక్షిణ్య దధవా సద్యస్తపురుషబహుమానాత్

శృణుత మనోభిరవహితైః క్రియామిమాం కాలిదాస్య.

2

[నేపథ్యే]

సూత్రధారుడు : అతి విస్తరము ఆక్కఱలేదు. (నేపథ్యము దిక్కుచూచి)

మారిషా ! ఇటు రమ్ము.

పారిపార్శ్వకుడు : (ప్రవేశించి) కావా ! ఇదిగో వచ్చితిని.

సూత్ర : మారిషా ! సభవారిచేత పూర్వకపురి నాటకములు పెక్కుదర్శింపఁ

బడియుండును. ఆ (విషయము తెలిసిక) నేను విక్రమోర్వశీయము

అను అపూర్వమైన నాటకమును ఇప్పుడు ప్రయోగింపఁబోవు

చున్నాను. కనుక తమ తమ పాత్రములయందు సావధానులై

యుండవలయునని పాత్రధారులకుఁ తెప్పము.

పారి : కావ ఆజ్ఞాపించినట్లే. (అని నిష్క్రమించును.)

సూత్ర : ఇంతలో పూజ్యులైన పెద్దలకు విన్నవించుకొందును.

(ప్రణమిల్లి)

* అదరపాత్రులమైన మాయందలి రయవల్లగాని, ఉత్తమ కథా నాయకునియందలి గౌరవమువల్లగాని కాళిదాసునియొక్క ఈ శృతిని సావధాన చిత్తములతో విందురుగాక !

(తెరలో)

పరిత్రాయతాం పరిత్రాయతాం యః సురపక్షపాతీ
యస్య వాఽమృతతే గతిరస్తి.

సూత్రధారః : (కర్ణం దత్వా) అయే కింను ఖలు మద్విజ్ఞాపనానంతరం
కురరీణామివాకాశే శబ్దః శ్రూయతే (విచింత్య) భవతు
జ్ఞాతమ్.

ఊరూగృవా నరసఖస్య మునేః సురస్త్రి
తైలాసనాథ మువస్పత్య నివర్తమానా
బండికృతా విబుధశ్రుతి రర్థమార్గే
క్రం దత్యతః శరణ మస్సరసాం గణోయమ్. 8

[ఇతి నిష్క్రాంతః]

ప్రస్తావనా

ఎవ్వడు సురపక్షపాతియో, ఎవ్వనికి ఆకాశగమనశక్తి కలదో
అట్టివాడు రక్షించవలె, రక్షించవలె.

సూత్ర : (చెవియొగ్గి) అహో! నా విజ్ఞాపనము అయిన వెంటనే ఆకాశమున
గాఢైరి అరపువలె వినవచ్చుచున్నది. ఇది యేమైయుండునో కదా!
(ఆలోచించి) సరి, తెలిసినది.

* నరసఖుడైన వాతాయణుడను మునియొక్క ఊరువు నుండి
పుట్టిన దేవతాస్త్రి కుబేరుని సేవించి తిరిగి వచ్చుచు మధ్యే
మార్గమున సురవైరులచేత బండికృతయైనది. అందుచేత ఈ
యవ్వరస్సమూహము ఆక్రందించుచున్నది.

(అని నిష్క్రమించును)

ఇది ప్రస్తావన

[తతః ప్రవిశ స్త్యవ్వరసః]

అవ్వరసః : పరిత్రాయతాం పరిత్రాయతాం యః సురపక్షపాతీ
యస్య వాఽమృతతలే గతిర స్తి

(తతః ప్రవిశత్యపటిక్షేపేణ రాజా పురూరవా రథేన
సూతశ్చ)

రాజా : అలమాక్రందితేన ! సూర్యోపస్థానాత్ ప్రతినివృత్తం పురూర
వసం మాముచేత్య కథ్యతాం కుతో భవత్యః పరిత్రాతవ్యా
ఇతి

రమ్భా : అసురావలేపాత్ !

రాజా : కిం పునరసురావలేపేన భవతీనా మపరాధమ్ ?

రమ్భా : శృణోతు మహారాజః. యా తపోవిశేషపరిశిక్తితస్య

(అంతట అవ్వరసలు ప్రవేశింతురు)

అవ్వరసలు : ఎవ్వఁడు సురపక్షపాతియో, ఎవ్వనికి ఆకాశగమన శక్తి కలదో
అట్టివాఁడు రక్షించవలె, రక్షించవలె.

(అంతట తెర తొలగించుకొని రథస్థులైన రాజు, పారథి ప్రవేశింతురు)

రాజు : ఆక్రందనము వలదు. సూర్యోపాసన మొనర్చి మరలి వచ్చుచున్న
ఈపురూరవుని సమీపించి మిమ్ము దేనినుండి రక్షించవలెనో చెప్పుడు.

రంభ : దైత్యుల యాధత్యమునుండి.

రాజు : దైత్యుల యాధత్యమునల్ల మీకు జరిగిన అపరాధమేమి ?

రంభ : మహారాజు చివలెను. ఎవ్వతె తపోవిశేషభీతుడైన మహేశ్వరునకు

సుకుమారం ప్రహరణం మహేంద్రస్య, ప్రత్యాదేశో రూప
గర్వితాయాః శ్రియః, అలంకారః స్వర్గస్య సా నః ప్రియ
సఖ్యుర్వశీ కుబేరభవనా తృప్తినివర్తమానా సమాపత్తి
దృష్టేన హిరణ్యపురవాసినా కేశినా దానవేన చిత్రలేఖా
ద్వితీయా అర్ధపథ ఏవ బందిగ్రాహం గృహీతా

రాజా : అపి జ్ఞాయతే కతమేన దిగ్విభాగేన గతః స జాల్మ ఇతి ?

సహజన్యా : పూర్వోత్తరేణ.

రాజా : తేన హి ముచ్యతాం విషాదః. యతిష్యే వః సఖి ప్రత్యా
నయనాయ.

పర్యాః : సదృశం ఖలు సోమోదేకాంతరస్య.

రాజా : క్వ పునర్మాం భవత్యః ప్రతిపాలయిష్యన్తి ?

సుకుమారమైన యాయుధమో, రూపగర్వితయైన లక్ష్మికి తిరస్కారమో, స్వర్గమునకు అలంకారమో మా ప్రియసఖయైన ఆ ఉత్తరశీ కుబేర భవనమునుండి తిరిగి వచ్చుచున్నరై ఆకస్మికముగా నెదురైన హిరణ్యపురవాసినయగు కేశియను దానవునిచేత మార్గమధ్యమునందే చిత్రలేఖా సహితముగా చెఱగొని పోబడినది.

రాజా : మరి ఆ జాల్ముడు ఏ దిక్కున బోయెనో తెలియునా ?

సహజన్య : ఈశాన్య దిక్కున.

రాజా : ఇంక విషాదము విడుపుడు. మీ సఖిని తిరిగి తెచ్చుటకు యత్నింప గలను.

అందఱు : చంద్రుని మనుమనికి దగినమాట.

రాజా : మరి నన్ను మీరెచ్చట ప్రసీదించు చుందురు ?

అప్పరసః : ఏ తస్మిన్ హేమకూటశిఖరే.

రాజా : సూత, ఐశానీం దిశం ప్రతి నోదయాశ్వా నాశుగమనాయ.

సూతః : యదాజ్ఞాపయత్యాయుష్మాన్ (ఇతి యథోక్తం కరోతి).

రాజా : (రథవేగం నిరూపయన్) సాధు సాధు ! అనేన రథవేగేన
పూర్వప్రస్థితం వై నతేయమ ప్యాసాదయేయం కిం పునస్త
మపకారిణం మఘోనః ! తథాహి.

అగ్రే యాంతి రథస్య రేణువదమీ చూర్ణితవస్తో ఘనా
శుక్రక్రాంతి రరాంతరేషు జనయ త్యన్యామివారావలీమ్
చిత్రస్యస్తమివాచరిం హయ శిరస్యామామవచ్ఛామరం
యప్యగ్రే చ సమం స్థితో ధ్వజపటః ప్రాంతేచ వేగానిలాత్. 4

(నిష్క్రాంతా రథేన రాజా సూతశ్చ)

అప్పరసలు : ఈ హేమకూట శిఖరమునందే

రాజా : సూతుడా ! అశ్వములను త్వరగా ఈశాన్య దిశకు తోలుము.

సూతుడు : ఆయుష్మంతుడు ఆజ్ఞాపించినట్లే.

(అని చెప్పినట్లు చేయును)

రాజా : (రథ వేగమును నిరూపించుచు) మేలు మేలు ! ఈ రథ వేగము చేత
ముందే బయలుదేరిన గరుత్మంతువైన చేర గలనన్నచో నింక ఇంద్రా
వకారి లెక్కయేమి? అవును అట్లే.

* పొడి పొడి యగుచున్న మేఘములు రథము ముందు ధూళి
వలె ఎగిరిపోవుచున్నది. చక్రముల శ్రమణ వేగము ఆకుల సందులలో
మరియొక ఆకులపంక్తిని కల్పించుచున్నది. అశ్వశిరోన్యస్తమైనవిశాల
రామరము చిత్రపటమున లిఖింపబడినట్లు నిశ్చలముగానున్నది. వేగ
మైనవాయువువల్ల ధ్వజ వస్త్రము రండాగ్రమునను, పార్శ్వము
లందును ఏక కాలమందే ఉన్నట్లు తోచుచున్నది.

(రథముతో రాజును సూతుడును నిష్క్రమింతురు)

రమ్మ : హలా గతో రాజర్షిః. తద్వయమపి యథాసందిప్తం ప్రదేశం సంక్రమామహే.

శేషా : తథా (ఇతి సర్వాః శై లావతరణం రూపయిత్యా స్థితాః).

రమ్మ : అపినామ స రాజర్షి రుద్ధరేన్నో హృదయశల్యమ్ ?

మేనకా : హలా మాతే సంశయో భవతు. ఉపస్థిత సంపరామో మహేంద్రోఽపి మధ్యమలోకా తృణహుమాన మానాయ్య తమేవ విజయసేనాముఖే నియుం క్తే.

రమ్మ : సర్వథేహ విజయయాభవతు. (క్షణమాత్రం స్థిత్యా) హలా సమాస్వసితు శమాశ్వాసితు. ఏష ఉచ్చలితహరికేతన స్తస్య రాజర్షేః సోమదత్తో రథో దృశ్యతే. నఖలు ఏషోఽకృతార్థో నివర్తిష్యతే.

రంభ : చెలీ ! రాజు వెళ్లి నాడు. కనుక మనముకూడ సంకేతితమైన ప్రదేశమును చేరుకొందము.

మిగిలినవారు : అట్లే (అని యందఱును వర్వతము దిగుట నభినయించి నిలుతురు)

రంభ : ఆ రాజర్షి మన హృదయశల్యమును పెరికి వేయునా ?

మేనక : చెలీ ! నీకాసందేహము కలుగరాదు. యుద్ధావసరము కలిగినప్పుడు మహేంద్రుడుకూడ మధ్యమ లోకమునుండి సబహుమానముగ రప్పించి ఆయననే విజయసేనా ముఖమున నియోగించును.

రంభ : సర్వ విధముల ఇందు విజయి యగుగాక ! (క్షణమాత్రము నిలిచి) సఖులారా ! ఊరడిల్లుడు ఊరడిల్లుడు. ఇదిగో కంపమాన హరి ణద్వజమైన ఆ రాజర్షి యొక్క సోమదత్తమైన రథము కనవచ్చుచున్నది. ఈయన అకృతార్థుడై మరలి రాడుగదా.

(సర్వా ఉచ్చతుషో విలోకయన్తి)

(తతః ప్రవిశతి రథారూఢో రాజా సూతశ్చ చిత్ర
లేఖావలమ్బితా భయనిమీలితాః చోర్వశీ)

చిత్రలేఖా : సమాశ్వాసేతు సమాశ్వాసేతు ప్రియసఖి.

రాజా : మందరి ! సమాశ్వాసేహి సమాశ్వాసేహి.

గతం భయం భీరు సురారిసంభవమ్

త్రిలోకరక్షీ మహిమా హి వశ్చిదః

తదేత దుస్మీలయ చక్షురాయతం

మహోత్పలం ప్రత్యుపసీవ వద్మిసి.

5

చిత్రలేఖా : అహో కథ ముచ్చస్వసితమాత్రసంభావితజీవితా అద్యాపి
సంజ్ఞాం న ప్రతిపద్యతే.

(అందఱును కన్నులు వైకెత్తి చూతురు)

(అంతట రథారూఢుడై రాజును, సూతుడును, చిత్రలేఖవై
వ్రాలి భయనిమీలితాః యైయున్న ఉర్వశీయు ప్రవేశింతురు)

చిత్రలేఖ : ప్రియసఖి ఊరడిల్లవలె, ఊరడిల్లవలె!

రాజా : మందరి ! ఊరడిల్లము ఊరడిల్లము.

* భీరురాలా ! దైత్యనివల్ల గలిగిన భయము పోయినది. ఇంద్రుని
యొక్క మహిమ మూడులోకములను రక్షించునది గదా. కనుక
పద్మలత ప్రాతఃకాలమున పద్మమును విప్పార్చినట్లు వికాలమైన
నీ కంటిని తెలుపుము.

చిత్రలేఖ : అయ్యో ! ఉచ్చాస్య మా తము చేత ఊహింపదగిన ప్రాణము
గలదై ఈమె ఇప్పటికిని చైతన్యమును పొందకున్న చేలనో !

రాజా : బలవ దత్రభవతీ పరిత్రస్తా . తథా హి.

ముఖ్యుతి న తావదస్యాః కమ్పం కుసుమసమబంధనం హృదయమ్
వశ్య హరిచందనేన స్తన మధోఽఛ్వాసినా కథితమ్ 6

చిత్రలేఖా : సఖ ఉర్యశీ ! పర్యవస్థాపయాత్మానమ్. అనప్పరేవ
ప్రతిభాసి మే.

(ఉర్యశీ ప్రత్యాగచ్ఛతి)

రాజా : (సహర్షమ్) అయి ప్రకృతి మాపద్యతే తే ప్రియసఖి వశ్య.
అవిరూపతే శశిని తమసా ముచ్యమానేవ రాత్రిః
వైశస్వార్పిర్హుతభుజ ఇవ చ్చిన్న భూయిష్ఠధూమా
మోహేనాంతర్వరతమ రియం లక్ష్మ్యతే ముక్తకల్పా
గచ్ఛా రోధః పతనకలుషా గృహ్లాతీవ ప్రసాదమ్ . 7

రాజా : ఈమె మిక్కిలి భీతిల్లినది. ఏల యన-

* కుసుమ సుకుమారమైన ఈమె హృదయము ఇప్పటికిని కంపమును
వీడకున్నది. స్తనములమధ్య నించుక చలించుచున్న హరి చందనము
చేత వ్యక్తమగుచున్నది చూడుము.

చిత్రలేఖ : చెలి ఉర్యశీ ! హృదయమును దిటవుపఱచుకొనుము. అనప్పరవలె
(మర్త్య స్త్రీవలె) తోచుచున్నావు సుమా.

(ఉర్యశీ తెలివొందును)

రాజా : (సహర్షముగా) ఓహో ! నీ ప్రియసఖి స్వాస్థ్యమును పొందుచున్నది
చూడు.

* చంద్రుడు ఉదయించగా చీకటిచేత విడువబడుచున్న రాత్రి
వలె, రాత్రి పంబంధమైన అగ్నియొక్క నశించిన గొప్ప ధూమము
గల శిఖవలె, ఒడ్డు విరిగిపడుటచే మురికియయ్యు తేరుకొనుచున్న
గంగవలె ఈ సుందరి హృదయమందలి మూర్ఖనుండి యించు
మించుగా విడువబడినట్లు కనబడుచున్నది.

చిత్రలేఖ : సఖ విప్రబాధ భవ. పరాభూతాః ఖలు త్రిదశపరి
పన్థినో హతాశాః.

ఉర్వశీ : (కన్నుల పీడితముగా) కిం ప్రభావదర్శినా మహేంద్రేణ ?

చిత్రలేఖ : న మహేంద్రేణ. మహేంద్ర సదృశానుభావేనావేన
రాజ్యహా పురూరవసా.

ఉర్వశీ : (రాజాన మవలోక్య, ఆత్మగతమ్) ఉపకృతం ఖలు దానవైః.

రాజా : (ప్రకృతిస్థా ముర్వశీం నిర్వర్ణ్య, ఆత్మగతమ్) స్థానే ఖలు
నానాచరా మృషిం విలోభయన్త్య స్తదూరు సంభవా
మిమాం దృష్ట్వా వ్రీడితాః సర్వా అప్సరస ఇతి. అథవా
వేయం తపస్వినః సృష్టిగృహితు మర్హతి.

అస్యాః సర్గవిధౌ ప్రజాపతి రథా చన్ద్రో ను శాంతప్రభః.

శృంగారై కరసః స్వయం ను మదనో మానోను పుష్పాకరః.

చిత్రలేఖ : చెలీ విప్రబాధకమ్ము. త్రిదశ శత్రువులు హతాశులు పరాభూతులు
అయినారు కదా.

ఉర్వశీ : (కన్నులు తెరిచి) ప్రభావమును ప్రదర్శించిన మహేంద్రునిచేతనా ?

చిత్రలేఖ : మహేంద్రునిచేత కాదు. మహేంద్ర సదృశమహిమగల ఈ
రాజు పురూరవునిచేత.

ఉర్వశీ : (రాజును చూచి తనలో) దానవులచేత ఉపకారమే చేయబడినది
గదా.

రాజా : (స్వాస్థ్యముపొందిన ఉర్వశీని ఉపలక్షించి తనలో) సారాయణ
మహర్షిని ప్రలోభపెట్టవచ్చిన అప్సరసలందఱు ఆయన యూరువు
నుండి పుట్టిన యీ మేను చూచి లజ్జపడిరనుట ఉచితమే. లేకా ఈ మే
నపస్వియొక్క సృష్టియనుటయు అసంబద్ధమే.

* ఈ మేను సృష్టిచుటయందు మనోహరధీరితియైన చంద్రుడే
సృష్టికర్తయయ్యెనేమో ! లేక శృంగారశతకూర్తియైన మన్మ

వేదాశ్యాసజడః కథంసు విషయశ్యావృత్తకామహాదో
నిర్మాతం ప్రథవేన్మనోహర మిదం రూపం పురాణోముని.

8

ఉర్వశీ : హలా న సఖిజనః కుత్ర ఖల్విదాసీం భవేత్.

చిత్రలేఖా : అభయదాయీ మహారాణో జానాతి.

రాజా : (ఉర్వశీ మవలోక్య) మహతి విషాదే వర్తతే. వశ్యమ భవతీ.

యదృచ్ఛయా త్వం సకృదవ్యవస్థయోః

చథి స్థితా సుందరీ యస్య సేత్రయోః

శ్వయా వినా సోఽపి సముత్సుకో భవేత్

సఖిజన ప్రేకిముకార్ద్రా సాహృదా!

9

ఉర్వశీ : (అపవార్య) అభిజాతం ఖల్వస్య వచనమ్. అథవా చంద్రా

భుజో? లేక చైత్రమాసమో? వేదాశ్యాసజడుడు, విషయ సుఖ
విముఖమైన యుత్సాహముగలవాడు అయిన ఆ పురాణ ముని
(నారాయణుడు) ఈ మనోహరమైన రూపమును నిర్మించుట కెట్లు
సమర్థుడగును?

ఉర్వశీ : చెరి! ఆ సఖిజన మిప్పుడెచ్చట మున్నదో కదా!

చిత్ర : అభయరాజయైన మహారాజునకు తెలిసియుండును.

రాజా : (ఉర్వశీని జూచుచు) గొప్ప దుఃఖావస్థయందున్నది. చూడు-

* సుందరీ! ఆకస్మికముగా నీవు కేవలమొక్క పర్యాయము ఎవ్వని
యొక్క చరితార్థమైన దృష్టిపథమున పడితివో అట్టివాడు కూడ
నీవు కనబడనిచో సముత్సుకుడగునన్నచో ప్రేమార్ద్రచిత్తలైన
నీ చెలికత్తెలమాట యింక చెప్పవేల?

ఉర్వశీ : (అపవారించి) హృదయంగమముకదా ఈయన వచనము. కాకున్న
చంద్రునివలనో అమృతము అన్నట్లు ఇందాశ్చర్య మేమున్నది?

దమృత మితి కి మత్రాశ్చర్యమ్. (ప్రకాశమ్) అత ఏవై నం
ప్రేక్షితుం త్వరతే మే హృదయమ్.

రాజా : (హస్తేన దర్శయన్)

ఏతాః సుతను ముఖం తే సఖ్యః పశ్యంతి హేమకూట గతాః

ప్రత్యాగత ప్రసాదం చంద్రమివో వన్ద్యామ్నోక్తమ్.

10

చిత్రలేఖా : సఖ పశ్య.

ఉర్వశీ : (రాజానం సస్పృహం పశ్యంతీ) సమదుఃఖః విబతీవ మాం
నయనాఢ్యామ్.

చిత్రలేఖా : (సాకూతమ్) అయి కః ?

ఉర్వశీ : నమ సఖిజనః.

రమ్భా : (సహర్షమ్) పష చిత్రలేఖాద్వితీయాం ప్రియసఖి ముర్వశీం

(ప్రకాశముగా) అందువల్లనే వీరిని చూడవలెనని నా హృదయము
ఆరాటపడుచున్నది.

రాజా : (చేతితోఁ జూపుచు)

* సుందరాంగీ! హేమకూటమునందున్న ఈ నీ చెలికత్తెలు గ్రహణ
పీడాముక్తుడై ప్రసన్నుడైన చంద్రునివలె నీ ముఖమును చూచు
చున్నారు.

చిత్ర : చెలి! చూడు.

ఉర్వశీ : (రాజును సస్పృహముగా చూచుచు) సామఘాతి గలిగి కన్నులతో
నన్ను త్రాగుచున్నట్లున్నది!

చిత్ర : చెలి! ఎవరు ?

ఉర్వశీ : సఖి అనమే.

రంభ : (సహర్షముగా) చిత్రలేఖా సహితయైన ప్రియసఖి ఉర్వశివి దీపికాభి

గృహీత్యా విశాఖాసమీపగత ఇవ భగవాన్ శృంధ్ర ఉపస్థితో
రాజర్షిః.

మేనకా : (నిర్వర్ణ్య) ద్వే అపి నః ప్రియే ఉపనతే. 'ఇయం ప్రత్యా

నీతా ప్రియసఖి అయం చాపరిక్షత శరీరో రాజర్షిః.

సహజన్యా ; సఖి సుష్టు భణసి. దుర్జయః ఖలు దానవాః.

రాజా : సూత, ఇదం తచ్చై ల శిఖరమ్. అవతార్యతాం రథః.

సూతః : యదాజ్ఞాపయ త్యాయుష్మాన్. (ఇతి తథాకరోతి)

రాజా : (చక్రోద్ధృతం రూపయిత్వా, ఆత్మగతమ్) హంత!
దత్తఫలో మే విషమావతారః.

యదయం రథసంక్షోభా దంసేవాంసో రథోపమశ్రోద్యాః

స్పృష్టః సరోమవిక్రియ మఙ్కురితం మనసిజేనేవ.

11

ఉర్వశీ : (సప్రీడమ్) సఖి, కిమపి పరతోఽవసర.

విశాఖాసమీపగతుడైన చంద్రుడువలె ఈ రాజర్షి చేరవచ్చినాడు.

మేనకా : (ఉపరిక్షించి) మనకు ప్రియమైన రెండును సిద్ధించినవి. ఈ ప్రియ
సఖి తిరిగి కొనితేబడినది. ఈ రాజర్షియు అపరిక్షత శరీరుడు.

సహజన్య : చెలీ! చక్కగా చెప్పినావు. దానవులు దుర్జయులు గదా !

రాజా : సూతుడా! ఇదే ఆ పర్యవశిఖరము. రథమును దిగనిమ్ము.

సూతుడు : ఆయుష్మంతు డాజ్ఞాపించినట్లే. (అని అట్లేచేయును.)

రాజా : (రథముయొక్క కుదుపు నిరూపించి తనలో) అహా! ఈ విషమ
ముగా దిగుట నాకు ఫలప్రదమే యైనది.

* రథ సదృశమైన నితంబముగల ఈమె యొక్క భుజాగ్రముచేత
నా యీ భుజాగ్రము మననిజాంకురితమో యనదగిన రోమాం
చము కలుగునట్లుగా స్పృశింపబడినది.

ఉర్వశీ : (సిగ్గుతో) చెలీ! కొంచెము ప్రక్కకు జరుగు.

చిత్రలేఖా : నాహం శక్తా.

రమ్భా : సఖ్యః ఏత ప్రీయకారిణం సంభావయామో రాజగ్నిమ్.

రాజా : నూత, స్థాపయ తావద్రథమ్.

యావత్పునరియం సుభూ రుత్సుకాభిః సముత్సుకా
సఖిభిర్భాతి సంవర్కం లతాభిః శ్రీరివార్తపీ.

12

అప్సరసః : దిష్ట్యా మహారాజో విజయేన వర్ధతే.

రాజా : భవత్యశ్చ సఖిసమాగమేన.

ఉర్వశీ : (చిత్రలేఖాదత్తహస్తా రథాదవతీర్య) సఖ్యః ఏత పీడితార
మాం పరిష్వజధ్వమ్. న ఖలు మమాసీదాశా భూయోఽపి
సఖిజనం ద్రక్ష్యామీతి.

(సఖ్యస్తవ్రితాః పరిష్వజస్తే)

చిత్ర : వా చేతకాదు.

రంభ : చెలులారా! రండి. ప్రీయ కారియైన రాజగ్నిని సత్కరింతము.
(అందఱును సమీపింతురు)

రాజా : నూతుడా! రథము నింతట నిలుపుము.

* ఇంతలో సముత్సుకయైన ఈ సుందరి వసంతలక్ష్మి లతలతో
వలె ఉత్సుకలైన చెలిక తైలతో పునఃసమాగమము పొందగలదు.

(నూతుడు అట్లే చేయును)

అప్సరసలు : అదృష్టవశమున మహారాజా విజయముచేత వర్ధిల్లుచున్నాడు.

రాజా : సఖి సమాగమముచేత మీరును.

ఉర్వశీ : (చిత్రలేఖ చేయూత యీయగా రథమునుండి దిగి) చెలులారా!
రండు. పీడితురాలైన నన్ను కౌగిలించుకొనుడు. తిరిగి సఖి జన
మును చూచునన్న ఆశయే నాకు లేకపోయెనుగదా!

(చెలిక తైలు త్వరగా కౌగిలించుకొందురు.)

రమ్మా : సర్వథా మహారాజః కల్పకాని పృథివీం పాలయన్భవతు.

సూతః : ఆయుష్మాన్ పూర్వస్యాం దిశి మహాకా రథవేగేనోప దర్శితః శబ్దః.

అయంచ గగనాత్క్రొఽపి త ప్రచామిక రాజ్గదః

అవరోహతి తైలాగ్రం తడిత్యానివ తోయదః.

18

(పశ్యంత్యప్సరసః)

సర్వాః : అహో చిత్రరథః. (తతః ప్రవిశతి చిత్రరథః).

చిత్రరథః : (రాజానం దృష్ట్వా, స బహుమానమ్) దిప్త్యా మహేం ద్రోపకార పర్యాప్తేన విక్రమ మహిమ్నా వర్తతే భవాన్.

రాజా : అయే గంధర్వ రాజః (రథాదవతీర్ణ) స్వాగతం ప్రియ సుహృదే.

రంభా : తప్పక మహారాజా మారుకల్పములు భూమిని పాలించుచు ఉండ వలెను.

మాతాడు : ఆయుష్మాంతుడా తూర్పుదిక్కున గొప్ప రథ వేగ ధ్వని విన వచ్చుచున్నది.

* ఆకాశమునుండి ఈతడెవ్వడో తప్తకాంచన భుజాలంకారుడు శంకావలయితుడైన మేఘుడువలె తైలాగ్రమున దిగుచున్నాడు.
(అప్సరసలు తిలకింతురు)

అందఱు : ఓహో! చిత్రరథుడు (అంతట చిత్రరథుడు ప్రవేశించును).

చిత్రరథుడు : (రాజాను చూచి సగౌరవముగా) అదృష్టవశమున మహేంద్రు నకు ఉపకారము చేయ సమర్థమైన పరాక్రమ మహిమచే పూజ్యుడ వైన నీవు వర్ధిల్లుచున్నావు.

రాజా : ఓహో! గంధర్వరాజా? (రథమునుండి దిగి) ప్రియమిత్రునకు స్వాగతము.

(పరస్పరం హస్తా స్పృశతః)

చిత్రరథః : వచస్య కేశినా హృతా ముర్వశీం నారదాదుప్రశ్రుత్య
ప్రత్యాహరణార్థమస్యాః శతక్రతునా గంధర్వసేనా సమా
దిష్టా. తతో వయమస్తరా చారణేభ్యస్త్యదీయం జయోదా
హరణం శ్రుత్వా త్వా మిహస్థముపాగతాః. స భవా నిమాం
పురస్కృత్య సహస్మాభ్రామవంస్తం ద్రష్టుమర్హతి. మహాత్మలు
తత్రభవతో మఘోనః ప్రియ మనుష్ఠితం భవతా. పశ్య

పురా నారాయణేనేయ మతిస్పృష్టా మరుత్వతే

దైత్య హస్తాదపాచ్ఛిద్య సహృదా సంప్రతిత్వయా. 14

రాజా : మామైవమ్.

సను వజ్రేణ ఏవ వీర్యమేతత్

విజయంతో ద్విషదో యదస్య వత్సాః

(పరస్పరము కరస్పర్శ కావించురు)

చిత్రరథుడు : మిత్రమా ! ఉర్వశీ కేశిత అపహరింపబడినదని నారదుని
వల్ల విని ఆమెను తిరిగికొని తెచ్చుటకై యింద్రునిచే గంధర్వసేన
యాదేశింపబడినది. అంతట మేము మార్గమధ్యముననే చారణుల
వలన నీ విజయగీతములను విని ఇచ్చటనున్న నిన్ను చేరవచ్చితిమి.
నీవు ఈమెను పురస్కరించుకొని మాతోగలిసి దేవేంద్రుని దర్శింప
వలయును. పూజ్యుడైన మఘవంతునకు నీచేత గొప్ప ప్రియము
ఆచరింపబడినది. చూడు.

* పూగ్యము నారాయణుని చేతను, ఇప్పుడు రాక్షస హస్తముల
నుండి తప్పించి మిత్రుడవైన నీచేతను ఈమె దేవేంద్రునకు
అర్పింపబడినది.

రాజా : అట్లనకుము.

* ఇంద్రుని వక్షమువారు శత్రువులను జయించుచున్నారన్నచో
అది ఆయన వీర్యమే కదా. సింహముయొక్క పర్యవకంద

వసుధాధర కందరాద్విసర్పి

ప్రతిశబ్దోఽపి హరే ర్భిన్నతి వాగాన్.

15.

చిత్రరథః : యుక్తమేతత్. అనుత్సేకః ఖలు విక్రమాలంకారః.

రాజా : సఖే, నాయ మవసరో మమ శతక్రమం ద్రష్టుమ్. అత
స్త్యమేవాత్రభవతీం ప్రభోర న్తికం ప్రాపయ.

చిత్రరథః : యథా భవాన్ మన్యతే. ఇత ఇతో భవత్యః.

(అప్పరసః ప్రస్థితాః)

ఉర్వశీ : (జనాంతికమ్) సఖ చిత్రలేఖే! ఉపకారిణమపి రాజర్షిం న
శక్నో మ్యామంత్రయిషుమ్. త త్త్వం మే ముఖం భవ.

చిత్రలేఖా : (రాజాన ముపేత్య) మహారాజ, ఉర్వశీ విజ్ఞాపయతి
మహారాజేనాభ్యను జ్ఞాతేహ్యమి ప్రియసఖిమివ మహారాజస్య
కీర్తిం సురలోకం నేతుమితి.

రము నుండి నిర్గతమైన ప్రతిశబ్దముకూడ ఏమంగులను విదా
రించును గదా.

చిత్రరథుడు . ఇది యుక్తమే. వినయమే కదా విక్రమాలంకారము.

రాజు . మిత్రమా! దేవేంద్రుని దర్శించుటకు నాకిది సమయముకాదు.
అందువల్ల నీవే యీమెను ప్రభువు సన్నిధిని చేర్చుము.

చిత్రరథుడు : నీవు తలంచినట్లే. ఇటుఇటు మీరంతఱు. (అప్పరసలు బయలు
చేరుదురు)

ఉర్వశీ : (జనాంతికముగా) చెలీ చిత్రలేఖా! ఉపకార మొనర్చిన రాజర్షి ని
గూడఁ శలవు అడుగజాలకున్నాను. కనుక నాకు మారుగా నీవు
మాటాడుము.

చిత్రలేఖ : (రాజును సమీపించి) మహారాజా! మహారాజా చేత అనుజ్ఞాతమై
మహారాజ కీర్తిని ప్రియపఱిని వలె సురలోకమునకు గొనిపోగోరు
చున్నాను. అవి ఉర్వశి విజ్ఞాపించుచున్నది.

రాజా : గమ్యతాం పునర్దర్శనాయ.

(సర్వాః సగంధర్వా ఆకాశోత్పతనం రూపయంతి)

ఉర్వశీ : (ఉత్పతన భంగం రూపయిత్వా) అహో! లతావిటప ఏకావలీ
వైజయంతికా మే లగ్నా (సవ్యాజం పరివృత్య రాజానం
ఽశ్యంతీ) చిత్రలేఖే, మోచయ తావదేనామ్.

చిత్రలేఖా : (సస్మితమ్) దృఢం ఖలు లగ్నా. దుర్మోచనీయేవ మమ
ప్రతిభాతి. భవతు, యతిష్యే తావత్.

ఉర్వశీ : (స్మితం కృత్వా) సఖ, స్మర తావదేతదాత్మనో వచనమ్.

చిత్రలేఖా : (మోచనం నాటయతి)

రాజా : (స్వగతమ్.)

ప్రియమాచరితం లతే త్వయా మే
గమనేఽస్యాః కథ విష్ణు మాచరన్త్యా

రాజా : మంచిది. పునర్దర్శనమగునుగాక.

(అందఱును సగంధర్వలై ఆకాశమున కెగురుటను అభినయింతురు)

ఉర్వశీ : (ఉత్పతన భంగము నభినయించి) అయ్యో! ఆపాదలంబినియైన
నా ముత్యాలదండ యీ లతాకాళియందు తగుల్కొన్నది.
(సవ్యాజముగా వెనుదిరిగి, రాజును చూచుచున్నదై) చిత్రలేఖా!
కొంచెము దీనిని విడిపింపుమా.

చిత్రలేఖ : (చిరునవ్వుతో) గట్టిగా తగుల్కొన్నది గదా. విడిపింప సాధ్యము
గానిదిగా నాకు దోచుచున్నది. కానిమ్ము కొంచెము ప్రయత్నింతును.

ఉర్వశీ : (చిరునవ్వు నవ్వి) చెలీ! ఈ నీ మాటను జ్ఞాపకముంచుకో.

చిత్రలేఖ : (విడిపించుట నభినయించును)

రాజా : (తనలో)

* ఓసి లతా! ఈమె గమనమునకు కథము విష్ణుమాచరిం
చిన నీచేత నాకు ప్రయమే ఆచరింపబడినది. ఈ చాటుగంటి మరల

యదియం పునరవ్యపాశ్చనేత్రా
పరివృత్తార్థముఖి మయాద్య దృష్టా.

16

సూతః : ఆయుష్మన్

ఆదః సురేంద్రస్య కృతాపరాధాన్
ప్రక్షిప్య దైత్యాం ల్లవణాంబరాశ్
వాయవ్య ముత్త్రం శరధిం పునస్తే
మహారగః శ్వభ్రమివ ప్రవిష్టమ్.

17

రాజా : తేన హ్యుపస్థేషయ రథం యావదారోహామి.

(సూత స్తథేతి రథముపస్థేషయతి. రాజా నాశ్చేన రథ
మారోహతి. ఉర్యశీ సనిఃశ్వాసం రాజాన మవలోకయన్తి
సహ సఖిభిః నిష్కాంతా చిత్రరథశ్చ)

రాజా : (ఉర్యశీ మార్గోన్ముఖః) అహోను ఖలు దుర్లభాభినివేశీ
మదనః.

సగము మోమును వెనుకకు మరలించి యిప్పుడు నా కన్నులబడినది
గదా.

సూతుడు : ఆయుష్మంతుడా !

* సురేంద్రునకు అపరాధము గావించిన దైత్యులను అవధి
సముద్రమునఁ ద్రోసి నీ వాయవ్యాత్త్రము మహారగము పుట్టలో
వలె మరల నీ యమ్ములపాదిలో ప్రవేశించినది.

రాజు : అందుచేత రథమును సమీపమునకు కొనిరమ్ము. అధిరోహింతును.

(సూతుడు అట్లే యని రథమును సమీపమునకుఁ దెచ్చును.
రాజు వాట్యముతో రథ మధిరోహించును సనిశ్వాసముగా రాజును
జూచుచున్నదై చెలికత్తెలతోఁ గలిసి ఉర్యశీయు, చిత్రరథుఁడును
నిష్క్రమింతురు)

రాజు : (ఉర్యశీ వెల్లిన దిక్కున మొగమెత్తి) అహో! మరనుడు దుర్లభవిష
యములందును అసక్తి పుట్టించును గదా !

ఏషా మనో మే ప్రసథం శరీరాత్పితుపదం మధ్యమ ముత్పతంతీ
 సురాక్షినా కర్షతి ఖండితాగ్రా త్సూత్రం మృణాళాదివ రాజహంసీ 18

(ఇతి నిష్కాశ్రింతాస్పర్శే)

ఇతి ప్రథమోఽఙ్కః

* తండ్రియైన నారాయణుని మధ్యమపాదమైన అకాశము
 నకు ఎగిరిపోవుచున్న ఈ సురాంగన ఖండితాగ్రమైన మృణాళము
 నుండి రాజహంసీ మాత్రమును తాగినట్లు నా శరీరమునుండి
 మనస్సును బలవంతముగా తాగుచున్నది గదా !

(అని అందఱు నిష్క్రమింతురు)

ఇది ప్రథమాంకము

ద్వితీయోఽఙ్కః

(తతః ప్రవిశతి విదూషకః)

విదూషకః : హీ హీ భో! నిమంత్రణికః పరమాన్నేనేవ స్ఫుటన్న
శక్నోమ్యాకీర్ణ ఆత్మనో జిహ్వం రక్షితుమ్. తద్యావత్తత్ర
భవాన్ వయస్యః కార్యాసనా దుత్తిష్ఠతి తావదేతస్మిన్
విరలజన సంపాతే విమాన పరిచ్ఛంద పరిసరే స్థాస్యామి.
(పరిక్రమ్య తత్ర స్థితః)

(తతః ప్రవిశతి చేటి)

చేటి : ఆజ్ఞప్తాస్మి దేవ్యా కాశీరాజపుత్రా యథా - హజ్జే నిపుణికే
యతః ప్రభృతి భగవతః సూర్యోపస్థానం కృత్వా ప్రతి

ద్వితీయాంకము

(అంతట విదూషకుడు ప్రవేశించును)

విదూషకుడు : హీ హీ! నిమంత్రికుడు పరమాన్నమునేతవలె నేను రాజ
రహస్యముచేత పొట్ట బద్దలగుచున్నవాడనై జవాకీర్ణమైన యిచ్చట
నా జిహ్వను కట్టియుంచుకోఁజాలకున్నాను. కనుక పూజ్యుడైన
వయస్యుడు కార్యాసమునుండి లేచువఱకు అననమృగ్ధములేని
ఈ విమానపరిచ్ఛంద పరిసరమునఁ గూర్చుండెను. (ముందుకు నడచి
యిచ్చట కూర్చుండును.)

(అంతట చేటి ప్రవేశించును)

చేటి . దేవి 'కాశీరాజ పుత్రిచే ఆజ్ఞాపింపబడితిని - "టని నిపుణికా! భగ
వంతుడైన సూర్యుని ఆరాధించి దిగి వచ్చినది మొదలుకొని అర్ధ

నివృత్త ఆర్యపుత్ర స్తత ఆరభ్య కౌన్యహృదయ ఇవ లక్ష్యతే. తత్తస్య ప్రియ వయస్యా దార్యమాణవకాజ్ఞా నీహ తావదస్యోత్కంఠాకారణమితి. తత్కథం ఖలు మయా సబ్రహ్మబంధు రతినంధేయః. అథవా విరలి తృణాగ్రలగ్న మివావశ్యాయ సలిలం చిరం న తస్మిన్నాజరహస్యం తిష్ఠతి. యావదేన మన్విష్యామి. (పరిక్రమ్యావలోక్య చ) ఏష ఖల్వా లిఖతో వానర ఇవ కిమపి తూష్ణింభూత ఆర్య మాణవక స్తిష్ఠతి యావదేన ముపసర్పామి. (ఉపసృత్య) ఆర్య వన్దే.

విదూషకః : స్వస్తి భవత్యై (అత్మగతమ్) ఇహం దుష్టచేటికాం దృష్ట్వా తద్రాజరహస్యం హృదయం భిత్త్వా నిష్క్రామతీవ. (ప్రకాశమ్) నిపుణికే సంగీతవ్యాపారముష్టి త్వా క్వప్రస్థితాని. నిపుణికా : దేవ్యా వచనేనార్యమేవ ద్రష్టుమ్.

పుత్రుడు కౌన్య హృదయనివలె కనబడుచున్నాడు. కనుక ఆయన ప్రియవయస్యుడైన ఆర్యమాణవకుని వలన ఆర్యపుత్రుని ఉత్కంఠకు గారణమేమో తెలిసికొనిరమ్ము అని. అందువల్ల ఆ త్రాహ్మణా ధముని వంచించుటయెట్లీ కదా. ఒకవేళ సన్నని గడ్డిపోచ చివర దగ్గుల్కొన్న మంచు నీటిబొట్టువలె రాజ రహస్యము వానియందు చిరకాలముచినిలిచి యున్నగదా. ఇంతలో వీనిని వెదకుదును. (ముందుకు నడచాచి) ఇదిగో, ఆర్యమాణవకుడు చిత్రింపబడిన వానరమువలె ఏలనో మౌనముగా కూర్చుండి యున్నాడు. ఇక నీతనిని సమీపింతును. (సమీపించి) ఆర్యా! నమస్కరించుచున్నాను.

విదూ : నీకు స్వస్తి. (తనలో) ఈ దుష్టచేటికను జూచినంతనే ఆ రాజ రహస్యము హృదయమును భేదించుకొని బయలు పడునట్లున్నది. (ప్రకాశముగా) నిపుణికా సంగీతాభ్యాసమును విడిచిపెట్టి ఎచ్చటికి బయలుదేరినావు ?

నిపుణిక : దేవిగారి మాటవై ఆరుగ్ని (నిన్ను) చూచుటకే,

విదూషకః : కిం తత్రభవ త్యా జ్ఞాపయతి ?

నిపుణికా : దేవీ భణతి సదాప్యారోఽమయి పక్షపాతీ. న మామను
చిత వేదనాదుఃఖతా ముపేక్షత ఇతి.

విదూషకః : (సవితర్కమ్) కింవా ప్రియవయస్యేన తత్రభవత్యాః
ప్రతికూల మాచరితమ్?

నిపుణికా : ఆర్య యన్నిమిత్తం భర్తౌత్కంఠిత స్తస్యాః స్త్రియా
నామధేయేన భర్త్యా దేవ్యాలపితా.

విదూషకః : (స్వగతమ్) కథం స్వయమేవ తత్రభవతా రహస్యభేదః
కృతః? కిమిదానీమహం జిహ్వాయంత్రణేన దుఃఖ మనుభ
వామి. (ప్రకాశమ్) కిమామంత్రితా తత్రభవత్కుర్వశీతి?
తస్యా అప్సరసో దర్శనేనోన్మాదిత స్తత్రభవాన్న కేవలం
తత్రభవతీం మామపి వినోదవిముఖో దృఢం పీడయతి.

విదూ : ఆ పూజ్యురాలు ఏమి ఆజ్ఞాపించినది ?

నిపుణిక : ఆర్య మాణవకుడు సదా నాయందు పక్షపాతముగలవాడు అను
చితముగా నేను దుఃఖతనైనచో చూచి యూరకుండడు అన్నది.

విదూ : (విచర్కించుచు) ప్రియ వయస్యునిచేత దేవికి ఏమి అనిష్టమాచరింప
బడినదో !

నిపు . ఆర్య ! ఎవతె నిమిత్తమున భర్త (ప్రభువు) ఉత్కంఠితుడయ్యెనో
ఆ స్త్రీయొక్క నామముతో దేవి భర్తచే సంబోధింపబడినది.

విదూ : (స్వగతము) ఏమి స్వయముగానే పూజ్యునిచేత రహస్య భేదనము
చేయబడినదా ? ఇంక నిప్పుడు ఈ నాలుకను కట్టుకొని నేనేల తాద
పదవలెను ? (ప్రకాశముగా) పూజ్యురాలు (రాణి) 'ఉర్యశీ' యని
సంబోధింపబడినదా యేమి ? ఆ యప్సరసదర్శనముచేత ఉన్మత్తుడైన
పూజ్యుడు కేవలము దేవినే కాదు నన్నుగూడ వినోదవిముఖుడై
గాఢముగా పీడించుచున్నాడు.

నిపుడికా : (అత్మగతమ్) కృతం మయా భేదనం భర్తా రహస్య
దుర్గస్య. (ప్రకాశమ్) అర్య కిం తావద్దేవై నివేదయామి?

విదూషకః : నిపుడికే, విజ్ఞాపయ తత్రభవతీమ్. యతే తావ
స్మృగతృప్తికాయా నివర్తయితుం వయస్యమ్. తతో దేవ్యా.
ముఖం ద్రక్ష్యామీతి.

నిపుడికా : యదార్య ఆజ్ఞాపయతి (ఇతి నిష్క్రాంతా).

(నేపథ్యే వై తాలికః)

జయతు జయతు దేవః.

అలోకాంతాత్పదిహతతమోవృత్తి రాసాం ప్రకాశాం

తుల్యోద్యోగస్తవ దినకృతకృతికారో మతో నః.

తిష్ఠత్యేష ఉణ మధిపతిర్జితిపాం వ్యోమమథ్యే

షష్ఠేభాగే త్వమపి దివసస్యాత్మన శ్చందవర్తి.

1

చేటి : (అత్మగతము) వాచేత భర్తారహస్య దుర్గ భేదనము చేయబడినది.

(ప్రకాశముగా) అర్య ! మఱి దేవికి ఏమని మనవి చేయుదును?

విదూ : నిపుడికా! పూజ్యురాలికి విన్నవింపుము. “వయస్కుని అమృగతృప్తిక
నుండి మరల్చి యత్నింతును. ఆచైనసే దేవి ముఖము చూడగలను”

అని

నిపు : ఆర్యు డాజ్ఞాపించినట్లే. (అని నిష్క్రమించును.)

(నేపథ్యమున వై తాలికుడు)

దేవా : జయము, జయము.

* అలోకాంతము ఈ ప్రజల తమో వృత్తిని ధ్వంసము చేయు
చున్న నీ యొక్కయు, దినకరుని యొక్కయు అధికారము తుల్య
మైన వ్యాపారము గలది యని మా యభిప్రాయము. ఈ గ్రహ
రాజు ఆగగనమధ్యమున ఉణము విశ్రమించియున్నాడు. నీవును
దినముయొక్క అజవభాగమున స్వచ్ఛందవర్తివి కమ్ము.

విదూషకః : (కర్ణం దత్వా) ఏష కార్యాసనా దుత్థిత ఇత ఏవా
గచ్ఛతి వయస్యః. యావదస్య పార్శ్వవర్తి భవామి.

(ఇతి నిష్క్రాంతః)

[ప్రవేశకః]

(తతః ప్రవిశత్యుత్కంఠితో రాజా విదూషకశ్చ)

రాజా :

అదర్శనాశ్చవిష్టా సా మే రసులోకసుందరీ హృదయమ్ 2
బాణేన మకరకేతోః కృశమార్గమవస్థ్య పాతేన.

విదూషకః : (ఆత్మగతమ్) సంపీడితా ఖలు తావత్తపస్వినీ కాళీరాజ
పుత్రీ.

రాజా : అపి రక్ష్యతే రహస్యనిజేపః.

విదూషకః : (సవిపాదమ్. ఆత్మగతమ్) హాథిక్ హాథిక్ అభిసంహి

విదూ : (చెవియొగ్గి) ఇదుగో కార్యాసనమునుండి లేచి వయస్యుడిట్లే వచ్చు
చున్నాడు. ఇంక నీతని పార్శ్వవర్తి నగుదును. (నిష్క్రమించును)

(ఇది ప్రవేశకము)

(అంతట ఉత్కంఠితుడగు రాజు, విదూషకుడు ప్రవేశింతురు)

రాజా :

* అవంధ్య పాతమైన మకరకేతనుని బాణముచేత మార్గ మేర్పడు
పలడిన నా హృదయమును ఆ సురలోక సుందరి దర్శన మాత్రము
చేతనే ప్రవేశించినది.

విదూ : (ఆత్మగతము) పాపము కాళీరాజ పుత్రీ యత్యంతము దుఃఖిత
యైనది కదా.

రాజా : రహస్య నిజేపము భద్రముగా నున్నదా?

విదూ : (విపాదముతో తనతో) అయ్యో అయ్యో! దుష్ట దాసిచేత వంచి

తోఁనన్ని దుష్టదాస్యా. అన్యథా నఖలు వయస్య ఏవం
పుచ్చేత్.

రాజా : (సాశజ్జమ్) కిం భవాంస్తూష్టిమాస్తే ?

విదూషక : పవం మయా నియంత్రితా తిహ్యో యద్భవతోఽపి
సహసా ప్రతివచనం న దదామి.

రాజా : యుక్తమ్. అథ క్వేదానీ మాత్మానం వినోదయేయమ్.

విదూషక : మహానసం గచ్ఛావః.

రాజా : కిం తత్ర.

విదూషక : తత్ర పంచవిధ స్యాభ్యవహార స్మృతసంభారస్య
యోజనాం ప్రేక్షమాణాభ్యాం శక్యముత్కంఠా వినోద
యితుమ్.

తుడనై తిని గదా. లేనిచో వయస్యుడు ఈ విధముగా ప్రశ్నింపడు
గదా.

రాజ : (సంశయముతో) ఏమి మాటాడకున్నావు ?

విదూ : నీకుగూడ వెంటనే ప్రతి వచనమీయజాలనంతగా ఈ వాలుకమ
కట్టినై చుకొంటిని.

రాజ : మంచిదే, ఇంక నివృదు మనస్సును దేవియందు వినోదించవలయుదుమ ?

విదూ : వంటయింటికి బోవుదము.

రాజ : అచ్చట ఏమున్నది ?

విదూ : అచ్చట సమకూర్చబడిన సంభారములుగల పంచవిధములయిన భోజన
పదార్థముల సంయోజనము నవలోకించుచు మన మిరువురము
ఉత్కంఠ నవనయించుకోవచ్చును.

రాజ : (చిఱునవ్వుతో) అచ్చట ఈ స్థితవస్తు సన్నిధానముచే నీవు వినోదిం

రాజా : (సస్మితమ్) తత్రేప్పితసన్నిధానాద్భవాన్ రంస్యతే. మయా
ఖలు దుర్లభప్రార్థనః కథమాత్మా వినోదయితవ్యః.

విదూషకః : నను భవాంస్తత్రభవత్యా ఉర్వశ్యా దర్శనపథం
గతః.

రాజా : తతః కిమ్.

విదూషకః : నఖలుసా దుర్లభేతి సమర్థయే.

రాజా : పక్షపాతోఽయమవధార్యతామ్.

విదూషకః : ఏతావన్మంత్రయమాణేన భవతావర్దితంమమ కౌతూ
హలమ్. కిం తత్ర భవత్యుర్వశ్యహమివ విరూపతయాఽ
ద్వితీయా రూపేణ.

రాజా : మాణవక, ప్రత్యవయవ మశక్యవర్జనాం తామవేహి. సమా
సతః క్రూయతామ్.

విదూషకః : అవహితోఽస్మి.

తువు. కాని దుర్లభమైన కోరికగల నా హృదయమును నేనెట్లు
వినోద పెట్టగలను ?

విదూ : నీవు పూజ్యురాలయిన ఉర్వశియొక్క దృష్టి పథమున లడితివిగదా?

రాజా : అయిన నేమి ?

విదూ : ఆమె నీకు దుర్లభయని నేను అనుకోను.

రాజా : ఇది కేవలము పక్షపాతమని తెలిసికొనుము.

విదూ : ఇంతగా చెప్పుచున్న నీవు నా కౌతూహలమును వృద్ధిచేయుచున్నావు.
విశృంఖలముచే నేనువలె రూప వైశిష్ట్యముచేత ఉర్వశి అద్వితీ
యయా యేమి !

రాజా : మాణవక ! ఆమె యంగములను ప్రత్యేకించి వర్ణించుట అశక్యమని
తెలిసికొనుము. కనుక సంక్షేపముగా వర్ణింతును వినుము,

విదూ : అవహితుడవై యున్నాను.

రాజా :

అభరణస్యాభరణం ప్రసాధనవిధేః ప్రసాధన విశేషః

ఉపమానస్యాపి సభే ప్రత్యుపమానం వశుస్తస్యాః.

8

విదూషకః : అతః ఖలు భవతా దివ్యరసాఖిలాషిణా చాతకవ్రతం గృహీతమ్.

రాజా : వినిక్తాదృతే నాన్య దుత్సుకస్య శరణమస్తి. తద్భవాన్ప్ర మదవన మార్గ మూదేశయతు.

విదూషకః : (ఆత్మగతమ్) కా గతిః (ప్రకాశమ్) ఇత తోభవాన్. (పరిక్రమ్య) ఏతేన ప్రమదవనోదితేనేవ ప్రత్యుద్గతో భవా నాగంతుకో దక్షిణమారుతేన.

రాజా : (విరోక్త్య) ఉపపన్న మిదం విశేషణమన్యవాయోః. అయంహి-
సిషిబ్బన్మాధవిమేతాం లతాం కౌండించ నర్తయన్
న్నేహదాక్షిణ్యయోగ్యోగా త్కామీన ప్రతిభాతి మే.

4

రాజా :

* సఖుడా! ఆమె శరీరము అభరణమునకు అభరణము; అలంకరణ విధికి అలంకరణ విశేషము, ఉపమానమునకు ప్రత్యుపమానము.”

విదూ : కనుకనే దివ్యాంగనా ప్రణయాఖిలాషివైన నీచేత చాతక వ్రతము అవలంబింపబడినది.

రాజా : ఉత్కంఠితునకు ఏకాంతముకంటె అన్యము శరణ్యము లేదు. కావున ప్రమదవన మార్గమును చూపుదువుగాక.

విదూ : (తనలో) ఏమి గతి? (ప్రకాశముగా) ఇటు ఇటు (ముందుకునడచి) అతిథివైన నీకు ప్రమదవనమున ఉదయించిన ఈ దక్షిణ మారుతము ఎదుర్కొలు చేయుచున్నది.

రాజా : (చూచి) ఈ వాయువున కీవిశేషణము యుక్తముగానే యున్నది.
ఈ వాయువు -

* ఈ మాధవీలతను నిషేకించుచు, ఈ కౌండి లతను నర్తించజేయుచు

విదూషకః : ఈ దృశ ఏవ తవాభినివేశోభవతు. (పరిక్రామితకేన)

ఏతశ్చమదవనద్వారమ్. ప్రనిశతు భవాన్.

రాజా : ప్రవిశాగ్రతః.

(ఉభౌ ప్రవిశతః)

రాజా : (అగ్రతో విలోక్య) వయస్య నమయా సాధుసమర్థిత మావ

త్ప్రతీకారః కిల ప్రమదవనోద్ధాన ప్రవేశ ఇతి.

వివిక్షుర్దహం తూర్ణ ముద్ధానం తాపశాంతయే

స్రోత సేవోహ్యమానస్య ప్రతీపతరణం హితత్.

6

విదూషకః : కథమివ.

రాజా :

ఇదమసులభవస్తు ప్రార్థనాదుర్నివారం

ప్రథమమపి మనోమే పశ్యతాణః ఉద్యోతి

స్నేహ దాక్షిణ్యముల కూడికచేత కాముకునివలె నాకు తోచు చున్నాడు.

విదూ : నీ యభినివేశమును ఇట్టిదే యగుగాక ! (కొంచెము ముందుకు నడచి) ఇదే ప్రమదవన ద్వారము. ప్రవేశింపుము.

రాజా : నీవు ముందు ప్రవేశింపుము.

(ఇరువురును ప్రవేశింతురు)

రాజా : (ముందునకు చూచి) వయస్యా ! ప్రమదవన ప్రవేశము కష్టమును తొలగించునదని నేను భావించినది సరికాదునుమ్మా.

* తాప శాంతికొఱకు త్వరపడి నేను ఉద్ధానమును ప్రవేశింపగోరుట ప్రవాహమున దేలిపోవువానికి ఎదురితవంటిదై నదిగదా.

విదూ : ఎట్లా?

రాజా :

* దుర్లభవస్తు వాంఛనుండి మరలించ శక్యముగాని యీ నాహృదయ

కిముత మలయవాతోన్నూలికాపాణ్డవ తై)

రువవనసహకారై ర్దర్శితేష్వక్కురేమ-

6

విదూషకః : అలం పరిదేవితేన. అచిరేణ తవేష్టనంపాదయితాఽనన్త
ఏవ మఖిదో భవిష్యతి.

రాజా : ప్రతి గృహీతం బ్రాహ్మణ వచనమ్.

(పరిక్రామతః)

విదూషకః : పశ్యతుభవాన్ వసంతావతారసూచక మఖిరామత్వం
ప్రమదవనస్య.

రాజా : నను ప్రతిపదమేవావలోకయామి. అత్రహి—

అగ్రే ప్రీతనఖపాటలం కురవకం శ్యామం ద్వయోర్భాగయో

ర్భాలాళోక ముపోధరాగ సుభగం భేదోన్మూఖం తిష్ఠతి

ఈషద్భర్తరజః కణాగ్రకపికా చూతే నవా మజ్జరి

ముగ్ధత్వస్యచ యోవనస్యచ సఖే మధ్యే మధుక్రిః స్థితా.

7

మును పంచకాణుడు మున్నే తపింప తేయుచున్నాడు. మలయమారు
తముచే ఉన్నూలింపబడిన జీర్ణపత్రములుగల యీ యువనన సహ
కారములు అంకురములను జూపుచుండగా ఇక చెప్పెడిదేమి ?

విదూ : విలాపము చాలును. త్వరలోనే నీ యభీష్టమును సమకూర్పు అనం
గుడే నీకు సుఖప్రదుడు కాగలడు.

రాజా : బ్రాహ్మణుని యాశీర్వచనమును ప్రతిగ్రహించితిని.

(ముందుకు నడతురు)

విదూ : వసంతోదయ సూచక మైన ప్రమదవనము యొక్క సౌందర్యమును
చూడుము.

రాజా : అడుగడుగునను చూచుచునేయుంటినిగదా. ఇచ్చట -

* ఈ కురవక పుష్పము ఇరుప్రక్కల శ్యామలము. అగ్రమున ప్రీతన
పాటలమునై యున్నది. ఈ బాలాళోక పుష్పము ఉపచితరక్త వర్ణ
ముచేరమణీయమై వికసించుటకు సిద్ధముగానున్నది. ఈ చూతవృక్ష

విదూషకః : ఏష మణిశిలాపట్టక సనాథోఽతిముక్తలతామణ్డపో
భ్రమర సంఘట్టపతితైః కుసుమైః స్వయ మివ కృతోపచారో
భవంతం ప్రతిచ్ఛతి. తదనుగృహ్యతాం తావదేషః.

రాజా : యథా రోచతే భవతే.

(పరిక్రమ్యోపవిష్టే)

విదూషకః : ఇహ సుఖాసీనో భవాన్ లలితలతావిలోభమాన నయన
ఉర్వశీగతా ముత్కుణ్డాం వినోదయతు.

రాజా : (నిఃశ్వాస్య)

మమ కుసుమితాస్యపి నభే నోపవనలతాసు నమ్రవిటపాసు
చతుర్భుజాతి ధృతిం తద్రూపాలోక దుర్లభమ్.

8

మందలి క్రొత్త పూగుత్తి ఇంచుక గట్టిబడిన పరాగకణములచే
ఆగ్రమున కవిశవర్ణమై యున్నది. సఖుడా! ఈ వనంతలక్ష్మి
ముగ్ధత్వమునకు యౌవనమునకు నడిమిదశలో నున్నది.

విదూ : మణి శిలా ఫలకములోగూడియున్న ఈ అతిముక్తలతా మండవము
తుమ్మెదల త్రొక్కిడిచే రాలిన పువ్వులతో ఉపచారము చేయుచు
తానై నీకొఱకెదురు చూచుచున్నది. కావున దీనిని కొంచెము
ఆమ్రగహింపుము.

రాజా : నీ కిష్టమైనట్లే.

(ముందుకునడచి ఉపవిష్టు లగుదురు)

విదూ : ఇచ్చట సుఖాసీనుడవై సుకుమారములైన లతలచేత ఆకర్షింపబడు
చున్న చూపులు గలవాడవై ఉర్వశీగతమైన యుత్కుంత నవనయించు
కొనుము.

రాజా :- (నిట్టూర్చి)

* సఖుడా! ఆమె సౌందర్యమును దర్శించుటయందే గాఢమైన యలి
లాపగల నా చూపు వంగిన కొమ్మలు గలిగి పుష్పించియున్న యీ
యువవనలతలయందు గూడ ప్రీతిని నిలువకున్నది.

తదుపాయ శ్రింశ్చితాం యథా సఫలప్రాప్తనోభవేయమ్
విదూషకః : (విహస్య) అహల్యా కాముకస్య మహేంద్రస్య వైద్య
ఉర్వశీపర్యుత్సుకస్య భవతోఽహవపి ద్వావత్రోస్మత్తై.

రాజా : మామైవమ్. అతిన్నేహః ఖలు కార్యదర్శి.

విదూషకః : ఏష చింతయామి. మాపున స్త్యం పరిదేవితేన మమ
సమాధిం భింధి. (ఇతి చింతాం నాటయతి)

రాజా : (నిమిత్తం సూచయిత్వా, ఆత్మగతమ్)

స సులభా సకలేందుముఖీ చ సా

కిమపిచేద మనన్గ విచేష్టితమ్

అభిముఖిప్యవ కాంక్షితసిద్ధిమ

ప్రజతి నిర్వృతి మేవదే మనః.

9

(జాతాళ స్తిష్ఠతి)

కనుక నేను సఫలమనోరథుడనగునట్టి యుపాయమాలో
చింపవలెను.

విదూ : (నవ్వి) ఓహో అహల్యా కాముకడైన ఇంద్రశకు అశ్వినీ కుమా
రుడు, ఉర్వశీ పర్యుత్సుకుడవైన నీకు నేను-ఇరువురము ఇచ్చట
వెట్టివారము.

రాజా : అట్లుకాదు. అతిన్నేహము గదా కర్తవ్యమును ఉపదేశించునది.

విదూ : ఇదిగో ఆలోచించుచున్నాను. మరల విలపించి నీవు నా సమాధిని
భంజింపకుము (అని యాలోచించుట నభినయించును)

రాజా : (నిమిత్తము సూచించి తనలో)

* ఆ పూర్ణ చంద్రాస్య సులభకాదు. ఐనను ఇదియేమి యీ యనంగ
వికారము ! మనోరథసిద్ధులు అభిముఖములై నవన్నట్లు మనస్సు వెం
టనే ఆనందమునందుచున్నది.

(మొలికె తిన ఆశకలవారై కూర్చుండును)

(తతః ప్రవిశత్యాకాశయానేనోర్వశీ చిత్రలేఖా చ)

చిత్రలేఖా : హలా, క్వానిర్దిష్టకారణం గమ్యతే ?

ఉర్వశీ : సఖ తదా హేమకూటశిఖరే లతావిటపేన ఉదవిష్ణుతా
కాశగమనాం మాముపహస్య కి మిదాసీం పృచ్ఛసి.

చిత్రలేఖా : కిం తస్య రాజద్వేః పురూరవసః సకాశం ప్రస్థితాఽసి.

ఉర్వశీ : అయం మమావహ స్థితలజ్జో వ్యవసాయః.

చిత్రలేఖా : కః పునః సఖ్యా పురతః ప్రేషితః ?

ఉర్వశీ : హృదయమ్.

చిత్రలేఖా : స్వయమేవ సాధు సంప్రధార్యతాం తావత్.

ఉర్వశీ : మదనః ఖలు మాం నియోజయతి. కి మత్ర సంప్రధార్యతే.

చిత్రలేఖా : అతఃపరం నా స్తి మమో త్తరమ్.

(అంతట ఆకాశగమనమున ఉర్వశీ, చిత్రలేఖ ప్రవేశింతురు)

చిత్రలేఖ : యే! కారణము చెప్పకుండ ఎచ్చటికి పోవుచున్నావు ?

ఉర్వశీ : సఖ! అప్పుడు హేమకూట శిఖరమున లతా కాశచే ముహూర్తము
ఆకాశ గమన విఘ్నము పొందిన నన్ను పరిహసించి యివ్వు డడిగెద
వేం ?

చిత్ర : ఆ రాజుని యైన పురూరవుని దగ్గరకు బయలుదేరితివా ?

ఉర్వశీ : లజ్జ విడిచిన నా ప్రయత్న మడియే.

చిత్ర : మరి సఖచేత ముందుగా ఎవ్వరు పంపబడినారు ?

ఉర్వశీ : హృదయము,

చిత్ర : నీవే కొంచెము చక్కగా అలోచింపవలెను.

ఉర్వశీ : మదనడే గత నన్ను ప్రేరేచినది ఇంద్రాలోచింపవలసిన దేమున్నది.

చిత్ర : ఆ పైగ వేళు పుష్పవలసిన దేమియగుటెది.

ఉర్వశీ : తేన హ్యేదేశయ మార్గం యేన గచ్ఛన్త్యా అంతరాయో
న భవేత్.

చిత్రలేఖా : సఖి విప్రశ్నాభవ. నను భగవతాదేవగురుణా అపరాధితాం
నామ శిఖాబంధన విద్యా ముపదిశతా త్రిదశప్రతిపక్షస్యా
లఙ్ఘనీయే కృతే స్వః.

ఉర్వశీ : అహో! విస్మృతం మమ హృదయమ్.
(సిద్ధమార్గ మవగాహ్య)

చిత్రలేఖా : సఖి, ఏతద్భగవత్యా భాగీరథ్యా యమునాస్థమ
విశేషపావనేషు సలిలేష్వవలోకయత ఇవ ఆత్మానం ప్రతిష్ఠా
నస్య శిఖాభరణభూతం రాజర్షే రభవన మువగ తే స్వః.

ఉర్వశీ : (విలోక్య) నను వక్తవ్యం స్థానాంతరగతః స్వర్గ ఇతి.
(విచార్య) హలా క్వమఖిలు స ఆపన్నానుకమ్పి భవేత్.

ఉర్వశీ : కనుకనే ఏ మార్గమున నడచిన అంతరాయములు కలుగనో అట్టి
దానిని ఆదేశింపుము.

చిత్ర : సఖి! భయపడకుము. భగవంతుడైన బృహస్పతిచేత అపరాధితయము
శిఖాబంధన విద్య యుపదేశింపబడిన వారమై మన మిరువురము త్రిదశ
శత్రువులకు అప్రద్యవ్యల మైతిమిగాదా?

ఉర్వశీ : ఓహో! మరచినది నా మనస్సు!

(సిద్ధ మార్గమును ప్రవేశించి)

చిత్ర : సఖి! యమునా సంగమముచే విశేష పావనములైన పూజ్య గంగా
జలములందు తన్నుదాసు చూచుకొనుచున్నదాయన్నట్లున్న ప్రతిష్ఠాన
పురము యొక్క శిఖాభరణమువలె నున్న రాజర్షి భననము ఇదిగో
సమీపించితిమి.

ఉర్వశీ : (చూచి) స్థానాంతరమందున్న స్వర్గము అని చెప్పదగినది కాదా?
(అలోచించి) చెలీ! ఆ యావన్నదయాలు దెచ్చట నుండునో కదా!

చిత్రలేఖా : ఏతస్మిన్నయన వనైకదేశ ఇవ ప్రమదవనేఽవతీర్య
జ్ఞాస్యావః.

(ఉభే అవతరతః)

చిత్రలేఖా : (రాజానం దృష్ట్వా, సహర్షమ్) సఖ ఏష ఖలు ప్రథ
మోదిత ఇవ భగవాంశ్చంద్రః కాముదీమివ త్వాం ప్రతీచ్ఛతి.

ఉర్యశీ : (విలోక్య) సఖ, ఇదానీం ప్రథమదర్శనా తస్యవిశేషం ప్రియ
దర్శనో మహారాజః ప్రతిభాతి.

చిత్రలేఖా : యుజ్యతే. తదేహి. ఉపసర్పావః.

ఉర్యశీ : తిరస్కరిణీ ప్రతిచ్ఛన్నా పార్శ్వగతాఽస్య భూత్వా
శ్రోష్యామి తావత్. పార్శ్వ పరివర్తనా వయస్యేన సహ
విజనే కిమపి మంత్రయమాణ స్తిష్ఠతి.

చిత్రలేఖా : యథా తే రోచతే. (యథోక్త మనుతిష్ఠతః).

చిత్ర : నందన వనమందలి యొకభాగమువలె నున్న ఈ యుపవనమునందు
దిగి తెలిసికొందము.

(ఇరువురును దిగుదురు)

చిత్ర : (రాజునుచూచి) సఖ! ఇడుగో ఈయన అప్పుడే యుదయించిన
చంద్రుడు వెన్నెలకోసమువలె నీకోసము ఎదురు చూచుచున్నాడు.

ఉర్యశీ : (విలోకించి) సఖ! ప్రథమ దర్శనమునందు కంటె ఇప్పుడు మహారాజు
మరింత ప్రియదర్శనుడుగా భాసించుచున్నాడు.

చిత్ర : అవును. కనుక రమ్మ సమీపితము.

ఉర్యశీ : తిరస్కరిణీచే అంతర్నితనై ఈయన పార్శ్వమున నిల్చియుండి
కొంచెము అరికింతును. పార్శ్వవర్తియైన మిత్రునితో కలిసి
ఏకాంతమునం దేదో మంతనము లాడుచున్నాడు.

చిత్ర : నీ కిష్టమైనట్లే

(అనుకొనిన విధముగా చేయుదురు)

విదూషకః : భో! చింతితో మయా దుర్లభప్రణయినీ సమాగ
మోపాయః.

రాజా : (తూప్తిమాస్తే)

ఉర్వశీ : కా ను ఖల్వేషా స్త్రీ అనేన ప్రార్థ్యమానాఽఽత్మానం
వికత్తతే.

చిత్రలేఖా : కిం పునర్మానుష్యం విడమ్యతే.

ఉర్వశీ : విభేమి సహసా ప్రభావా ద్విజ్ఞాతుమ్.

విదూషకః : నను భణామి చింతిత ఉపాయ ఇతి.

రాజా : తేన హి కథ్యతామ్.

విదూషకః : స్వప్న సమాగమకారిణిం నిద్రాం వేవతాం భవాన్.
అథవా తత్రభవత్యా ఉర్వశ్యా ప్రతికృతి మాలిఖ్యావ
లోకయం స్తిష్ఠతు.

విదూ : ఓయి! దుర్లభయైన ప్రియురాలితోడి సమాగమునకు ఉపాయ
మాలోచించితిని.

రాజు : (హాసముగా నుండును)

ఉర్వశీ : ఈయనచే కోరబడియు దర్పము చూపుచున్న ఆ స్త్రీ యెవ్వతెయో
కదా.

చిత్ర : మనుష్య భావమును అనుకరించుచున్నావేమి ?

ఉర్వశీ : ప్రభావమువల్ల వెంటనే తెలిసికొనుటకు భయపడుచున్నాను.

విదూ : ఉపాయ మాలోచించితినిని చెప్పటలేదా ?

రాజు : అయితే చెప్పము.

విదూ : స్వప్నమున సమాగమము కూర్చు నిద్రను వేచివుము లేచా
పూజ్యురాలైన యుర్వశీయొక్క ప్రతికృతిని చిత్రించి చూచుకొను
చుండుము.

ఉర్వశీ : (సహర్షమ్) హీనసత్త్వ ! హృదయ ! సమాశ్వుసిహి, సమాశ్వుసిహి.

రాజా : ఉభయ మప్యనుపపన్నమ్.

హృదయ మిమఖిః కామస్యాంతః సశల్కమిదం సదా
కథ ముచలభే నిద్రాం స్వప్నే సమాగమకారిణీమ్?
నచ సువదనా మాలేశ్యేఽపి ప్రియా మసమాప్య తాః
మమ నయనయో రుద్భాష్యత్వం సఖే న భవిష్యతి.

10

చిత్రలేఖా : సఖ శ్రుతం త్వయా?

ఉర్వశీ : శ్రుతమ్. న పునః పర్యాప్తం హృదయస్య.

విదూషకః : ఏతావాన్యమ మతివిభవః.

రాజా : (సనిఃశ్వాసమ్)

నితాంతకఠినాం రుజం మమ న వేద సా మానసిం
ప్రభావ విడితానురాగ మనమన్యతే వాఽపి మామ్

ఉర్వశీ : ఆనుదారమైన చిత్రమా ! ఊరడిల్లు మూరడిల్లుము.

రాజా : రెండును పని! మాలినవే.

* సఖుడా ! ఈ నా హృదయము నిరంతరము కాముని కాణములు
గ్రుచ్చుకొని పుండ్లు పడియున్నది. స్వప్నమున సమాగమము సమ
కూర్పు నిద్రను ఎట్లు పొంగలను ? మరి చిత్రపటమున సువదన
యైన ప్రియురాలి ప్రతికృతిని పూర్తి చేయకముందే నా కన్నులలో
కాష్యములు పొంగిరాకుండ ఉండునా ?

చిత్ర : సఖ ! వింటివా ?

ఉర్వశీ : వింటిని కాని హృదయమున కింకను తృప్తిలేదు.

విదూ : ఇంతే నా బుద్ధిబలము.

రాజా :- (నిట్టూర్పుతో)

* అతి కఠోరమైన నా మానసిక వ్యధను ఆమె యెటుగదో, తన ప్రభా
వముచే నా ప్రేమను ఎఱిగియు నన్ను తిరస్కరించుచున్నదో

అలబ్ధి ఫల నీరసాన్యమ విధాయ తస్మిన్వనే
సమాగమ మనోరథాన్ భవతు పశ్చాత్తాపః కృతీ.

11

చిత్రలేఖా : క్రతుతం త్వయా.

ఉర్వశీ : హాధిక్ హాధిక్. మామేవ మవగచ్ఛతి. అసమర్థాస్మ్యై
గ్రతో భూత్వాఽస్య ప్రతివచనస్య. ప్రభావ నిర్మితేన భూర్ష
ప్రతేణ సంపాదితోత్తరా భవతు మిచ్ఛామి.

చిత్రలేఖా : అనుమతం మమ.

ఉర్వశీ : (ససంభ్రమం గృహీత్వా యథోక్తం కరోతి)
విదూషకః : (దృష్ట్వా) అవిహా అవిహా. భోః కిం నుఖ్యేతత్ భుజ్జగ్గ
నిర్మోక ఇవ సంముఖేఽస్మాకం నిపతితమ్.

రాజా : భూర్షపత్రగతోఽయ మక్షర విన్యాసః.

విదూషకః : నుఖ్యదృష్టయా తత్రభవతోర్వశ్యా భవతః పరి

అమెను గార్చిన నా మనోరథములను నిష్ఫలములను నీరసములను
గావించి పంచబాణుడు కృతకృత్యుడగుగాక.

చిత్ర :- వింటివా !

ఉర్వశీ :- ఛీ ఛీ. నన్నిట్లుగా భావించుచున్నాడు. ఎదుట నిల్చి దీనికి సమా
ధానము చెప్పటకు జాలకున్నాను. దివ్యశక్తిచే గల్పింపబడిన బూర్ష
పత్రముచేత ప్రత్యుత్తర మీయగోరుచున్నాను.

చిత్ర :- నాకును ఇష్టమే.

ఉర్వశీ :- (తొట్టుపాటుతో ఆకును పట్టుకొని అనినట్లే చేయును)

విదూ :- అమ్మో ! అమ్మో ! పాము కుబుసమువలె మన ఎదురుగా వచ్చి
పడినది ఇదియేమో కదా !

రాజా :- (పరిశీలించి) ఇది భూర్షపత్ర గతమైన లేఖనము.

విదూ :- నీ పరిచేపనమును విని అదృశ్యయైయున్న యుర్వశీ పంపిన

దేవితం శ్రుత్వా సమానానురాగ సూచకాన్యక్షరాణి
విస్మయప్రాప్తాని స్యుః.

రాజా : నా స్త్యగతిర్మనోరథానాం. (గృహీత్వానువాచ్యసహర్షమ్)
సఖే ప్రసన్న స్తే తర్కః.

విదూషకః : భవానిదానీం ప్రసీదతు. అత్ర లిఖితం శ్రోతు
మిచ్ఛామి.

ఉర్వశీ : సాధు ఆర్య నాగరికోఽసి.

రాజా : శ్రూయతాం. (వాచయతి)

స్వామిన్ సంభావితా యథాహం త్వయాఽజ్ఞాతా

తథానురక్తస్య యది నామ తవోపరి.

12

నమ మమ లులితపారిజాత శయనీయే భవంతి

నందనవన వాతా అవ్యక్త్యుష్ణకాః శరీరకే.

13

ఉర్వశీ : కింను ఖలు సాంప్రతం భటిష్యతి.

కుల్యానురాగ సూచకములైన మాటలు కావుగదా !

రాజా :- మనోరథములకు అగమ్యమన్నది లేదుగదా ! (తీసికొని, చదివి,
హర్షముతో) సఖుడా ! నీ యూహ యథార్థమేయైనది.

విదూ :- ఇక నిప్పుడు ఉపశాంతుడవుకమ్ము. ఇందేమి ప్రచాయబడినదో విన
గోరుచున్నాను.

ఉర్వశీ :- ఆర్యా ! మేలు. నాగరకుడవై తివి.

రాజా :- వినుము. (చదువును)

౧ స్వామీ ! అమర క్షుడవైన నీ పట్ల నీవనుకొనుచున్నట్లు నేను ఉదాసీను
రాలనే అయినచో—

* పారిజాత పూల శయ్యపై బొరలుచున్న నా శరీరమునకు నందనవన
మారుతములుగూడ తాపజనకములు కావుగదా.

ఉర్వశీ :- ఇప్పుడేమి పలుకునోకదా.

చిత్రలేఖా : నను భణితమేవ కమలనాలాయమానై ర్నై.

విదూషకః : దిప్త్యా మయేవ ఋభుషితేన స్వస్తివాచనక ముపలబ్ధం
భవతా సమాశ్వాసనమ్.

రాజా : సమాశ్వాసనమితి కిముచ్యతే.

తుల్యానురాగ పిశునం లలితార్థబంధం
వ్రత నివేశిత ముదాహరణం ప్రియాయాః
ఉత్పత్తౌచా మమ సఖే మదిరేక్షణాయా
స్తస్యాః సమాగతమి వానన మానసేన.

ఉర్వశీ : అత్రావయోః సమవిభాగా ప్రీతిః.

రాజా : వయస్య, అబ్జశీప్యేదేన దూష్యేర న్నక్షరాణి. ధార్యతా
మయం ప్రియాయాః స్వహస్తాః.

విదూషకః : (గృహీత్వా) కిమిదానీం తత్రభవత్సర్వశీ భవతో

చిత్ర : తామరకూడులవలె అగుచున్న అంగములచేత చెప్పినట్లే యైనదిగదా.

విదూ : ఋభుషితుడైన నాకు అదృష్టవశమున ఉపాయనము లభించినట్లు
నీకు ఈ సమాశ్వాసనము లభించినది.

రాజా : సమాశ్వాసనమని ఏల వల్కెదవు ?

* సఖుడా ! తుల్యానురాగ సూచకము, నుకుమారార్థ యుక్తమునై
వ్రతమున లిఖింపబడిన ప్రియురాలి ప్రణయగీతము విప్సారిక
కన్నులుగల నా ముఖముతో చేరవచ్చిన ఆ కుదిరేక్షణ
ముఖమా యన్నట్లున్నది.

ఉర్వశీ : ఇప్పుడిరువురము ప్రేమను సమముగా పంపకొంటిమి.

రాజా : వయస్య ! అంగుశీ స్వేదముచేత ఈయతరములు చెరిగిపోవునేమో.
ప్రియురాలి లేఖను భద్రముగా నుండుము.

విదూ : (తీసికొని) పూజ్యురాలైన ఉర్వశి యిప్పుడు నీ మనోరథములను కుమ

మనోరథానాం కుమమం దర్శయిత్వా ఫలే వినవదతి.

ఉర్వశీ : హలా యావదుపగమనకాతరం హృదయం పర్యవస్థాప
యామి తావత్త్వ మస్యాత్మానం దర్శయిత్వా యన్మమ
జమం తదృణ.

చిత్రలేఖా : (తథేతి తిరస్కరిణి మపనీయ రాజానముపేత్య) జయతు
జయతు మహారాజః.

రాజా : స్వాగతం భవత్యై. భద్రే.

సతతా నందయసి మాం సఖ్యా విరహితా తయా

సంగమే పూర్వదృష్టేన యమునా గర్జయా వినా.

15

చిత్రలేఖా : నను ప్రథమం మేఘరాజిర్దృశ్యతే పశ్యాద్విద్యుల్లతా.

విదూషకః : (అపవార్త్య) కథం నైషోర్వశీ. తస్యాస్త్రత్ర భవత్కా
అభిమతా సహచరీ.

మింవతేసి ఫలమునం దన్యథా చేయునా ?

ఉర్వశీ : చెరి! నమీపించుటకు తడలడుచున్న నా హృదయమును కుదుట
జరచుకొను లోచన నీవు ఈయనకు నీ స్వరూపమును జూపి నాకు
దగిన తీరున మాట్లాడుము.

చిత్ర : (అశ్లేయసి తిరస్కరిణిని తొలగించి రాజును సమీపించి) మహారాజా
నకు జయము జయము.

రాజా : (హర్షముతో) పూజ్యురాలైన నీకు స్వాగతము. పుణ్యురాలా !

● గంగా సహితయై పూర్వము కనబడి పిదప ఒంటరిగా కనబడిన
యమునవలె నళి విరహితవైన నీవు నన్ను అంతగా సంతోష పెట్టలే
కున్నావు.

చిత్ర : మొదట మేఘరాజి కనబడును, తరువాత గదా విద్యుల్లతి.

విదూ : (అపహరించి) ఏమి యీమె ఉర్వశికాదా ? ఆ పూజ్యురాలి ప్రിയ
సహచరియా ?

చిత్రలేఖా : ఉర్వశీ మహారాజం శిరసా ప్రణమ్యుఁ యిజ్ఞాపయతి.

రాజా : కిమాజ్ఞాపయతి.

చిత్రలేఖా : మమ సురారిసంభవే దుష్టాతే మహారాజ వీవ శరణా
మాసీత్. సాహం తవ దృశన సముత్థేన మదనేన బలవద్బాధ్య
సూనా భూయోఽపి మహారాతే సానుకంపనీభవతి.

రాజా : భద్రమఖి,

పర్యుత్సకాం కథయసి ప్రియదర్శనాం తా
మార్తిం న వశ్యసి పురూరవసం తస్థే
సాధారణోఽయ ముఖయోః ప్రణయః స్మరస్య
తస్తేన తప్తమయసా మటనాయ యోగ్యమ్. ౧౪౪

చిత్రలేఖా : (ఉర్వశీ ముపేత్య) సఖి ఏహి. త్వత్తోఽపి నిర్దయతరర
మదనం దృష్ట్వా ప్రియతమస్యతే దూత్యస్మి సంవృత్తా.

చిత్ర : మహారాజునకు శిరసాప్రణమిల్లి ఉర్వశి విజ్ఞాపన చేయుచున్నది.

రాజు : ఏమని యాజ్ఞాపించుచున్నది ?

చిత్ర : "రాక్షస సంభూతమైన వ్యసనమునందు మహారాజే శాశ్వత శరణ
మయ్యెను. అట్టి నేను నీ దర్శనమువల్ల అన్మించిన మదనమనిచే
మిక్కిలి పీడింపబడుచు మరియొకసారి. మహారాజుచేత సహాయముగై
బడదగినదాన నగుచున్నాను" - అని.

రాజు : సుముఖి !

* ప్రియదర్శనయైన యామెనుగూర్చి పర్యుత్సకయనిచెప్పుచున్నావు.
కాని ఆమెకొఱకై యార్తుడై యున్న పురూరవుని విడిచిపెట్టుచున్నావు.
కామకృతమైన యీ యనురాగము మా యిరువురముండును ఏక
మాపమే. తప్తమైన లోహము తప్తమైన లోహముతో, క్షుంభకం
చుట యోగ్యము గదా.

చిత్ర : (ఉర్వశిని సమీపించి) సఖి ! రమ్మ. నీ యందుఁగలెను. ప్లుకుదు

ఉర్వశీ : (తిరస్కరించుచు) అహో లఘు త్వయో జి శాస్తి
చిత్రలేఖా : ఇతో ముహూర్తాజ్ఞాస్యామి కా కాము జిష్వతీతి.

ఆచారం తావత్ప్రతి పద్యస్య.

ఉర్వశీ : (రాజానమువేత్య, సప్రీడమ్) జయతు జయతు మహారాజః.

రాజా : సుందరి

మయానామ జితం యస్య త్వయాయం సముదీర్యతే

జయశబ్దః సహస్రాక్షా దగతః పురుషా న్తరమ్.

(హస్తే గృహీత్వా మువవేశయతి)

విదూషకః : భవతి, రాజ్ఞః ప్రియవయస్యో బ్రాహ్మణః కిం నవన్ద్యతే?

ఉర్వశీ : (సస్మితం ప్రణమతి)

నిర్దయతరు డైయుండుట చూచి నీ ప్రియతమునకు దూతి నై
వచ్చితిని.

ఉర్వశీ : (తిరస్కరించి) అవనయించి అహో! శీఘ్రముగా నీ చేత పరిత్యక్త
నైతని గదా.

చిత్ర : ఎవతె యెవ్వతెను పరిత్యజించునో ఇంక నొక ఊణములో తెలిసి
కొందును గదా. కొంచెము మర్యాదను పాటింపుము.

ఉర్వశీ : (రాజును సమీపించి సిగ్గుతో) మహారాజానకు జయము జయము.

రాజా : సుందరి!

● సహస్రాక్షునికంటె అన్యపురుషునికి చెందని జయ శబ్దమును నీవు
ఎవనికై పలికితివో అట్టి నాకు తప్పక జయము కలుగును.

(చేతితో పట్టుకొని ఆమెను కూర్చుండ బెట్టును)

విదూ : పూజ్యురాలా! రాజుగారి ప్రియవయస్కుడైన బ్రాహ్మణునకు నమస్క-
రింప తేలి!

ఉర్వశీ : (చింతపూర్వక ప్రణమిలును)

విదూషకః : స్వస్తి భవత్యైః.

(నేపథ్యే)

దేవదూతః : చిత్రలేఖే త్వరయోర్యశీమ్.

మునినా భరతేన యః ప్రయోగో

భవతీష్వప్య రసాశ్రయో నియుక్తః

లలితాభినయం తమద్య భర్తా

మరుతాం ద్రష్టుమనాః సహోకసాలః.

18

(సర్వే కర్ణం దదతి. ఉర్యశీ విషాదం నాటయతి)

చిత్రలేఖా : శ్రుతం ప్రియసఖ్యా దేవదూతస్య వచనమ్. అనుమాన్య

తాం మహారాజః

ఉర్యశీ : నాస్తి మే వాక్.

చిత్రలేఖా : మహారాజ! పరవశోఽయం జనః. తన్మహారాజేన అభ్యను
జ్ఞాతేచ్ఛతి దేవేష్వ నపరార్థ మాత్మానం కర్తుమ్.

విదూ : పూజ్యురాలికి మేలగు గాక !

(నేపథ్యమున)

దేవదూత : చిత్రలేఖా ! ఉర్యశీని తొందరపెట్టుము.

* భరతముని మీకు నేర్పిన అష్టరసాశ్రయమైన లలితాభినయ ప్రయోగమును లోకపాల సహతుడైన దేవేంద్రు డిప్పుడు తిలకింపగోరుచున్నాడు.

(అందఱును చెవి యొగ్గుదురు. ఉర్యశీ విషాదము అభినయించును)

చిత్ర : దేవదూత వాక్యము ప్రియసఖికి వినబడినరా ? మహారాజును అనుమతించ వేడుకొనుము.

ఉర్యశీ : నేను మాటాడలేను.

చిత్ర : మహారాజా ! ఈమె పరాధీనురాలు. కనుక మహారాజుచే అనుజ్ఞా తయై దేవతలపట్ల తన్ను అనపరార్థను కావించుకొన గోరుచున్నది

రాజా : (కథించి ద్వాచం వ్యవస్థాప్య) నాస్మి భవతోఽఽ రీశ్వరనియోగ ప్రత్యర్థి. స్మృత్యవ్యస్త్యయం జనః.

ఉర్వశీ : (వియోగదుఃఖం రూపయన్తీ సహసభ్యా నిష్క్రాంతా)

రాజా : (సనిఃశ్వాసమ్) సఖే వై యర్థ్యమివ చక్షుషః సంప్రతి.

విదూషకః : (ప్రతం దర్శయితుకామః) న స్వేతత్ (ఇత్యర్థోక్తే. ఆత్మ గతమ్) హో థిక్ హో థిక్. ఉర్వశీ దర్శన విస్మితేన మయా తద్భూర్జప్రతం ప్రభ్రష్టమపి హస్తాత్ప్రమాదేన న విజ్ఞాతమ్.

రాజా : భద్ర, కిమపి వక్తుకామ ఇవ.

విదూషకః : మా భవానర్గాని ముఖ్యము. దృఢంఖలు త్వయి బద్ధ భావోర్వశీ. న సేతోగత మనురాగం శిథిలయతి.

రాజా : మమాప్యేత దాశంసి మనః. తయాఖలు ప్రస్థానే—

రాజా : (ఎట్లో మాట చెగుల్చుకొని) మీ యిరువుర ప్రభు సేవకు అంత రాయము కలిగింపను. ఈతనిని మాత్రము గుర్తుంచుకొనుడు.

ఉర్వశీ : (వియోగ దుఃఖమును ప్రకటించుచు సఖతో నిష్క్రమించుచు)

రాజా : (నిట్టూర్పుతో) సఖుడా! ఇప్పుడు కన్నులకు ప్రయోజనము లేదన్నట్లున్నది.

విదూ : (ప్రతమును జూపగోరువాడై) ఇది యేమో (అని యర్థోక్తిలో తనతో) అయ్యో! అయ్యో! ఉర్వశీ దర్శన విస్మితదనైన నాకు ఆ భూర్జప్రతము ప్రమాదవశమున చేతినుండి జారి పడిపోవుటకూడ ఎఱుకవడలేదు.

రాజా : భద్రుడా! ఏమో చెప్పదలచినట్లున్నావు?

విదూ : నీవు నీరసపడవద్దు. ఉర్వశీ నీయందు దృఢముగా బద్ధాను రాగయై యున్నది గదా. ఆమె నీ పట్లగల యనురాగమును సడలనీయదు.

రాజా : నా మనస్సుకూడ ఇదియే చెప్పుచున్నది. నిజముగా ఆమె ఇయలు దేరునప్పుడు—

అనీశయా శరీరస్య హృదయం స్వవశం మయి

స్తనకమ్ క్రియాలక్ష్మి ర్భృష్టం నిశ్శసితై రివ.. 19

విదూషకః : (అత్మగతమ్) వేపలే మే హృదయ మిమాం వేలాం

తత్ర భవతాతస్య భూర్జరపత్రస్యనామ గ్రహీతవ్యం భవిష్యతీతి.

రాజా : కేనేదాసిం దృష్టిం విలోభయామి. (స్మృత్వా) ఆ. ఉప

నయతు భవాన్ భూర్జపత్రమ్.

విదూషకః : (విషాదం నాటయతి) హస్త న దృశ్యతే. గత ముర్వశ్యా

మార్గేణ.

రాజా : సర్వత్ర ప్రమాదీ వై ధేయః. నను విచింతోతు భవాన్.

విదూషకః : (ఉత్థాయ) నన్వితో భవేదితో భవేత్ (ఇతి విచేతవ్యం

నాటయతి).

(తతః ప్రవిశతి సపరివారా దేవీ కాశీరాజపుత్రీ)

* శరీరము తన యధీనము కానందుచేత స్తనకంపన క్రియచే దెలియ

వచ్చు విశ్వాసములచేత స్వవశమైన హృదయమును నాయందు

అర్పించినదా యన్నట్లుండెను.

విదూ :- (తనలో) ఈ పూజ్యుడు ఎప్పుడైన భూర్జ పత్రము మాట యెత్తు

నేమో యని నా హృదయ మీ సమయమున కంపించుచున్నది.

రాజా :- దేనితో నిప్పుడు నా దృష్టిని వినోదపరచుకొందును? (స్మరించి) ఆ.

ఆ భూర్జపత్రము నిటుతెమ్ము.

విదూ :- (విషాద మభినయించును) అయ్యో కనబడుటలేదు. ఉర్వశి-చోయిన

కారినే చోయినది కాబోలు.

రాజా :- మూర్ఖుడవు, అన్నింటను అనవధానుడవే. వెదకుకుడా దానిని.

విదూ :- (లేచి) ఇక్కడ ఉండవచ్చు ఇక్కడ ఉండవచ్చు. (వెదకుట నభిన

యించును)

(అంతట సపరివారయై దేవీ కాశీ రాజపుత్రీ ప్రవేశించును)

దేవీ : హాజ్జే నిపుడికే సత్యం త్వయాభణిత మిదం లతాగేహాప్రవిశ
న్నార్యమాణవక సహాయ ఆర్యపుత్రో దృష్ట ఇతి.

నిపుడికా : కిమిన్యథా భట్టిని మయా విజ్ఞాపితపూర్వా?

దేవీ : తేనహి లతాంతరితా శ్రోష్యామి తావదస్య వివ్రత్తా
మంత్రితాని.

నిపుడికా : యద్భట్టిన్యై రోచతే.

దేవీ : (పరిక్రమ్య) హాజ్జే నిపుడికే. కిమేత జ్ఞీర్ణచీరమివ ఇతో ముఖం
దక్షిణమారుతే నానీయతే.

నిపుడికా : (విభావ్య) భట్టిని పరివర్తన విభావితాక్షరం భూర్జపత్రం
ఖల్వేతత్. హస్త భట్టిన్యా ఏవ నూపురకోట్యా లగ్నమ్.
(గృహీత్యా) కథం. వాచ్యతామ్.

దేవీ : అనువాచయ తావదేతత్. యద్యపిరుద్ధం తతః శ్రోష్యామి.

దేవి :- చెలి! నిపుడికా! ఆర్య మాణవకునితో గలిసి యార్యపుత్రుడి. లతా
గేహమును ప్రవేశించుచు నగవదెనని నీవు చెప్పినమాట సత్యమే.

నిపు :- నే నెన్నడైన మహారాణికి అపత్యము చెప్పియుంటివా?

దేవి :- అందుకే లతల మాటున దాగియుండి యీతని రహస్య భాషణములను
కొంచెము విందును.

నిపు :- మహారాణికి ఇష్టమైనట్లే.

దేవి :- (ముందుకువదలి) ఉని నిపుడికా! దక్షిణమారుతము చేత ఈ దిక్కు
నకు గొట్టుకొని వచ్చుచు ప్రాత గుడ్డపీలికవలె మన్నదిది యేమిట.

నిపు :- (పరీక్షించి) మహారాణి! తిప్పిచూడగా అక్షరములు తనవిదగున్న
భూర్జపత్రము సుమా యిది. అయ్యో! మహారాణి నూపురాగ్రము
నందే తగుల్కొన్నదిగదా! (తీసికొని) ఏమి చదువవచ్చునా?

దేవి :- నాకు తరువాత వినిపింతువుగాని. అవిరుద్ధమైనచో, అప్పుడు
చివగలను.

నిపుణికా : (తథా కృత్యా) భట్టిని తదేవ కాలీనమివ ప్రతిభాతి.
భర్తారముద్దిశోర్వశ్యాః కావ్యబంధ ఇతి తర్కయామి. ఆర్య
మాణవకప్రమాదే నావయోర్హస్తంగత ఇతి.

దేవీ : తేన హ్యస్య గృహీతార్థా భవామి.

నిపుణికా : (రాజ్ఞా పూర్వవాచితం వాచయతి)

దేవీ : అత్రానేనై వోపాయనేనాస్పరః కాముకం ప్రేక్షే.

(ఇతి పరిజననహితా లతాగృహం పరిక్రామతి)

విదూషకః : భో వయస్య కిమేతత్ప్రవనవశగామి ప్రమదవన సమీప
గత క్రిడాపర్వత పర్యస్తే దృశ్యతే.

రాజా : (ఉత్థాయ) భగవన్ వసంతప్రియ! దక్షిణవాయో!

వాసార్థం హర సంభృతం సురభిణా శౌవ్నం రతో వీరుధాం
కిం మిథ్యా భవతో హృతేన దయితాస్నేహస్వహస్తేన మే

నిపు : (అల్లె చేనీ) మహారాజ! అదే యవవాదమువలె కనబడుచున్నది.
ప్రభువు నుద్దేశించిన యుర్వశి పద్య లేఖయని యూహించుచున్నాను.
ఆర్య మాణవకుని ప్రమత్తత వల్ల మన చేతులలో జిక్కినదని యను
కొందును.

దేవి : కనుకనే దీని యభిప్రాయము గ్రహించును.

నిపు : (నెనుక రాజు చదివిన స్లోకములను చదువును)

దేవి : ఇచ్చట ఈ కానుకతోడనే ఆ యవ్వరః కాముకుని దర్శించును.

(అని పరిజన సహితయై లతా గృహముదిక్కు నడచును)

విదూ : ఓయి మిత్రమా! ప్రమదవన సమీపమందున్న క్రిడా పర్వతము
చేరువగా వాయువశమున నెగురుచు గనబడుచున్నది అదియేమిటి?

రాజు : (లేచినిల్చి) భగవన్! వసంతమిత్ర! దక్షిణవవన!

* మధుమాసముచే సంపాదించబడిన లతా కుసుమధూళిని సుగంధము
కొఱకు హరించుము. కాని నా ప్రియురాలి స్వహస్త లిఖిత ప్రేమ

జానీతే హి మనోవిసోదనఫలై రేవంవిధైర్ధారితం

కామార్తం జన మజ్ఞానాం ప్రతి భవానాలక్షితప్రార్థనః ॥ 20

నిపుణికా : భట్టిని ఏతస్యైవాన్వేషణా వర్తతే.

దేవీ : పశ్యామి.

విదూషకః : భో స్థూయమాన కేశరచ్ఛవినా మయూరపిఞ్జేన
విప్రలబ్ధోఽస్మి.

రాజా : సర్వథా హతోఽస్మి.

దేవీ : (ఉపేత్య) ఆర్యపుత్ర ! అలమావేగేన. ఏకద్యుర్జ్వలత్రమ్.

రాజా : (ససంభ్రమమ్) అయే దేవీ? స్వాగతం దేవైశ్చ.

విదూషకః : (అపవార్య) దురాగత మిదానీం సంవృత్తమ్.

రాజా : (జనాంతికమ్) సఖే కి మత్ర ప్రతివిధేయమ్ ?

లేఖను వృథగా హరించినందువల్ల నీ కేమి ప్రయోజనము ?
కామార్తమైన జనము మనోవిసోదనము ఫలముగా గల యిట్టి వాని
చేతనే ప్రాణములు నిలుపుకొనునని నీ వెఱుగుచువుగదా ! అంజనా
దేవి వల్ల నీవును అఖిలాషను ప్రకటించినవాడవే కదా.

నిపు : మహారాజి ! దీని యన్వేషణయే జరుగుచున్నది.

దేవి : శూచుచున్నాను.

భిదూ : ఓయి ! వాడిపోవుచున్న కేశర పుష్పము కాంతివంటి కాంతిగల నెమలి
యొకవల్ల నేను మోసపోయినాను.

స్వాత్మ : పూర్తిగా హతాశుడవైతిని.

దేవి : (సమీపించి) ఆర్యపుత్ర ! ఆవేగపడ నక్కఱలేదు. ఇదిగో ఆ భూర్జ
వృక్షము.

రాజా : (తొట్రుపాటుతో) ఓహో దేవియా ? దేవికి స్వాగతము.

భిదూ : (అపవారింపి) ఇప్పుడు దురాగతమే యైనది.

స్వాత్మ : (జనాంతికముగ) సఖుడా ! ఇప్పుడు విరుగుదేమిటి ?

విదూషకః : లోత్రేణ గృహీతస్య కుంభీరకస్యాన్తివా ప్రతివచనమ్.

రాజా : (అపవార్ధ్య) మూఢ ! నాయం పరిహాసకాలః (ప్రకాశమ్)
దేవి నేదం మయా మృగ్యతే. స ఖలు పరసమస్తేషదార్థ
మారంభోఽయమ్.

దేవి : యుజ్యత ఆత్మనః సౌభాగ్యం ప్రచ్ఛాదయితుమ్.

విదూషకః : భవతి త్వరయాస్యభోజనం యత్ప్రీతోపశమన సమర్థం
భవతి.

దేవి : నిపుణికే శోభనంఖలు బ్రాహ్మణేనాశ్వాసితో వయస్యః.

విదూషకః : భవతి నను పశ్యాశ్వాసితః పిశాచోఽపి భోజనేన.

రాజా : మూర్ఖ బలాదపరాధినం మాం ప్రతిపాదయసి.

దేవి : నాన్తి భవతోఽపరాధః. అహమేవాత్రాపరాధా యా ప్రతి

విదూ : దొంగిలిన సొమ్ముతో పట్టుబడిన దొంగకు ఇంక చెప్పట
కేముండును ?

రాజా : (అపవారించి) మూఢుడా ! ఇది పరిహాసమునకు సమయముకాదు.
(ప్రకాశముగా) దేవి ! నేను దీనిని వెదకుటలేదు. ఇది వేలు వస్తువు
నస్తేపించు ప్రయత్నము.

దేవి : స్వీయ సౌభాగ్యమును దాచిపెట్టుకొనుట యుక్తమగునా ?

విదూ : దేవి ! పిత్తోపశమన సమర్థమైన భోజనమును ఈయనకు త్వరగా
సిద్ధము చేయవలయును.

దేవి : నిపుణికా ! ఈ బ్రాహ్మణుడు తన వయస్కునకు ఎంతచక్కని ఉప
కాంతి కలిగించుచున్నాడో.

విదూ : పూజ్యురాలా ! చూడరాదా, భోజనముచేత పిశాచము కూడ ఉప
కాంత మగును.

రాజా : మూర్ఖుడా ! లలితముగా నన్ను అపరాధిగా నిరూపించుచున్నావు.

దేవి : తమ యపరాధ మేమియు లేదు. అనిష్టదర్శనమైనై తమ యెదుట నిల్చి

త్వితీయాంకము

కూల దర్శనా భూత్వాగ్రహ
ప్యామి. (ఇతి కోపం నాటయి

రాజా :

అపరాధీనామాహం ప్రసీద
సేవ్యో జనశ్చ కుపితః కథం:
(ఇతి పాదయోః)

దేవీ : (అశ్రుగతమ్) మాఖలు లఘుహ,
మన్యే. కిం త్వ దాక్షిణ్యకృతా
(రాజాన మపహాయ సవరిహా)

విదూషకః : ప్రాప్యణ్ణదీ వాప్రసన్నా గ
రాజా : (ఉతాయ) వయస్య సేద మనుః

యున్న సేసే అపరాధినిని. ఇటనుండి
కోపము నటించి బయలుదేరును.)

రాజా :

* సేసే యపరాధిని. రంభోరు! ప్ర
చాలింపుము. సేవ్యజనము కుపిత మై
యెట్లగును?

(అని పాదములపై బడ

దేవి : (తనలో) సేమ లఘుహృదయనై యీ య
లేదు. కాని నిర్ణయత్వమువల్ల కలుగబోయి
పడుచున్నాను.

(రాజును విడిచిపెట్టి సవరిహరముగా నిష్క్రమి

విదూ : వర్షాకాల నదివలె అప్రసన్నయై దేవి వెడలిచి
తెమ్ము.

రాజా : (లేచి నిలిచి) వయస్య! ఇది యనుపపన్నముకా

యోషికాం

రసాద్యతే

తద్విదాం

యోజితః.

22

భవత పతత్. నఖల్వశ్చి దుఃఖతోఽభి

మనసోఽపి మే నపవ దేవ్యాం బహు

లక్ష్మినా దహమస్యాం దై ర్భ్యం అవ

తో ధీరకా. బుభుక్షితస్య బ్రాహ్మ

కాం భవాన్. సమయః ఖలు స్నాన

మణి యది తెలిసినవారి హృదయమును
ములతో గూడినదైనను అమరాగ రహిత
యము స్త్రీల హృదయమును ప్రవేశించ

నేత్రరోగి కంటియొడుటి దీప శిఖను చూడ

న చిత్తుడైనను నాకు దేవియందు అదే

శిపాతమును దిరస్కరించినది గనుక నీమోయం

ర గలను.

యట్లుండనిమ్ము. ఆకలిగొనియున్న బ్రాహ్మణుని
ందు నిలకెట్టుము. స్నాన భోజనములు సేవించు
ది సుమో,

రాజా : (ఊర్వమవలోక్య) గతమర్థం దివసస్య.

ఉష్ణాలుః శిశిరే నిషీదతి తరోహూలాలవాలే శిశి
నిర్విద్యోపరి కర్ణికారముకులాన్యాలీయతే పట్నరః
త ప్తం వారి విహాయ నీరసలిసీం కారణవః సేవతే
క్రీడావేశ్మనిచైష పశ్చరశుకః క్లాంతో జలం యాచతే. 28

(ఇతి నిష్క్రాంతాః సర్వే)

ఇతి ద్వితీయోఽఙ్కః.

రాజా : (వైకి చూచి) పగటిలో సగము గడచిపోయినది.

* తాపము సహింపజాలనిదై మయూరము చల్లవైన వృక్షయొక్క
యాలవాలమున కూర్చున్నది. కర్ణికార ముకుళములను అగ్రము
లందు భేదించి పట్నరము వానిలో రాగిళానుచున్నది. వేడి
యొక్కిన నీటిని విడిచి కారండవపక్షి యొడ్డునందున్న పద్మము
వాశ్రయించుచున్నది. క్రీడా మందిరమందలి పంజరమందుండియు
ఈ కీరము వడగొట్టి నీటికై యాచించుచున్నది.

(అందఱు నిష్క్రమింతురు)

ఇది ద్వితీయాంకము

తృతీయోఽఙ్కః

(తః ప్రవిశత్ భరతశిష్యా)

ప్రథమః : సఖే పల్లవ ! మహేంద్ర సదనం గచ్ఛతోపాధ్యాయేన
త్వమాసనం ప్రతిగ్రాహితః. అగ్నిశరణ సరక్షణాయ స్థాపి
తోఽహమ్. అతఃఖలు పృచ్ఛామి. అపిగురోః ప్రయోగేణ
దివ్యా పరిషదారాధితా ?

ద్వితీయః : గాలవ ! నజానే ఆరాధితా నవేతి. తస్మిన్ పునః సరస్వతీ
కృతకావ్య బద్ధే లక్ష్మీస్వయంవరే తేషుతేషు రసాస్తరేషు
తస్మయ్యాసీత్. కింతు-

ప్రథమః : సదోషావకాశ ఇవతే వాక్యశేషః.

తృతీయాంకము

(అంశట భరత శిష్యు లిద్దరు ప్రవేశింతురు)

ప్రథముఁడు : సఖుఁడా ! పల్లవ ! మహేంద్ర లోకమునకుఁ జనుచుండిన
యుపాధ్యాయులవారిచే నీవు ఆసనము పట్టించి వెంటఁగొని పోఁబడి
తివి. నేను అగ్నికాలా రక్షణార్థము ఇచ్చటనే నిలువఁబడితిని.
అందుచేతనే అడుగుచున్నాను. గురువుగారి ప్రయోగముచేత దేవ
సభ తృప్తి పఱువఁబడినదా ?

ద్వితీయుఁడు : గాలవ ! తృప్తి పఱువఁబడినదో లేదో నే నెఱుగను. సరస్వతీ
కృతమైన లక్ష్మీస్వయంవరమనెడు కావ్యబంధమున ఆ యారసము
లందు మాత్రము పరవశమైనది. కాని-

ప్రథ : దోషమున కవకాశ మొసఁగునదిగాఁ దోచుచున్నది నీ వాక్యశేషము.

ద్వితీయః : ఆమ. తస్మిన్నర్వశ్యా వచనం ప్రమాదస్థలితమాసీత్.

ప్రథమః : కథమివ.

ద్వితీయః : లక్ష్మీభూమికాయాం వర్తమానోర్వశీ వారుణీ భూమి
కాయాం వర్తమానయా మేనకయా పృష్టా-సఖ సమాగతా
ఏతే తైలోక్య సుపురుషాః సకేశవాశ్చ లోకపాలాః. కత
మస్మిన్తే భావాభినివేశ- ఇతి.

ప్రథమః : తతస్తతః.

ద్వితీయః : తతస్తయా పురుషోత్తమ ఇతి భణితవ్యే పురూరవసీతి
నిర్గతా వాణీ.

ప్రథమః : భణితవ్యతానువిధాయా నిండ్రయాణి. నఖలు తామభి
క్రుద్ధో గురుః.

ద్వితీయః : సాఖలు శప్తోపాధ్యాయేన. మహేంద్రేణపునరనుగృహీతా

ద్వితీ : అవును అందు ఉర్వశీ వచనము ప్రమాదవశమున నన్యథా వలుక
బడినది.

ప్రథ : ఎట్లో?

ద్వితీ : లక్ష్మి వేషమందున్న ఉర్వశీ వారుణీ వేషమందున్న మేనకచే
వ్రశ్నింపబడినది. చెలీ! మూడులోకములందుఁగల మహాపురుషు
లును, కేశవ సహితులైన లోకపాలురును వీరే సమావిష్టులై
యున్నారు. వీరిలో నీకు ఎవ్వనియందభిలాష కలదు? అని.

ప్రథ : తరువాత తరువాత.

ద్వితీ : తరువాత ఆమె 'పురుషోత్తమునియందు' అని చెప్పవలసి యుండఁగా,
'పురూరవుని యందు' అని మాట జారినది.

ప్రథ : ఇంద్రియములు భవితవ్యము ననువర్తించనవి. గురువుగా రామెవైఁ
గోపపడలేదుగదా?

ద్వితీ : ఉపాధ్యాయుల వారిచే ఆమె కావమే పొందినది - కాని తిరిగి

ప్రథమ : కథమివ.

ద్వితీయ : యేక మమోపదేశ స్వయా లభ్యత స్తేన న తే దివ్యం
స్థానం భవిష్యతీత్యుపాధ్యాయస్య శాపః. మహేంద్రేణపునః
ప్రేక్షణావసానే లజ్జాపనతముఖ భణితా యస్మిన్ బద్ధభావానీ
తస్య మే రణసహాయస్య రాజర్షేః ప్రియమత్ర కరణీయమ్.
సా త్వం తథాకామం పురూరవస ముపతిష్ఠస్వ యావత్స
త్వయి దృష్టసంతానో భవేదితి.

ప్రథమ : సదృశం పురుషాంతర విదో మహేంద్రీయ్య.

ద్వితీయ : (సూర్యమవలోక్య) కథా ప్రసక్తేనాస్మాభిరపరాధ్యా అలి
షేక వేలా ఖలూపాధ్యాయస్య. తదేహి. అస్యపార్శ్వ
పరివర్తనౌ భవావః.

(ఇతి నిష్క్రమంతే)

విష్కంభకః.

మహేంద్రునిచే ననుగ్రహంపఁబడినది.

ప్రథ : ఎట్లో?

ద్వితీ : నాయుపదేశమును ఉల్లంఘించితివి కనుక నీకు స్వర్గలోకమున స్థానము
లేకుండుగాక- అని యుపాధ్యాయులచారి శాపము. కాని మహేం
ద్రుని చేత ప్రదర్శనాసంతరము సిగ్గుచేఁ దలవంచుకొన్నవై యిట్లు
చెప్పబడినది. ఎవ్వనియందు నీవు బద్ధామతాగవై యుంటివో,
మాకు రణ సహాయుడైన ఆరాజర్షికి మేము ప్రియము చేయవలసి
యున్నది. కనుక నీయందాయన సంతానమును గాంచునంతవఱకును
నీవు యధేష్టముగా పురూరవునితోఁ గలిసియుండుము.

ప్రథ : పరేంగితజ్ఞుడైన దేవేంద్రునకిది యుచితముగా నున్నది.

ద్వితీ : (సూర్యునివై పు చూచి) సంభాషణమున మనము ఉపాధ్యాయులచారి
స్నాన వేశను మఱచితిమి. కనుక రమ్ము. ఆయన సన్నిధిఁ
లోపుదము.

(ఇరువురు నిష్క్రమింతురు)

విష్కంభకము

(తతః ప్రవేశతి కంబుకీ)

కంబుకీ

సర్వః కల్యేవయసి యత తే లబ్ధ మర్థాన్ కుటుంబీ
పశ్యాత్పుత్రై రవహృతభరః కల్పిత విశ్రమాయ
అస్మాకంతు ప్రతిదిన మియం సాదయన్తీ శరీరం
సేవా కారాపరిణతి రహా స్త్రీషు కష్టోఽధికారః.

(పరిక్రమ్య) ఆదిష్టోఽస్మి సనియమయా కాశీరాజపుత్రా
యథా వ్రతసంపాదనాయ మయా మానమత్సృజ్య నిపు
ణికా ముఖేన పూర్వం యాచితో మహారాజః, తదేవ మద్వ
చనా ద్విజ్ఞాపయేతి. యావదిదానీ మనసిత సన్యాజాప్యం
మహారాజం పశ్యామి (పరిక్రమ్యావలోక్యచ) రమణీయః
ఖలు దివసావసాన వృత్తాంతో రాజవేశ్యుని. ఇహహి—

(అంతట కంచుకీ ప్రవేశించును)

* కుటుంబియైన వాడెల్ల యౌవనమునందే అర్థము లార్జింప యత్నిం
చును. అనంతరము పుత్రులచే స్వీకరింపఁబడిన భారముగలవాడై
విశ్రాంతి యోగ్యుడగు చువ్వాడు. మాకన్ననో, ప్రతిదినము
శరీరమును కృశింపఁజేయుచున్న ఈ సేవ కారాగార రూఢమున
పరిణమించు చున్నది. అకటా! స్త్రీలను గాపాడు మహోగము
క్షేత్రకరమైనది గదా.

(ముందుకు నడచి) నియమవతియైన కాశీరాజ పుత్రికే నిట్లా
దేకింపఁబడితిని— వ్రతసంపాదనార్థము అభిమానము విడిచి నిపుణికా
ముఖమున మహారాజగారిని ఇదివఱకే యాచించి యుంటివి. అతే
నా మాటగా విన్నవింపుము— అని. కనుక నిప్పుకు సంధ్యాకాత్యము
ముగించియున్న మహారాజును దర్శింతుము. (ముందుకు నడచి
చూచి) దివసావసానమున రాజమందిర మందలి దృశ్యము రమ
ణీయముగా నున్నదిగదా! ఇక్కడ—

ఉత్కిర్తా ఇవ వాసయస్థిమ నిశానిద్రాలసా బర్హిణో
 ధూపైర్జల వినిఃస్పృతై ర్వలభయః సందిగ్ధపారావతాః
 ఆచారప్రయతః సపుష్పబలిమ స్థానేషు చార్పిష్కః
 సన్ధ్యా మజ్జిరిదీపికా పితృణాం కుర్వాణః. 2

(నేపథ్యాభిముఖం దృష్ట్వా) అయే ఇతపవ స్తస్థితో దేవః.
 పరిజనవనితా క రార్పితాభిః పరివృత పవ విభాతి దీపికాభిః
 గిరివ గతిమానపక్షలోపా దనుతట పుష్పితకర్ణికారయస్థిః. 3

(తతః ప్రవేశతి యథా నిర్దిష్టో రాజా విదూషకశ్చ)

రాజా (ఆశ్చర్యంతమ్)

కార్యాః త్రితోక్తాః దినం మయానీత మనతి కృత్యేణ
 అవినోద దీర్ఘమామా కథం న రా త్రిగ్గమయితవ్యా. 4

* రాత్రి నిద్రచే అలసములైన యీ మయూరములు వాసయస్థులందు (గూటములందు) మలచబడిన బొమ్మలా యన్నట్లున్నవి. గవాక్ష రంధ్రములనుండి బయలు వెడలు ధూపములచేత మంజూరులందు పారావతములు సందేహవిషయము లగుచున్నవి. ఆచారకుర్తమైన కుర్వాణ వృద్ధ నారిజనము పుష్పములు బలులు ఉంచబడిన ప్రదేశము లందు వెలుగుచున్న సంధ్యామంగళ దీపి లను వేరు వేరుగా మంచు చున్నది.

(తెరవైపు చూచి) ఓహో! ప్రభువు ఇటే వచ్చుచున్నాడు.

* పరిచారికల కరములందున్న దీపికలచే పరిచేష్టితులైన ఈయన తటములందు పుష్పించిన కర్ణికార వృక్షములు గలిగి, పక్షములు లోపించినందువల్ల గమనముగల గిరివలె భాసించుచున్నాడు ఇంతలో యీయన రృష్టి పథమున నిల్చి యెదుగు చూచుచున్నాడు.

(అంతట నిర్దేశింపబడిన విధమున రాజు, విదూషకుడును ప్రవేశింతురు.)

రాజు : (తనలో)

* కార్యభారముచే ఉత్సుకతను మఱుగుపఱచిన యీ దినము స్వల్ప

కల్పకీ : (ఉపగమ్య) జయతు జయతు దేవ.. దేవ, దేవీ విజ్ఞాప
యతి— మణిహర్ష్యపృష్టే సుదర్శనశృన్వతి. తత్ర సన్నిహి
తేన దేవేన ప్రతిపాలయితు ఘిచ్ఛామి యావత్ రోహిణి
సంయోగ ఇతి.

రాజా : ఆర్య లాతవ్య. విజ్ఞాప్యతాం దేవీ యస్తే ఛంద ఇతి.

కల్పకీ : యదాజ్ఞాపయతి దేవః (ఇతి నిష్క్రాంతః)

రాజా : వయస్య! కిం పగమార్థత ఏవ దేవ్యా వ్రతనిమిత్తోఽయం
మారమ్భః స్వాత్ ?

విదూషకః : భోః తర్కయామి జాతపశ్చాత్తాపా తత్రభవతీ వ్రతాప
దేశేన భవతః ప్రతిపాతలంఘనం ప్రమార్భకామేతి.

రాజా : ఉపవన్నం భవానాహ. తథాహి.

కష్టముతో నాచే గడిపివేయబడినది. వినోదము లేమిచే దీర్ఘములగు
యామములుగల రాత్రి ఎట్లు గడుపవలెనో ?

కంచుకి : (సమీపించి) దేవరకు జయము జయము. దేవా! దేవి విన్నవించు
చున్నది—మణిహర్ష్యముమీద చంద్రుడు చక్కగా నగపడును. మహా
రాజుతోఁ గలిసి యచ్చట రోహిణి సంయోగము వఱకు వేచియుండఁ
గోరుచున్నాను—అని.

రాజు : ఆర్యలాతవ్య! 'నీ యిష్టము' అని దేవికి విన్నవించుము.

కంచుకి : దేవర ఆజ్ఞాపించినట్లే. (అని నిష్క్రమించును)

రాజు : వయస్య! ఈ వ్రయత్నము నిజముగా దేవి వ్రతము నిమిత్తమే
కావచ్చునా?

విదూ : పశ్చాత్తాపము పుట్టినదై యా పూజ్యురాలు వ్రతమను నెపమున
పాదపతన తిరస్కార దోషమును బరిహరించు కొనఁ గోరుచున్నదని
యూహించుచున్నాను.

రాజు : యుక్తమే చెప్పితివి నీవు. అట్లేకదా.

* ప్రతిపాతములను తిరస్కరించి తరువాత మనస్సులంధ్రుల సంతాపము

అవధూత ప్రణిపాతాః పశ్యాత్సంతప్యమాన మనసోఽపి
నిర్భయై ర్వ్య పత్రపత్రే దయితామనయైర్మనస్విన్యః 5

తదాదేశయ మణిహర్యృపుష్ప మార్గమ్.

విదూషకః : ఇత ఇహ భవాన్ అనేన గంగాతరంగ సక్రికేణ స్పటిక
మణిసోపానేనారోహతు భవాన్ ప్రదోషావసర రమణీయం
మణిహర్యృమ్.

రాజా : అరోహోక్తః ! (సర్వే సోపానారోహణం నాటయన్తి)

విదూషకః : (నిరూప్య) భోః ప్రత్యాసన్నేన చంద్రోదయేన భవి
తవ్యమ్. యథా తిమిరరిచ్యమానం పూర్వదిశాముఖ
మాలోకసుభగం దృశ్యతే.

రాజా : సమ్యగాహ భవాన్.

ఉదయగూఢ శశాంక మరీచిని
స్తమసి దూర మితః ప్రతిసారితే

నొందుచుండియు మానవతులు ప్రియులయొక్క గుప్తములైన
యమన యములచేత లజ్జితలగుదురు.

కనుక మణిహర్యము మీదికి దారితీయుము.

విదూ : ఇటు ఇటు. గంగాతరంగ సదృశమైన స్పటికశిలా సోపాన మార్గ
మున కాము సంధ్యా సమయావసాన రమణీయమైన ఈ మణిహర్య
మును ఆరోహింపవలెను.

రాజు : ఘుండు నీ వారోహింపుము.

(అందరును సోపానారోహణము నటించుదురు)

విదూ : (నిరూపించి) ఓహో ! చంద్రోదయము కావచ్చినట్లున్నది. చీకట్లు
తొలగి పోవుచున్న పూర్వదిశాముఖము లోచన రమణీయముగా
నగవడుచున్నది.

రాజు : చక్కగా చెప్పినావు నీవు.

* ఉదయాశలము మాటుననున్న చంద్రుని కాంతులచేత ఇటునుండి

అలకసంయమనాదివ భోచనే
హరతి మే హరివాహనదిబ్బుఖమ్.

6

విదూషక : హీహీ భో ! ఏషఖండమోదకసక్రిక ఉదితో రాజా
ద్విజాతీనామ్.

రాజా : (సస్మితమ్) సర్వత్రైదరిక స్యాభ్యవహార్యమేవ విషయః.
(ప్రాజ్ఞాతిః ప్రణమ్య) భగవన్ ఉపానాథ !

రవిమావసతే సతాం క్రియాయై
సుధయా తర్పయతే సురాన్విత్పాంశ్య
తమసాం నిశి మూర్ఖతాం నిహన్త్రే
హరచూడానిహితాత్మనే నమస్తే.

7

(ఇత్యుపతిష్ఠతే)

విదూషక : భో బ్రాహ్మణ సంక్రామితాక్షరేణ తే పితామహేనాభ్య

చీకటి దూరముగా తొలగింపబడినది కాగా, ముంగురులను
దొలగించినప్పుడువలె, పూర్వదికా ముఖము నా నేత్రములను
హరించుచున్నది.

విదూ : హీహీ ! ఓయి ! ఖండ మోదక సదృశుడైన చంద్రుడు ఇడుగో
ఉదయించుచున్నాడు.

రాజ : తిండిపోతున కెల్ల యెడల పిండివంటయే విషయము. (ప్రాంజ్ఞుడై
ప్రణమిల్లి) దేవా ! నిశాపతీ !

* సజ్జనుల ఇష్టికర్మ కొఱకు నూర్చునితో సంగతుడవు, దేవతలను
పితృదేవతలను అమృతముచే తృప్తిపఱచువాడవు, నిశలందు
వ్యాపించు చీకట్లను సంహరించువాడవు, శివుని చూడమునందుంచ
బడిన స్వరూపము గలవాడవు అయిన నీకు నమస్కారము.

(అని ఆరాధించును)

విదూ : ఓయీ ! ఈ బ్రాహ్మణుని ముఖమున ఇటుకుచున్న నీ పితామహుని

నుజ్ఞాత ఆసనస్థితోభవ యావదహమపి సుఖాసీనో భవామి.

రాజా : (విదూషకవచనం పరిగృహ్యోపవిష్టః, పరిజనం విలోక్య)
అభివ్యక్తాయాం చంద్రికాయాం కిం దీపికా పానురుక్త్యేన.
తద్విక్రమ్యంతు భవత్యః.

పరిజనః : యద్దేవ ఆజ్ఞాపయతి (ఇతి నిష్క్రాంతః)

రాజా : (చంద్రమసమవలోక్య) వయస్య పరం ముహూర్తా దాగ
మనం దేవ్యాః. తద్వివిక్తే కథయామి స్వా మస్థామ్.

విదూషకః : నను దృశ్యత ఏవ సా. కింతు తాదృశమనురాగం
ప్రేక్ష్య శక్యం ఖల్వాకాబంధేనాత్మానం ధారయితుమ్.

రాజా : ఏవమేతత్. బలవాన్ పునర్మమ మనసోఽభితాపః.

నర్ద్యా ఇవ ప్రవాహో

విషమశిలాసంకట స్థితవేగః

చేత అనుజ్ఞాతుడ వై తివి కనుక ఈ యాసనమునఁ గూర్చుండుము.

ఇంక నేనుగూడ సుఖముగాఁ గూర్చుండుదును.

రాజా : (విదూషక వచనము నంగీకరించి కూర్చుండి పరిజనము నవలోకించి)
వెన్నెల విశదముగా ప్రకాశించుచుండగా ఈ దీపికా పునరుక్తి
యేటికి? కనుక మీరు విశ్రమింపవచ్చును.

పరిజనము : దేవర ఆజ్ఞాపించినట్లే. (అని నిష్క్రమించును).

రాజా : (చంద్రునివంక చూచి) ఇంకొక్క ముహూర్తము గడచిన తరువాత
దేవి వచ్చును. కనుక ఈ యేకాంతమున నా యవస్థ కొంచెము నీకు
వినిపింతును.

విదూ : కనఁబడుచునే యున్నదిగదా. కాని ఆ విధమైన యనురాగమును
జూచి యాకాబంధముచేత జీవితమును నిలుపుకొనవచ్చును.

రాజా : ఇది నిజమే. కాని నా మనస్తాపము మాత్రము తీవ్రముగనే
యున్నది.

* విషమశిలా ప్రతిహత వేగమయిన నదీ ప్రవాహమువలె విరుద్ధ
సమాగమ సుఖమైన కామము శతగుణము అగును.

విఘ్నత సమాగమసభో

మనసికయః శతగుణో భవతి.

8

విదూషకః : యథా పరిహీయమాణైర్దైర్యై రధికం శోభనే తథా

దూరే ప్రియాసమాగమం తే ప్రేక్షే.

రాజా : (నిమిత్తం సూచయిత్వా) వయస్య.

వచోభి రాజాజననైర్భవానివ గురువ్యథమ్

అయం మాం స్పందితైర్భావైరాశ్వాసయతి దక్షిణా.

9

విదూషకః : నఖల్పన్యథా బ్రాహ్మణస్య వచనమ్.

రాజా : (సప్రత్యాశ స్తిప్థతి)

(తతః ప్రవిశత్యాకాశయానే నాభిసారికావేషోర్వశీ

చిత్రలేఖాచ)

ఉర్వశీ : (ఆత్మానం విలోక్య) హలా చిత్రలేఖే, అపిరోచతే తేఽయం

విదూ : కృశించుచున్న యంగములచే నీవు శోభిల్లుచుండుటను బట్టి నీకు
ప్రియాసమాగమము అనతి దూరమందే కలదని యూహించు
చున్నాను.

రాజా : (నిమిత్తమును సూచించుచు) వయస్య !

* అతి సంతృప్తడనైన నన్ను ఆరాజనకములైన వాక్కులచేత నీవు
ఆశ్వాసించినట్లే స్పందితములచేత ఈ దక్షిణ భావము కూడ
ఆశ్వాసించుచున్నది.

విదూ : బ్రాహ్మణునివాక్కు అన్యథా కాదునుమా !

రాజా : (ప్రత్యాశ గలివాడై యుండును.)

(అంతట అభిసారికా వేషయైన ఉర్వశీయు, చిత్రలేఖయు ఆకాశ
యానమున ప్రవేశించురు.)

ఉర్వశీ : (తన్ను జూచుకొని) చెలీ చిత్రలేఖా ! అల్పములయిన యాభరణ

మేల్యాభరణ భూషితో నీలాంకుక పరిగ్రహోఽభిసారికా వేషః.

చిత్రలేఖా : నా స్తి మే వాగ్విభవః ప్రశంసితుమ్. ఇదంతు చింత
యామి అపినామాహం పురూరవా భవేయమితి.

ఉర్వశీ : సఖ మదనః ఖలు త్వ మాజ్ఞాపయతి - శీఘ్రం నయ మాం
తస్య సుభగస్య వసతిమ్.

చిత్రలేఖా : నన్వేతత్పరివర్తత మివ కైలాస శిఖరం ప్రియతమస్య
తే భవనముపగతే స్వః.

ఉర్వశీ : తేనహి ప్రథావాజ్ఞానీహి తావత్ క్వ న మమ హృదయ
చోరః కిం వానుత్పత్తితి.

చిత్రలేఖా : (ధ్యాత్వా, ఆత్మగతమ్) భవతు క్రిడిష్యామి తావ
దేతయా. (ప్రకాశమ్) హలా ఏష మనోరథలబ్ధి ప్రియా
సమాగమ సుఖ మనుభవ స్నుపభోగః మేఽవకాశే తిష్ఠతి.

ములు దాల్చి, నీలాంకుకము ధరించిన నా యీ యభిసారికా
వేషము నీకు రుచించుచున్నదా?

చిత్ర : ప్రశంసించుటకు నాకు వాక్సంపద లేదు. నే నే పురూరపుడ నైతి నా
యని మాత్ర మనిపించుచున్నది.

ఉర్వశీ : సఖ! కాముఁడే యాజ్ఞాపించుచున్నాఁ డనుకో. నన్ను ఆ సుందరిని
మండిరమునకు శీఘ్రమే తీసికొనిపో.

చిత్ర : రూపాంతరము పొందిన కైలాస శిఖరమా యన్నట్లున్న నీప్రియతముని
భవనమును ఇదిగో చేరవచ్చితిమిగదా.

ఉర్వశీ : అందుకే నా హృదయకోరుఁడు ఎక్కడ మన్నాడో, ఏమి చేయు
చున్నాడో నీ ప్రథావమువల్ల తెలిసికో.

చిత్ర : (ధ్యానించి, తనలో) కానిమ్ము. కొంచె మీమెతో పరిహాసమాడుదును.
(పైకి) చెలీ! ఈయన సంకల్ప మాత్ర లబ్ధయైన ప్రియురాలితోడి

ఉర్వశీ : (విషాదం నాటయతి)

చిత్రలేఖా : ముగ్ధే కా పునరన్యా చింతా ప్రియాసమాగమస్య.

ఉర్వశీ : (సోచ్ఛ్వాసమ్) అదక్షిణం సందిగ్ధే మే హృదయమ్.

చిత్రలేఖా : (విలోక్య) ఏష మణిహరమృగతో వయస్యమాత్ర
సహాయో రాజర్షిః. తదేహి. ఉపసర్పావ ఏనమ్.

(ఉభే అవతరతః)

రాజా : వయస్య రజన్యాసహ విశృమ్భతే మదనబాధా.

ఉర్వశీ : అనిర్భిన్నార్థేనానేన వచనేనాకమ్పితం మమ హృదయమ్.
అంతరితే ఏవ శృణువోఽస్య స్వైరాలాపం యావదావయోః
నంశయచ్ఛేదో భవతి.

సమాగమ సుఖము ననుభవించుచు సంభోగ యోగ్యమైన స్థానమునం
దున్నాడు.

ఉర్వశీ : (విషాదము నభినయించును)

చిత్ర : లేలా ! ప్రియాసమాగమ చింత అన్యమింకేమున్నది ?

ఉర్వశీ : (నిట్టూర్చి) సంధిగ్ధమైన విషయమున నా హృదయము అనుదార
మైనది.

చిత్ర : (చూచి) వయస్యమాత్రసహాయుడై యిడుగో రాజర్షి ఈ మణిమంది
రమునందున్నాడు. కనుక ఈయనను సమీపితము రమ్ము.

(ఇరువురును క్రిందికి దిగుచున్నారు.)

రాజా : వయస్య ! రాత్రితోపాటు ఈ మదనబాధయు విజృంభించుచున్నది.

ఉర్వశీ : అస్య ప్తార్థ మైన యీ మాటచేత నా హృదయము మిక్కిలి
కంపించుచున్నది. మన సంశయము విచ్చిన్న మగునంత వఱకును
అదృశ్యులమై యుండియే ఈయన స్వచ్ఛంద భావణములను
విందము.

చిత్రలేఖా : యత్తే రోచతే.

విదూషకః : నన్వేతేఽమృతగర్భాః సేవ్యంతాం చంద్రపాదాః.

రాజా : వయస్య ఏవమాదిభిరనుపక్రమ్యోఽయమాతంకః. పశ్య-

కుసుమశయనం న ప్రత్యగ్రం న చంద్రమరీచయో

నచ మలియజం సర్వాక్షణం నవా మణియప్తయః

మనసిజరుజం సావా దివ్యా మమాలమపోహితుమ్-

ఉర్వశీ : కావాపరా?

రాజా :

రహసి లఘుయేదారణ్ణా వా తదాశ్రయిణీ కథా. 10

ఉర్వశీ : హృదయ, ఇదానీం మాముష్టి త్వేతః సంక్రాంతేన త్వయా
ఫలముపలబ్ధిమ్.

విదూషకః : ఆమ. అహమపి యదా శిఖిణీం రసాలంచ నలభే

చిత్ర : నీ కిష్టమైనట్లే.

విదూ : అమృత గర్భములైన యీ చంద్రకిరణములను సేవింపరాదా?

రాజా : వయస్య! ఇట్టి వానిచేత కుదురునదికాదు ఈ వ్యాధి. చూడు-

- * ప్రత్యగ్ర కుసుమ శయనము కాదు, చంద్ర కిరణములు కావు,
సర్వాంగీణమైన చందన చర్య కాదు, మణిహారములును కావు.
నా మదన జ్వరమును ఆ దివ్యాంగన మాన్వగలదు. లేదా-

ఉర్వశీ : లేదా మఱి యింకెవ్వతె?

రాజా :

- * ఏకాంతమందలి తత్సంబంధియైన కథాప్రసంగము కొంత తగ్గించగలదు.

ఉర్వశీ : హృదయమా! నన్ను విడిచి యీయనియందు లగ్నమైన నీకు
ఇప్పుడు తగిన ఫలము లింపినది.

విదూ : అవును. నేనుగూడ శిఖిణీ, రసాలము లభించెనప్పుడు కానితే

తదై తత్పార్థయమానః సంకీర్తయ న్నాశ్వసిమి.

రాజా : సంపద్యత ఇదం భవతః.

విదూషకః : భవానపి తామచిరేణ ప్రాప్స్యతి.

రాజా : సఖే, ఏవం మన్యే—

చిత్రలేఖా : శృణు అసంతుష్టే శృణు.

విదూషకః : కథమివ

రాజా :

అయం తస్యా రథక్షోభా దంసేనాంసో నిపీడితః

ఏకః కృత్తి శరీరేఽస్మిన్ శేషమక్లం భువో భరః.

11

చిత్రలేఖా : సఖ కిమిదానీం విలమ్యుతే.

ఉర్యశీ : (సహసోపసృత్య) హలా అగ్రతోఽపి మమ గతాయా
ఉదాసీన ఇవ మహారాజః.

స్మరించుకొనుచు ఊరట పొందుచుండును.

రాజా : ఇది నీకు తీరునది.

విదూ : నీవుకూడ ఆమెను త్వరలోనే పొందగల్గువు

రాజా : సఖుడా ! ఇట్లను కొందును—

చిత్ర : విను అసంతుష్టురాలా ! విను.

విదూ : ఎట్లో ?

రాజా :

* రథము కుదుపునల్ల ఆమె భుజముతో ఒరసికొన్న యీ భుజమొక్కదే
ఈ శరీరమున చరితార్థమైనది. మిగిలిన శరీరమంతయు భూమికి
శేవలము భారమైనది.

చిత్ర : సఖ ! ఇంక నిప్పుడు విలంబన మేల ?

ఉర్యశీ : (వెంటనే సమీపించి) చెరీ ! ఎదుట బడినప్పటికిని నాయందు మహా
రాజు ఉదాసీనుడుగా నున్నాడు.

చిత్రలేఖా : (సస్మితమ్) అతి త్వరితే అనుక్షిప్త తిరస్కరణీకాసి
(నేపథ్యే) ఇతో ఇతో భక్తిః.

(సర్వే కర్ణందదతి. ఉర్వశీ సహసఖ్యా విషణ్ణా)

విదూషకః : అవిహా అవిహా ఉపస్థితాదేవీ. తద్వాచంయమోభవ

రాజా : భవానపి సంవృతాకారమాస్తామ్.

ఉర్వశీ : హలా కిమత్ర కరణీయమ్.

చిత్రలేఖా : అలమావేగేన అంశర్హితే ఆవామ్. ఉపవాస నియమ
వేషా రాజర్షిమహిషీ దృశ్యతే. తన్నైషేహ చిరంస్థాస్యతి.

(తతః ప్రవిశతి భావహారికహస్తపరిజనా దేవీ)

దేవి : (చంద్రమస మవలోక్య) హత్తో నిపుణికే ఏష రోహిణీ

చిత్ర : (చిటునవ్వుతో) అతి త్వరిత తిరస్కరిణిని తాలగింప నైతివిగదా.

(తెరలో)

ఇటు ఇటు మహారాణి !

(అందఱును చెవి యొగ్గదురు. ఉర్వశి చెలికత్తెతోపాటు విషణ్ణయగును)

విదూ : అయ్యో అయ్యో ! దేవి ఆసన్నయైనది. కనుక మౌనము
వహింపుము.

రాజా : నీవుకూడ బయట బడలూడదు.

ఉర్వశి : చెలీ ! ఇప్పుడు కర్తవ్య మేమిటి ?

చిత్ర : భయ మక్కఱలేదు. మనము అంతర్హితమే. రాజర్షి పట్టపురాణి
ఉపవాస నియమవేషగా కనబడుచున్నది. కనుక ఈమె ఎక్కువనే
పిచ్చట నుండఁబోదు.

(అంత ఉపహార ద్రవ్యములను చేతఁ దాల్చిన పరిజనముతోఁ
గూడినదై మహారాణి ప్రవేశించును.)

దేవి : (చంద్రుని వంకఁ జూచి) ఓసి నిపుణికా ! భగవంతుడైన ఈ మృగ

సంయోగేనాధికం శోభతే భగవాన్స్మగలాఞ్చనః.

చేటి : నను దేవీసహితో భర్తా విశేష రమణీయః. (ఇతివరిక్రామతః)

విదూషకః : (దృష్ట్వా) భో న జానామి స్వస్తివాచనం మే దదా తీతి. అథవా భవతో వ్రతవ్యవదేశేన ముక్తరోషా ప్రణి పాతలఙ్ఘనం స్రమార్ద్రకామేతి. అద్య మమాఙ్గోః శుభ దర్శనా దేవీ.

రాజా : (సస్మితమ్) ఉభయమపి ఘటతే. తథాపి భవతా యత్పశ్యా దభిహితం తన్మాం ప్రతిభాతి. యదత్రభవతీ-

సితాంశుకా మల్లలమాత్రభూషణా
పవిత్ర దూర్వాఞ్కుర లాఙ్ఘృతాలకా
వ్రతాపదేశోఽస్మి త గర్వవృత్తినా
మయి ప్రసన్నా వపుషేవ లక్ష్మతే.

12

లాంఛనుడు రోహిణి సంయోగముచే అధికముగా శోభిల్లుచున్నాడు.

నిపుణిక : దేవీ సహితుడైన ప్రభువు విశేషరమణీయుడు కాఁడా! (అని ముందుకు నడతురు)

విదూ : ఓయి! నాకు స్వస్తివాచన మొసంగుననియో, లేక మఱి వ్రతమన్న మిషచేత కోపము విడిచినదై నీ ప్రణిపాత తిరస్కారమును పరిహరించుకొనఁ గోరుచున్నదనియో నేనెఱుఁగను గాని మనోరాణి నా కన్నుల కిప్పుడు చూడముచ్చటగా నున్నది.

రాజ : (చిఱునవ్వుతో) రెండును కావచ్చును. ఇనను నాకు మాత్రము నీవు తరువాత చెప్పినదే తోచుచున్నది. ఏలన ఈమె-

* తెల్లని వస్త్రము దాల్చి, మాంగల్య సూచకములైన యలంకరణములను మాత్రమే ధరించి, పవిత్రమైన దూర్వాంకురమును ముంగురులం దలంకరించుకొని, వ్రతమనెడు నెవమున విడిచిపెట్టఁబడిన గర్వవృత్తి గల ఆకారముతో వాయందు వ్రసన్నురాలయినదా యన్నట్లు కనఁబడుచున్నది.

దేవి : (ఉపగమ్య) జయతు జయత్వార్యపుత్రః.

పరిజనః ; జయతు జయతు భర్తా.

విదూషకః : స్వస్తి భవత్యై

రాజా : స్వాగతం దేవ్యై. (తాం హస్తేన గృహీత్వోపవేశయతి)

ఉర్వశీ : హలా స్థానే ఖల్వియం దేవీశబ్దేనోపచర్యతే. న కిమపి పరిహీయతే శచ్యోఽజస్వితయా.

చిత్రలేఖా : సాధు అసూయా పరాజ్ఞుఖం మంత్రితమ్.

దేవి : ఆర్యపుత్రం పురస్కృత్య కోఽపి వ్రతవిశేషో మయా సంపాదనీయః. తస్మహూర్త ముపరోధః సవ్యాతామ్

రాజా : మామైవమ్. అనుగ్రహః ఖలు నోపరోధః.

విదూషకః : ఈదృశః స్వస్తివాచనవానుపరోధో బహుళో భవతు.

దేవి : ఆర్య పుత్రునకు జయము జయము.

పరిజనము : మహారాజునకు జయము జయము.

విదూ : పూజ్యురాలవైన నీకు స్వస్తి.

రాజు : దేవికి స్వాగతము.

(అమెను చేతితో పట్టుకొని కూర్చుండఁబెట్టును)

ఉర్వశీ : చెలీ! ఈమె దేవీ శబ్దముచే నమ్మానింపఁబడుట యుక్తమే. తేజస్విక చేత ఈమె శచీదేవి కెంతమాత్రమును నీనిపోదు.

చిత్ర : మేలు. అసూయపడకుండ పలికితివి.

దేవి : ఆర్యపుత్రుని పురస్కరించుకొని నేనొక వ్రతము ననుష్ఠింపవలసియున్నది. శనుక ఒక ఊణము ఈ ప్రతిబంధమును సహించవలెను.

రాజు : అట్లు కాదు. ఇది నిజముగా అనుగ్రహమే, ప్రతిబంధము కాదు.

విదూ : ఖిలువంటి స్వస్తి వాచన వంతమైన ప్రతిబంధము పెక్కు పర్యాయములు బరుగుఁగాక !

రాజా : ఓకిం నామధేయ మేతద్దేవ్యా వ్రతమ్.

దేవీ : (నిపుణికా మవేక్షితే)

నిపుణికా : భర్తా, ప్రియానుప్రసాదనం నామ.

రాజా : (దేవీం విలోక్య) యద్యేవమ్.

అనేన కళ్యాణి మృణాలకోమలం
వ్రతేన గాత్రం గ్లవయస్యకారణమ్
ప్రసాద మాకాంక్షతి యస్త్వయోత్సుకః
స కిం త్వయా దాసజనః ప్రసాద్యతే.

18

ఉర్యశీ : మహాస్థల్వస్థైర్యతస్యాం బహుమానః.

చిత్రలేఖా : అయి ముగ్ధే అన్యసంక్రాంతప్రేమాణో నాగరికా
అధికం దక్షిణా భవంతి.

దేవీ : (సస్మృతమ్) నన్వేతస్య వ్రతపరిగ్రహస్యాయం ప్రభావో యదే

రాజా : దేవి యొక్క ఈ వ్రతము పేరేమి ?

దేవి : (నిపుణికవంక చూచును.)

నిపు : మహారాజా! ప్రియాను ప్రసాదనము అని.

రాజా : (మహారాణిని చూచి) అట్లయినచో-

* కళ్యాణి! మృణాలకోమలమైన నీ శరీరమును ఈ వ్రతముచేత
నిష్కారణముగా శ్రమ పెట్టుచున్నావు. ఉత్కంఠితుడై యెవ్వఁడు
నీ ప్రసాదమును కాంక్షించు చున్నాడో ఆ దాసుని నీవు వ్రసన్నుని
గావించుకోవలెనా ?

ఉర్యశీ : ఈమె యందీయన యాదరమెంతో గొప్పదిగదా !

చిత్ర : ఓసిరేలా! అన్యస్త్రీల యందనురక్తులైన వాగరికులు ఎంతో దయ
గల వారుగా నుండురు.

దేవి : (చిఱునవ్వుతో) ఆర్యులకు తీమాకము పలుకుట యీ వ్రతాచరణ

తావన్మంత్రిత ఆర్యపుత్రః.

విదూషకః : విగమతు భవాన్. నయుక్తం సుఖాపితం ప్రత్యాచరితుమ్.

దేవీ : దారికా ఉపనయ తౌపహారికం యావన్మణిహర్య గతాన్ చంద్రపాదా నర్చామి.

పరిజనః : యద్దేవ్యాజ్ఞాపయతి. ఏష గంధ కుసుమాద్యుపహారః.

దేవీ : (నాట్యేన గంధపుష్పాదిభిశ్చంద్రపాదా నభ్యర్చ్య) హజ్జే, ఏతానౌపహారిక మోదకా నార్యమాణవకం లమ్భయ.

పరిజనః : యద్దేవ్యాజ్ఞాపయతి. ఆర్యమాణవక ఏతత్తావతే.

విదూషకః : (మోదకశరావం గృహీత్వా) స్వస్తి భవత్యై. బహు ఫలస్తవోపవాసో భవతు.

దేవీ : ఆర్యపుత్ర ఇతస్తావత్.

మునకు ఫలమేకదా !

విదూ. నీ పూరకుండుము. సుఖాపితమును ప్రత్యాఖ్యానించుట యుక్తము కాదు.

దేవి : కన్నెలారా ! పూజాసామగ్రిని ఇటుతెండు, మణిమందిరము మీది చంద్రకిరణములను అర్పింతును.

పరిజనము : దేవి యాజ్ఞాపించినట్లే. ఇదిగో గంధకుసుమాది పూజాసామగ్రి.

దేవి : (నాట్యముతో గంధపుష్పాదులచే చంద్రకిరణముల నర్పించి) ఓసి ! ఈ వై వేద్య మోదకములను ఆర్యమాణవకుల కిండు.

పరిజనము : దేవి యాజ్ఞాపించినట్లే. ఆర్యమాణవక ! ఇక నిది నీది.

విదూ : (మోదక పాత్రమును గ్రహించి) పూజ్య రాలవైన నీకు స్వస్తి. నీ యుపవాసము బహుఫలమగుగాక !

దేవి : ఆర్యపుత్ర ! కొంచెమిటు.

రాజా : అయమస్మి.

దేవీ : (రాజు! పూజా మభినీయ ప్రాజ్ఞలిః ప్రణీపత్య) ఏషాహం
దేవతామిథునం రోహిణీమృగలాఙ్ఘనం సాక్షికృత్య ఆర్య
పుత్రమనుప్రసాదయామి. అద్యప్రభృతి యాంస్త్రియమార్య
పుత్రః ప్రార్థయతే యాచార్యపుత్రస్య సమాగమప్రణయినీ
తయాసహ మయా ప్రీతిబద్ధేన వర్తితవ్యమితి.

ఉర్యశీ : అహో న జానే కిం పర మస్యా వచనమితి. మమపునర్విశ్వాస
విశదం హృదయం సంవృత్తమ్.

చిత్రలేఖా : సఖ మహానుభావయా పతివ్రతయాఽభ్యనుజ్ఞాతో అనం
తరాయస్తే ప్రియసమాగమో భవిష్యతి.

విదూషకః : (అపవార్య) చిన్నహస్తో మత్స్యే పలాయితే నిర్విణ్ణో
ధీవరో భణతి ధర్మోమే భవిష్యతీతి. (వ్రతాశమ్) భవతి కిం
తాదృశః ప్రియస్తత్రభవాన్.

రాజా : ఇదిగో వచ్చితిని

దేవి : (రాజును పూజించుట నభినయించి అంజలించి నమస్కరించి) ఇదే నేను
దేవతాదంపతులైన రోహిణీ మృగలాంఛనులను సాక్షికరించి ఆర్య
పుత్రుని ప్రసన్నుని గావించు కొనుచున్నాను. ఇది మొదలు ఏస్త్రిని
ఆర్యపుత్రుఁ దళిలిపించునో, ఏ స్త్రి ఆర్యపుత్రుని యొక్క పాండు
కోరునో ఆమెతో నేను బద్ధస్నేహముతో ప్రవర్తించును. అని.

ఉర్యశీ : అహో! ఈమె వాక్యము దేని నుద్దేశించినదో తెలియఁజాలకున్నాను.
నా హృదయము మాత్రము విశ్వాసముచే తేరుకొన్నది.

చిత్ర : సఖ! మహానుభావురాలైన యీ పతివ్రత చేత అంగీకృతమైన
నీ ప్రియసమాగమము నిరంతరాయము కాఁగలదు.

విదూ : (అపవారించి) చేప తప్పించుకొనిపోగా హతాశుడైన చేపలివాఁడు
'వాకు పుట్టము కలుగుమలె' మృది పలుకును (వై!) పూజ్య
రాలా! మహారాజా నీకు అంత యిష్టుఁడాయెమి?

దేవీ : మూఢ అహం ఖల్వాత్మనః సుఖావసానే నార్యపుత్రం నిర్వృత
శరీరం కర్తుమిచ్ఛామి. ఏతావతా చింతయ తావత్ప్రియో
నవేతి.

రాజా :

దాతుం వా ప్రభవసి మామన్యస్యై హర్తుమేవ వా దాసమ్
నాహం పునస్తథా త్వం యథాహి మాం శక్య సే భీరు. 14

దేవీ : భవవా మావా. యథానిర్దిష్టం సంపాదితం ప్రియాను
ప్రసాదనం వ్రతమ్. దారికా ఏత గచ్ఛామః (ఇతి ప్రస్థితా)

రాజా : ప్రియే నఖిలు ప్రసాదితోఽస్మి యది సమృద్ధి విహాయ
గమ్యతే.

దేవీ : ఆర్యపుత్ర అలక్ష్మితపూర్వో మయా నియమః.

(ఇతి సపరివారా నిష్క్రాంతా).

దేవి : మూఢుడా ! స్వసుఖమును త్యజించి నేనే ఆర్యపుత్రుని స్వస్థ శరీరుని
గావించ గోరుచున్నాను సుమా. దీనిచే నీవే ఆలోచించు కొనుము
అంత ఇష్టుడో, కాఁడో.

రాజా :

* దాసుడనైన నన్ను అన్యకాంత కిచ్చుటకుఁగాని హరించుటకుఁగాని
నీవు సమర్థురాలవు. కాని భీరురాలా ! ఎట్లని నీవు నన్ను శంకించు
చున్నావో అట్లు మాత్రము చేసు కాను.

దేవి : కమ్ము, కాకటామ్ము. ప్రియాను ప్రసాదన వ్రతమే యథావిధిగా
అనుష్ఠింపఁబడినది. కన్నెలారా ! రండు పోదము. (అని బయలు
దేరును)

రాజా : ప్రియా ! ఇప్పుడు విడిచిపోయితివేని నేను వ్రసన్నుడను కాను
సుమా.

దేవి : ఆర్యపుత్ర ! నేను నియమము పెన్నుదును ఉల్లంఘించి యెఱుఁగను.
(అని సపరివారయై నిష్క్రమించును)

ఉర్వశీ : హలా ప్రియకలతో రాజర్షి : నపున వ్యూదయం నివర్త
యితుం శక్నోమి.

చిత్రలేఖా : కిం పున స్త్వయా నిరాశయా నివర్త్యతే.

రాజా : (ఆననమపేక్ష్య) వయస్య నఖలుదూరం గతా దేవి.

విదూషకః : భణ విశ్రబ్ధి యదసి వక్తుకామః. అసాధ్య ఇతి వై ద్యే
నానుర ఇవ స్త్వైరం ముక్తో భవాంస్త త్రభవత్కా.

రాజా : అపినామోర్యశీ-

ఉర్వశీ : అద్య కృతార్థా భవేత్

రాజా :

గూఢా నూపుర శబ్ద మాత్రమః మే కాంతాశ్రుతా
పాతయేత్
వశ్చ దేత్య శవైః కరామ్ముజవృత కుర్వీత వా లోచనే

ఉర్వశీ : చెలీ ! ఈ రాజర్షి భార్యామర క్తుడు. అయినను మనస్సు నేమో
మరలించుకొనఁజాలకున్నాను.

చిత్ర : మఱి నిరాశచే మరలిపోదువా యేమి ?

రాజ : (ఆననమును చేరి) వయస్య ! దేవి దూరము పోలేదను కొందును.

విదూ : చెప్పఁగోరినదానిని నిర్భయముగాఁ జెప్పము. వైద్యునిచేత కుదుర్ప
రానివాఁడని విడువఁబడిన రోగివలె పూజ్యురాలిచేత నీవు స్వేచ్ఛగా
విడిచిపెట్టఁ బడితివి.

రాజ : ఉర్వశీయే (గమక)

ఉర్వశీ : ఇప్పుడు కృతార్థురాలగు గాక !

రాజ :

* అదృశ్యయై నూపుర శబ్దమునైనను నా చెవిని పడవేయవలెనని,
లేదా వెనుకగా వచ్చి మెల్లగా నాకన్నులను తన కరాంబుజముల
చేత కప్పవలెనని, లేదా ఈ హర్యము మీఁద దిగి భయమువలన

హర్షేన్ద్రిష్టవశీర్య సాధ్యసహస్యందాయ మాతా లతా
రాజీయత పరాత్పదం చతురయా సత్కానుమోపాన్తిమ్

ఉద్విగ్ధః హలా ఇమం తావదస్య మనోభం సంపాదయిష్యామి.
(వృష్టతో గత్వా రాక్షో నయనే సంవృణోతి)

చిత్రలేఖా : (విదూషకం సంజ్ఞాపయతి)

రాజా : (స్వచ్ఛం రూపయిత్వా) పథే నారాయణోరుపస్సవా
సేయం వరోదూః.

విదూషకా : కథం భవానవగచ్ఛతి.

రాజా : కిమత్రాక్షేయమ్

అగ్నిమన్షక్లిప్తం సుఖయేదన్యో నమే కరస్పర్శాత్

నోచ్ఛ్వసితి తవ కిరదై శ్శుక్రైః వైదవాంకుః కుముదమ్ 16

ఉద్వగ్ధః (హస్తాపనీయ కించిదుఃస్పృహ్య) జయతుజయతు మహారాజః

కదలజాలనిరై చతురయైవ సఖచేత అమగు వెంట అమగుగా బలవంత
ముగా నా చెంతకు తీసికొని రాబివలెనని (అలిలించుచున్నాను)

ఉద్వగ్ధః చెలీ! ఇప్పుడియన యీ యథిలాపను తీర్తును.

(వెనుకఁగాబోయి రాజు కన్నులను మూయును)

చిత్ర : (విదూషకునకు సంజ్ఞ చేయును)

రాజా : (స్పర్శను విదూషించుచు) సఖుడా! ఈ మందరి ఆ నారాయణోరు
సంభవయే.

విదూ : నీ వెట్లు తెలిసికొంటివి?

రాజా : ఇందు తెలియరానిదే మున్నది?

* అనంగవీడితిమైన నా శరీరమును కరస్పర్శమాత్రమున అన్య స్త్రీ
యెవ్వతెయు సుఖచెట్టఁజూడు. చంద్రుని కిరణములచేత వలె
తననుని కిరణములచేత కుముదము వికసించుదుగదా.

ఉద్వగ్ధః : (చేతులు తీసి కొంచెము తొలగి) మహారాజకు జయము, జయము.

రాజా : సుందరి స్వాగతమ్ (ఎకావన ఉపవేశయతి)

చిత్రలేఖా : అవి మఖం మయస్యస్య.

రాజా : నన్నేఁడువకన్నమ్.

ఉరశ్వి : వాలా దేవ్యా చత్తోమహానాః అహోఽస్య ప్రణయనతీన
శరీర సంవర్కం గతాస్మి మాఖలు మాం పరిభోగిని
సమన్వయస్య.

విదూషకః : కథమిహైవ యువయో ని ప్రమీళః సూర్యుః

రాజా : (ఉన్వీళీ మవలోక్య)

దేవ్యా దత్త ఇతి యదివ్యాపారం వ్రణి మే శరీరేఽస్మిన్
వ్రణమం కస్యానుమతే చోరిత మేష త్త్వయా హృదయమ్

చిత్రలేఖా : మయస్య నిరుత్తరై హ సాంప్రతిం మమ విజ్ఞాప్యం
శ్రూయతామ్

రాజా : సుందరీ! స్వాగతము శవ యావనమున నున్నుండఁజెట్టుకొనును)

చిత్ర : (మా) మిత్రులకు నుతిమేకద ?

రాజా : ఇదిగో ఇచ్చును అరించివది కరా.

ఉరశ్వి : రెలి! మనరాజా దేవిదే నా కర్పింపఁజిహాడు కనుకనే ప్రణయిని
వతి వేనీయన శరీరసంవర్కము గొందితిని నన్ను స్వతంత్రించిన
రానినిగా తానివకుము సుమా.

విదూ : మీ కిరువురకు ఇచ్చుటనే మార్కుండ ప్రమించెలా యేమి ?

రాజా : (ఉరశ్విని చూచి)

● దేవిదే నమర్పింపఁజిహినది నీవు నా నూ శరీరమున వ్యవహరింజు
జూదినట్లయితే అంతకు ముందు ఎవరి యనుమతిపై నీవు నా హృద
యము నధనారింఁచితివి ?

చిత్ర : మిత్రమా! ఈమె నిరుత్తర, ఇచ్చుడు వేమి విన్నవించునతి దిననతడు.

రాజా : అవహితోఽస్మి.

చిత్రలేఖా : వసంతానంతర ముష్ణసమయే భగవాన్ సూర్యో మయో
వచరితవ్యః. తద్యథేయం మే ప్రియసఖి స్వర్గస్యనోత్కణ్ఠితే
తథా వయస్వీన కర్తవ్యమ్.

విదూషకః : భవతి కిం వాసగ్ధే స్మ కర్తవ్యమ్. నవాఽశ్యతే నవా
పీయతే కేవల మనిమిషైర్నయనైర్మీరా విడమ్యుస్తే.

రాజా : భద్రే!

అనిర్దేశ్య మఖి స్వర్గః కస్తం విస్మారయిష్యతి

అనన్యనారీపామాన్యోదానస్త్యస్యాః పురూరవాః.

18

చిత్రలేఖా : అనుగృహీతాస్మి. హలా ఉచ్ఛశి అకాతరా భూత్వా
విసర్జయ మామ్.

ఉర్వశీ : (చిత్రలేఖాం పరిష్పజ్య) సఖి మాఖలు మాం విస్మర.

రాజా : సావధానుడనై యున్నాను.

చిత్ర : వసంతము తరువాత గ్రీష్మమున నేను మార్క భగవానుని సేవింప
వలసియున్నది. కనుక ఏ విధముగా నీమె స్వర్గమును గూర్చి
ఉత్కంఠపడకుండునో ఆ విధముగా మిత్రులైన కాము చేయవలసి
యున్నది.

విదూ . పూజ్యురాలా! స్థలింపఁదగినది స్వర్గము నందేమున్నది? తిమట
యా లేదు, త్రాగుటయా లేదు. కేవలము అని మిషములైన కన్ను
లతో కేవలవలె ఉండవలెను.

రాజా : భద్రా!

* స్వర్గము అనిర్వచనీయ మఖిస్థానము. దానినెవ్వడు మఱివింపఁ
గలఁడు? కాని పురూరపుడిమెకు అనన్య నారీపాధారణుడైన
దానుడు.

చిత్ర : అనుగ్రహింపఁబడితిని. చెలీ! ఉర్వశి! ధీరురాలవై నన్ను పోనిమ్ము.

ఉర్వశి : (చిత్రలేఖను కౌగిలించుకొని) సఖి! నన్ను విస్మరింపకు మమా.

చిత్రలేఖా : (సస్మితమ్) వయస్వీర సంగతా త్వమేవై తన్మయా
యాచితవ్యా (ఇతిరాజానం ప్రణమ్య నిష్క్రాంతా)

విదూషకః : దిష్ట్యా మనోరథసంపత్త్యా వర్తతే భవాన్.

రాజా : ఇయం తావద్వృద్ధిర్మమ. పశ్య.

సామంతమౌళి మణిరజ్జిత శాసనాఙ్క
మేకాతపత్ర మవనేర్నతథా ప్రభుత్వమ్
అస్యాః సఖే చరణయో రహమద్య కాంత
మాజ్ఞాకరత్వ మధిగమ్య యథాకృతార్థః.

19

ఉర్వశీ : నా స్తిమే విభవోఽతః ప్రియతరం మన్త్రీయితమ్.

రాజా : (ఉర్వశీం హస్తేనావలమ్బ్య) అహో విరుద్ధార్థ సంపాద
యితేష్పితలాభోనామ.

పాదాస్త ఏవ శశినః సుఖయన్తి గాత్రం
బాణాస్త ఏవ మదనస్య మమామకూలాః

చిత్ర . (చిఱునవ్వుతో) ఈ మిత్రునితోఁగుడియున్న నిన్నే నేనిది కోరవలసి
యున్నది. (అని రాజునకు ప్రణమిల్లి నిష్క్రమించును).

విదూ : అదృష్టవశమున నీవు మనోరథ లాభముచే వర్ధిల్లుచున్నావు.

రాజు : నాకు వృద్ధిమనఁగా నీ మెయే చూడు -

* సఖుఁడా ! వేసినాఁడు ఈ మెపాదములచెంత మనోహరమైన పరి
చారకత్వమును పొంది యెంతకృతార్థుఁడనై తినో, సామంతుల
శిరస్సులందలి మణులచే రంజితమైన కాపక చిహ్నముగల ఏకచ్ఛత్ర
మైన యవనీ ప్రభుత్వమును పొంది యంతధన్యుఁడను కాలేదు.

ఉర్వశీ : ఇంతకంటె ప్రియతరముగా చెప్పుటకు నాకు శక్తిలేదు.

రాజు : (ఉర్వశీని చేతిలో పట్టుకొని) అహో ! ఈ స్పితలాభము విపరీత
కార్య కార్యగుట ఎంత విచిత్రము !

అవియే చంద్రకిరణములు (కాని) శరీరమును సుఖపెట్టుచున్నవి.
అవియే మదన బాణములు (కాని) హాస్య కనుకూలములగు

పంరంభరూఢమివ సుందరి యద్యదాసీ
త్వత్సంగమేన మమ తత్తదివానునీతమ్.

20

ఉర్వశీ : అపరాధ్యాస్మి చిరకారికా మహారాజస్య.

రాజా : మామైవమ్.

యదేవోపనతం దుఃఖాత్సుఖం తద్రసవత్తరమ్
నిర్వాణాయ తరుచ్ఛాయా తత్తస్య హి విశేషతః.

21

విదూషకః : భో! సేవితా! ప్రదోష రమణీయా శృన్వ)పాదాః.

నమయః ఖలుతే వాసగృహ ప్రవేశస్య.

రాజా : తేన హి సఖ్యాస్తే మార్గమాదేశయ.

విదూషకః : ఇతోఇతో భవతి.

(ఇతి పరిక్రామన్తి)

రాజా : సుందరి, ఇయమిదానీమభ్యర్థనా.

చున్నవి. ఓ సుందరి! ఏదియేది ప్రతికూల భరుషముగా ముండెనో
అదియెల్ల నీ సమాగమముచేత వాకివృదు ప్రసన్నమైనట్లుగా మన్నది.

ఉర్వశీ : అలసించినదాననై మహారాజనకు అపరాధము గావించితిని.

రాజా : అట్లుకాదు.

దుఃఖానంతరము సంప్రాప్తమైన సుఖమే మధురతరముగా
మొందును. నిదాను సంతప్తునకు తరుచ్ఛాయ విశేషముగా ఉపశాంతి
గతించునుగదా.

విదూ : ఓయి! రఱినీముఖమున రమణీయములైన చంద్ర కిరణములు ఉప
భుక్తమునై నవిగదా. ఇది నీకు శయనమందిరము ప్రవేశింపవలసిన
సమయము.

రాజా : కమలనే యీ మిత్రుకాళికి మార్గము చూపుము.

విదూ : ఇటు ఇటు పూజ్యురాలు.

(అని ముందుకు నడతురు)

రాజా : సుందరి! ఇప్పుడిది నా కోరిక.

ఉర్వశీ : కథమివ.

రాజా :

అనువగత మనోరథస్య పూర్వం శతగుణితేవ గతా మమ త్రియామా
యదితు తవనమాగమే తథైవప్రసరతి సుఖం తతఃకృతీ భవేయమ్. ౬౩

(ఇతి నిష్క్రాంతాః సర్వే)

ఇతి తృతీయోఽఙ్కః

ఉర్వశీ : ఏమి యగునో !

రాజా :

• అప్రాప్త మనోరథుడనైన నాకు ఇంతకుపూర్వము నిశాన
మయము నూరురెట్లు దీర్ఘమయ్యెనా యన్నట్లు గడచెడిది. సుందరి!
నీతోడి సంయోగమునందుకూడ అట్లే గడచినచో నేను కృతార్థుడ
నగుదును.

(అందఱు నిష్క్రమింతురు)

ఇది తృతీయాంకము

చతుర్థోఽఙ్కః

(నేపథ్యే సహజన్యా చిత్రలేఖయోః ప్రావేశీక్యాఽపి కా)
ప్రియసఖి వియోగవిమనాః సఖిసహితావ్యాకులా సముల్లవతి
సూర్యోరస్పర్శ వికసితతామరసే సరోవరోత్సగే. 1

(తతః ప్రవిశతి విమనస్కా సహజన్యా చిత్రలేఖాచ).

చిత్రలేఖా : (ప్రవేశానంతరం ద్విపదికయా దిశోఽవలోక్య)
సహచరీ దుఃఖాలీడం సరోవరే స్నిగ్ధమ్
కాష్ఠావల్గితనయనం కామ్యతి హంసీయుగలమ్. 2

సహజన్యా : (చిత్రలేఖాం విలోక్య సఖేదమ్) వ్లూయమానశతపత్ర
స్యేవతే ముఖస్యచ్చాయా హృదయస్యాస్వస్థతాంసూచయతి.
తత్కథయ నిర్వేదకారణమ్. సమదుఃఖా భవితుమీచ్ఛామి.

చతుర్థాంకము

(తెరలో - సహజన్యా చిత్రలేఖం ప్రవేశమును
సూచించు అఽపి ప్రిక)

* ప్రియసఖివియోగముచేత ఇన్న హృదయయై, చెలికత్తెతో
కూడినదై, వ్యాకులయై సూర్యోకితం స్పర్శచే వికసించిన తామర
పూపులుగల సరోవరముయొక్క తీరమున విలపించుచున్నది.

(అంతట ఇన్నచిత్తయై సహజన్యయు, చిత్రలేఖయు
ప్రవేశింతురు)

చిత్రలేఖ : (ప్రవేశానంతరము ద్విపదికా గీతముతో దిక్కులు చూచి)

* సహచరీ దుఃఖపీడితము, స్నేహపూర్ణము, కాష్ఠతరంగితలోచనము
అయిన హంసీయుగళము సరోవరమున పరితపించుచున్నది.

సహజన్య : (చిత్రలేఖను జూచి విచారముతో) సఖి ! చాడిపోవుచున్న పద్మము
యొక్క కాంతివలె నీ ముఖముయొక్క కాంతి హృదయము

చిత్రలేఖా : సఖి అప్పరోవార పర్యాయేదేహ భగవతః సూర్యస్య
పాదమూలోపస్థానేవ ర్తమానా బలవత్ఫలూర్వశ్యా ఉత్కంఠి
తాస్మి.

సహజన్యా : జానే యవయోరన్యోన్యస్నేహమ్. తత స్తతః.

చిత్రలేఖా : తత ఏతేషు దివసేషు కోనుఖలు వృత్తాంత ఇతి ప్రణీ
ధాన స్థితయా మయాఽత్యాహితమువలబ్ధమ్.

సహజన్యా : (సావేగమ్) కీదృశమివ

చిత్రలేఖా : ఉర్వశీ కిల తం రతినహాయం రాజర్షిమమాత్యేషు నివే
శితరాజ్యధురం గృహీత్వా గంధమాదనవనం విహర్తుం గతా.

సహజన్యా : సనామ సంభోగో యస్తాదృశేషు ప్రదేశేషు. తత స్తతః.

యొక్క వ్యాకులత్వమును సూచించుచున్నది. కనుక విషాద
కారణమేదో చెప్పుము. నీ దుఃఖమును నేను వంచుకొన గోరు
చున్నాను.

చిత్ర : సఖి ! అప్పరసరి సేవాక్రమము ననుసరించి సూర్యభగవానుని పాద
సేవయందున్న రాననై ఉర్వశిచిగూర్చి మిక్కిలి యుత్కంఠిత నగు
చున్నాను.

సహ : మీ యన్యోన్య ప్రేమ నే నెఱుంగుదును. తరువాత తరువాత.

చిత్ర : తరువాత, ఈ దినములలో ఏమి జరిగియుండునో తెలిసికొందమని
యోగదృష్టి వాశ్రయింపఁగా గొప్ప యనిష్టము గోచరమైనది.

సహ : (ఆత్రముతో) ఎట్టిదో !

చిత్ర : రత్నానక్తురై యమాత్యులయందు రాజ్యభారముంచిన, యా
రాజర్షిని దీసికొని యుర్వశి గంధమాధన పర్వతమున విహరింపఁ
బోయివట్లున్నది.

సహ : సంభోగమనఁగా అటువంటి ప్రదేశములందు చేసినదే. తరువాత
తరువాత.

చిత్రలేఖా : తత్రఖలు మందాకిన్యాః పులినేమ నికశావర్వతకేలిలిః
క్రీడన్తి విద్యాధరదాః కొదయవతి నామ తేన రాజర్షిణా
చిరం నిర్ధ్యాతేతి కుపితోఽస్మి.

సహజన్యా : భవితవ్యమ్. దూరాదూఢః ఖలు ప్రణయోఽనహనః.
తతస్తతః.

చిత్రలేఖా : తతో భర్తు రనునయ మప్రసిద్ధమానా గురుశాప
సంమూఢహృదయా విస్మృతి రేవతానియమా స్త్రికన పతి
హరణీయం కుమారవనం ప్రవిష్టా ప్రవేశానంకిం కాననో
పాంతవర్తిలతాభావేన పంచతమస్యా రూపమ్.

సహజన్యా : నాత్తిధి రక్షిణీయంనామ. తస్యానురాగస్థాయం
నామైకపద ఈశ్వరోఽనర్థః. అథ కిమవస్థః సరాజర్షి :

చిత్రలేఖా : తస్మిన్నేవకాననే ప్రియసమాం విచిన్విన్నహోరాత్రా

చిత్ర : అచ్చట గంగానదియొక్క యిసుకనిన్నెలందు ఇసుక తిప్పలలో
అటలాడుచున్న ఉదయవతి యను విద్యాధర కుమారిని ఆ రాజర్షి
చాలనేపు ముచ్చటపడి చూచెనని యుర్యకి కుపిత యయ్యెను.

సహ : అది సంభవమే. లోతుగా వాటుకొన్న ప్రేమ సహనము లేనిదిగదా.
తరువాత తరువాత.

చిత్ర : తరువాత మహారాజయొక్క అమనయమును తిరస్కరించి, గురు
శాపమువల్ల జ్ఞానము నశించినదై, రేవతానియమమును మఱచి
స్త్రి జనము పరిహరింపఁదగిన కుమారవనమును ప్రవేశించినది.
ప్రవేశించిన వెంటనే ఆమె రూపము ఆ చంద్రప్రసాదమందుండు ఒక
తీగగా మారిపోయెను.

సహ : విధికి అలంఘనీయమన్నది లేదుగదా. ఆ యనురాగమునకు ఆకస్మి
ముగా ఈయనర్థము. తరువాత ఆ రాజర్షి యెట్టి యవస్థ
పాలయ్యెనో!

చిత్ర : ఆవనమునందే ప్రియురాలిని వెనకను వినములు గడుపుచున్నాడు.

నతివాహయతి. ఏతేన పున్నీప్యతానా మవ్యుత్కంఠా
కారిణా మేఘోదయేనానర్థాభీనో భవిష్యతి.

(అనంతరే జమ్బులికా)

సహచరీదుఃఖాశీఢం సరోవరే స్నిగ్ధమ్

అవిరల తావృజలార్ద్రం తామ్యతి హంసీయుగళమ్.

8

సహజన్యా : సఖ, ఆ స్త్రీకోఽపి సమాగమోపాయః

చిత్రలేఖా : గౌరీచరితరాగసమ్మనం సంగమమణిం వర్జయిత్యా
కుతోఽస్యా సమాగమోపాయః ?

సహజన్యా : సఖ న తాదృశా ఆకృతివిశేషా శ్చిరం దుఃఖభాగితో
భవంతి. అవశ్యం కిమవ్యమైహానిమిత్తం భూయోఽపి
సమాగమ కారణం భవిష్యతి. తదేహి. ఉదయోన్ముఖస్య
భగవతః సూర్యస్తోఽస్థానం కుఃవం.

(అనంతరే కుండభారా)

సతుభలనుగూడ ఉత్కంఠితులను గావించు ఈ మేఘోదయముచేత
ఇంకను దుఃఖాధీనుడు కాగలడు.

(తరువాత జంఢలికా గీతి)

* సహచరీ దుఃఖపీడితము, స్నేహపూర్ణము, నిరంతర తావృజలా
ర్ద్రము అయిన హంసీ యుగళము సరోవరమున పరితపించుచున్నది.

సహ : సఖ ! సమాగమమునకు ఉపాయమేదైన గలరా ?

చిత్ర : పాద్యతీచరణ రాగమువలన బుట్టిన సంగమమణి తప్ప ఈమె సమాగ
మమునకు ఉపాయము వేరెచ్చటనున్నది ?

సహ : సఖ ! అట్టి యుదార స్వరూపులు చిరకాలము దుఃఖభాజనులుకాదు.
తిరిగి సమాగమము కలిగించు ఎదో యొక యమగ్రహ నిమిత్తము
తప్పక సంభవించగలదు కనుక రమ్మ. ఉదయింపజోపుచున్న
మార్కటగవామని పేవితము.

(తరువాత కుండభారా గీతి)

చింతామానమానసా సహచరీ దర్శనలాంసా
విక విక కమలమనోహరే విహారతి హంసీ సరోవరే.

4

(ఇతి నిష్క్రాంతే)

ప్రవేశకః

(నేపథ్యే పురూరవః ప్రావేశిక్యాఽపి ప్రికా)

గహనం గణేంద్రనాథః ప్రియవిరహోన్మాది ప్రకటిత వికారః
విక విక తరుకుసుమ కింకరయథాపిచ వికదేహ ప్రాగ్భారః.

5

(సతః ప్రవిశత్కున్యై త్రవేహో రాజా)

రాజా : అః దురాస్మాన్ రక్షస్త్విన్ద తిష్ఠ. క్షిమే ప్రియతమాం ఆదాయ
గచ్ఛసి హస్తైశ్చైతేభిరా ద్ధ్వజముచ్చిష్యతాదైర్మానుభి
వర్షతి.

* చింతా పరితప్తమానః, సహచరీదర్శనలాంసయ మైన
హంసీ వికవించి కమలములనే రమణీయమైన సరోవరమున
దిగుచున్నది

(ఇరువురు నిష్క్రమింతురు)

ప్రవేశకము

(తెగలో పురూరవని ప్రవేశమును సూచించు అపి ప్రిక)

* ప్రేయసీవియోగోన్మాది వికారములను ప్రకటించుచు, చెట్ల
పూలతో, చిగుళ్ళతో అన శరీరమును అలంకరించుకొనుచు గతం
ద్రుకు అరణ్యమును ప్రవేశించుచున్నాడు.

(అంతట ఉన్యై త్రవేహుడైన రాజ ప్రవేశించును)

రాజా : ఓరీ దురాత్ముడా ! రాక్షసుడా ! నిలు నిలు. నా ప్రియురాలిని
దీనికొని ఎచ్చటికి పోవుచున్నావు. అయ్యో ! పర్యట శరీరము
మండి యాకామున తెగిరి నామీద కాదవర్షము గురియు
చున్నాడు. (మట్టిపెట్టెను దీనికొని కొట్టుటకై మరుగెత్తుచు వెంటనే
ద్విపదికా గీతినే దిక్కులు చూచి)

(లోష్ఠం గృహీత్వా హస్తంధావన్, అనంతరే ద్విపదికయా
దిశోఽవలోక్య)

హృదయాహిత ప్రియారూః॥ సరోవరే భుజవక్షః
వ్యాధావనితనయన ప్రామృతి హంసయువా.

6

కథం వివ్రణ్ఠోఽస్మి

(విభావ్య సకరుణమ్)

సవజింధరః సంసర్తోఽయం న దృప్తవికాచరః
సురధసురివం దూరాశ్శస్త్రం నవామ శరావవమ్
అయమపి ముర్ఖారాసానో న కాదవరంవరా
కనకవికవస్నిగ్ధా విమృశ్యప్రయా న మమోర్వశీ.

7

(ఇతి మూర్ఛితః పతితి పునర్ద్విపదిక యోక్తాయ నిశ్చ్యస్త్య)

మయా క్షాతం మృగలోచనాం వికాచరః కోఽపి హరతి

• హృదయమందు విలుపుకొన్న ప్రియా విరహ దుఃఖము గలిగి,
తెక్క లాల్చుచు, శిరాపీడిత శేత్రమై యువహంసము వరో
వరమున పరితపించుచున్నది
ఎంత మోసపోతివి! (పరీక్షించి, హరుణముగా)

• ఇది (వర్ణించ) ఘోరమైన మాత్సర్య మేమియు, దర్శించిన రాక్షసుడు
కాదు. ఇది దూరము వ్యాపించిన యుద్ధదమస్త్ర, శరావవము
కాదు. అరికూడ ప్రణలమైన భారా వర్షముగావి కాద వరంవర
కాదు. వికపోహమున మెరయు కనకరేఖవంటి యిది మెలిపు
తీగెయేకాచి వా ప్రేయసియైన యుర్వశికాదు.

(అవి మూర్ఛిల్లి పడిపోవును. మరల ద్విపదికా గీతచే

లేచి, ఎట్టార్చి)

• మాతన శంపాంతతో పింజర్లమైన యీ వర్షా మేమియు వర్షించు
చుండెగా, ఎవ్వడో వికాచుడు మృగలోచనమైన యుర్వశిని

యావన్న నవతడిచ్చామలో ధారాధరో వర్షతి.

8

(ఇతి సకరుణం విచిన్త్య)

కవసుఖలు రంభోరూర్గతా స్యాత్ ?

తిష్ఠేక్కోపవశాత్ప్రభావపహితా దీర్ఘం న సా కుప్యతి
స్వర్గాయోత్పతితా భవేన్మయి పునర్నావార్ద్రో మస్యామనః
తాం వార్తుం విబుధద్విషోఽపి నచ మే శక్తాః పురోవర్తినీమ్
సాచాత్యంతమదర్శనం నయనయోర్యాతేతి కోఽయంవిధిః 9

(ఇతి మూర్ఛితః పతతి)

(సంజ్ఞా లభ్యా దికోఽవలోక్య సనిఃశ్వాసమ్)

అయే పరావృత్తభాగధేయానాం దుఃఖం దుఃఖాను

బన్ధి కుతః.

అయ మేకపదే నయా వియోః

ప్రియయా, చోపసతః నునుసహోమే

అహరించుకొనిపోవుచున్నాడని యనుకొంటివి.

(అని సకరుణముగా ఆలోచించి)

ఆ రంభోరువు ఎచ్చటి కేగియుండునో కదా !

- * కోపవశమున ప్రభావతిరోహితయై (ఇచ్చటనే) యుండవచ్చును. (అట్లుకాదు) ఆమె చిరకాలము కోపము పూనదు. స్వర్గమున కెగిరిపోయి యుండవచ్చును. (అట్లునుకాదు) మరి నాయందామె చిత్తము ప్రణయార్ద్రముగదా. నా ఎదుటనున్న యామెను అవహరించుటకు రాక్షసుల ను సమర్థులుకారు. మఱి ఆమె నా కన్నులకు బొత్తిగా కనబడకుండ పోయినదనిన యీ విధి యేమందును ?

(అని మూర్ఛితుడై పడిపోవును. తెలివొంది, దిక్కులు చూచి

ఘటూర్పుతో)

అహా ! అదృష్టము వక్రించిన వారికి దుఃఖము వెంట దుఃఖము సంభవించుచుగదా. ఏలన—

- * * ప్రియురాలితోడి యీ దుస్సహమైన వియోగము నాకు

నవచారి ధరోదయా దహోభి.

రభివవ్యంచ నిరావర్తి రమ్యైః.

10

(అనంతరే చర్చరీ)

జలధర సంహారాత్ర కోపమాక్షిప్తః

అవిరల ధారాసార దికాముఖాత్తః

ఏ అహం పృథ్వీం భ్రమన్యది ప్రియాం ప్రేక్షి న్యే

తదా యన్య త్కరిష్యసి తత్తత్సహిష్యే.

11

(విహసం) మునైవ ఖలు మయా మనసః పరితాప
వృద్ధి రుపేక్ష్యతే. యథా మనయోఽపి వ్యాహరంతి
'రాజా కాలస్య కారణమ్' ఇతి. తత్కిమహం జలదసమయం
నప్రత్యాదికామి.

(అనంతరే చర్చరీ)

ప్రాప్తించినది. ఈ నవజలధరోదయ మువల్ల అ తవరహితములైన
దినములు రమణీయములు కానున్నవి.

(తరువాత చర్చరీ గీతి)

* ఓరీ మేఘుడా ! నిరంతర ధారా వర్ష ముచే దిగంతములను వ్యాపించి
కోలిల్లు (నీవు) నాచే ఆజ్ఞాపింపబడిన నాడవై యిచ్చట (నాయందు)
నీ కోపమును ఉపసంహరింపుము. నే భూమియంతయుఁ దిరిగి నా
ప్రియురాలిని కనుగొనఁగలిగినచో అప్పుడు నీవేది చేసినను నేను
సహించఁగలను.

(నవ్వి) మనః పరితాప దీప్తతను నేను నిష్కారణముగా
ఉపేక్షించుచున్నాను. మునీశ్వరులుగూడ చెప్పినట్లు 'రాజా కాలము
నకు కారణము' కదా. కనుక ఈ వర్షాకాలమును నేనేల నిషేధించ
రాదు ?

(తరువాత చర్చరీ 12)

గంధోన్నాదిత మధుకర గీతై
 ర్వాద్యమానైః పరశృతకూరైః
 ప్రసృతవనోద్వేలిత వల్లవనికరః
 సులలిత వివిధ ప్రకారైర్నృత్యతి కల్పకరుః.

12

(ఇతి నర్తిత్యా)

అథవా న ప్రత్యాదికామి యత్రావృషేజ్యేరేవ
 ల్లిజైర్మమ రాజోపచారః సంప్రతి! కథమివ-

విద్యుల్లేఖా కనకరుచిరం శ్రీవికానం మమాశ్రం
 వ్యాధూయస్తే నిచులతరుఖి రృజ్జ్వరీచామరాణి
 ఘర్మచ్చేదా తృటుతరగిరో వందినో నీలకణ్ఠా
 ధారాపారోపనయనపరా నై గమాః సానుమస్తాః. 18
 (పునశ్చర్చరీ) భవతు కిమేవం పరిచ్ఛద క్లామయా.

* గంధోన్నతములయిన మధుకరముల గీతములతో, వాయుంపఁబడుచున్న కోకిల కూర్మములతో, వీచుచున్న వాయువుచేత కదలించఁబడుచున్న వల్లవనికరములుగల కల్పవృక్షము సులలితములైన యనేక ప్రకారములతో నర్తించుచున్నది.

(అని నర్తించి)

లేదా వర్షాకాల సంబంధములైన చిహ్నములచేతనే వా కిప్పుడు రాజోపచారము ఁదుగుచున్నది గనుక నిషేధింపను. ఎట్లనగా -

* విద్యుల్లేఖయనెడు కనకముచేకోరిల్లు ఆకాశమేవాకు సుందరమైన వికానము. నిచులవృక్షములచేత పూలగుత్తులనెడు వింజామరములు వీవబడుచున్నవి. గ్రీష్మవిరామమువల్ల ప్రతిలములైన వాక్కులుగల మయూరములే వందిపాతకులు. ధారా పారములను దగ్గఱకుఁ దెచ్చుచున్న పర్వతములే వణిజులు.

(మరల చర్చరీగీతి) కావిమ్ము. ఈ యుపకరణ ప్రశంసతో పనియేమి ? ఇంక నీ కావనమున ప్రయురాలి నప్పేషింతును. (పాతము

యావదస్మిన్ కాననే తాం ప్రియా మన్వేషయామి (పాఠ
స్యాన్నే భిన్నకః)

దయితారహితోఽధికం దుఃఖితో విరహానుగతః పరిమన్థరః
గిరికాననే కుసుమోజ్జ్వలై గజయూధపతి స్తథా ఓడగతిః. 14

(అనంతరే ధ్వపదికయా పరిక్రమ్యావలోక్యచ సహర్షమ్)

హస్త హస్త! వ్యవసితస్య మే సందిపనమివ సంప్పత్తమ్. కుతః -
ఆరక్తరాశి రియం కుసుమై ర్నవకన్దలీ సలింగరైః
కోపా దస్త్ర్యామై స్మరయతి మాం లోచనే తస్యా. 15

ఇతో గతేతి కథంను తత్రభవతీ మయా సూచ
యితవ్యా. యతః -

పర్యాఘం స్ఫుళేచ్ఛసుమతీం యది సా సుగాత్రీ
మేఘాభివృష్ట సికతాసు వనస్థలీమ

వెంటనే భిన్నకరాగము)

* ప్రియారహితుడై యతి దుఃఖితుడు, విరహానుగతుడై యలనుడు
నైన గజయూధపతి కుసుమకోభితమైన పర్వతారణ్యమున అల్లె
మెల్లగా సంచరించుచుండెను.

(తరువాత ద్విపదికా గీతితో ముందుకు నడచి, చూచి, సంకోపముతో)
అస్వేపింహబానిన నాకు ప్రోత్సాహము లభించినట్లయినది. ఏలన -

* ఈ నవకందళి ఎఱ్ఱని కాంతి గలిగి, లోపల జలబిందువులుగల పువ్వు
ములచేత కోపమువల్ల కాప్పజలపూర్ణములైన ఆమెయొక్క
(ఉర్వోయొక్క) లోచనములను నాకు స్మరణకుఁ దెచ్చుచున్నది.

ఆమె యెదిక్కున నేగినదో నేను గుర్తించుట యెట్లు? ఏలన-

* మేఘము వర్షించిన యిసుకగల వనస్థలములందు ఆ సుగాత్రీ పాద
ములతో భూమిని పృథ్వించి యున్నచో అప్పుడు గురునితంబములు
గలిగియున్న కారణమున వెనుక భాగమున లోతుగా దిగబడినవియు.

వచ్చున్న కా గురువిశమ్యకయా తతోఽస్యా
దృశ్యేత చార సదవక్షి రలక్తకాత్మా. 16

(పరిక్రమ్యవలోక్యచ సహర్షమ్)

ఉపలబ్ధి ముపలక్షణం యేన తస్యాః కోపనయా
మార్గోఽనుమీయతే.

హృతోష్ఠరాగై ర్నయవోదలిందుభిః
నిమగ్ననాభే ణ్నిపతద్భి రక్షితమ్
చ్యుతం రుషా భిన్నగతే నసంశయం
కుకోదరశ్యామ మిదం స్తనాంకుకమ్. 17

(విభావ్య) కథం శ్రేన్ద్రగోపం నవకాద్యల మిదమ్.
కుతోనుఖలు నిర్జనే వనే ప్రియాప్రవృత్తి రవగమయితవ్యా.
(దృష్ట్వా) అయే ఆసారోచ్ఛ్వసిత శైలేయస్థలి పాషాణ
మాదూఢః -

ఆలోకయతి పయోరన్ ప్రబల పురోవాత కాడిత శిఖర్దాః

లక్ష్మక గుర్తులు గలవియునగు ఆమెయొక్క సుందరమలయిన
యదుగులయొక్క పదున కనబడవచ్చును.

(ముందుకు నడచి, చూచి, హర్షముతో)

ఆ కోపనయొక్క మార్గము ఊహించుటకు వీలయిన గుర్తు లభించినది.

* హరిఃపండిన ఓరక్తిమతో రాలిన కన్నీటిందువుల గుర్తులు
గలిగి కుకోదరమునతె శ్యామపర్ణమైన యిది నిస్సంశయముగా
దురుసు నడకగల ఆననాభియొక్క స్తనాంకుకమే.

(పరిశీలించి) ఎట్లు! ఇంద్రగోప పహితమైన పచ్చికబయలా
యిది? నిర్జనమైన యీ వనమున ప్రియురాలి యునికి ఎట్లు తెలి
సికో నగునోకదా! (చూచి) ఓహో! వర్షముచే గడిగిపేయబడిన
పర్వత శిఖరలమున ఆరోపించినదై -

* ప్రబలమైన ఎదురు వాలిచే కాడితమైన ఫించముగల మయూరము

కేకాగర్భణ శిశి దూరోన్నమితేన కణ్ఠేన.

18

యావదేనం పృచ్ఛామి. (ఉపేత్య)

(అనంతరే ఖడ్గః)

సంపాప్త భేదస్త్రోరితం పరవారణః

ప్రియతమా దర్శనలాలసో గజవరో విస్మితమానసః.

19

(తేనా ఖడ్గకానంతరే చర్పరీ)

బర్హిణ పరమిత్యభ్యర్థయే ఆచక్ష్య మమ కామ్

అత్రాద్యే శ్రమతా యది త్వయా దృష్టా సామనుకాంతా

నిశామయ మృగాజ్కసవృతేనవదనేన హంసగతిః

అనేన చిహ్నేన జ్ఞాస్యస్యాభ్యాతం తవ మయా.

20

(చర్పరికయోపవిశ్య, అంజలిం బద్ధ్వా)

కేకాగర్భమై మిక్కిలి నైకేత్రఃకడిన కంఠముతో మేఘములను
దిలకించుచున్నది

ఇప్పుడు దీనిని ప్రశ్నింతును. (సమీపించి)

(తరువాత ఖండకగీతి)

* శీఘ్రముగా నితరుల వారింపఁగల గజశ్రేష్ఠము ప్రాప్త దుఃఖము,
ప్రియాదర్శనోత్సుకమునై ఏమియుతోచని చిత్తముతో, దిరుగు
చున్నది.

(తేనాఖండకము తరువాత చర్పరీగీతి)

* ఓ మఝూరమా! నిన్ను మిక్కిలిగా వేడుకొనుచున్నాను. నాకు
ఆమెనుగూర్చి తెలుపుము. ఈ యరణ్యమున సంచరించుచున్న
నీచేత ఆ నా ప్రియకాంత చూడఁబడినదా? వినుము. ఆమె చంద్ర
నద్యకమైన వదనముతో హంసగతివంటి గతిగలిగి. ఈ గుర్తుచే
ఆమెను తెలిపికొందువు కనుక చెప్పుచున్నాను.

(చర్పరికాగీతితో, గూర్చుండి అంజలి పట్టి)

నీలకంఠ మమోక్కథా వనేఽస్మిన్వనితా త్వయా
 దీర్ఘపాశ్గా నితాపాశ్గా దృష్టా దృష్టికమా భవేత్ 21
 (చర్యరికయా విలోక్య) కథమదత్తైవ ప్రతివచనం
 న ర్తితుం ప్రవృత్తః. కింను ఖలు హర్ష కారణమస్య. (విచింత్య)
 భతువ విదితమేతత్.

మృదువనవిభిన్నో మత్ప్రియాయా వినాకాద్
 మనరుచిరకలాహో నిఃసవత్సైవస్యజాతః
 రతివిగలితబద్ధే కేశహస్తే సుకేశ్యాః
 సతి కుసుమసనాథే కం హరేదేష బద్ధీ. 22

భవతు. పరవ్యసన నిర్వృతం న ఖల్వేనఽ పృచ్ఛామి.
 (పరిక్రమ్య) ఇయమాత పాస్తసంధుక్షితమదా జమ్బూ విటప
 మధ్యాస్తే పరభృతా. విహంగమేషు పట్టితా జాతిరేషా.

* తెల్లని కంటికొనలుగల ఓ నీలకంఠమా! ఉన్నతమైన కంఠము
 గలది, దీర్ఘములయిన అపాంగములు గలది, దర్శనీయమైనదియు
 నగు నా కాంత ఈ యరణ్యమున నీచేత దర్శింపఁబడియుండవచ్చును.
 (చర్యరికాగీతిచే చూచి)

ప్రతివచనము నొసంగకుండగనే నర్తించుచున్నదేమి? దీనిని
 హర్ష కారణమేమైయుండునో! (అలోచించి) కానిమ్ము.
 తెలిసినది.

* మందమారుత విస్తృతమైన దీని చిక్కని మెఱుగుపింఛము నా
 ప్రియురాలి యంతర్ధానమువల్ల నివృదు సాటిలేని దై నది. రతి
 క్రిడయందు విగళితబంధమైన అసుకేశీయైక్క కుసుమాలంకృతమైన
 కేశపాళము ఉండగా ఈ బద్ధి ఎవ్వరిచిత్తమును హరింపఁగలదు?

కానిమ్ము. ఇతరుల దుఃఖమువలన సంతోషించుచున్న దీనిని
 ప్రశ్నింపను. (ముందుకునడచి) గ్రీష్మావసానమున ఉద్దీపించిన
 మదముగలదై యాకోకిల జంబూవృక్షకాళి నధివసించియున్నది.
 పశులలో బుద్ధిగలజాతి యిది. ఇప్పుడు దీని ప్రార్థింతును.

యావదేనా మభ్యర్థయే. భవతి !

(అనంతరే ఖురకః)

విద్యాధరకాననశీనో దుఃఖ వినిర్గత కాహ్నేత్పిదః

దూరోత్సారిక హృదయానన్దోఽమృతమానేన శ్రమతిగతేన్ద్రోః. 23

(ఖురకా నై చర్పరీ)

హేలే హేలే !

వరభృతే మధుర స్రవాపిని కా నై

నందన వనే స్వచ్ఛన్దం శ్రమన్తి !

యది వరం ప్రియతమా సాదృష్టే.

తర్హ్యా చక్షు మమ పరపుష్టే. 24

(ఏతదేవ న క్రిత్యా వలన్తికయోపసృత్య జానుశ్చాన్దం స్థిత్యా)

భవతి !

శ్యాం కామినో ముదనదూతి ముదాహరన్తి

మానావభగ్ని నిపుణం త్వమమోఘ మస్త్రీమ్

పూజ్యరాలా !

(తరువాత ఖురక మనెడు సృత్యవిశేషము)

- * విద్యాధరరాణ్యమున రాగియుండి, దుఃఖముచే బెడలుచున్న కన్నీళ్లచే పీడింపబడుచు, దూరికృతహృదయానందమై గగనముత ఉన్నతమైన ఈ గతేంద్రము పరిశ్రమించుచున్నది.

(ఖురకాంతమున చర్పరీగీతి)

ఓసి ఓసి -

- * నందనవనమున స్వచ్ఛందముగా విహరించురానా! మధురభాషిణి ! వరభృతసుందరీ ! నాకు అత్యంత ప్రియురాలయిన యామె (ఉర్వశి) నీకు కనబడినట్లయితే చెప్పవే పరపుష్టా !

(దీనినే నర్తించుచు వలంతికారాగముతో పమీపించి మోకాళ్ల

మీద నిల్చి) పూజ్యరాలా !

- * కాముకులు నిన్ను మశ్మకదూతికమగా ఉదాహరింతురు. నీవు

త్వా మానయ ప్రయశమాం మమ వా సమీపం
మాం వానయాశు కలభాపిణి యత్ర కాన్తా. 20

(వామకేన కిచ్చద్యవిత్వా, ఆకాశే) కిమాహ భవతీ ?
కథం త్వమేవమనుర క్తం విహాయ గతేతి. శృణోతు భవతీ.
కుపితా న తు కోపకారణం సకృదప్యాత్మగతం స్మరామ్యహమ్
ప్రభుతా రమణేషు యోషితాం నహి భాషస్థలితాన్యవేక్షతే. 21

కథం కథాచ్ఛేదకారిణి స్వకార్య ఏవనక్తా.
మహదపి పరదుఃఖం శీతలం సమ్యగాహః
ప్రణయ మగణయిత్వా యన్మమావద్గతస్య
అధరమివ మదాప్తా పాతుమేషా ప్రవృత్తా
ఫలమభిముఖపాకం రాజబమ్భూ ద్రుమస్య. 22

ప్రణయకోప భంగముగావించు అమోఘాస్త్రమపు. ఓసి మధుర
భాషిణి! ఆ నా ప్రయురాలిని నా సమీపమునకైన తెమ్ము లేదా
నన్ను త్వరగా నా ప్రేయసియున్న చోటికైన తీసికొనిపొమ్ము.

(వామక భంగిమచే (సంస్థాన విశేషముచే) నిండుక తిరిగి
ఆకాశము దిక్కుచూచి) ఏమంటివి పూజ్యురాలా? ఈ విధముగా
అనురక్తుడైన వానిని విడిచి యెట్లరిగిన దనియా? పూజ్యురాలు
వినవలెను.

* కోపించినది, కాని కోపకారణము నాతో ఒక్కటియు స్మరణకు
వచ్చుటలేదు. ప్రయలయంతు ప్రయురాండ్రకు గల యధికారము
భావ దోషములను అచేక్షింపదుగదా.

ఏమి? కథాభంగకారిణియై తన కార్యమునందే నిమగ్నయై
యున్నదే?

* ఇతరులదుఃఖము ఎంత గొప్పదైనను చల్లగానే యుండునని
చక్కగా చెప్పినారు. ఆవశ్యతగలనైన నా ప్రార్థనను లక్ష్యచెట్ట
కుండ మహాంధయైన యిది(ఘోరోయిల)యీ రాజబంబూవృక్షము
యొక్క పాకాభిముఖమైన ఫలమును అధరమునువలె పానము చేయ
జూచ్చినది.

ఏవం గతేపి ప్రియేవ మే మజ్జ స్వనేతి న కోపోఽస్యామ్.
సుఖమాస్తాం భవతీ. సాధయామస్తావత్.

(ఉత్థాయ ద్విపదికయా పరిక్రమ్యవలోక్య చ)

అయే ! దక్షిణేన వనధారాం ప్రియాచరణనితేవళంసీ
నూపురశబ్దః. యావదేన మనుగచ్ఛామి.

(పరిక్రమ్య)

ప్రియతమావీరహక్లాంతవదనః! అవీరలతావృణ్ణాకులనయనః!
దుఃసహదుఃఖ విసంమృలగమనః! వ్రస్యతగురుకాశ దీప్తాః!
అధికం దూనమానసో దరింగతః! కాననే పరిభ్రమతి గతేన్ద్రీయే. 28

(ఇతి కకుభేన పడుపభక్తాః)

(అనంతరే ద్విపదికయా దిశోఽవలోక్య)

ఇట్లున్నదైనను నాప్రియురాలివలె మధురస్వర గరా యని
దీనియందు నాకు కోపము లేదు. పూజ్యురాలా ! నీవు సుఖముగా
మందువుగాక ! ఇంక మేము పోదుము.

(లేచి ద్విపదికాగీతిచే ముందుకు నడచి, చూచి)

ఓహో ! ఈ వనపంక్తి దక్షిణమున ప్రియురాలి గమన
మును సూచించు అందెల చప్పుడు ! ఇక దీని ననుసరింతును.
(ముందుకు నడచి).

- * ప్రియతమా వీరహముచే వాడిపోయిన ముఖముగలది, ఎడతెగని
కన్నీటిచే కలతపడిన కన్నులుగలది, భరింపరాని దుఃఖముచే తొట్టు
వదుచున్న నడకగలది, వ్యాపించుచున్న గొప్ప కావముచే మందు
చున్న దేహముగలది, మిక్కిలి పీడింపబడుచున్న మనస్సుగలది,
వర్తతగుహాయందుండినది యైన గతేంద్రము అరణ్యమున పరి
భ్రమించుచున్నది.

(కకుభరాగమున, అఱు విభాగములు)

(తరువాత ద్విపదికాగీతిచే దిక్కులు చూచి)

ప్రియకరిణీ వియుక్తమ్ గురుకోకానల దీప్తమ్
తాప్పజలకులలోచనః కరివరో శ్రమతి సమాకులః. 20

(సకరుణమ్) అహోథిక్ కష్టమ్.

మేఘశ్యామా దిశో దృష్ట్వా మానసోత్సుకచేతసామ్
కూజితం రాజహంసానాం నేదం నూపుర శిశ్ణోతమ్ 30

భవతు ! యావదేతే మానసోత్సుకాః పతత్రిణాః
సరసో నోత్పతంతి తావదేతేభ్యః ప్రియాప్రవృత్తి రవగమ
యితవ్యా. (ఉపేత్య) భో భో జలవిహంగమరాజ !

పశ్యాత్సరః ప్రతిగమిష్యసి మానసం తత్
పాథేయ ముత్సృజ్య తినం గ్రహణాయ భూయః
మాం తావ దుద్ధర శుచో దయితా ప్రవృత్త్యా
స్వార్థాత్సతాం గురుతరా వ్రణయిక్రియైవ. 31

* ప్రియకరిణీ వియుక్తము, అతిశయకోకాగ్నితప్తము, తాప్ప
జలకుల నేత్రము అయిన కరివరము వికలచిత్తమై తిరుగాడు
చున్నది.

(సకరుణముగా) అయ్యో కష్టము !

* మేఘశ్యామములైన దిక్కులను దిలకించి మానససరోవరమును
గూర్చి యుత్కంఠితములగుచున్న రాజహంసముల కూజితమేకాని
యిది నూపుర శింశీతముకాదు.

కానిమ్ము. మానసోత్కంఠములైన యీ వేషులు సరస్సు
నుండి యెగిరిపోక పూర్వమే వీనివలన ప్రియురాలి యునికి తెలిసి
కోవలయును (సమీపించి) ఓ జల విహంగమరాజమా !

* ఆ మానస సరస్సును గూర్చి తరువాత వెళ్ళవచ్చును. మార్గమున
భోజనమైన తామరతూడును మరల తీసికోవచ్చును గనుక విడిచి
పెట్టెము ప్రియురాలి సంగతి తెలిపి నన్నీ కోకమునుండి కొంచెము
ఉద్ధరింపుము మంచివారికి స్వార్థముకంటె యాచక కార్యమే
ముఖ్యముగదా.

యథోన్ముఖో విలోకయతి మానసోత్సుకేన మయా
న లక్ష్మితేత్యేవం వచన మాహ (ఉపవిశ్య చర్చరీ) రేరే హంస!
కిం గోప్యతే.

(ఇతి నర్తిత్యా ఉత్థాయ)

యది హంస! గతా న తే నతః
సరసో రోధసి దర్శనం ప్రియా మే
మదభేలవదం కథం ను తస్యా
సకలం చోర! గతం త్వయా గృహీతమ్

82

అతశ్చ

(చర్చరీ) గత్యనుసారేణ మయా లక్ష్యతే.

(చర్చరికయోపసృత్యాజ్ఞలిం బద్ధ్యా)

హంస వ్రయచ్చ మేకాంతాం గతిరస్యా స్వయా హృతా

ముఃము వై కిత్తి చాచుచున్నది గనుక 'మానసోత్సుకేము
వై న నాచేత ఆమె గమనించబడలేదు' అన్నమాదిరి మాటను చెప్పు
చున్నది. (కూర్పుండి, చర్చరీగీతి) ఓ హంసమా! ఏమి? కప్పివుచ్చు
మంటివా? (అని పర్తించుచు లేచి)

* హంసమా! వంగిన కమటామలుగల నా ప్రియురాలు ఈ సరోవర
త్రమున నీ కంటబడకుండినచో, మదలీలాపదమైన యామె గతి
నంతటిని, దొంగ! నీ వెట్లు గ్రహించితివి?

అందువల్ల - (చర్చరీగీతి) గమనానుకరణమువల్ల నాకు
దెలియుచున్నది.

(చర్చరికా గీతితో సమీపించి, అంజలి బంధించి)

* హంసమా! నా ప్రియురాలిని ఇమ్ము. ఆమె గమనము నీచే హరింప
బడినది. కొంతభాగముతో వట్టుబడిన దొంగయే అభియుక్తమైన

విభావితై కదేశేన దేయం యదభియుజ్యతే.

33

(పునశ్చర్యరీ)

కస్మాత్త్వయా శిశిత మే తద్గతిలాలస

సా వరం దృష్టా జనునభారాలసా.

34

(పునశ్చర్యరీ. 'హంస ప్రయచ్ఛ' ఇత్యాది పతిత్వా ద్విపది

కయా నిరూప్య, విహస్య)

ఏష చోరానుశాసీ రాజేతి భయాదుత్పత్తిః.

(పరిక్రమ్య)

అయ మిదానీం ప్రియాసహాయ శృక్రవాకః. తావదేగం

పృచ్ఛామి.

(అనంతరే కుటిలికా)

మర్మరరణిత మనోహరే

(మల్లవటీ)

సర్వమును ఈయవలసియుండును.

(మరల చర్యరీగీతి)

- నితంబభారముచే మండగమనమైన యామె నీకు కనబడినది. కానిచో, గమనలాలసమైన హంసమా! దీనిని నీవు ఎవ్వరివలననేర్పితివి?

(మరల చర్యరీగీతి. "హంసమా నా ప్రియురాలిని ఇమ్మో"

అనుదానిని పఠించి, ద్విపదికా గీతిచే నిగూహించి, నవ్వి) రాజా చోరులను దండించువాడుగదా యను భయమువల్ల ఇది ఎగిరిపోయినది.

(మందుకు నడచి)

ఇచ్చట ఇదిగో ప్రియురాలిగో కూడి యున్న చక్రవాకము. ఇంక దీనిని అడిగి చూతును.

(తరువాత కుటిలిక అను నాట్యభేదము)

- మర్మర ర్వనిచే మనోహరమై-

(మల్ల (పు) వటి యను నాట్యభేదము)

కుసుమిత తరువర పల్లవితే

(చర్చరీ)

దయితా విరహోన్మాదితః కాననే భ్రమతి గజేంద్రః. 85

(ద్విలయాన్తే చర్చరీ)

గోరోచనా కంకుమవర్ణ చక్ర భగ మామ్
మధుమాసరే క్షీడన్తీ ధన్యా న దృష్టా త్వయా. 86

(చర్చరికయోపసృత్య జాన భాగ్యం స్థిత్యా)

రథాక్షనామన్ వియుతో రథాక్షశ్రోణితిమ్మయా
అయం త్వాం పృచ్ఛతి రథీ మనోరథశతైర్వృతః. 87

కథం కః క ఇత్యాహ. మా తావత్. సఖిలు విదితోఽహమస్య.

సూర్యావస్థామసౌ యస్య మాతామహ పితానువహా
స్వయం వృతః పతిర్వాభ్యా ముర్వాభ్యావ భువా చ యః 88

* కుసుమించిన తరువరములచే ఆవరింపబడిన-

(చర్చరీగీతి)

* కాననమునందు ప్రయావిరహోన్మత్తయైన గజేంద్రము పరిశ్రమించు చున్నది.

(ద్విలయాంతమున చర్చరీగీతి)

* గోరోచనా కుంకుమవర్ణమైన చక్రవాకమా! మధుమాసమున క్షీడించుచుండిన ఆ ధన్యురాలు నీచేత చూడబడినదేమో నాకు చెప్పుము.

(చర్చరికతో సమీపించి మోకరిల్లి)

* ఓ రథాంగనామకమా! ఆ రథాంగ నితంబినితో వియుక్తుడై, మనోరథశతపరివృతుడైన ఈ రథినిన్ను ప్రశ్నించుచున్నాడు.

ఏమి కః కః అనుచున్నది? అట్లుకాదు. నే నెవ్వడనో తీసిక

తెలియదుగదా!

* సూర్యచంద్రులెవ్వనియొక్క మాత్రమునుపిదమనాలో, ఎవ్వడు

కథం తూష్టిం స్థితః. భవతు. ఉపాలప్యే తావదేనమ్.

సరసి నలినీవ త్రేణాపి త్వయావృతవిగ్రహమ్
నను సహచరిం దూరే మత్యా విరౌపి సముత్సుకః
ఇతి చ భవతో జాయాష్టేహత్ వృథక్ష్మితిభిరుతా
మయి చ విదురే భావః కాస్తాప్రవృత్తి పరాబ్జుఖః 89

సర్వథా మదియానాం భాగధేయానాం విపర్యా
యేన ప్రభావప్రకాశః. యావదన్య మవకాశ మవగాహే,
(పదాంతరే స్థిత్యా) భవతు. న తావద్గచ్ఛామి.

ఇదం రుణద్ధి మాం పర్మ మంశఃకూశితపట్పదమ్
మయా దప్తాధరం తస్యాః ససీక్ష్మారమివాననమ్. 40

స్వయముగా ఇరువురచేత - ఉర్వశిచేత - భూమిచేత పతిగా వరింప
బడెనో-

ఏమి మౌనము వహించియున్నది? కానిమ్ము దీనిని కొంచెము
అధిక్షేపించి చూతును.

- * సరస్సునందు తామరాకుచే కప్పబడియున్న సహచరివిగూడ దూర
మందున్న రానినిగా దలంచి, యుత్కంఠపొంది నీవు ఆక్రందింతువు
గదా! కాంతా ప్రేమమువలన నీయొక్క వియోగ భీరుత్వము
ఇట్టిది. ఇతను నేను ప్రయాచితహితుడనైయుండగా నాప్రియు
రాలి వృత్తాంతమును దెలుపుటయందు నీకింత పరాబ్జుఖ భావమా?

ఇది యంతయు నా భాగ్యములయొక్క ప్రాతికూల్యమున
నైవ ప్రభావ ప్రకటనము. ఇంతట వేరొక ప్రదేశమునకు బోవు
దును. (అదుగు వేయునంతలో అగి) కానిమ్ము వెళ్లను.

- * నా చేత కొఱుకరించిన యధరముగలిగి వీక్ష్మారముతో గూడిన
ఆమె ముఖమువలె అంతర్భాగమున అమృతమయన్న తుమ్మెద
గల యీ పర్మము నన్ను కదలనియకున్నది.

భవతు. అస్మిన్నేవ కమలాధ్యాసినీ మధుకరే వ్రణయిత్వం
కరిష్యే ఇతో గతస్యానుశయో మాభూదితి.

(అస్యాంతరే అర్థోచతురస్రకః)

ఏకక్రమవర్తిత గురుతర ప్రేమరసే
సరసి హంసయువా క్రిడతి కామరసేన.

41

(చతురస్రకేణోపేత్యాజ్ఞాలిం బద్ధ్యా)

మధుకర మదిరాజ్యాః శంస తస్యాః ప్రవృత్తిం
వరతను రథవాసా పైవ దృష్టా త్వయా మే.

(విభావ్య)

యది సురభి మవాప్స్య ప్రస్మృతోఽప్యాస గన్తం
తవ రతి రథవిష్య త్పుండరీకే క్రిమస్మిన్.

42

సాధయామ స్తావత్. (పరిక్రమ్యావలోక్యచ) ఏష నీవ

కానిమ్ము. ఇచ్చటినుండి వెడలిపోయిన నాకు పశ్చాత్తాపము
కలుగకుండునట్లు, కమలగర్భమునందున్న యీ మధుకరమునే
ప్రార్థింతును.

(దీని తరువాత అర్థ ద్విచతురస్రకమనెడు సంస్థాన విశేషము)

* అవిచ్ఛిన్నముగా వర్తిల్లిన గొప్ప ప్రేమరసముగల సరస్సునందు
యువహంసము కామోత్కంఠతో క్రిడించుచున్నది.

(చతురస్రక సంస్థానముతో సమీపించి అంజలి బంధించి)

* ఓ మధుకరమా! ఆ మదిరాజీ వృత్తాంతమును దెలుపుము. లేక
ఆ మందరాంగి నీచేత అసలు చూడబడనే లేదా?

(పరిశీలించి)

* మధురమైన ఆమె ముఖమారుత గంధమును నీవు అస్పృశించి
యున్నచో ఈ పద్మమునందు నీకు ప్రీతి యెట్లుండగలదు?

కనుక వెడలిపోదును. (ముందుకు నడచి, చూచి) ఇదిగో నీవ
వృక్షస్కంధమున తొండమునుంచి కరిణితోగూడిన నాగరాజము

స్కన్ధ నిషణ్ణహస్తః కరణీసహాయో నాగరాజ స్తిష్ఠతి.
అస్మాత్ప్రియోదస్త ముపలిప్యేన్ (విలోక్య) అథవా న
త్వరా కార్యా. (నాగరాజ స్తిష్ఠతి).

(కులికా)

కరిణీ విరహ సంతాపితః

(మందవటీ)

కాననే గంధోద్ధత మధుకరః

అయ మచిరోద్ధతవల్లన ముపసీతం ప్రియక రేణుహస్తేన
అభిలషతు తావదాసవసురభిరనం సల్లకీభక్తమ్.

44

(క్షణమాత్రం స్థిత్యా. అవలోక్య) హస్త కృతాహ్నికః
సంవృత్తః. భవతు పృచ్ఛామి.

(అనంతరే చర్చరీ)

అహం త్వాం పృచ్ఛామి అచక్ష్య గజవర

నిర్భియున్నది. దీనివలన నా ప్రియురాలి యుదంతమును పొంద
గలము. (చూచి) తేదా, త్వరపడగూడదు. (నాగరాజ నిలిచి
యుండును).

(కుటిలికా నాట్యభేదముతో)

* కరిణీ విరహముచే సంతాపితము -

(మంద (ల్లి) ఘటినాట్యము)

* అరణ్యమున మదముచే దర్పించిన మధుకరములు గలది -

* ఈ నాగేంద్రము ప్రియక రేణు హస్తముచేత అంధీయబడిన, మద్య
రసగంధయుక్తమైన, అప్పుడే మొలిచిన చివుట్లగలిగిన సల్లకీభండ
మును ఇంతలో రుచి చూచుగాక.

(క్షణమాత్రము తిండి, చూచి) ఒహో! భోజనము గావించి
నది. కానిమ్ము. అడుగుదును.

(తరువాత చర్చరీగీతి)

* లలితములయిన ప్రహరములచే నాళము చేయబడిన తరువరములు

తలితప్రసారేణ నాశితగువర

దూరవినిర్జిత శశధరకాన్తి

ద్వైపాప్రసూ త్వయా సంముఖం యాన్తి.

45

(వదద్వయం పురత ఉపస్మత్య)

మదకల! యువదిశకలా గజయాభవ యూధికాశబలకేళి

స్థిరయోవనా స్థితా తే మారాలోకే సుఖాలోకా.

46

(ఆకర్ణ్య. సహార్షమ్) అనేన ప్రియమనౌగేణ ప్రయోప

లమ్బశంసినా సమాశ్వుసితోఽస్మి. సాధర్మాచ్య త్వయి మే

భూయసీ ప్రీతిః.

మామాహుః పృథివీభృతా మధిపతిం నాగాధిరాజో భవా

నవ్యుచ్చిన్నపృథుప్రవృత్తి భవతో దానం మమాప్యర్జును

గల గజవరమా! మిక్కిలిగా తిరస్కరింపబడిన చంద్రకాంతిగల

నా ప్రియురాలు నీ సమ్ముఖమునకు వచ్చినదై నీకు గనబడినదా?

నిన్ను అడుగుచున్నాను చెప్పుము.

(రెండడుగులు ముందుకు నడిచి)

- మదముచే మధురముగా ఘీంకరించు గజయాభవతి! యువకు లలో చంద్రకళవంటిది, యూధికాపుష్పములచే నలంకరింపబడిన కేశములు గలది, కాశ్యత మైన యౌవనము గలది, రమణీయమైన యాకారము గలది, (ఉర్వశి) దూరమునందైన నీకంటబడినదా?

(విని, హర్షముతో) మధురగంధీరము, ప్రయాశాశనూచకము

నైన ఈగర్జితముచేత ఊరట పొందుచున్నాను. సమాన ధర్మత్వము వల్ల నీయందు నాకు అధికమైన ప్రేమ.

- నన్ను రాజాధిరాజుని యెందురు. నీవు నాగాధి రాజువు. అర్థులందు నాకును, నీకును దానజలము అవిచ్ఛిన్న మహాప్రవాసుగలదే. ప్రీతి రత్నములందు నాకు ఉర్వశీయు, గజయాభవమునందు నీకుఈకరి ణీయు ప్రియతమురాలు. అంతయు నావలెనే నీకును, కాని

ప్రీత్యేను మమోర్వశీ ప్రయతమా యూథే తవేయం వశా
సర్వం మామను తే ప్రయావిరహణాం త్వంతు వ్యథాం మామభూః.

సుఖమాస్తాం భవాన్. సాధయామస్తావత్. (పరిక్రమ్య
పార్శ్వతో దృష్టిం దత్త్వా) అయే సురభికన్దరోనామ విశేష
రమణీయః సానుమా నాలోక్యతే. ప్రయత్నాయమప్పరసామ్.
అపినామ సుతను రస్యాపత్న్యకాయా ముపలభ్యేత. (పరిక్ర
మ్యావలోక్యచ) హస్త మదీయైర్దురితపరిణామై ర్మేఘోఽపి
శతప్రాదాకూన్యః సంవృత్తః. తథాపి శిలోచ్చయమేత
మపృష్ట్యా న నివర్తిష్యే.

(అనంతరే ఖండికా)

ప్రసృత ఖరఖరచారితమేదిని ర్వనగహనేఽవిచలః
పరిసర్పతి వశ్యత లీనో నిజకార్యోద్యుక్తః కోలః.

48

ప్రయావియోగమువలన గలిగిన ఆ వ్యధను మాత్రము నీవు అనుభ
వించుకుందువుగాక.

నీవు సుఖముగా నుండువుగాక ! మేము పోవుదుము.
(ముందుకు నడచి ప్రక్కకు చూపు బరపి) ఓహో! సురభికందర
మనెడు అత్యంత సుందరమైన పర్వతము కనబడుచున్నది. ఇది యప్పు
రసలకు ప్రయమైనది. ఆ సుందరాంగి దీని చరియాయందు లభింప
గలదో! (ముందుకు నడచి, చూచి) అయ్యో! నా పాపపరిపాకముల
చేత మేఘముకూడ విద్యుల్లతారహితమై యున్నది. అయినప్పటి
కిని ఈ పర్వతమును అడుగకుండ మరలిపోను.

(తరువాత ఖండికాగీతి)

ధీరమై తన కార్యమును ప్రారంభింపనున్నదై, ప్రపారికములయిన
గిట్టలతో చీల్చబడిన భూమిగల యీ అడవివంది వనసుంఁములలో
లీనమై సంచరించుచున్నది చూడుడు.

అపి వనాంతర మల్పకుచాంతరా
శ్రయతి పర్వత పర్వసు సన్నతా
ఇవ మనగ్ల పరిగ్రహ మగ్లనా
పృథునితమ్మ నితమ్మవతీ తవ.

49

కథం తూష్టిమాస్తే. శక్ష్మే విప్రకృష్టో న శృణోతితి.
సమీపేఽస్య గత్వా పునరేనం పృచ్ఛామి. (పరిక్రమ్య)

(అనంతరే చర్చరీ)

స్ఫటిక శిలాశల నిర్భర నిర్మల
బహువిధకుసుమ విరచితశేఖర
కిన్నరమధురోద్గీత మనోహర
దర్శయ మమ ప్రియతమాం మహీధర.

50

(చర్చరిక యోవస్యత్యాజ్ఞులిం బద్ధావ)

సర్వపీఠభృతాం నాథ దృష్టా సర్వాజ్ఞసుందరీ

పెద్ద చిరియలుగల ఓ పర్వతమా! పెద్ద పిఱుదులు గలది, స్తనముల
మధ్య స్వల్పమైన యెడముగలది, సంధిబంధములందు వంగినది
అయిన ఉర్వశి మదననివాస సదృశమైన యీ నీ వనాంతరమును
ఆశ్రయించి యున్నదా?

ఏమి మాట్లాడదు? దూరమునందుండుటచే వినలేదనుకొందును.
సమీపమునకు బోయి మరల దీనిని ప్రశ్నింతును. (ముందుకు నడచి)

(తరువాత చర్చరీగీతి)

- స్ఫటికశిలాశలములచే మిగుల తెల్లనై, బహువిధములైన కుసు
మములచే కూర్చబడిన శిరోభూషణముగలిగి, కిన్నరుల మధురము
లయిన యుచ్చైర్గీతములచే మనోహరమైన ఓ మహీధరమా! నా
ప్రియతమురాలిని చూపింపుము.

(చర్చరికతో సమీపించి, అంజలిపట్టి)

- సర్వమహీభృత్పతీ! చూడబడెనా సర్వాంగసుందరియైన స్త్రీ

రామా రమ్యే వసోదేశే మయా విరహితా త్వయా. 51

(అకర్ణ్య, సహర్షమ్) కథం యథాక్రమం దృష్టేత్యాహ. భవానవ్యతః ప్రియతరం శృణోతు. క్వ తస్మిమమ ప్రియతమా. (నేపథ్యే తదేవాకర్ణ్య) హోధిక్. మమైవామం కన్దరముఖవిసర్పి ప్రతిశబ్దః. (విషాదం రూపయిత్వా) శ్రాన్తోఽస్మి. అస్యా స్తావద్గిరినద్యాస్తీరే స్థితస్తర్గ్ధ వాత మాసేవిష్యే. ఇమాం నవామ్ముకలుషామపి స్రోతోపహం పశ్యతో మే రమతే మనః. కుతః-

శరణ్మఖూగ్ధ ముఖిత విహగశ్రేణీరశవా

వికర్ణస్త్రీ ఘనం వననమివ సంరంభశిథిలమ్

యథాఽఽవిధం యాతి స్థలిత మభిసంధాయ బహుశో

నదీభావేనేయం ద్రువ మసహనా సా పరిణతా.

52

రమ్యమయిన వసదేశమున నా చేత విడువబడినదై నీ చేత.

(విని హర్షముతో) యథాక్రమముగా చూడబడెనని చెప్పెనా? నీవుకూడ ఇంతకంటె ప్రియమైనదానిని విందువుగాక! అయితే నా ప్రియురాలెక్కడ? (తెగలోనుండి అదేమాటనుని) అయ్యో! గుహామఖమనుండి ప్రసరించిన నా ప్రతిధ్వనియే యిది? (విషాదము నభినయించి) అరిసిపోయితిని. కొంచెము ఈ గిరినదీతీరమున గూర్చుండి యలలమీది గాలిని అనుభవించును. శ్రాంతనీటిచే మరీ యైనదైనను ఈ నదీప్రవాహమును దిలకించి నామనస్సు విసోదించుచున్నది. ఎందువల్లననగా -

- * తరంగములనెడు భ్రూవంగములతో, మొరయుచున్న వక్షుల వరుస యనెడు మొలనూలితో, కోపమువలన చెవరిపోయిన బట్టనువలె నురుగును ఈడ్చుకొనుచు మాటిమాటికిని తొట్రుపాటులను సరిచేసి కొనుచు ఇది వెళ్లుచున్నందువల్ల కోపనయైన యుర్వశీయే నిశ్చయముగా వరీగూపమున పరిణమించి యుండును.

భవతు. యాచిష్యే తావదేనామ్. (అజ్ఞానిం కృత్వా)

(అనన్తరే కుటిలికా)

ప్రసీద ప్రయతమే సూరి ఏనా సుభితః కుణవిహాన్మకే నత్యా
సురసరి స్తీగఃముత్సుకైః కై అలికులర్పుక్పారితే నది. 58

(కుటిలికానన్తరే చర్పరి)

పూర్వదీప్తవనావాత కల్లోలోద్గతావల

శ్చేమూక్షైర్నృణ్యతి సలిఖం జలనిధివాథః

హంస రథాన్ శంఖ కుమ్ముమ కృతాభరణః

కరిమకరామల కృష్ణకమల కృతావరణః

దేలాసలితోద్వేలిత దత్తహస్తతాలోఽ

నస్తృణాతి దశదిశో రుద్ధ్వా నవమేఘకాలః. 59

(చర్పరిక యోవస్సృత్య జానుభ్యాం స్థిత్వా)

కానిమ్మ. కొంచెముదీనిని ప్రార్థింతును. (అంజలివట్టి)

(తరువాత కుటిలికానాట్యభేదము)

- * కదలుచు రొదచేయుచు ఉత్కంఠితములైన విహంగములు గల రావా! తుమ్మెరిల గుంపుల యుంకారము గలరావా! మందరీ! ప్రియతమా! ఓ ముదనదీ! ఈ పారానతిచేత ప్రసన్నురాలవుకమ్ము. (కుటిలిక తరువాత చర్పరి)

- * మూర్ఖుగాలిచే ఎగురగొట్టబడిన తరంగములనెను ఎత్తిన కావల వులు గలవాడు, హంస చక్రవాక శంఖ కుంకుములచే తేయబడిన యలంకారముగలవాడు, కరిమకరములచే చిందర కందర తేయ బడిన నల్లకామరలనెను వస్త్రముగలవాడు, నీరజలముల ఉచ్చ లవమువలన చేయబడుచున్న తాలముగలవాడు, శ్రోత్రమేఘమువలె నల్లనైనవాడు అయిన నము నాడు మేఘములే అంగములుగా లలితముగా నర్తించుచు దశదిశలు ముట్టి వ్యాపించుచున్నాడు. (చర్పరికతో సమీపించి మోకరిల్లి)

త్వయి నిబద్ధరతేః ప్రియవాదినః ప్రణయభగ్ని పరాబ్జుభచేతసః
కమపరాధలవం మయి చక్యసి త్యజసి మానిని దాసజనం యతః 55

అథవా పరమార్థ సరిదేవైషా. న ఖలూర్వశీ పురూ
రవస మపహాయ సముద్రాభిసారిణీ భవిష్యతి. భవతు. అనిర్వేద
ప్రాప్యాణి శ్రేయాంసి. యావదముమేవ ప్రదేశం గచ్ఛామి
యత్ర మే నయనయోః మనయనా తిరోభూతా. (పరిక్ర
మ్యావలోక్యచ)హా నై దృష్టముపలక్షణం తస్యా మార్గస్య.
రక్తకదమ్బః సోఽయం ప్రియయా మర్మాంతకంఠి యస్యైక్యమ్
కుసుమ మసమగ్రకేసరవిషమమపి కృతం శిఖాభరణమ్. 56

(విలోక్య) ఇమం తావత్ప్రియా ప్రవృత్తి నిమిత్తం సారథి
మాసీన మశ్యర్థయే

* ఓ మానిని! నీయందు బద్ధానురాగుడను, ప్రియవాదినీ, ప్రణయ
మును భంగముచేయనిష్ఠపడనివాడను అయిన నాయందు ఏ యవ
రారలేకమును చూచినందువల్ల ఈ దాసజనుని త్యజింతువు?

ఒకచో ఇది యధార్థమైన నదియే. పురూరవుని శ్రోసిపుచ్చి
యుర్వశీ సముద్రుని అభిసరించునది కాకాలదుగదా! కానిమ్ము.
ఉత్సాహభగ్నిములుగదా శ్రేయములు. ఇంక ఆ సునయన నాన
యనములనుండి మరుగుపడిపోయిన ఆ ప్రదేశమునకే యేగెడను.
(ముందుకునడచి, చూచి) అహో! ఆమె పోయిన మార్గముయొక్క
గుర్తు దొరికినది.

* గ్రీష్మాంతమును మోచించుచు, అసమగ్రములైన కేసరములచే
ఎగుడు దిగుడుగా నున్నదైనను, దేనియొక్క ఒంటరి వువ్వుము
ప్రియురాలిచే శిఖాభరణముగా చేపికొనబడెనో ఆ రక్తకదంబ
వృక్షము ఇదియే.

(చూచి) ప్రియురాలి యునికినిగూర్చి తెలిసికొనుటకు ఈ
పరుండిన లేడిని అడిగిచూతును.

కృష్ణశారచ్చవిర్యోఽసౌ దృశ్యతే కాననశ్రియా
వనశోభావలోకాయ కటాక్ష ఇవ పాతితః.

57

(చర్చరీ)

సురసుందరీ జఘనభరాలసా పీనోత్పల్లఘనస్తపీ
స్థిరయోవనా తనుశరీరా హంసగతిః
గగనోజ్జ్వల కాననే మృగలోచనా శ్రమస్తీ
దృష్టా త్వయా శద్విరహసముద్రాస్తరా దుక్తారయమామ్.
(విలోక్య) కిం ను ఖలు మామవధీరయన్నివాన్యతో ముఖః
సంవృత్తః.

అస్యాన్తిక మాయస్తీ శిఖనాస్తనపాయినా మృగీ రుద్ధా
శామయ మనన్యదృష్టి ర్భుగ్నగ్రీవో విలోకయతి.
హం హో యూథపతే!

58

* నీలచిత్ర వర్ణమైన యీ మృగము అరణ్యసౌందర్యావ లోకనము
కొఱకు వనలక్ష్మితే ప్రవరింపబడిన కటాక్షమాయన్నట్లు కనబడు
చున్నది.

(చర్చరీ)

* జఘనభారముచే మందగమన, బలిపిన ఎత్తయిన విగువైన స్తన
మలుగలది, నిత్యయౌవన, సన్నని శరీరముగలది, హంసగమన,
మృగలోచన అయిన సురసుందరీ ఆకాశమువలె ప్రకాశించు ఈ
కాననమున దిరుగుచున్నదై నీకు గనబడినదా! ఆమెతోడి వియోగ
మనెడు సముద్రమునుండి నన్ను ఉద్ధరింపుము.

(చూచి) నన్ను నిర్లక్ష్యము చేయుచున్నదానివలె పెదమొగ
మైనది ఎందువల్లనోకదా!

* అదులేడి దీనిదగ్గరకువచ్చుచు పాలుత్రావుచున్న శిఖువుచే అడ్డగింప
బడినది. మలగినమెడలో అనన్యదృష్టియై యిది కానివి చూచు
చున్నది.

ఓహో! మృగవతి!

అపి దృష్టవానసి మమ ప్రియాం వనే
కథయామి తే తదుపలక్షణం శృణు
పురులోచనా సహచరీ యథైవ తే
సుఖగం తథైవ ఖటుసాపి వీక్షతే.

60

కథ మనాదృశ్య మద్వచనం కలతాభిముఖం స్థితః.
ఉపపద్యతే. పరిభవాస్పదం దశావిపర్యయః. ఇతోవయమ్
(పరిక్రమ్యావలోక్య చ) కింను ఖలు శిలాభేదాంతరగతం
నితాంతరక్త మిద మాలోక్యతే.

ప్రభాలేపీ నాయం హరిహతమృగస్యామిషలవః
స్ఫులింగః ప్యాదగ్నే ర్గగనమభివృష్టం పురదిమ్
(విభావ్య)

అయే రక్తాలోకస్తటకసమరాగో మణి రియమ్

- * నాప్రియురాలిని ఈ వనమున చూచియుంటివా? ఆమెగుర్తు నీకు
చెప్పెదను వినుము. వికారిలోచనయైన నీ సహచరివలెనే ఆమెకూడ
మనోహరముగా చూచునునుమా!

ఏమి నామాటను అనాదరించి భార్య దిక్కుతిరిగియున్నది?
యుక్తమే. భాగ్య విపర్యయము అవమానమునకు గారణమగును.
ఇక్కడినుండి మేము - (ముందుకునడచి, చూచి) రాతి పగులులో
నుకడి మిక్కిలి యెఱ్ఱగా గనబడుచున్నది ఇది యేమైయుండునో
కదా?

- * కారకులు వెదజల్లు ఇది సింహముచే బంపబడిన మృగముయొక్క
మాంసఖండముకాదు. నిష్పరవ్యకావచ్చును కాని యిది యాకాశము
నుండి రాలినదిగదా.

(పరికిలించి)

ఓహో! రక్తాలోక గుచ్ఛముతో సమానమైన యెఱ్ఱనికాంతి
గల యిది మణి. దీనిని ఎత్తి తీసికొనయత్నించుచున్నాడో యన్నట్లు

యముద్గర్తం పూషా వ్యవసిత ఇవాలమ్మితకరః. 61
భవతు. హరతి మే మనః. అదాన్యే తావదేనమ్.

(గ్రహణం నాటయతి)

ప్రణయినీబద్ధాస్వాకో కాష్పాకుల నిజనయనః
గజవతి ర్గహనే దుఃఖతః పరిభ్రమతి ఊమితవదనః. 62

(ద్విపదిక యోవసృత్య గృహీత్వా, ఆత్మగతమ్)

మందార పుష్పై రథివాసితాయాం

యస్యాః శిఖాయా మయ మర్పణీయః

పై వప్రియా సంప్రతి దుర్లభా మే

కిమేనమసౌప్రహతం కరోమి.

63

(నేపథ్యే) వత్స! గృహ్యతాం గృహ్యతామ్!

సక్లమనీయ ఇతిమణిః శైలసుతాచరణరాగయోని రయమ్

మూర్ఖుడు కరములను నిగిడించుచున్నాడు.

కానిమ్ము. నా మనస్సును ఆకర్షించుచున్నది. ఇంక దీనిని
తీసికొందును. (తీసికొనుటను అభినయించును)

* ప్రియురాలియందు బద్ధమయిన యాసక్తిగల గజరాజు కన్నీటిచే
కలతవడిన కన్నులుగలది, వాడిపోయిన మోముగలది, దుఃఖతమునై
యరణ్యమున పరిభ్రమించుచున్నది.

(ద్విపదికతో సమీపించి, తీసికొని, తనలో)

* మందార పుష్పములతో వాసించు ఎవ్వరెయ్యొక్క శిఖయందు ఇది
యుంచరగినదో ఆ ప్రియురాలే నాకిప్పుడు దుర్లభయైనది. కన్నీటిచే
కలుపితమైన దీని నేమి చేయుదును?

(తెరలో)

వత్సా! తీసికొనుము, తీసికొనుము.

* పార్వతీదేవి పారముల లక్తుకనుండి పుట్టిన సంగమనీయమును

అవహతి భార్యమాణః సజ్జమ మచిరాత్రియజనేన. 84

రాజా : (కర్ణం దత్వా) కోనుఖలు మామేవమనుకాస్తే. దిశోఽవ
లోక్య) అయే, అనుకమ్పితే మాం కచ్చిన్మగచారి ముని
ర్భగవాన్. భగవన్ అనుగృహీతోఽస్మ్యహముపదేశాదృవతః
(మణిమూదాయ) హంహో సంగమనీయ !

తయా వియుక్తస్య విలగ్నమధ్యయా
భవిష్యసి త్వం యది నజ్జమాయ మే
తతః కరిష్యామి భవంత మాతృనః
శిఖామణిం కాలమివేందు మీశ్వరః.

85

(పరిక్రమ్యావలోక్యచ)

అయే కింను ఖలు కుసుమరహితామపి లతా మిమాం
వశ్యతో మే రతిరుపలబ్ధా. ఆథవా స్థానే మనోరమా మమే
యమ్. ఇయంహి—

ఈ మణి ధరింపబడినదై ప్రియజనముతోడి సమాగమమును అచిర
కాలముననే కలిగింపగలదు.

రాజా : (చెవియొగ్గి) నన్ను ఈ విధముగా ప్రబోధించుచున్న దెవరోకదా!
(దిక్కులుచూచి) ఓహో! మృగరూపభారియై సంచరించుచున్న
పూజ్యుడైన ముని ఎవ్వడో నన్ను కరుణించుచున్నాడు. స్వామీ.
తమ యుపదేశమువల్ల అనుగ్రహింపబడినచాడ నగుచున్నాను!
(మణిని తీసికొని) ఓహో! సంగమనీయమా!

* కృకోదరియైన ఆ యుర్యతో వియోగముపొందియున్న నాకు
ఆమతోడి సమాగమముకొఱకు నీవు (శక్తిగలదానవు) కాగలవేని
అప్పుడు ఈశ్వరుడు కాలచంద్రునివలె నేను నిన్ను నా శిఖామణిని
గావించుకోగలను.

(ముందుకునడచి, చూచి)

ఓహో! పుష్పములు లేనిదైనను ఈ లతను దిలకించుచున్న
నాకు ప్రీతి కలుచున్న దేలనో కదా? లేదా ఇది నాకు మనోహరి
యగుటయు యుక్తయే. నిజముగా ఇది -

తస్మి మేఘజ్వాలా౯ పల్లవతయా ధౌతాధరేవాశ్రుభిః
 కూశ్యేవాభరణైః స్వకాలవిరవాః ద్విక్రూతైః పుష్పౌర్ధమా
 చింతామౌన మివాస్థితా మధులిహం శబ్దైర్వివా లక్ష్మ్యతే
 చక్షే మామవధూయ పాదవతితం జాతానుతాపేన సా. 66

యావదస్యాః ప్రియానుకారిణ్యాః పరిష్కలంగప్రణయీ
 భవామి.

లతే, ప్రేక్షస్య వినా హృదయేన భ్రమామి
 యది విధియోగేన పునస్తాం ప్రాప్స్యమి
 తదారణ్యేన వినా కరోమి నిర్భాన్తి
 పునర్న ప్రవేశయామి తాం కృతానామ్. 67

(ఇతి చర్యరికయోపసృత్య లతామాలిః తి. తతస్తదీయస్థాన
 మాక్రమంతైవ ప్రవిష్టోర్వశీ)

* వాననీటిచే తడిసిన చిగుళ్లుగలిగి కన్నీటిచే కడగబడిన పెరవులు
 గలదానివలె, పూతకాలము కానందున పుష్పౌర్ధమము లేనిదై ఆభ
 రణ విహీనవలె, తుమ్మెదల మ్రోతలు లేనందున విచారముచే
 మౌనము దాల్చిన దానివలె, చిక్కిన శరీరముగలదై పాదములమీద
 బడిన నన్ను కోవనయై తిరస్కరించి జాత పశ్చాత్తాపయైన ఆ
 యుర్వశివలె నున్నది.

ఇంతలో ప్రియురాలి ననుకరించుచున్న దీనియొక్క ఆలింగ
 నముచే ముఖతుడ నగుదును.

* ఓ లతా! నేనీ యరణ్యమున హృదయశూన్యకదై భ్రమించు
 చున్నాను చూడుము. అదృష్టవశమున ఆమెను తిరిగి పొందఁ
 గలుగుదునేని అప్పుడు నిస్సందేహముగా నామె నీ యరణ్యము
 నుండి వెంటనే తీసికొని పోదును. ఆమెను దుఃఖపెట్టి మరల ఈ
 యరణ్యమున ప్రవేశ పెట్టను.

(చర్యరికతో సమీపించి లతను కౌగిలించుకొనును. అంతట

దాని స్థానము నాక్రమించి యుర్వశి ప్రవేశించును)

రాజా : (నిమిలితాక్షపవ స్పర్శం రూపయిత్యా) అయే ఉర్వశీ
గాత్ర సంపర్కాదివ నిర్వృతం మే శరీరమ్. తథాపి న పున
రస్తి విశ్వాసః. కుతః—

సమర్థయే యత్రప్రథమం ప్రియాం ప్రతి
క్షణేన తస్మై పరివర్తతేఽన్యథా
అతో వినిద్రే సహసా విలోచనే
కరోమి న స్పర్శవిభావిత ప్రియః.

68

(శనై శృకుపీ ఉన్మిల్య) కథం సత్యమేవ ప్రియతమా!
ఉర్వశీ : (తాష్పం విస్మజ్య) జయతు జయతు మహారాజః.

రాజా :

త్వద్వియోగోర్భవే తస్మి మయా తమసి మజ్జితా
దిప్త్యా ప్రత్యుపలభ్యాసి చేతనేవ గతాసునా.

69

(అనన్తరే చర్పరీ)

రాజా : (కన్నులు మూసికొని యుండియే స్పర్శను నటించుచు) ఓహో !
ఉర్వశీ శరీర సంపర్కము వలనవలె నా శరీరము సుఖమునుభవించు
చున్నది. అయినను మరి నమ్మకము కలుగకున్నది. ఏలనన—

* మొదట దేనిని ప్రియురాలినిగా భావించితి నో అది క్షణములో
నాకు అన్యముగా మారిపోవుచున్నది. అందువల్ల స్పర్శచే గుర్తించ
బడిన ప్రియురాలుగల నేను ఒక్కసారిగా కన్నులను తెలువను.
(మెల్లగా కన్నులను తెలుచి) ఏమి నిజముగానే ప్రియురాలీ ? .

ఉర్వశీ : (కన్నీరు విడిచి) మహారాజానకు జయము జయము.

రాజా :

* ఓ తస్మి ! నీ వియోగమువలన బుట్టిన యంధకారమున మునిగి
యున్న నాచేత గత ప్రాణునిచే చైతన్యమువలె భాగ్యవశమున
నీవు మరల పొందబడినావు.

(తరువాత చర్పరీ గీతి)

మయూరః పరభృద్ధంసో రథాన్గోఽలిగ్గః పర్వతః సరిత్కురగ్గః
తవ కారణేవారణ్యే శ్రమతా కో నఖలు వృష్టో మయా దుదతా.70

ఉర్వశీ : అభ్యంతరకరణయా మయా ప్రత్యక్షీకృత వృత్తాంతః ఖలు
మహారాజః.

రాజా : అభ్యంతరకరణయేతి నఖలు తే వచనార్థమవై మి.

ఉర్వశీ : కథయిష్యామి. ఏతత్తావత్ప్రసీదతు మహారాజోయన్మయా
కోపవళం గతయైతదవస్థాంతరం ప్రాపితో మహారాజః.

రాజా : కల్యాణి న తావదహం ప్రసాదయితవ్యః. త్వద్దర్శనాదేవ
ప్రసన్న తాప్యంతః కరణోఽంతరాత్మా. కథయ కథమి
యన్తం కాలమవస్థితా మయా వినా భవతి.

ఉర్వశీ : శృణోతు మహారాజః. భగవతా కుమారేణ కాశ్యతం

* నీ నిమిత్తమున అరణ్యమున రోదించుచు దిరుగుచుండిన వాచేత -
మయూరము, పరభృతము, హంసము, చక్రవాకము, మధువము,
గజము, పర్వతము, నది, కురంగము - వ్రశ్చింపబడినది ఏదియు
లేదుగదా.

ఉర్వశీ : అదచబడిన యింద్రియ శక్తిగల వాచేత మహారాజ వృత్తాంత
మంతయు ప్రత్యక్షముగా చూడబడినది.

రాజా : "అదచబడిన యింద్రియ శక్తిగల వాచేత" అన్న నీమాట యొక్క
అర్థమును నే వెఱుగను గదా.

ఉర్వశీ : చెప్పెదను. కోపవరవకురాలైన వాచేత మహారాజ ఇట్టి యవస్థను
పొందింపబడినందుకు మహారాజ నన్నివృదు కమించవలెను.

రాజా : కల్యాణి! ఇప్పుడు నన్నింక ప్రసన్నుని గావించ నవసరములేదు.
నీ రర్చనము వల్లనే అంతరాత్మ ప్రసన్న తాప్యంతఃకరణమైనది.
నన్నుచిచి నీ వింతకాల మెట్లుంటివో చెప్పుము.

ఉర్వశీ : మహారాజ వివరలె. కుమారస్వామిచేత నిశ్చలమైన బ్రహ్మచర్యము
అవలంబింపబడి అకలుషము అను గంధమూదన పర్వతమందలి అ

కుమారవ్రతం గహీత్యాఽకలుషోనామ గన్ధమాదన కచ్ఛోఽ
ధ్యాసీతః కృతశ్చైష విధిః.

రాజా : క ఇవ.

ఉర్వశీ : యైతం ప్రదేశం స్త్రీ ప్రవేశ్యతి సా లతాభావేన పరిణంస్యతి.
గౌరీచరణరాగసమ్భవం మణింబినా తతోన మోక్ష్యత ఇతి.
సాహం గురుశాప సంమూఢ హృదయా దేవతా సమయం
విస్మృత్యా గృహీతాసునయా కుమార వనం ప్రవిష్టా. ప్రవే
శాన స్తరమేవ వాస స్తీలతా సంవృత్తా.

రాజా : ప్రియే సర్వముపపన్నమ్.

రతిభేద సుప్తమపి మాం శయనే యా మన్యసే ప్రవాసగతమ్
సా త్వం ప్రియే సహేధాః కథం మదీయం చిరవియోగమ్. 71

ఇదం తద్యథాకథితం త్వత్సంక్లమనిమిత్తం మునేరు

ప్రదేశము అధివసించబడినది. ఈ నియమముగూడ చేయబడినది.

రాజా : ఏమని ?

ఉర్వశీ : ఈ వనమును ఏ స్త్రీ ప్రవేశించునో అది లతారూపమున పరిణమింప
గలదు. గౌరీ చరణమునుండి పుట్టిన మణి లేనిదే ఆస్థితినుండి
ముక్తిపొందజాలదు అని. నేను గురుశాపమువల్ల మూఢచిత్తవై
దేవతా నియమమును మఱచి తమ యనునయమును తిరస్కరించి
కుమారవనమును ప్రవేశించితిని. ప్రవేశించినంతనే వాసంఠీలత
నై పోతిని.

రాజా : ప్రియా ! అంతయు సంభవమే.

ప్రియురాలా ! రతిచే అలసి శయ్యపై నిద్రించియుండినప్పటికి
గూడ నన్ను దూరదేశమందున్న వానినిగా భావించుచుండువుగదా.
అట్టినీవు నా చిరవియోగమును ఎట్లు సహింపగలిగితివో కదా?

నీవు చెప్పినట్లు నీసమామగమునకు గారణమైన అమటి యిదియే.

పరిభ్రమణి మణిప్రభావాదాసాదితా త్వమస్మాభిః (ఇతి మణిం దర్శయతి)

ఉర్వశీ : అహో సంగమ నీయః - అతఃఖలు మహారాజేనాల్గిత మాతైవ ప్రకృతిస్థాస్మి సంవృతా. (మణిమూదాయ మూర్ధని వహతి)

రాజా : ఏవమేవ సుందరి, క్షణమాత్రం స్థీయతామ్.

స్ఫురతా విచ్యురిత మిదం రాగేణ మణేర్గలాటనిహితస్య శ్రియ ముద్యహతి ముఖం తే బాలాతపర క్తకమలస్య. 72

ఉర్వశీ : ప్రియంవద, మహాన్ ఖలు కాలస్తవ ప్రతిష్ఠానాన్నిర్గతస్య. అసూయ న్ని మహ్యం ప్రకృతయః. తదేహి ! నివర్తావహే.

రాజా : యదాజ్ఞాపయతి భవతీ.

ఒక మునినుండి సంపాదించబడిన ఈ మణిప్రభావమువల్ల నీవు మాచే తిరిగి పొందబడినావు. (అని మణిని చూపును)

ఉర్వశీ : ఓహో సంగమనీయము! దీనివల్లనేనుమా మహారాజుచే అలింగిత నైనంతమాత్రమున నిజరూపమును పొందినదాననై తిని. (మణిని దీక్షిణిని శిరస్సున బెట్టుకొనును)

రాజా : సుందరీ! క్షణమాత్రము ఇట్లే యుండుము.

* లలాటమునం దుంచుకొనబడిన మణియొక్క మెఱయుచున్న రక్త కాంతిచే కోఖిల్లు నీ యీ ముఖము లేయెండచే ఎఱ్ఱవారి కమలము యొక్క కోభను వహించుచున్నది.

ఉర్వశీ : ప్రియవచన! నీవు ప్రతిష్ఠానమునుండి వెలువడి యెంతోకాలమై నదిగదా. ప్రజలు నాపట్ల అసూయవహింతురు. కనుక రమ్ము. మరలిపోదము.

రాజా : నీవు అజ్ఞాపించినట్లే.

ఉర్వశీ : కథం మహారాజో గన్తుమిచ్ఛతి.

రాజా :

అచిరప్రభావితైః పతాకినా
సురకార్ముకాభినవ చిత్రకోభినా
గమితేన భేరిగమనే విమానతాం
నయ మాం నవేన వసతిం వయోముచా.

78

(చర్చరీ)

ప్రాప్త సహచరీసజ్జమః పులికప్రసాధితాః
స్వేచ్ఛాప్రాప్తవిమానో విహరతి హంసయువా.

74

(ఇతి నిష్క్రాంతాః సర్వే)

ఇతి చతుర్థోఽఙ్కః.

ఉర్వశీ : మహారాజా ఎట్లు ప్రయాణింపగోరుచున్నారు ?

రాజా :

- * ౬ విలాసగమనా! విద్యుల్లితా కాంతులచేత పతాకముగలిదియు, ఇంద్రధనుస్సుచేత చిత్రసౌందర్యము గలిదియు అగు విమానరూపము పొందింపబడిన క్రొత్త మేఘముచేత నన్ను నగరమునకు తీసికొని పోము.

(చర్చరీగీతి)

- * పొందబడిన సహచరీ సంగమముగలిది, పులికలచే అలంకరింపబడిన అంగములుగలిది, స్వేచ్ఛానుసారము పొందబడిన ఆకాశయానము గలిది అయి యువహంసము విహరించుచున్నది.

(అందఱు నిష్క్రమింతురు)

ఇది చతుర్థాంకము.

పంచమోఽఙ్కః

(తతః ప్రవిశతి పరిశుష్టో విదూషకః)

విదూషకః : దిష్ట్యా చిరస్య కాలస్యోర్వశీసహాయో నన్దనవన ప్రము
భేషు దేవతారణ్యేషు విహృత్య ప్రతినివృత్తః ప్రియవయస్యః.
ఇదానీం స సత్కారోపచారైః ప్రకృతిభి రనురజ్యమానో
రాజ్యం కరోతి. అసంతానశ్చం వర్ణయిత్వా న కిమప్యస్య
హీనమ్. అద్య తిథివిశేష ఇతి భగవతోఽర్హః శ్లోకాయమునయోః
సఖ్యమే దేవీభిః సహ కృతాభిషేకః సాంప్రతముపకార్యాం
ప్రవిష్టః. తద్యావత్తత్రభవతోఽలం క్రియమాణస్యానులేపన
మాల్యే అగ్రగామీ భవామి. (ఇతి పరిక్రామతి)

(నేపథ్యే)

పంచమాంకము

(అంతట పంతుష్టుడైన విదూషకుడు ప్రవేశించును)

విదూషకుడు : అదృష్టవశమున చిరకాలము ఉర్వశీసహితుడై వందనప్రముఖ
ములైన దివ్యోద్ధానములందు విహరించి ప్రియవయస్యుడు తిరిగి
వచ్చినాడు. ఇప్పుడు సాదరములయిన యువచారములతో ప్రజలచే
ఆరాధింపబడుచున్నవాడై రాజ్యము చేయుచున్నాడు. సంతాన
హీనత్వము తప్ప ఆయనకు ఏ లోటును లేదు. నేడు పుణ్యతిథి యని
పవిత్ర గంగాయమునానంగమమందు రాణలతోగూడి స్నాన మాచ
రించి యిప్పుడే పరిభవనమును ప్రవేశించివాడు. కనుక అలంకృతు
డగుచున్న యా యువరెండుక అనులేపనహితమైన మాల్యము
నందు నేనును పాఠుపంచుకొందును (అని ముందుకు నడచును).

(తెరలో)

హా థిక్ హా థిక్. దుకూలో త్తరచ్చదే తాలవ్వుంతా
ధారే నిషివ్య నీయమానో మయా భర్తు రభ్యస్తరవిలాసినీ
మౌళిరత్నయోగ్యో మణి రామిషశక్కినా గృధ్రేణాడిప్తః.

విదూషకః : (కర్ణం దత్త్వా) అశ్యాహితమ్. పరం బహుమతః ఖలు
స వయస్యస్య సంగమనీయో నామ చూడామణిః. అతః
ఖలు అసమాప్త సేవభ్య స్తత్రభవానాసనా దుత్థాయేత
ఏవా గచ్ఛతి. యాపదేన ముపసర్పామి.

(తతః ప్రవిశతి సావేగ పరిజనో రాజా)

రాజా :

అత్మనో వధ మాహర్తా శ్వాసో విహగతస్కరః

యేన తత్రప్రథమం ప్రేయం గోపురేవ గృహే శృతమ్. 1

కిరాతీ : ఏష ఏష ఖలు ముఖకోటిలగ్న హేమ సూత్రేణ మణినా

అయ్యో అయ్యో! పట్టుగుడ్డతో చుట్టిన తాలవ్రపుబము
నందుంచి తీసికొనిపోబడుచున్న, ప్రభువుగారి యంతఃపురకాంతల
శిరోరత్నము కాదగిన మణి మాంసపుముక్క యని శంకించిన గ్రద్ద
చేత ఎగదన్నుకొని పోబడినది.

విదూ : (చెవియొగ్గి) గొప్ప యనర్థము. సంగమనీయమను ఆ మణి ప్రభువు
నకు మిక్కిలి యిష్టమైనది గదా. అందువల్లనే అలంకరణము
ముగియకుండనే ఆసనమునుండి లేచి ఆయన యిచే వచ్చుచున్నాడు.
ఇవ్వడీయనను సమీపింతును.

(అంతట కలవరపడుచున్న పరిజనముతో రాజు ప్రవేశించును)

రాజా :

* రక్షకుడైన రాజుయొక్క మందిరమునందే ప్రథమ చౌర్యము
గావించి, తనకు ప్రాణహాని గొనితెచ్చుకొనుచున్న ఆ విహగతస్కరు
డెక్కడ ?

కిరాతీ : ఇదిగో ఇదిగో! ముక్కుచివర దగుల్కొన సువర్ణసూత్రము గల

లిఖన్ని వాకాశం పరిభ్రమతి.

రాజా : పశ్యామ్యేనమ్.

అసౌ ముఖలమృతపేమసూత్రం బిభ్రన్మణిం మండలచార శీఘ్రః

అలాతచక్రప్రతిమం విహగ్లస్త్రదాగరేఖా వలయం తనోతి. 2

కిం ను ఖలు కర్తవ్యమ్.

విదూషకః : (ఉపేత్య) అలమత్ర ఘృణయా. అపరాధీ శాసనీయః.

రాజా : సమ్యగాహ భవాన్. ధనుర్దను స్తావత్.

(నిష్క్రాంతా ధనుర్గాహిణీ యవనీ)

రాజా : వయస్య న దృశ్యతే విహగ్లః.

విదూషకః : ఇతో దక్షిణాన్తేనాపగతః శాసనీయః కుణవభోజనః.

రాజా : (పరివృత్త్యావలోక్య) దృష్ట ఇదాసీమ్.

ప్రభాపల్లవితేనాసౌ కరోతి మణినా ఖగః

మణితో ఆకాశము నొరయుచున్నదా యన్నట్లు తిరుగుచున్నది.

రాజా : చూచుచున్నాను.

* ముక్కుమండి వ్రేలాడుచున్న పేమసూత్రముగల మణిని దాల్చి ఈ పక్షి వేగముగా చక్రాకారమున దిరుగుచున్నదై అలాతచక్ర సదృశమైన రక్తవర్ణ రేఖామండలమును కల్పించుచున్నది. ఇప్పుడు కర్తవ్యమేమి ?

విదూ : (సమీపించి) దీనిపట్ల కనికరము వలదు. అపరాధి శిక్షింపదగ్గవాడు.

రాజా : నీవు ఉచితముగా బలికితివి. ధనువు, ధనువు త్వరగా. (ధనువులను భద్రపరచు యవనస్త్రీ నిష్క్రమించును).

రాజా : మిత్రమా ! పక్షి కనబడుటలేదు.

విదూ : ఇటనుండి దక్షిణదిశగా తొలగిపోయినది శిక్షింపదగిన ఆ శవభోక్త.

రాజా : (తిరిగి చూచి) ఇప్పుడు కనబడినది.

* ఈ పక్షి కాంతులు విరజిమ్ము మణిచేత ఆశోకపుష్పగుచ్ఛముచేత

అశోక స్తబ్ధకేసేవ దిక్కుఖస్యవతంసశమ్.

8

(ప్రవిశ్య చాపహస్తా యవనీ)

యవనీ : భర్తః పితృద్వస్తావాప సహితం శరాసనమ్.

రాజా : కిమిదానీం ధనుషా. బాణపథ మతీతః క్రవ్యభోజనః.
తథాహి.

అథాతి మణివిశేషో దూరమిదానీం పతత్రితా నీతః

న క్తమివ లోహితాఙ్గః పరుషఘనచేద సగయుక్తః.

4

(కళ్ళుక్కినం విలోక్య) లాతవ్య మద్యవవా దుచ్యతాం నాగ
రికః సాయంనివాసవృక్షాశ్రయీ విచీయతాం విహగదమృరితి.

కళ్ళుక్కి : యదాజ్ఞాపయతి దేవః (ఇతి నిష్క్రాంతః)

విదూషకః : ఉపవిశతు భవాన్ సాంప్రతమ్. క్వ గతః స రత్న
కుమ్భీరకో భవతః శాసనాన్మోక్ష్యతే.

వలె దిక్కుఖమునకు కర్ణభూషణమును సమకూర్చుచున్నది.

(విల్లు చేతబట్టుకొని యవనస్త్రి ప్రవేశించి)

యవనీ : ప్రభూ ! హస్తత్రాణసహితమైన ధనువు ఇదిగో.

రాజా : ఇప్పుడీ వింటితో నేమివని ? ఆ మాంసభాది బాణపథమును చాటి
పోయినది. పలనన-

* పక్షిచే నిప్పుడు అతిదూరముగా కొనిపోబడిన యా మణి విశేషము
రాత్రియందు నిలిడమైన మేఘశకలముచే గవ్వబడిన యంగారక
గ్రహమువలె గనబడుచున్నది.

(కంచుకివంక చూచి) లాతవ్య ! సాయంతాము గూటిని
జేరుకొను ఈ దొంగపక్షిని వెదకవలసినదని ప్రధాన నగరరక్షకునకు
నా మాటగా తెప్పము.

కంచుకి : దేవర యాజ్ఞాపించినట్లే (అని నిష్క్రమించును)

విదూ : తమరిప్పుడు ఉపవిష్టులుకండు. ఆ రత్నావహరి యెచ్చటిలోయి
తను శాసనమునుండి తప్పించుకోగలదు ?

రాజా : (విదూషకేణ నవోపవిశ్య)

రత్నమితి న మమ తస్మిన్మణౌ ప్రియత్వం విహంగమాఙ్గిప్తే
ప్రియయా తేనాస్మి సఖే సంగమనీయేన సంగమితః.

5

విదూషకః : నను పరిగతార్థోఽస్మి కృతో భవతా.

(తతః ప్రవిశతి సశరం మణిమూదాయ కఙ్కుకీ)

కఙ్కుకీ : జయతు జయతు దేవః.

అనేన నిర్భిన్నశకుః స వధ్యో బలేన తే మార్గణతాం గతేన
ప్రాప్యోపరాథోచిత మంతరిజా తస్మాదలిరత్నః పతితః పతత్రీ.

6

(సర్వే విస్మయం రూపయన్తి)

కఙ్కుకీ : అద్భిః ప్రణాళితో మణిః కన్తైః ప్రదీయతామ్.

రాజా : కిరాతి అగ్నికుద్ధమేనం కృత్వా పేటకం ప్రవేశయ.

రాజా : (విదూషకునితోపాటు కూర్చుండి)

* పక్షి యెత్తుకొనిపోయిన యా మణియందు నాకు మణియన్న ప్రేమ
కాదు. న్ముదా ! ఆ సంగమనీయమణిచేతనే నేను ప్రియురాలితో
మరల సంగతుడనైతిని.

విదూ : తమచే నిద్రవరకే తెలియకెప్పబడియుంటినిగదా.

(అంతట తాదాసహితమైన మణిని దీసికొని కంచుకి ప్రవేశించును)

కంచుకి : దేవరకు జయము జయము.

* వధింపదగిన ఆ పక్షి తాదాసహము చాల్చిన తమయొక్క యీ
సామర్థ్యముచేత చీల్చబడిన శరీరముగలరై అపరాధమునకు దగిన
శిక్షను పొంది చూడారత్నసహితముగా ఆకాశమునుండి పడినది.

(అందఱు ఆశ్చర్యము నభినయింతురు)

కంచుకి : జలములచే గడుగబడిన యీ మణిని ఎవ్వరికియవలెను ?

రాజా : కిరాతీ ! దీనిని అగ్నికుద్ధము గావించి పెట్టెలో నుంచును,

కిరాతీ : యద్భురాజ్ఞాపయతి (ఇతి మణిం గృహీత్వా నిష్క్రాంతా)

రాజా : లాతవ్య అపి జానీతే భవాన్ కస్యాయం బాణ ఇతి.

కఇప్పకీ : నామాఙ్కితో దృశ్యతే. నతు మే వర్ణవిచారశ్చమా దృష్టిః.

రాజా : తేన హ్యుపనయ శగమ్.

కఇప్పకీ : (తథా కరోతి.)

రాజా : (నామాశరాణ్యనువాచ్య సాపత్యతాం రూపయతి).

కఇప్పకీ : యావన్ని యోగ మశూన్యం కరోమి. (ఇతి నిష్క్రాంతః)

విదూషకః : కిం భవాన్విచారయతి.

రాజా : శృణు తావత్ప్రహర్తుర్నామాశరాణి (వాచయతి)

ఉర్వశీ సంభవస్యాయ మైలసూనో ర్దనుర్భృతః

కుమారస్యాయషో బాణః ప్రహర్తు ర్ద్విషదాయషామ్. 7

కిరాతీ : ప్రభువు ఆజ్ఞాపించినట్లే. (అని మణిని దీసికొని నిష్క్రమించును)

రాజా : లాతవ్యా! ఈ బాణము ఎవ్వనిదో నీకేమైన తెలియునా?

కంచుకీ : పేరు చెక్కబడినట్లు కనబడుచున్నది. కాని నా దృష్టి అశరము లను గుర్తింపజాలకున్నది.

రాజా : అయితే బాణము నిటు సమీపమునకు దెమ్ము.

కంచుకీ : (అట్లే చేయును).

రాజా : (నామాశరములను తనలో చదువుకొని పుత్రవంతుడనై తిని అన్న భావమును అభినయించును)

కంచుకీ : ఇంక స్వకర్తవ్యమున ప్రవేశింతును. (అని నిష్క్రమించును)

విదూ : ఏమిటి తమరు ఆలోచించుచున్నారు?

రాజా : ఇదిగో ప్రహర్తయొక్క నామాశరములు వినుము. (పైకి చదువును)

* ఉర్వశీగర్భసంభూతుడు, పురూరవుని పుత్రుడు, శత్రువుల ఆయువు లను హరించువాడు అయిన చిరంజీవి ఆయువు అను ధనుష్మంతుని యొక్క బాణము ఇది.

విదూషక : (స పరితోషమ్) దిప్త్యా సంతానేన వర్ణతే భవాన్,

రాజా : సఖే కథమేతత్. అన్యత్ర నైమిషేయ పత్రా దవి
యుక్తోహ ముర్వశ్యా. నచ మయా గర్భవ్యక్తి రాలక్షితా.
కుశపవ ప్రసూతిః. కింతు

అవిలి పయోధరాగ్రం లవలీదళ పాండురాననచ్ఛాయమ్
కతిచిదహని వపురభూ త్కేవల మలసేక్షణం తస్యాః. 8

విదూషక : మా భవాన్ సర్వం మానుషీ ధర్మం దివ్యాను సంభావ
యతు. ప్రభావనిగూఢాని తాసాం చరితాని.

రాజా : అస్తు తావదేవం యథా భవానాహ. పుత్రసంవరణే కి మివ
కారణం తత్రభవత్కాః.

విదూషక : కో దేవతారహస్యాని తర్కయిష్యతి.

విదూ : (సంతోషముతో) అదృష్టవశమున నీవు సంకాసముతో వర్ణిల్లు
చున్నావు.

రాజ : ఇది యెట్లయియుండఁను మిత్రుడా ! నైమిషేయ సత్ప్రయాగమున
దప్ప ఎచ్చటను నేను ఉర్వశివి ఎడతాపియుండలేదు. ఆమె గర్భ
చిహ్నమును నాకు ఎఱకపడలేదు. మఱి ప్రసవ మెచ్చటనుండి
వచ్చినది. కాని-

* పూర్వమెప్పుడో కొన్ని దినములు ఆమె శరీరము మాత్రము నల్లనైన
కుచాగ్రములు గలిది, లవలీదలములవలె పాలిపోయిన ముఖవర్ణము
గలిది, అలనములయిన కన్నులుగలిది అయి యుండెను.

విదూ : దివ్యస్త్రిలయందు మానుష స్త్రీధర్మములన్నియు మండునని నీవు
భావించరాదు. వారి చర్యలు ప్రభావముచే విగూఢములుగా
మండును.

రాజ : ఒక వేళ నీవు చెప్పినదే నిజము కావచ్చును. కుమారుని రహస్యముగా
రాచియుంచుటయుండు ఆమె యుద్దేశ మేమైయుండునో.

విదూ : దేవరహస్యముల వెవ్వ దూహింపగలదు ?

కఞ్చుకీ : (ప్రవిశ్య) జయతు జయతు దేవ! దేవ, చ్యవనాశ్రమాత్
కుమారం గృహీత్వా తాపసీ సంప్రాప్తా దేవం ద్రష్టు
మిచ్ఛతి.

రాజా : ఉభయమప్యవిలम्బితం ప్రవేశయ.

కఞ్చుకీ : యదాజ్ఞాపయతి దేవ.

(ఇతి నిష్క్రమ్య చాపహస్తేన కుమారేణ తాపస్యాచ
సహ ప్రవిష్టః)

కఞ్చుకీ : ఇత ఇతో భగవతీ (సర్వే పరిక్రామన్తి)

విదూషకః : (విలోక్య) కింను ఖలు స ఏష తత్రభవాన్ శత్రుయ
కుమారకో యస్య నామాశ్చి తో గృధ్రలక్ష్మ్యవేధ్యర్థ
నారాచః. తథా బహుతరం భవన్త మనుకరోతి.

రాజా : స్యా దేవమ్. అతః ఖలు.

కంచుకీ : (ప్రవేశించి) దేవరకు జయము జయము. దేవా! చ్యవనసుని
యాశ్రమమునుండి యొక కాలుని వెంటబెట్టుకొని వచ్చిన తాపసి
దేవరను దర్శింపగోరుచున్నది.

రాజా : ఇరువురనుగూడ వెంటనే ప్రవేశపెట్టుము.

కంచుకీ : దేవర అజ్ఞాపించినట్లే.

(అని నిష్క్రమించి చాపహస్తైః కాలునితో, తాపసితో కలిసి
ప్రవేశించును)

కంచుకీ : భగవతీ! ఇటు యిటు. (అందఱు ముందుకు నడుతురు).

విదూ : (చూచి) నామాశ్రమమృదితమై గ్రద్దను గుఱిచూచి భేదించిన
ఆ యర్థచంద్రకాణ మెవ్వనిదో ఆ శత్రుయకుమారు డీతడే కాబో
లును. మఱియు నిన్ను అత్యంతము పోలియున్నాడు.

రాజా : ఇట్లే కావచ్చును. అందువల్ల నే-

తాపూయతే నివతితా మమ దృష్టిరస్మిన్
వాత్సల్యబంధి హృదయం మనసః ప్రసాదః
సంజాతవేషభులి రుక్మిణీ తదై ర్య వృత్తి
రిచ్ఛామి చై నమదయం పరిరబ్ధమక్షై.

9

కణ్వుకీ : భగవతీ ! ఏవ స్థీయతాం.

(తాపసీ కుమారౌ స్థితౌ)

రాజా : అమ్మ. అభివాదయే.

తాపసీ : మహాభాగ ! సోమవంశ విస్తారయతాభవ (ఆత్మగతమ్)
అహో అనాథ్యాతోఽపి విజ్ఞాతోఽస్య రాజర్షేరారసః
సమృద్ధః (ప్రకాశమ్) జాత ప్రణమ తే గురుమ్.

కుమారః : (చాపగర్భమజ్ఞులిం కరోతి)

రాజా : ఆ యుష్మాన్ భవ.

కుమారః : (ఆత్మగతమ్)

* ఈతనియందు ప్రసరించిన నా దృష్టి తాపపూర్ణమగుచున్నది; హృదయము వాత్సల్యబద్ధమగుచున్నది. మనస్సునకు ప్రసన్నత కలుగుచున్నది. దైర్యము కోలుపోయినవాడనై కంపితములగు చున్న యంగములతో నీతనిని గాఢముగా గొగిలించుకొనగోరు చున్నాను.

కణ్వుకీ : భగవతీ ! ఇచ్చటనే విలువుడు.

(తాపసియు, కుమారుడును నిలుతురు)

రాజా : అమ్మా ! నమస్కరించుచున్నాను.

తాపసీ : మహాభాగ ! సోమవంశవర్తమడవు కమ్ము ! (తనలో) అవో ! వీనికిని, ఈ రాజుకిని గల ఔరససంబంధము చెప్పబడకయు స్పష్టముగా డెలియబడుచున్నది గదా. (ప్రకాశముగా) విద్వా ! నీ తండ్రీకి ప్రణమిల్లము.

కుమారుడు : (చాపముతో గూడియుండునట్లు అంజలి పట్టును).

రాజా : ఆయుష్మంతుడవు కమ్ము !

కుమార : (తనలో)

యది హోర్ద మిదం శ్రుత్వా పితా మమాయం సుతోఽహమస్యేతి
ఉత్సన్నవర్ణితానాం గరుమ భవేత్ కీదృశః స్నేహః. 10

రాజా : భగవతి, కి మాగమన ప్రయోజనమ్.

తాపసి : శృణోతు మహారాజః. ఏష దీర్ఘాయు రాయుర్జాతమాశ్ర
ఁవోర్వశ్యా కి మపి నిమిత్తమవేక్ష్య మమ హస్తే న్యాసీ
కృతః. యత్క్షత్రియకుమారస్య జాతకర్మాదివిధానం తదస్య
భగవతా చ్యవనేనాశేషవ నుష్ఠితమ్. గృహీతవిద్యో ధను
ర్వేదేఽభివినీతః.

రాజా : సనాథః ఖలు సంవృత్తః.

తాపసి : అద్య పుష్ప సమిదర్థ మృషికుమారకైః సహ గతేనానేనా
శ్రమ విరుద్ధమాచరితమ్.

* ఈయన నా తండ్రి యనియు, నేను ఈయన కుమారుడననియు
విన్నవమాత్రనే ఇంత ప్రేమ గలిగినచో, ఒడిలో గూర్చుండబెట్టు
కొని పెంచబడిన బిడ్డలకు తండ్రులయందు ఎట్టి ప్రేమ కలుగువో
కదా.

రాజా : భగవతీ! తమ రాకకు ప్రయోజనమేమి?

తాపసి : మహారాజా వినవలెను. దీర్ఘాయుష్మంతుడైన ఈ ఆయువు పుట్టి
నప్పుడే యేదో కారణము మనస్సునందుంచుకొని యుర్వశిచేత
నాకు అప్పగింపబడినాడు. క్షత్రియకుమారున కెట్టి జాతకర్మాదికము
విధింపబడినవో అది యంతయు నీతనికి భగవంతుడైన చ్యవనునిచేత
నిర్వర్తించబడినది. సర్వవిద్యలు గ్రహించి, ధనుర్వేదమునందును
శిక్షితుడైనాడు.

రాజా : కృతార్థుడైనాడగదా.

తాపసి : ఈ దినము పుష్పములు సమిధలు తెచ్చుటకై మృషికుమారులతో
గలిసి యేగిన యీతనిచేత ఆశ్రమ విరుద్ధమైన పని యాచరింప
బడినది.

విదూషకః : (సావేగమ్) కిమివ.

తాపనీ : గృహీతామిషః కిల గృధ్రః. పాదపశిఖరే నిలీయమానోఽనేన లక్ష్మీకృతో బాణస్య.

విదూషకః : (రాజాన మవలోకయతి)

రాజా : తతస్తతః.

తాపనీ : తత ఉపలబ్ధి వృత్తానేన భగవతా చ్యవనేనాహం సమాదిష్టా నిర్భాతయ హస్తన్యాసమితి. తదిచ్ఛామి దేవీ ముర్వశీం ప్రేక్షితుమ్.

రాజా : తేన హ్యేసన మనుగృహ్యోతు భగవతీ.

తాపనీ : (ఉపనీత ఆసన ఉపవిశతి)

రాజా : లాతవ్య. ఆ హూయతాముర్వశీ.

కల్పకీ : యదాజ్ఞాపయతి దేవః (ఇతి నిష్క్రాంతః)

విదూ : (ఆనేశముతో) ఎట్లో ?

తాపనీ : మాంసఖండమును బట్టుకొని వృక్షాగ్రమున దాగియున్న యొక గ్రద్ద వీనిచే బాణమునకు గుఱియబడినది.

విదూ : (రాజువంక చూచును)

రాజు : తరువాత తరువాత

తాపనీ : తరువాత ఈ విషయము తెలిసికొన్న చ్యవనభగవానునిచే నేను 'అప్పగించుకొన్న దానిని తిరిగి యిచ్చివేయుము' అని యాదేశింపబడితిని. కనుక దేవయైన యుర్వశిని దర్శింపగోరుచున్నాను.

రాజు : అయితే భగవతి యీ యాసనమును గ్రహింపవలెను.

తాపనీ : (సమీపమునకు తేబడిన యాసనమున కూర్చుండును)

రాజు : లాతవ్య ! ఉర్వశిని విలుచుకొని రమ్ము.

కంచుకీ : దేవర యాజ్ఞాపించినట్లే. (అని నిష్క్రమించును)

రాజా (కుమార మవలోక్య) ఏప్యాహి వత్స.

సర్వాక్షణః స్వర్భః సుతస్య కిం తేన మామునగతేన

అన్లోదయస్య తావచ్చన్ద్రకర శ్చన్ద్రాకాన్తమివ.

11

తావసీ : జాత ఆనన్దయ పితరమ్

కుమారః : (రాజాన మువగమ్య, పాదగ్రహణం కరోతి)

రాజా : (కుమారం పరిష్వజ్య పాదపీఠే చోపవేశ్య) వత్స ఇతన్తవ

పితూః ప్రియసఖం బ్రాహ్మణ మశక్తితో వన్దస్య.

విదూషకః : కిమితి శక్తిష్యతే. సన్వాశ్రమవాసపరిచిత ఏవ

కాథామృగః.

కుమారః : (సస్మితమ్) తాత వన్దే.

విదూషకః : స్వస్తి భవతే.

(తతః ప్రవిశత్యర్వశీ కఞ్చుకీ చ)

రాజా : (కుమారుని జూచి) బిడ్డా రమ్మ రమ్మ.

* పుత్రుని యొక్క స్వర్భ సర్వాంగసుఖప్రదముగదా. పొందబడిన యట్టిదానిచే నిప్పుడు చంద్రకిరణము చంద్రకాంతశిలనువలె నన్ను సుఖపెట్టుము.

తావసీ : బిడ్డా ! తండ్రిని ఆనందింపజేయుము.

కుమార : (రాజాను సమీపించి పాదగ్రహణము చేయును)

రాజా : (కుమారుని కౌగిలించి, పాదపీఠమున గూర్చుండబెట్టి) బిడ్డా ! ఇచ్చట నీ తండ్రి ప్రియసఖుడైన బ్రాహ్మణునకు నిర్భయముగా నమస్కరింపుము.

విదూ : ఏల భయపడును ? ఆశ్రమవాసమువలన పరిచితమైనదేకదా కాథామృగము.

కుమార : (చిఱునవ్వుతో) తండ్రి ! నమస్కరించుచున్నాను.

విదూ : నీకు మేలగుగాక.

(అంతట ఉర్వశీ, కంచుకి ప్రవేశింతురు)

కణ్వుకీ : ఇత ఇతో దేవః.

ఉర్వశీ : (కుమార మవలోక్య) కోను ఖర్వేష సఖాదాసవః పాదవీతే
స్వయం సుహృరా క్షేప సంయన్మమాన శిఖిణక స్తివృతి. (తావనీం
దృష్ట్వా) అవలో సత్యవతీసూచితో మమపుత్రక అయుః
మహాన్ ఖలు సంవృత్తః (పరిక్రమతి)

రాజా : (ఉర్వశీం దృష్ట్వా)

జయం తే జననీ ప్రాప్తా శ్శరాతోకవ తత్పరా

స్నేహప్రస్తుపరిశ్శిన్న ముద్యహన్తీ ప్రవాంశిక్మ్.

12

తావనీ : జాత ఏహ ప్రత్యుద్గచ్ఛ మాతరమ్.

కుమారా : (ఉర్వశీం ప్రత్యుద్గచ్ఛతి)

ఉర్వశీ : అమ్మ పాదప్రణామం కరోమి.

తావనీ : వశ్యే కర్తు స్మిహుమతా కవ.

కంచుకీ : దేవీ కటు యిటు.

ఉర్వశీ : జానుని చూచి మహారాజాదే స్వయముగా ముడిచేయబడుచున్న
కట్టులవారై రావరాలయై పాదకీకమున గూర్చుండివాడు ఈత
పెద్దకైయుండురో! (తావనీని చూచి) కన్యవనిని జాపగా వీడు
నా పుత్రుడు అయ్యెను అని విదితమగుచున్నది ఎంత పెద్ద
వారై వాడు!

రాజా : (ఉర్వశీని చూచి)

* నిమ్మ చూచుటయురానిక్తిగలకై. పుత్రప్రేమచే ప్రసించి పాలచే
తడిచిన వైలను చాల్చినకై జిలో నీ జవవి వచ్చినది.

తావనీ : ఓహా ! రమ్ము. తల్లికి ఎరులేగుము.

కుమారా : (ఉర్వశీకి ఎరులేగుమ)

ఉర్వశీ : అమ్మా ! పారాభివందనము చేయుచున్నాను.

తావనీ : ఓహా ! తల్లకు ప్రేమపాత్రురాలవు కమ్ము.

కుమార : అమ్మ అభివాదయే.

ఉర్వశీ : (కుమారమున్నమితముఖం పరిష్కృత్య) వత్స పితరమారాధ
యితా భవ. (రాజానమువేత్య) జయతు జయతుమహారాజః.

రాజా : స్వాగతం పుత్రవత్రై. ఇత ఆశ్చతామ్. (అర్థాసనం దదాతి)

ఉర్వశీ : (ఉపవిశతి)

(సర్వే యథోచిత ముపవిశంతి)

తాపనీ : ఏష గృహీతవిద్య ఆయుః సాంప్రతం కవచహరః సంవృత్తః.

తదేతస్య తే భర్తుః సమక్షం నిర్వాతితో హస్తనిక్షేపః.

తద్విసర్జయితు మిచ్ఛామి. ఉపసర్థతే మమాశ్రమధర్మః.

ఉర్వశీ : చిరస్యార్యాం దృష్ట్యాధికతర మవిత్పృష్టాస్మి. న శక్నోమి
విస్రస్టమ్. అన్యాయ్యం పునరుపరోద్ధమ్. తద్గచ్ఛత్వార్యా
పునర్దర్శనాయ.

కుమార : తల్లీ ! నమస్కరించుచున్నాను.

ఉర్వశీ : (పైకెత్తబడిన ముఖముగల కుమారుని కౌగిలించుకొని) బిడ్డా!
తండ్రిని సంతోషపెట్టువాడవు కమ్ము. (రాజును సమీపించి) మహా
రాజునకు జయము జయము.

రాజు : పుత్రవతికి స్వాగతము. ఇట కూర్చుండుము. (అర్థాసన మొసంగును)

ఉర్వశీ : (కూర్చుండును).

(అందఱును తగు విధముగా కూర్చుండుదురు)

తాపనీ : సర్వవిద్యలు నేర్చిన ఈ ఆయువు ఇప్పుడు కవచధారణవయస్కుడై
నాడు. అందువల్ల నీవు నా హస్తములందుంచినదానిని నీ భర్త
సమక్షమునందు నీకు తిరిగి యర్పించుచున్నాను. ఇంక నెలవిప్పింప
గోరుదును. నా యాశ్రమధర్మమునకు తాదయగుచున్నది.

ఉర్వశీ : ఆర్యురాలిని చిరకాలమునకు చూచి మిక్కిలి తనివిఠిరనిచాన నగు
చున్నాను. విడిచిపెట్టజాలకున్నాను. మరి నిర్బంధించుటయు
అన్యాయమే. కనుక ఆర్యురాలు టోయిరావచ్చును.

రాజా : అమ్మ భగవతే చ్యవనాయ మాం ప్రణిపాతయ.

తాపసీ : ఏవం భవతు.

కుమారా : ఆ రేయి యది సత్యమేవ నివర్తనే తదా మామప్రాశ్రమం నేతు మర్హసి.

రాజా : అయివత్స ఉపితం త్వయా పూర్వస్మిన్నాశ్రమే. ద్వితీయ మధ్యాసీతుం తవ సమయః.

తాపసీ : జాత గురోర్వచన మనుతిష్ఠ.

కుమారా : తేన హి -

యః సుప్తవాన్మదజ్ఞే శిఖణ్డకణ్డాయనోవలబ్ధసుఖః

తం మే జాతకలాపం ప్రేషయ మణికణ్ఠకం శిఖనమ్. 18

తాపసీ : (విహస్య) ఏవం కరోమి. స్వప్తి భవతు యుష్మభ్యమ్.

(ఇతి నిష్క్రాంతా)

రాజా : అమ్మా ! భగవంతుడైన చ్యవనునకు నా ప్రణామము నంద జేయుము.

తాపసీ : అట్లే యగుగాక.

కుమారా : ఆర్యురాలా ! నిజముగనే నీవు మరలిపోవుచున్నట్లయితే నన్ను గూడ ఆశ్రమమునకు దీసికొనిపోవలయునుచుమా.

రాజా : బిడ్డా ! ప్రథమాశ్రమవాసము పరిపిరివి. ఇంక ద్వితీయాశ్రమము ప్రవేశించుటకు నీకిది తరుణము.

తాపసీ : బిడ్డా ! తండ్రీమాటను అనుష్ఠింపుము.

కుమారా : అయినచో -

* తోకపై గోకుటవల్ల ముఖముపొంది యేది నా యెడిలో నిద్ర పోయెడిదో, మణికంఠకమనెడు ఆ వెమిలిపిల్లను పింఛము వచ్చిన పిదప నాకు పంపుము.

తాపసీ : అట్లే చేయుదును. మీ కందఱకు మేలగుగాక ! (అని నిష్క్రమించును.)

రాజా : కల్యాణి.

అధ్యాహం పుత్రిచామగ్ర్యః సత్పుత్రేచామువా తవ

పాలోమీ సంభవేనేవ జయస్తేన పురస్తరః.

14

ఉర్యశీ : (స్మృత్వా రోదితి).

విదూషకః : కింనుఖలు తత్రభవత్కేకవదేఽశ్రుముఖ సంవృత్తా.

రాజా : (సావేగమ్).

కిం సున్దరి ప్రరుడితాసి మమోపపన్నే

వంశస్థితే రథిగమాన్మహతి ప్రమోదే

పీనోన్నతస్తన విసర్పిఖి రానయస్తీ

ముక్తావలీ విరచనా పునరుక్తిమస్త్యైః.

15

(బాష్పమస్యా ప్రమార్జి)

ఉర్యశీ : శృణోతు మహారాజః. ప్రథమం పునః పుత్రదర్శనేన
విస్మృతాస్మి. ఇదానీం మహేంద్ర సంకీర్తనేన స్మారితః

రాజా : కల్యాణి !

* నీయొక్క సత్పుత్రుడైన యీతనిచేత, పాలోమీసంభూతుడైన జయంతునిచేత పురందరుడువలె, నేనిప్పుడు పుత్రవంతులలో అగ్ర గణ్యుడనైతిని.

ఉర్యశీ : (జ్ఞప్తికి దెచ్చికొని యేడ్చును.)

విదూ : ఇది యేమి పూజ్యురాలు ఆకస్మికముగా అశ్రుముఖయైనది ?

రాజా : (ఉద్రేకముతో)

* సుందరి ! వంశప్రతిష్ఠ లభించినందువల్ల నాకు గొప్ప ప్రమోదము కలుగగా, పీనములు ఉన్నతములునైన స్తనములందు ప్రసరించు యున్న యశ్రులందువులచే ముత్యాలదండ కూర్చును వ్యర్థము (పునరుక్తము) చేయుచున్నదాననై యేల నీవిట్లు రోదించువు ?

ఉర్యశీ : మహారాజ వివేచనము. పుత్రదర్శనముచే ముందు మఱచిపోతిని. ఇప్పుడు మహేంద్రుని పేరెత్తుటవల్ల గుర్తువచ్చి వియమము

సమయో మమ హృదయ మాయాసయతి.

రాజా : కథ్యతాం సమయః.

ఉర్వశీ : అహం ఘరా మహారాజ గృహీతహృదయా మహేష్ఠేణా
జ్ఞాపితా.

రాజా : కి మితి.

ఉర్వశీ : యదా స మను ప్రియసఖో రాజర్షి స్తవ్యయి సముత్పన్నస్య
వంశః సస్య ముఖం ప్రేక్షిష్యతే తదా త్వయా భూయోఽపి
మమ సమీపమాగ న్తవ్యమితి. తతో మయా మహారాజ
వియోగభీరుతయా జాతమాత్రపవ విద్యాగమనిమిత్తం
భగవత్కృపవసస్మాశ్రమపదే ఏష పుత్ర ఆర్యాయాః సత్య
వత్యా హస్తేఽప్రకాశం నిక్షిప్తః. అద్య పితురారాధన
సమర్థః సంవృత్త ఇతి కలయన్త్యా నిర్మాతితో మే దీప్తాయుః.

నా హృదయమును దుఃఖపెట్టుచున్నది.

రాజా : ఆ నియమమేమో చెప్పుము.

ఉర్వశీ : పూర్వము మహారాజుచే హరింపబడిన హృదయము గల నేను
మహేంద్రునిచే ఆదేశింపబడితిని-

రాజా : ఏమని ?

ఉర్వశీ : నా ప్రియమిత్రుడైన ఆ రాజర్షి నియమం జన్మించిన పుత్రుని
యొక్క ముఖమును ఎప్పుడు దర్శించునో అప్పుడు నీవు మరల
నా సమీపమునకు రావలసియుండును - అని. అందువల్ల మహారాజు
వియోగభయముచే పుట్టినప్పుడే ఈ పుత్రుడు విద్యాభ్యాసము
కొలుపు భగవంతుడైన చక్రవర్తుని యాశ్రమమున పూజ్యురాలైన
సత్యవతి హస్తమున రహస్యముగా నుంచబడినాడు. ఇప్పుడు తండ్రిని
సేవింప సమర్థుడైనాడని తెలించిన యీమేళే ఈ చిరంజీవి నాకు
తిరిగి యప్పుగింపబడినాడు. అందువల్ల మహారాజుతోడి నా సుయో

తదేతావాన్మే మహారాజేన సంవాసః.

(సర్వే విషాదం రూపయన్తి)

రాజా : (స విశ్వాసమ్) అహో సుఖప్రత్యర్థితా దై వస్య.

అశ్వానితస్య మమ నామ సుతోపలక్ష్యా

సద్యస్త్యయా సహ కృతోదరి విప్రయోగః

వ్యావర్తితాతపరుః ప్రథమాశ్రమశ్చ

వృక్షస్య వైద్యుత ఇవాగ్నిరుపస్థితోఽయమ్.

18

విదూషకః : అయం సోర్థోఽనర్థానుబన్ధీ సంవృత్తః. సాంప్రతం తర్కయామి తత్రభవతా వల్కలం గృహీత్వా తపోవనం గత్తవ్యమితి.

ఉర్యశీ : మామపి మన్దభాగినీం కృతవినయస్య పుత్రస్య లాభానన్తరం స్వర్గారోహణేనావసితకార్యం మహారాజః సమర్థయతే.

రాజా : సున్దరి మామైవమ్.

గము ఇంతవఱకే.

(అందఱును విషాదము నటించుదురు)

రాజా : (నిట్టూర్పుతో) ఆహా విధియొక్క సుఖవ్యతిరేకత !

* ఓ కృతోదరి ! సుతప్రాప్తిచే సంహోషము నందుచున్నంతలోనే, ప్రథమ మేఘవర్షముచే తొలగింపబడిన యెండకాదగల వృక్షమునకు అశనిపాతమువలె, నాకు నీతోడి వియోగము సంభవించుచున్నది.

విదూ : ఈ సంఘటనమింకను దస్సంఘటనలతో గూడియుండును. ఇప్పుడు తమరు వల్కలము ధరించి తపోవనమున కరుగవలసియుండునని యూహించును.

ఉర్యశీ : వినీతుడైన పుత్రుడు లభించినంతనే స్వర్గమున కేగుటచేత మందఱాగినినైన నన్నుగూడ వచ్చినపని ముగించుకొన్నరానివిగా మహారాజా భావించునా ?

రాజా : సుందరి అట్లుకాదు.

నహి సులభవియోగా కర్తు మాతృప్రియాః
 ప్రభవతి వరవత్తా కాసనే తిష్ఠ భర్తః
 అహమపి తవ నూనా వాయుపి న్యస్తరాజ్యో
 విచరిత మృగయాథాన్యైశ్చయిష్యే వనాని. 17

కుమారః : నార్హతి తాతః పుంగవధారితాయాం ధురి దమ్యం
 నియోజయితుమ్.

రాజా : అయి వత్స!

శమయతి గజానన్యాన్ గన్ధద్విపః కలభోఽపి పన్
 భవతి సుతరాం వేగోదగ్రం భుజ్జిశోర్నిపమ్
 భువ మధిపతిర్పాలాపస్తోఽవ్యలం పరిరక్షితుం
 న ఖలు వయసా జాతైశ్చవామల స్వకార్యసహో భరః. 18
 లాతవ్య మద్వచనాదమాత్య పరిషదం బ్రూహి సంభ్రయతా

* సులభవియోగమైన వరాధీనత మనకు ప్రియములైన వానిని చేయు
 టకు శక్తిగలది కాదుకదా. ప్రభువుయొక్క ఆజ్ఞయందే వర్తిం
 పును. ని పుత్రుడైన ఆయువునందు రాజ్యము సమర్పించి నేను
 గూడ మృగసమూహములు సంచరించు వనముల నాశ్రయింపగలను.

కుమార : పుంగవము ధరించిన శారమునందు లేగదూడను నియోగించుట
 వాయనగారికి యుక్తముకాదు.

రాజా : బిడ్డా!

* మదగజము గున్నయయ్య అన్యగజములను జయింపగలదు. వాగు
 తాము పిల్లయొక్క విషముకూడ అత్యంతము దారుణమై
 యుండును. వయస్సున పిన్నవాడయ్య శత్రియుడు భూమిని
 రక్షించుటకు సమర్థుడగును. స్వకార్యనిర్వహణ సమర్థమైన ఈ ప్రభు
 త్వము జాతిచేత నేకాని వయస్సుచేత కలుగునది కాదుగదా.

లాతవ్య! ఆయువుయొక్క రాజ్యాభిషేకమునకు పర్వాట్లు

మాయుషో రాజ్యాభిషేక ఇతి.

కణ్వుకీ : యదాజ్ఞాపయతి దేవః (ఇతి దుఃఖతో నిష్క్రాంతః)

(సర్వే దృష్టి ప్రవిఘాతం కూపయన్తి)

రాజా : (అకాశమవలోక్య) కింనఖలు నిరత్రే విద్యుత్పమ్పూతః.

ఉర్వశీ : (విలోక్య) అహో భగవన్నారదః.

రాజా : అయే భగవన్నారదః. య పషః.

గోరోచనా నికషపిర్ణి బూకలాపః

సంలక్ష్యతే శశికలామల వీతమాత్రః

ముక్తగుణాతిశయ సంభృతమృతస్త్రిః

పామప్రరోహ ఇవ జగ్గమ కర్ణవృక్షః.

19

అర్వ్యమనైత్త.

ఉర్వశీ : (యథోక్తమూదాయ) తయం భగవతేర్వరా.

(తతః ప్రవిశతి నారదః)

నేయవలెనని నా మాటగా మంత్రిమాడలికి చెప్పము.

కంఠకీ : దేవర జ్ఞాపించినట్లే (అని దుఃఖించుచు నిష్క్రమించును).

(అంతఃకుమారములు మిశ్రమిట్లు గొనుట ననినయింతును)

రాజా : (అకాశము దిక్కుచూచి) ఏమిటి మేమరహితమైన అకాశమున మోటుకాంతి ?

ఉర్వశీ : (చూచి) అహో నారదమహర్షి !

రాజా : అహో ! నారదమహర్షి యే ! అయన.

* గోరోచనము యొక్క అరచిశీతలవలె పింకవర్ణమైన జడగుంప గలిపాడు. చంద్రవేణువలె కెల్ల నైన జంఘము గలిపాడు. ముత్యాల దండలవే మిక్కిలిగా చేకొనబడిన యలంకరణ సమృద్ధిగలిపాడు అయి బంగారు కొమ్మలు గలిగి నిడుచుచున్న కర్ణవృక్షమో యన్నట్లు తోచుచున్నాడు.

తయనకొలుకు అర్వ్యము

ఉర్వశీ : (చెప్పినవిధముగా తెచ్చి) ఇదిగో పూజ్యునకు అర్వ్యము.

(అంతట నారదుడు ప్రవేశించును)

నారదః : విజయతాం మధ్యమలోకపాలః.

రాజా : (ఉర్వశీ హస్తాదర్శ్య మాదాయావర్జ్య) భగవన్నభివారయే.
ఉర్వశీ : భగవన్ ప్రణమామి.

నారదః : అవిరహితౌ దమృతీ భూయాస్తామ్.

రాజా : (ఆత్మగతమ్) అపినామైవంస్యాత్. (ప్రకాశమ్. కుమార
మాశ్లిష్య) వత్స భగవన్త మభివారయస్య.

కుమారః : భగవన్నౌర్వశేయ ఆయుః ప్రణమతి.

నారదః : ఆయుష్మానేధి.

రాజా : అయం విష్టరోఽనుగృహ్యతామ్.

నారదః : (తథోపవిష్టః) రాజన్ క్రూయతాం మహేంద్ర)సన్దేశః.

రాజా : అవహితోఽస్మి.

నారదుడు : మధ్యమలోకపాలుడు వర్తిల్లుగాక !

రాజు : (ఉర్వశీ హస్తమునుండి అర్హ్యము దీసికొని చల్లి) భగవానుడా ! అభి
వారనము చేయుచున్నాను.

ఉర్వశి : భగవంతుడా ! ప్రణమిల్లుచున్నాను.

నారదుడు : విడిపోని దంపతులు అగుచురుగాక !

రాజు . (తనలో) అట్లయినచో ఎంత బాగుగానుండును ! (వైకి. కుమారుని
కొరికించుకొని) ఓహా ! పూజ్యునకు నమస్కరింపుము.

కుమార : స్వామి ! ఉర్వశీపుత్రుడైన ఆయువు నమస్కరించుచున్నాడు.

నార : చిరంజీవివై వర్తిల్లుము.

రాజు : ఈ యాపము నమగ్రహింతురుగాక.

నార : (అట్లే కూర్చుండి) రాజా ! మహేంద్రుని సందేశము విమము.

రాజు : అవహితుడవై యున్నాను.

నారదః : ప్రభావదర్శి మఘవా వనగమనాయ కృతబుద్ధిం ఖవస్త
మమకాస్త్రీ.

రాజా : కి మాజ్ఞాపయతి.

నారదః : త్రికాలదర్శిభిర్మునిభిరాదిష్టః సురాసురసంగరో భావీ.
భవాంశ్య సాంయుగీనః సహాయో నః. తేన త్వయా నశస్త్రం
సంస్యస్తవ్యమ్. ఇయం చోర్వశీ యావదాయుస్తవ సహధర్మ
చారిణీ భవత్సితి.

ఉర్వశీ : (అవవార్య) అహో శల్యం మే హృదయాదపనీతమివ.

రాజా : పరవానస్మి దేవేశ్వరేణ.

నారదః : యుక్తమ్.

త్వత్కూర్మం వాసవః కుర్మాత్ త్వంచ తస్యేష్టమాచరేః
సూర్యః సమేధయత్యగ్ని మగ్నిః సూర్యంచ తేజసా.

20

నార . దివ్యద్వప్తిచే చూచిన మఘవంతుడు వనగమనముకొఱకు కృతనిశ్య
యుడవైన నన్ను ఆజ్ఞాపించుచున్నాడు.

రాజా : ఏమాజ్ఞాపించున్నాడు ?

నార : త్రికాలదర్శులయిన మునులచేత దెలుపబడిన దేవాసుర సంగ్రామము
జరుగఁబోవుచున్నది. నీవుకూడ మాకు సమరసహాయుడవు కావలెను.
కనుక నీవు శస్త్రమును విడిచిపెట్టరాదు. ఈ యుర్వశీయు నీకు
యావజ్జీవము సహధర్మచారణియగుగాక - అని.

ఉర్వశీ : (అవవారించి) అహో! నా హృదయమునుండి శల్యము తొలగింప
బడినట్లయినది గదా.

రాజా : దేవేంద్రునిచే అస్వతంత్రుడను గావించబడితినిగదా.

నార : యుక్తమే -

* నీ కార్యమును ఇంద్రుడు చేయవలెను. నీవాయన యిష్టమును
ఆచరింపవలెను సూర్యుడు అగ్నిని జ్వలింపజేయును, అగ్ని తన
తేజముచే సూర్యుని ప్రకాశింపజేయును.

(ఆకాశమవలోక్య) రమ్మే, ఉపనీయతాం స్వయం మహేంద్రేణ సంభృతః కుమారస్యాయుషో యావరాజ్యాభిషేకః.

(ప్రవిష్టా యథోక్తహస్తా అప్పరసః)

అప్పరసః : భగవన్నే తేభిషేక సమ్భారాః.

నారదః : ఉపవేశ్యతా మాయుష్మాన్ భద్రపీతే.

రమ్మ : ఇతో వత్స (ఇతి కుమార ముపవేశయతి)

నారదః : (కుమారస్య శిరసి కలశమావర్జ్య) రమ్మే నిర్వర్త్యతాం శేషోవిధిః.

రమ్మ : (యథోక్తం నిర్వర్త్య) వత్స ప్రణమ భగవంతం మాతా పితరౌచ.

కుమారః : (యథాక్రమం ప్రణమయి)

నారదః : స్వస్తి భవతే.

(ఆకాశమువంక చూచి) రంభా ! స్వయముగా మహేంద్రునిచే సమకూర్పబడిన చిరంజీవి అయువుయొక్క యావరాజ్యాభిషేక ద్రవ్యమును తెమ్ము.

(చెప్పబడినట్లు అభిషేకహస్తలై అప్పరసలు ప్రవేశింతురు)

అప్పరసలు : పూజ్యదా ! ఇవిగో అభిషేక సంఘారములు.

నారద : చిరంజీవిని భద్రపీతమున కూర్చుండజెట్టుడు.

రంభ : నాయనా ! అటు (అని కుమారుని కూర్చుండజెట్టును).

నారద : (కుమారుని శిరస్సున కలశోదకమును చల్లి) రంభా ! మిగిలిన విధానమును నిర్వర్తింపుము.

రంభ : (చెప్పినట్లు నిర్వర్తించి) బిడ్డా ! మహర్షికి, మాతాపితరులకు నమస్కరింపుము.

కుమార : (వరుసగా నమస్కరించును).

నారద : నీకు మేలగుగాక !

రాజా : కుల ధురంధరో భవ.

ఉర్వశీ : పితరారాధయితా భవ.

(నేపథ్యే వై తాలికా)

ప్రథమః : విజయతాం యువరాజా

అమరముని రివాతి ర్భవ్యాణోఽత్రేరిషేన్దు
ర్భుధ ఇవ శశిరాఙ్గో ర్భృధన స్సేవ దేవః
భవ పితు రనురూప స్త్వం గుణైర్లోకా నైః
అతిశయిని సమాప్తా వంశ పవాళిప స్తే.

21

ద్వితీయః :

తవ పితరి పురస్తాదున్న తానాం స్థితేఽస్మిన్
స్థితిమతి చ విభక్తా త్వయ్యన్యోన్యమృతై ర్శ్యే
అధికతరమిదానీం రాజతే రాజలక్ష్మి
ర్హిమవతి జలధౌ చ వ్యస్తతోయేవ గత్సా.

22

రాజా : వంశోద్ధారకుడవు కమ్ము.

ఉర్వశీ : తండ్రిని ఆరాధించువాడవు కమ్ము.

(తెరలో ఇరువురు వై తాళికులు)

ప్రథముడు . యువరాజా వర్ణిల్లుగాక !

* బ్రహ్మకు దేవర్షియైన అత్రివలె, అత్రికి చంద్రుడువలె, చంద్రునకు బుధుడువలె, బుధునకు మహారాజువలె, నీవు లోకాన్లదకరములైన గుణములచేత నీ తండ్రికి దగినవాడవు కమ్ము. ఉత్కృష్టమైన నీ వంశమున అశిషములన్నియు ఇదివరకే పూర్తియైనవి.

ద్వితీయుడు :

* ఉన్నతులయొక్క అగ్రమున నిల్చిన యీనీ తండ్రియందును, విశ్రాంతి రుద్రుడవు, మర్యాదాపాలకుడవునైన నీయందును సమవిభక్తయై రాజ్యలక్ష్మి యిప్పుడు హిమవంతునియందును, సాగరునియందును విభక్తమైన జలముగల గంగానదివలె అధికతరముగా శోభిల్లుచున్నది.

అవ్వరసః : (ఉర్వశీముచేత్య)దిష్ట్యా పుత్రస్య యువరాజశ్రియా భర్త
రవిరహేణ వర్తతే.

ఉర్వశీ : సాధారణ ఏషోఽభ్యుదయః (కుమారం హస్తే గృహీత్వా)
ఏహి వత్స శ్యేష్ఠమాతర మభివన్దస్య.

కుమారః : (ప్రతిష్ఠతే)

నారదః : తిష్ఠ, సమయే తత్రభవత్యాః సమీపం గచ్ఛసి.

ఆయుషో యౌవరాజ్యశ్చిః స్మారయత్యాత్మజస్య తే
అభిషిక్తం మహాసేనం నై నావత్యే మరుత్వతా. 20

రాజా : ఏవ మనుగృహీతో భగవతా కథం న యోగ్యోభవిష్యతి!

నారదః : కిం తే భూయః పాకశాసనః ప్రియం కరోతు.

అవ్వరసః : ఉర్వశిని సమీపించి) అశృష్టవశమున పుత్రుని యౌవరాజ్య
సంపత్తిచేతను, వతి వియోగభయము తొలగుటచేతను శోభిల్లు
చున్నావు.

ఉర్వశి : ఈ యభ్యుదయము మన యందలికి సాధారణమైనదే విధ్వా ! పెద
తల్లిగారికి నమస్కరింతువు రమ్మ.

కుమార : (వియలుదేరును).

నార : అగుము. యుక్తసమయమునందామె సమీపమునకు వెళ్ళగలవు.

* నీ కుమారుడైన ఆయువుయొక్క యౌవరాజ్యాభిషేకము చేసేందు
నిచే సేనావతిత్వమునం దభిషిక్తుడైన కుమారస్వామిని స్మరింపజేయు
చున్నది.

రాజా : పూజ్యుడవైన నీచేత నిట్లనుగ్రహించబడినవాడు యోగ్యుడు కాకె
ట్లుండగలడు ?

నార : దేవేంద్రుడు నీకింకను ఏమి ప్రియమాచరింపవలెను ?

రాజా : యది - మే మఘవా వ్రసన్నః కి మతః పరమిచ్చామి.
తథాపి ఇదమస్తు.

(భరతవాక్యమ్)

పరస్పర విరోధిన్యో రేకసంక్రయ దుర్లభమ్
సజ్జతం శ్రీ పరస్వత్యో ర్భూతయేఽస్తు సదా సతామ్. 24

(ఇతి నిష్క్రాంతాః పర్వే)

ఇతి వజ్రమోఽఙ్కః.

రాజు : మఘవంతుడు వాపట్ల వ్రసన్నుడైనచో నింతకంటె కోర దగిన
దేమున్నది ? అయినను నిట్లగుగాక !

(భరత వాక్యము)

* పరస్పరము విరోధించు లక్ష్మీ పరస్వతుల ఏకాశ్రయ దుర్లభమైన
సాంగత్యము సర్వదా సజ్జనుల కల్యాణము కొఱకు సంభవించుగాక !

(అందఱు నిష్క్రమింతురు)

ఇది పంచమాంకము

‘కరదీపికా’ వ్యాఖ్య

ప్రథమాంకము

శ్లో. 1. అన్యయము : యం రోదసీ వ్యావృత్తి స్థితం ఏకపురుషం వేదాంతేషు
అహః, యస్మిన్ ఈశ్వరః ఇతి శబ్దః అనన్యవిషయః యథార్థాత్మకః,
యః చ నియమిత ప్రాణాదిభిః ముముక్షుభిః అంతః మృగ్యతే, సః
స్థిరభక్తియోగ సులభః స్థాణుః వా నిశ్చేయసాయ అస్తు.

అర్థము : యం=ఎవనిని; రోదసీ=భూమ్యాకాశములయంత
రాశమును; వ్యావృత్తి = వ్యాపించి; స్థితం=ఉన్న; ఏక-పురుషం =
అద్వితీయుడైన పురుషునిగా (బ్రహ్మమునుగా); వేదాంతేషు=ఉప
నిషత్తులయందు; అహః = చెప్పదురో; యస్మిన్ =ఎవనియందు;
ఈశ్వరః-ఇతి = ఈశ్వరుడుఅను; శబ్దః=శబ్దము; అనన్యవిషయః=
ఇతరులకు సంబంధించనిదై; యథార్థాత్మకః=సార్థకమైనదో; యః=
చ=మరియు నెవ్వడు; నియమిత-ప్రాణ + అదిభిః=నియమించబడిన
ప్రాణము మొదలయిన పంచప్రాణములుగల; ముముక్షుభిః =
మోక్షమునభిలషించువారిచేత (యోగులచేత); అంతః = హృద
యములో; మృగ్యతే=అన్వేషించబడునో; సః=ఆ; స్థిర-భక్తియోగ-
సులభః=నిశ్చలమైన భక్తియోగములచే సుఖముగా పొందదగిన;
స్థాణుః=పుడు; వా=మీయొక్క; నిశ్చేయసాయ=కల్యాణము
కొఱకు; అస్తు=అగుగాక.

శ్లోకములు ఆంధ్రీకరింపబడి యున్నవి గనుక వానాశాత్మ
ర్యములు మరల ఇచ్చట వ్రాయబడుటలేదు,

నాంది :

నాటక ప్రదర్శనము నిర్విఘ్నముగా నెఱవేరుట కొఱకు నటులు తెరలోపల ఒరుపు పూజా విధానమునకు పూర్వ రంగముని పేరు. అందు పరిపరితు ధోళము నాంది. నాంది పూర్వ రంగమున ఒక అంగము. స్తుతి రూపమున దేవతలను, ఆశీర్వాచన రూపమున సామాజికులను అనందింప జేయునది గనక దీనికి నాంది యని పేరు. నటరాజైన పరమేశ్వరుని నాట్యమునకు నందిశ్వరుడే రంగస్థలము. నటులు తాము నాట్యముచేయు రంగస్థలమునకు చేయు పూజా విధానము నందిపేర నాంది యనబడునని కొందరి యభిప్రాయము.

“నందంతి కావ్యాని, కవీంద్ర వర్గాః,
కుశీలవాః, పారిషదశ్చ, సంతః,
యస్మా దలిం సజ్జన సింధు హంసీ
తస్మా దియం సా కథితేహ నాందీ.”

కావ్యములు, కవులు, నటులు, సభికులు, సజ్జనులు దీనివల్ల అనందింతురు గనుక ఇది నాంది యనబడినది అని నాట్య ప్రదీపమున నిర్వచింపబడినది.

“దేవద్విజ నృపాదీశాం ఆశీర్వాద పరాయణా
నందంతి దేవతా యస్మాత్ తస్మాన్నాందీతి కీర్తితా.”

దేవతలు, బ్రాహ్మణులు, రాజులు మున్నగువారి యాశీర్వాదము గల్గెనై దీనివల్ల దేవత లానందింతురు గనుక ఇది నాంది యని భరతమహర్షి నిర్వచనము.

“ఆశీర్ష మస్మియా వస్తునిర్దేహోవాపితస్మృతం” అను దండి వచనమునుబట్టి నాటకారంభ ధోళమైన నాందియందు ఆశీర్వాచనము, నమస్కారము, వస్తు నిర్దేశము అను అంశములలో అన్నిగాని గొన్ని గాని ఉండవలెను. శంఖ, చంద్ర, అర్జి, కోక, కైరవాది మంగళ తస్తు ప్రశంసయు. ఉండవలెనని కొందరి మతము. కాంధీయందు

8 గాని 12 గాని 18 గాని 22 గాని పదములు ఉండవలెనని నియమము. పదమునగా సుప్రింతమని కొందఱు, పాదమని కొందఱు.

ప్రకృత నాంది శ్లోకమున “నిశ్చేయసాయాస్తు వః” అను ఆశీర్వాచన మున్నది. స్థాణువైన పరమేశ్వరుని ప్రశంస యగుటచే దేవతా నమస్కార మున్నది. ‘పురుష’ శబ్దముచే పురూరపుడు, ‘ఈశ్వర’ శబ్దముచే చక్రవర్తిత్వము సూచితములు. ‘రోదసి’ శబ్దముచే పురూరపుని స్వర్గ గమనశక్తి సూచింపబడినది. ‘స్థాణు’ శబ్దముచే అతని ధీరత్వము, ‘యోగిభిః’ శబ్దముచే దివ్య సిద్ధులుగల యవ్వ శసలు సూచింపబడెను. ‘స్థిరభక్తియోగ సులభః’ అనుటచే నిశ్చలమైన ప్రేమవల్ల ఉర్యకి పురూరపుని పొందుట, ‘అంతః’ అనుటచే ఉర్యకి అదృశ్యముగా నుండుట సూచితములు. ఈ విధముగా ఈ వాందియందు వస్తు నిర్దేశముకూడ ఉన్నది. నాంది ముగిసిన పదప సూత్రధారుడు ప్రవేశించును.

సూత్రధారుడు :

పూర్వరంగము నందలి పూజావిధానమును నిర్వహించు వాడొక సూత్రధారుడు. నాన్యంతమున ప్రస్తావన నిర్వహించువాడు వేరొక సూత్రధారుడు.

“నాట్యోపకరణాదీని సూత్రమి త్యభిధీయతే
సూత్రం ధారయతీత్యర్థే సూత్రధారో నిగద్యతే.”

కథ, నాయకుడు, రసము మున్నగు నాట్యోపకరణములకు సూత్రమని పేరు. దానిని ధరించువాడు సూత్రధారుడు.

“నాట్యస్య యదనుష్ఠానం తత్సూత్రం స్యాత్ సమీక్షకం
రంగదై వత పూజాకృత్ సూత్రధార ఉదీరితః.”

మీఱరావమైన యారంభముగల నాయకుని వర్తనమును చతుర్విధములయిన యభినయములతో ప్రదర్శించుట నాట్యము. ఆ నాట్యముయొక్క ప్రయోగము సూత్రము. దానిని ధరించువాడు సూత్రధారుడు.

“వర్ణనీయ కథాసూత్రం ప్రథమం యేన మాచ్యతే
రంగభూమిం పమాక్రమ్య సూత్రధారః ప ఉచ్యతే.”

ప్రదర్శించబడబోవు కథయందలి వివిధ సన్నివేశములను ఏక
ముఖముగా నడిపించు కథా సూత్రమును రంగభూమిపై నిల్చి
మొట్టమొదట ఎవ్వడు సూచించునో వాడు సూత్రధారుడు.

సూత్రధారుడు చక్కని రూపముగలవాడై యుండవలెను.
వేదకాస్త్ర పురాణాదులు, ఆచార వ్యవహారములు, చతుర్విధాభి
నయములు, శీతవాద్యాదులు చక్కగా నెఱిగినవాడై యుండ
వలెను. వాట్యుప్రయోగమునందేకాక మంత్ర ప్రయోగము
వందును సమర్థుడై యుండవలెను.

నేపథ్యము :

నటులు వేషధారణము మున్నగునవి చేయుస్థలము నేపథ్యము.
“కుశీలవ కుటుంబస్య స్థలీ నేపథ్య ముచ్యతే.” వాట్య సంఘ సభ్యు
లుందుచోటు నేపథ్యము. పూర్వము నటులందఱు ఏక కుటుంబము
నకు తెందియుండెడివారు. కుశీలపుడనగా నటుడు.

ప్రవేశము :

రంగస్థలముననుండి ప్రేక్షకులకు కనబడుట ప్రవేశించుట.
తెర యెత్తినపిదప వచ్చినను, తెర యెత్తునప్పటికే రంగస్థలమునం
దున్నను ప్రేక్షకుల దృష్టిపథమున ప్రవేశించుటయే ప్రవేశము.

మారిషుడు :

వాటకారంభమునకు పూర్వము ప్రస్తావనను నిర్వహించుట
యందు సూత్రధారునకు తోడ్పడువాడు మారిషుడు. సూత్రధారుడు
తన సహాయకుని “మారిష” అని సంబోధించును. మారిషుడు సూత్ర
ధారుని “భావ” అని సంబోధింపవలెను.

పారిపార్శ్వకుడు :

సూత్రధారుని ప్రక్కనుండి తోడ్పడు నటునకు పారిపార్శ్వకు
డని పేరు. వీనిని సూత్రధారుడు “మారిష” అని సంబోధించును.

“సూత్రభారస్య పార్శ్వే యః ప్రవదన్ కురుతేఽర్థనాం
కావ్యార్థ సూచనాలాపం స తవేత్ పారిపార్శ్వకః.”

సూత్రధారుని ప్రక్కన నిల్చి కావ్యార్థ సూచకములైన
మాటలను పలుకుచు ప్రస్తావనను అరిగించువాడు పారిపార్శ్వకుడు.

పరిషత్తు :

ప్రేక్షక మండలము పరిషత్తు. కథానాయకుని కష్ట సుఖము
లను తమవిగా భావించి తన్మయ్యలై నాట్యమును తిలకించి ఆనం
దము ననుభవించుటకు దగిన నిర్మల హృదయము గలవారు ప్రేక్ష
కులు. వారే నాటక ప్రదర్శనముయొక్క గుణదోషములు నిర్ణ
యించుటకు దగినవారు.

పుట 2. ప్రయోగబంధాః = ప్రదర్శించుటకు యోగ్యములయిన కావ్య
ములు. అనగా నాటకములు, లేదా చతుర్విధములయిన యభినయ
ములు దేనియందు బంధింపబడునో ఆ నాటక ప్రదర్శనములు;
విక్రమోర్వశీయమ్ = విక్రముడనగా పురూరపుడు. విక్రముడు,
ఉర్వశీ విక్రమోర్వశులు. విక్రమోర్వశులను అధికరించి రచింపబడిన
గ్రంథము విక్రమోర్వశీయము. ఆద్యక్షరమునకు వృద్ధి వచ్చి
వైక్రమోర్వశీయము కావలెను. కాని గ్రంథము అభ్యాసము
యైనచో వృద్ధి రాకుండవచ్చును. ఇది నాటకమే అయినను విక్ర
మోర్వశుల కథ అన్న యర్థమున వృద్ధి చేయకుండ “విక్రమోర్వ
శీయమ్” అన్నను దోషములేదు.

నాటకము :

ప్రత్యాకమైన ఇతివృత్తము, ధీరోదాత్త నాయకుడు, వీర
శృంగారములలో నొకటి ప్రశాన రసము - అయి ఐదు మొదలు పది
యంకముల పరిమితి గలిగియుండు రూపక భేదమునకు నాటకము
అని పేరు. అట్టి నాటకమున ప్రతి యంకమునందును విదూషకుడు
ప్రవేశించునో దానిని త్రోటకము అందురు. విక్రమోర్వశీయము
త్రోటకము అని కొందరియభిప్రాయము. కాని విక్రమోర్వశీయము

నందలి ప్రథమ చతుర్థాంకములందు విదూషకుని ప్రవేశము లేదు. కనుక దీనిని నాటకమనుటయే ఉచితము.

పాత్రవర్గము :

వేషధారుల సమూహము. ప్రేక్షకులు నాట్యరసమును ప్రకాపుటకు పాత్రములవంటివారు కనుక నటులు పాత్రములు; పాత్రేషు = వాచకములందు - నాయకాదులు పరిపవలసిన వాక్యములు; భావ = పారిపార్శ్వకుడు సూత్రధారుని గుఱించి యుపయోగించు గౌరవ వాచకము; అర్థమిత్రాన్ = అచారవంతులు, పూజ్యులైనవారు.

శ్లో. 2. అన్వయము : ప్రణయిషు దాక్షిణ్యో వా అథవా సద్యస్తు పురుష బహుమానాత్ అవహితైః మనోభిః కాళిదాసస్య ఇమాం క్రియాం క్రుణుత.

అర్థము : ప్రణయిషు = ప్రేమపాత్రులందు, యాచకులందు (మాయందు); దాక్షిణ్యో = అనుకూల భావమువలన (దయవలన); వా = కాని; అథవా = లేదా; సత్ = వస్తు - పురుష - బహుమానాత్ = మంచి యితివృత్తముగల నాయకుని యందలి గౌరవము వలన; అవహితైః = సావధానములైన; మనోభిః = చిత్తములతో; కాళిదాసస్య = కాళిదాసునియొక్క; ఇమాం - క్రియాం = ఈ కృతిని, నాటకమును; క్రుణుత = వినుడు.

దాక్షిణ్యో - ఈ పదము పురూరపుని దక్షిణ నాయకత్వమును, అర్చనయందలి దయను సూచించుచున్నది.

సద్యస్తు - పురుష అన్న శబ్దములు దేవాంశ సంభూతుల వృత్తాంతము, పురూరవ నాయకత్వమును సూచించుచున్నది.

క్రుణుత - నటుల యభినయమును చూచుటకంటె కాళిదాసు కవితను వినుటయే ముఖ్యమని వ్యంగ్యము.

శ్లో. 3. అన్వయము : నరసఖస్య మునేః ఊరూదృహ సురస్త్రి తై లాసనాథం ఉపస్యత్య నివర్తమానా అర్థమాగ్నే విబుధకమ్రుభిః బిందీకృతాః అతః ఆయుః అప్సరసాం గణః కరణం క్రందతి.

అర్థము : నరసఖస్యఃనరుడను ఋషియొక్క మిత్రుడైన నారాయణుడను, మునేఃమునియొక్క; ఊరు + ఉద్యవా = తొడ నుండి పుట్టిన; సురస్త్రి = దేవతాస్త్రి = కైలాసనాథం = కుజేరుని; ఉపసృత్య = (సేవించుటకు) చేరబోయి; నివర్తమానా = తిరిగి వచ్చుచున్నదై; అర్థమార్గే = నడిదారిలో; విబుధ - శత్రుభిః = దేవతల శత్రువులైన రాక్షసులచేత; బంధీకృతా = చెబబట్టబడినది; అతః = అందు వల్ల; ఆయం = ఈ; అప్సరసాం = అప్సరసలయొక్క; గణః = సమూహము శరణం = రక్షకునిగురించి; క్రందతి = ఆక్రోశించుచున్నది.

డోదాద్యవా :

నరనారాయణులను ఋషులు బదరికావనమున తపస్సు చేయు చుండగా వారి తపస్సును భంగము చేయుటకై ఇంద్రుడు అప్సరసలను పంపెను. అప్పుడు నారాయణముని తన తొడనుండి ఒక సుందరిని పుట్టించెను. ఆమె ఉర్వశి. ఆమె యందము చూచి అప్సరసలు సిగ్గుపడిరి. నారాయణుడు ఉర్వశిని ఆ యప్సరలతో ఇంద్రునివద్దకు పంపెను.

అప్సరసలు :

జలములను మధింపగా వాని రసమునుండి పుట్టిన స్త్రీలు అప్సరసలు.

కైలాసనాథుడు :

కైలాసము పార్వతీ పరమేశ్వరులుండుచోటు. అది ఉత్తర దిక్కున మన్నది. ఉత్తర దిక్కునకు పాలకుడు కుజేరుడు గనుక అతడు కైలాసనాథుడు.

ప్రస్తావన

సూత్రధారుడు నటినిగాని, విదూషకునిగాని, పారిపార్శ్వకుని గానీ పీఠిచి వారితో నాటక కథార్థమును సూచించుతీరున చమత్కారముగా కావించు సంభాషణ ప్రస్తావన. దీనికి ఆ ముఖము, స్థాపన అనియు పేళ్ళు కలవు. కవి, నాటకము, నాటకవస్తువు మున్నగు

వానిని సూచించి సూత్రధారాదులు నిష్క్రమింతురు. నిష్క్రమించు నప్పుడు సూత్రధారుడు నాటకపాత్ర యొక్క ప్రవేశమును కూడ సూచించును సూత్రధారుని వాక్యములందు నిర్దేశింపబడినతీరున పాత్ర ప్రవేశము జరిగినచో అట్టి సూచనను ప్రయోగాతిశయము అందురు.

నిష్క్రమణము :

తెరవడుటవల్లగాని, రంగస్థలమునుండి వెడలిపోవుటవల్లగాని పాత్రములు ప్రేక్షకుల దృష్టి పథమునుండి కనబడకుండ పోవుట నిష్క్రమణము.

పుట. 4. అపటిషేపము :

పటి లేక అపటి యనగా తెర. తెరను త్రోసికొని ప్రవేశించుట అపటిషేపమున ప్రవేశించుట. ప్రవేశసూచన లేకుండ పాత్ర ప్రవేశింప రాదు. ఒకవేళ ఆకస్మికముగా ప్రవేశింపవలసివచ్చినచో తెర చిమ్ముకొని ప్రవేశింపవలెను. రాజు, మాతుడు ప్రవేశించుటకు సూచన చేయ బడలేదు గనుక వారి ప్రవేశము అపటిషేపముచే జరుగును. భవత్యూః పూజ్యరాండ్రయిన స్త్రీలు.

పురూరపుడు :

ఇతడు బ్రహ్మనుండి విదవతరమువాడు. బ్రహ్మ - ఆత్రి - చంద్రుడు - బుధుడు - పురూరపుడు. తల్లివై పున ఇతడు మూర్ధ్వనకు వాల్గవ తరమువాడు. మూర్ధ్వ - మనువు - ఇలుడు. ఈ యిలుడు 'ఉమావనము' నందు ప్రవేశించి స్త్రీయై ఇలయయ్యెను. బుధుడు ఇలను పెండ్లాడగా వారికి పురూరపుడు జన్మించెను. ఈ విధముగా దేవాంశసంఘాతునైన పురూరపుడు సురపక్షపాతి, అకాలగమన శక్తిగలవాడు. కనుకనే రోదించుచున్న అవ్వరసలను ఓదార్చి వారి కష్టమేమి చెప్పకొండనెను.

పుట 5. యతిప్రే = యత్నింపగలను. ఉర్యశిని రక్షించి తీసికొనిరాగల సామర్థ్యముండియు 'యత్నింపగలను' అనుట పురూరపుని నిరహంకార భావమును సూచించును.

సోమాత్ + ఏక + అంతరస్య = చంద్రునినుండి ఒక్కతరము ఎడముకలవాడు, చంద్రుని మనుమడు.

పుట 6. ఐశానీ - ఈశానునకు సంబంధించినది ఐశానీ. ఈశానుడు శివుడు. ఆయుష్మాన్ - సూతుడు (పారథి) రాజును ఆయుష్మంతుడౌతున్నాను. ఇతర సేవకులు దేవ, మహారాజ అందురు. రాజు అధికారియైనను సూతుడు వయస్సుచే పెద్దవాడగుటచే ఆతనిని ఆయుష్మంతుడా అని సంబోధించు అర్హతగలిగియుండును. వై నతేయుడు = చింత కొడుకు, గరుత్మంతుడు.

శ్లో. 4 : అన్వయము : చూర్ణీభవంతః అమీ ఘనాః రథస్య అగ్రే రేణవత్ యాంతి; చక్రశ్రాంతిః అరాంతరేషు అన్యాం అరావలీం జనయతి ఇవ; హయశిరసి ఆయామవత్ చామరం చిత్రస్యస్తం ఇవ అచలం; వేగానిలాత్ ధ్వజపటః యవ్యగ్రే చ ప్రాంతే చ సమం స్థితః.

అర్థము : చూర్ణీభవంతః = పొడియగుచున్నవై; అమీ-ఘనాః = ఈ మేఘములు; రథస్య = రథముయొక్క; అగ్రే = ముందట; రేణువత్ = ధూళివలె; యాంతి = పోవుచున్నవి; చక్రశ్రాంతిః = చక్రముల శ్రమణము; అర + అంతరేషు = ఆకల సందులందు; అన్యాం = వేరైన; అర + అవలీం = ఆకులవరుసను; జనయతి - ఇవ = పుట్టించుచున్నట్లున్నది; హయ-శిరసి = గుఱ్ఱముల శిరమునందలి; ఆ యామవత్ = విస్తారముగల; చామరం = కుచ్చు; చిత్ర-స్యస్తం = చిత్రపటమందుంచబడినది; ఇవ = వలె; అచలం = నిశ్చలముగానున్నది; వేగ + అనిలాత్ = వేగముచే గలిగిన గాలివల్ల; ధ్వజ-పటః = తెండాగుడ్డ; యవ్య + అగ్రే - చ = తెండాకట్టి కొనయందును; ప్రాంతే-చ = ప్రక్కలయందును; సమం = ఏక కాలమందే; స్థితః = ఉన్నది.

పుట 7 : హాలా - చెలిక తైను సంబోధించుట యందువయుక్తమగు పదము దీనికి హందే, హంతే అను నవి పర్యాయపదములు.

సంవరాయము = యుద్ధము; విజయ సేనాముఖము - ఇట్లనుటచే పురుషుడు నాయకత్వము వహించినప్పుడు దేవసేనకు ఖయము

తప్పక లభించుచుండునని భావము. కనుక ఆయన ఉర్వశిని తప్పక శత్రువునుండి రక్షింపగలడని మేనక విశ్వాసము. ఉచ్చలిత హరిణ కేతనః=గురుచున్న లేడి గుర్తుగల జెండా. సోముడు తన మనుమ డైన పురూరవునకు తన అంకమైన లేడియే గుర్తుగాగల జెండాతో ఒప్పునట్టి రథము నిచ్చెను, ఆ రథము సోమదత్తము. అట్టి దివ్య రథ మున పురూరవుడు అకాశమున తిరుగగలడు. జెండా కనబడుటచే పురూరవుడు మరలివచ్చుచున్నాడు. ఊరక మరలిరాడు కనుక ఉర్వశిని తీసికొనియే వచ్చుచున్నాడు. ఇది రంభ విశ్వాసము.

పుట 8 : ఉత్ + చతుష్క = త్రబడిన కన్నులు గలవారు.

శ్లో. 5 అన్వయము ; భీరు! సురారిసంభవం భయం గతం, వజ్రజిహ్వా మహిమా త్రిలోకరక్షి హి; తత్, ప్రత్యుపసి పద్మినీ మహోత్పలం ఇవ ఏతత్ ఆయతం చతుః ఉన్మీలయ.

అర్థము : భీరు = విజోదానా; సుర + అరి-సంభవం = రాక్షసునివల్ల పుట్టిన; భయం = భయము; గతం = పోయినది; వజ్రజిహ్వా = వజ్రము ధరించు ఇంద్రునియొక్క; మహిమా = ప్రభావము, శక్తి; త్రి-లోక-రక్షి-హి = ముల్లోకములను రక్షించునదిగదా; తత్ = అందు చేత; ప్రత్యుపసి = ప్రాతఃకాలమున; పద్మినీ = పద్మలత; మహోత్పలం = తామరపూవును; ఇవ = వలె; ఏతత్ = ఈ; ఆయతం = విస్తారమైన; చతుః = చేత్రమును; ఉన్మీలయ = తెలుపుము.

'అహో' - ఇది ఆశ్చర్యము, భయము, విపరీతము మున్నగు భావములను సూచించు శబ్దము; సంభావిత = ఊహింపబడిన; సంజ్ఞా = చైతన్యము; ఉర్వశి ఉచ్ఛ్వాసమును గురించి ప్రసంగించుటచే పురూరవుని దృష్టి ఉర్వశి వక్షస్థలము మీదికి ప్రసరించినది. దానిని వర్ణించుచున్నాడు.

పుట 9 : బలవత్ = బలముగా; మిక్కిలిగా; పరిత్రస్తా = భయపెట్టబడినది; అత్ర భవతి = ఈ పూజ్యురాలు.

శ్లో: 6: అన్వయము : అస్యాః కుసుమసమబంధనం హృదయం కంపం తావత్
న ముంచతి: స్తనమధోఽర్చాస్వినా హరిచందనేన కథితం వశ్య.

అర్థము : అస్యాః = ఈమెయొక్క; కుసుమ-సమ-బంధనం =
పువ్వుముతో సమానమైన బంధము (పట్టు) గల; హృదయం = హృద
యము; కంపం = వణకును; తావత్ = ఇంకను; న-ముంచతి = విడువ
కున్నది; స్తన-మధ్య + ఉర్చాస్వినా = స్తనముల నడుమ కదలుచున్న;
హరిచందనేన = మంచిగంధపు పూతచేత; కథితం = చెప్పబడుచున్నది;
వశ్య = చూడు.

పురూరపుడు ముందు ఉర్వశి కన్నులను వర్ణించెను. ఇప్పుడు
స్తనములను వర్ణించినాడు. కమక ఆయనకు ఉర్వశియందు అను
రాగము కలుగుచున్నది.

వర్ణవస్తాపయఃగట్టిపరచుకొనుము; అనపురా + ఇవ = అప్ప
రస కావించానివలె. దేవతలు భయపడరాదు. ఉర్వశి భయపడు
చుండుటటచేత ఆమె మానవస్త్రీవలె కనబడుచున్నది; ప్రత్యాగచ్ఛతి =
మరల స్పష్టత పొందును; అయి = చెలిని గౌరవముగా సంతోధించు
శబ్దము; ప్రకృతిం = స్వాస్థ్యమును.

శ్లో: 7: అన్వయము : శశని అవిరూతే తమసా ముచ్యమానా రాత్రిః
ఇవ, నై శస్య హుతభుజః చిన్నభాయిష్ఠ ధూమా అర్చిః ఇవ, రోధః
పతనకలుషా ప్రసాదం గృహ్లాతీ గంగా ఇవ అంతః మోహేన ముక్త
కల్పా ఇయం వరతనుః లక్ష్యతే.

అర్థము : శశని = చంద్రుడు; అవిరూతే = ఉదయించినవాడు
కాగా; తమసా = చీకటిచేత; ముచ్యమానా = విడువబడుచున్న; రాత్రిః =
ఇవ = రాత్రివలె; నై శస్య = నిశా సంబంధమైన; హుతభుజః = అగ్నియొక్క;
చిన్న-భాయిష్ఠ-ధూమా = చెదరగొట్టబడిన గొప్ప ధూమముగల; అర్చిః =
ఇవ = బ్యాంబులవలె; రోధః = పతన-కలుషా = ఒడ్డుయొక్క విఠిగిపాటువలన
ముఠికియైన; ప్రసాదం = తేటదనమును; గృహ్లాతీ = గ్రహించుచున్న
(పొందుచున్న); గంగా-ఇవ = గంగా ప్రవాహమువలె; అంతః = లోపలి

మోహేన=మూర్ఛచేత; ముక్తకల్పా=ఇంచుమించుగా విడువబడిన దైన; ఇయం=ఈ; వరతను=సుందరాంగి; లక్ష్మ్యే=కవలబడుచున్నది.

పుట 10 : విశ్రాంతి=నిశ్వాసముగలది, భయములేనిది; రాజ్ఞి=బుష్పవంటి రాజు. ధర్మముతప్పక, స్రజల ప్రయోజనముకొఱకే రాజ్యపాలనముచేయు రాజు రాజ్ఞి.

“ఉపకృతం ఖలు దానవైః” దానపురిచేత ఉపకారమే చేయబడినదిగదా. రాజును చూడగనే ఉర్వశి యిట్లనుటవల్ల ఆమెకు పురూరపునియందు అభిలాష కలిగినదని భావము. ప్రభావముచూపిన మహేంద్రునిచేతనా? అని ప్రశ్నించి “కాదు మహేంద్రసదృశ మహిమగల ఈ రాజ్ఞిచేత” అని చిత్రచేతి చెప్పగా ఉర్వశి రాజు వంక చూచినది. దానపులు ఉపకారమేచేసిరి అన్నది. మహేంద్రుడే ఆమెను రక్షించియుండినచో ఈమాట అనదు. ఎదుటనున్నరాజు మహేంద్ర సదృశుడు కాకున్నను అట్లనదు. దానపులు తన్ను ఎత్తుకొని పోయినందున పురూరపుడు తన్ను రక్షించుటయు, తనకంటబడుటయు జరిగినది. కనుక తన్నవహరించిన రాక్షసులు పురూరపునివంటి ఇంద్ర సమానుడైన రాజుతో తనకు పరిచయము కలిగించి ఉపకారమే చేసిరి. ఉర్వశి పురూరపునకు భార్య కాబోవుచున్నదని యీ వాక్యము సూచించుచున్నది. ఉర్వశి పురూరపుల శృంగారమునకిది బీజము.

నిర్వర్ణ్య=పరిశీలించిచూచి-పురూరపుడు ఉర్వశి యవయవములన్నియు అభిలాషతో చూచినాడు. స్వాస్థ్యముపొందిన పిమ్మట ఉర్వశి సౌందర్యము సంపూర్ణముగా వ్యక్తమైవది. దానిని చూచి పురూరపుడు ‘ఈమె సౌందర్యమునుగాంచి అవ్వరస రెల్లరు సిగ్గుపడుట యుక్తమే’ అనుచున్నాడు. అయినను ఇంత సౌందర్యము గలస్త్రీని నీరసుడైన ముని సృష్టించెనా యని శంకించుచున్నాడు.

శ్లో: 8 : అన్వయము : అస్యా సర్గచిథౌ కాంతప్రభః చంద్రః ప్రజాపతిః
అథూత్ ను? శృంగారై కరసః మదనః స్వయం (ప్రజాపతిః అథూత్)

ను? పుష్పాకరః మాసః ను? వేదాశ్యాస జడః విపయవ్యావృత్త
కౌతూహలః పురాణః మునిః ఇదం మనోహరం రూపం నిర్మాతం
కథం ను ప్రభవేత్ ?

అర్థము : అస్యాః=ఈమెయొక్క; సర్గ-విధౌ=సృష్టికార్యము
నందు; కాంత-ప్రభః=మనోహర కాంతిగల; చంద్రః=చంద్రుడు;
ప్రజావతిః=సృష్టికర్త; అభూత్-ను=అయ్యెనేమో; శృంగార + ఏక-
రసః-శృంగారమునందే ప్రధానముగా ఆసక్తిగల; మదనః=మన్మ
ధుడు; స్వయం-ను=స్వయముగా (సృష్టికర్తయయ్యె)నో; పుష్పా
కరః=పూలకు నెలవైన; మాసః-ను = చైత్రమాసమో; వేద +
అశ్యాస-జడః=వేదములను పల్లెపేయుటచే మందబుద్ధియైన; విపయ-
వ్యావృత్త-కౌతూహలః = ఇంద్రియశుభములనుండి మరలింపబడిన
యుత్సాహముగల; పురాణః=వృద్ధుడైన; మునిః=బుద్ధి (నారాయ
ణుడు); ఇదం=ఈ; మనోహరం=సుందరమైన; రూపం=ఆకారమును;
నిర్మాతం=నిర్మించుటకు; కథం-ను = ఎట్లు; ప్రభవేత్ = సమర్థుడు
కాగలడు.

పుట 11 :

శ్లో : 9 : అన్వయము; సుందరి త్వం యదృచ్ఛయా సక్యోత్ అపి యస్య
అవంధ్యయోః శేత్రయోః పథి స్థితా, సఃఅపి త్వయా వినా సము
త్సుకః భవేత్, తే ఆర్ద్రాసుహృదః సఖిజనః కిముత ?

అర్థము : సుందరి=రమణి; త్వం=నీవు; యదృచ్ఛయా=తల
వని తలంపుగా; సక్యోత్-అపి=ఒక్కవర్యాయమైనను; యస్య=ఎవని
యొక్క; అవంధ్యయోః = వ్యర్థములుకాని, ధన్యములైన;
శేత్రయోః=రెండు కన్నులయొక్క; పథి=మార్గమున (దృష్టియందు)
స్థితా=ఉండునో; సః.అపి=అట్టివాడుకూడ; త్వయా-వినా=నీవులేక;
సముత్సుకః=ఉత్కంఠగలవాడు; భవేత్=అగును; తే=నీయొక్క;
ఆర్ద్రాసుహృదః=మృదువైన హృదయముగల; సఖిజనః=చెలికత్తెలు;
కిముత=చెప్పవలసినదేమున్నది.

ఉర్వశిని చూడనిచో తనకు ఉత్కంఠగా నుండునని పురూరవుని సూచన.

అపవార్య—త్రివణాకా హస్తమును అడ్డుపెట్టి యితరులను అపవారించి వినదగినవారికి మాత్రమే వినబడునట్లు భాషించుట అపవారితము. ఎదుటనున్న పాత్రను అపవారించి యితరులు విను నట్లుచెప్పినచో అవాంతికము. రెండిటికిని భేదము ఇంతమాత్రమే.

అభిజాతం=ఉత్తమవంశమునకు దగినది, హృదయంగమమైనది. తన సౌందర్యమును పురూరవుడు ప్రశంసించుట, తన్ను చూడక ఉండ జాలనని సూచించుట ఉర్వశికి ఆనందముగా నున్నది. ఆయన తనయం దనురక్తుడని గ్రహించినది.

చంద్రాత్ అమృతం—చంద్రునివలన అమృతమే పుట్టును. పురూరవుని వదనము చంద్రుడు. అందుండి పుట్టినమాట అమృతము. చంద్రుని వంశమున బుట్టిన పురూరవుడు అమృతమే. పురూరవుడు మధురభాషి కనుక ఉత్తమనాయకుడు.

పుట 12: ఏనం- ఈమాటకు రెండర్థములు వచ్చును. ఈ సఖీనముమ, ఈ రాజును అని. ఉర్వశి తనకు పురూరవునియందు గలిగిన అభిలాషను మరుగుపరచుకొనుచు గడుసుగా పలికినది.

శ్లో. 10: అన్వయము: సుతను! పేమకూటగతాః ఏతాః సఖ్యాః ఉపన్లవాత్ ముక్తం ప్రత్యాగతప్రసాదం తే ముఖం (ఉపన్లవాత్ ముక్తం ప్రత్యాగత ప్రసాదం) చంద్రం ఇవ వశ్యంతి

అర్థము: సుతను=సుందరాంగీ; పేమకూట-గతాః=పేమకూటమందున్న; ఏతాః=ఈ; సఖ్యాః=చెలికత్తెలు; ఉపన్లవాత్=ప్రహరమునుండి (మూర్ఛనుండి); ముక్తం=విడువబడిన; ప్రత్యాగత-ప్రసాదం=తిరిగి పొందబడిన ప్రసన్నకాంతిగల; తే=నీయొక్క; ముఖం=ముఖమును; ఉపన్లవాత్=రాహుగ్రహణమునుండి; ముక్తం=విడువబడిన; ప్రత్యాగత-ప్రసాదం=తిరిగి పొందబడిన నిర్మలకాంతిగల; చంద్రం-ఇవ=చంద్రునివలె; వశ్యంతి=చూడునామృతులు.

కేళియను రాక్షసుడు పట్టుకొనగా మూర్ఛిల్లి మరలి తేరు కొన్న ఉర్వశి ముఖము తేటగా ఉన్నది. రాహువను రాక్షసునిచే గ్రసించబడి ముక్తమైన చంద్రబింబము నిర్మలమైన కాంతితో ప్రకాశించును. ఉర్వశి ముఖము చంద్రబింబమువలె ఉన్నదని రాజుస్తుతి. రాజముఖము చంద్రబింబమని ఊర్వశి తలపు. నాయకా నాయకుల సౌందర్యము సమానమే.

సఖి పశ్యచ్ఛెలీ చూడుము. చిత్రలేఖ గడుసుగా పలికినది. ఎవరిని చూడవలెను? సఖులనా? రాజునా? ఉర్వశి రాజునే చూచినది. ఏరో కోరికతో చూచినది.

“సమదుఃఖః పిబతీవ మాం నయనాభ్యాం” — సానుభూతి గలిగి కన్నులతో నన్ను త్రాగుచున్నట్లున్నది. ఉర్వశి పలికిన ఈ మాటయు గడుసుగనే యున్నది. ఆమె రాజువంక అభిలాషతో చూడగా ఆయన అంతకంటె అభిలాషతో తన్ను కన్నులతో త్రాగి వేయుచున్నట్లున్నాడు. తనవంక సానుభూతిగలిగి అతి ప్రేమతో చెలికత్తెలుకూడ చూచుచున్నారు.

సాకూతం=సాశిప్రాయముగా - కన్నులతో నన్ను త్రాగుచున్నట్లున్నది అన్న ఉర్వశి సమాధానములోని భావమును చిత్రలేఖ గ్రహించినది. అయినను ‘అయి కః’ చెలీ ఎవరు? అని యడిగినది. ‘రాజు’ అని ఉర్వశి తడబడునేమో చూతమని చిత్రలేఖ యుద్దేశము. కాని ఉర్వశి తడబడలేదు. “నను సఖీజనః” పఖీజనము కాదట అని గడుసుగా సమాధాన మిచ్చినది.

పుట 18 : “విశాఖా సమీపగతః భగవాన్ చంద్రః” విశాఖా నక్షత్రము సమీపమునందున్న చంద్రుడువలె నున్నాడు పురూరపుడు. ఉర్వశి విశాఖానక్షత్రము. రాజు చంద్రుడు. ఉర్వశి ప్రక్కనే ఉన్నాడు రాజు. సమీపగతుడు అనుటచేత ఇంకను విశాఖయందు ప్రవేశింపలేదు. ప్రవేశింపబోవుచున్నాడు. ఉర్వశి పురూరపులు భార్యభర్త లగుదురని ఉత్తరకథార్థ మొన. అట్లగుట రంభాదులకు ఇష్టము. విశాఖ యందు చంద్రుడు ప్రవేశించునప్పుడు వైశాఖమాస మగును. అది

వసంతకాలము. శృంగారమునకు దగిన సమయము. మొదటి మాసము చైత్రము. చంద్రుడు చిత్రానక్షత్రగతుడై యుండును. రాజునకు ఒక భార్య యున్నది. విశాఖా సమీపగతు డగుటచే ఉర్వశి రాజునకు రెండవభార్య కాబోవుచున్నది. చంద్రుని ఉపమానముగా గ్రహించుటచేత మనుమడు అచ్చముగా తాతగారి పోలిక అని భావము. రథమునందు రాజు, ఉర్వశి, చిత్రలేఖ వరుసగా కూర్చుండిరి. చిత్రలేఖ చిత్రానక్షత్రమనుకొన్నచో దానికిని రాజునకు నడుమ ఉర్వశి విశాఖానక్షత్రమువలె ఉన్నది అనికూడ భావింపవచ్చును. లేదా విశాఖానక్షత్రము రెండు నక్షత్రములు గలదిగనుక ఉర్వశి చిత్రలేఖల సమీపమున ఉన్న రాజు విశాఖా సమీపగతుడైన చంద్రునివలె ఉండెననియు భావింపవచ్చును.

“దుర్జయః ఖలు దానవాః” రాక్షసులు సులభముగా జయించదగ్గవారు కారుగదా. అట్టివారిని పురారపుడు ఊణములో జయించి ఉర్వశిని తిరిగి తెచ్చినాడు. పైగా శరీరమున ఒక్క గాయము కూడ కనబడుటలేదు. నాయకుడు మహావీరుడు. తమ చెలికత్తెను రక్షించుటలో రాజు శరీరము ఎంతమాత్రము డెబ్బతిన లేదుగనుక అవ్వరసలకు సంతోషము.

చక్రోద్ధాతం = చక్రములు గ్రుద్దుకొనుట - పామకూటమున రథము దిగునప్పుడు రథచక్రములు కొండమీద గ్రుద్దుకొని రథమున కుదుపు కలిగినది. రాజు, ఉర్వశి చేరికగా కూర్చుండుటవల్ల కుదుపుచే వారి శరీరములు ఒకదాని కొకటి గట్టిగా తగిలినవి. రాజునకు ఉర్వశి శరీరస్పర్శసుఖముగా నున్నది. ఈ స్పర్శసుఖము రథము యొక్క కుదుపువల్ల లభించినది కనుక “హంత! రత్నఫలో మే విషమావతారః” అహో! రథము ఎగుడు దిగుడుగా దిగుట నాకు లాభమే అయినది - అనుచున్నాడు. ఈ పుణ్యముకట్టుకొన్న సారథి రాజు ఋణము తీర్చుకొన్నట్లయినది.

శ్లో. 11 : అన్వయము : రథ సంఘోభాత్, అయం అంసః రథోపమక్రోధ్యాః అంసేన సరోమ విక్రియం స్పృష్టః, (ఇతి) యత్ (తత్) మనసిజేవ అంకురితం ఇవ.

అర్థము . రథ సంక్షోభాత్ = రథముయొక్క కుడుపువలన;
అయం=ఈ; అంసః=భుజాగ్రము; రథ + ఉపమ - శ్రోద్ధాన్యః = రథ
సదృశమైన పిరుదుగల ఉర్వశియొక్క; అంసేన = భుజాగ్రముచేత;
సరోమవిక్రియం=పులకరింపులతో గూడియుండునట్లు; స్పృష్టః=తాక
బడినది; (ఇతి) యత్=అనునది ఏదికలదో; (తత్=అది); మనసిజేన =
మన్మథునిచేత; అంకురితం + ఇవ=మొలకెత్తింపబడినదాయన్నట్లున్నది.

“కి మపి పరతో అపసర” = కొంచెము ప్రక్కకు జరుగుము .
పురూరపునకు తన స్పర్శవల్ల పులకాంకురమగుట ఉర్వశి గుర్తించినది.
ఆమెకుగూడ పులకాంకురమై యుండును. పులకాంకుర మొక
సాత్విక భావము. దీనివల్ల ఉర్వశికి లజ్జయనెడు వ్యభిచారి భావము
కలిగినది. అందుచే పురూరపుని స్పర్శ ఆమె కిష్టమైనను చిత్రలేఖ
ఏమనుకొనునో యని కొంచెము ప్రక్కకు జరుగుము అన్నది. చిత్రలేఖ
యిదంతయు గుర్తించినది. అందుచేతనే “నా చేతకాదు” అని సమా
ధానము చెప్పినది. ఉర్వశీ పురూరపుల హృదయములందు ‘మనసి
జేన అంకురింపజేసిన’ రతిని పోషించుటకు చిత్రలేఖ తోడ్పడు
చున్నది.

పుట 14 : న అహం శక్తానేను శక్తురాలను కాను, నా చేతకాదు.

శ్లో. 12 : అన్వయము : యావత్ ఇయం సముత్సృకా సుభ్రుః ఉత్సృకాభిః
సఖిభిః ఆర్తవీ శ్రీః లతాభిః ఇవ పునః సంవర్కం యాతి (కావత్
రథం స్థాపయ).

అర్థము : యావత్ = ఎంతలో; ఇయం=ఈ; సముత్సృకా =
ఉత్కంఠితురాలైన; సుభ్రుః=సుందరి; ఉత్సృకాభిః = ఉత్కంఠగల;
సఖిభిః=చెలిక తెలతో; ఆర్తవీ=(వసంత) ఋతుసంబంధమైన; శ్రీః =
శోభ; లతాభిః + ఇవ=తీగెలతోవలె; పునః=తిరిగి; సంవర్కం=సంబంధ
మును, కలయికను; యాతి = పొందునో (అంతవరకు రథమును
నిలుపుము).

ఇందలి ఉపమాంకారమువల్ల అప్సరసలందఱు వట్టి తీగె
లనియు ఉర్వశి వారికి సౌందర్యము కలిగించు వసంతలక్ష్మి యనియు

తెలియును. ఆమె లేనిచో వారికి శోభలేదు. అప్పురసల సౌందర్యము సర్వము ఉర్వశీయే.

దిప్ట్యే=అదృష్టముచేత, అదృష్టవశమున రాజు జయముచే వర్తిల్లుచున్నాడని అప్పురసలు పలుకగా రాజు "మీరందఱు సఖసమాగమముచే వర్తిల్లుచున్నారు" అని రాజు పలికెను. "ఉర్వశీ సమాగమముచే రాజు వర్తిల్లుచున్నాడు" అనిపించుకోవలెనని రాజు కోరిక యిందు వ్యక్తమగుచున్నది.

పుట 15 : కల్పశకాని = కల్పములయొక్క వందలు. కల్పమనగా వేయి యుగములు. పూర్వస్యాం దిశి = తూర్పుదిశయందు - ఇంద్రుడు పూర్వదిక్కును పాలించును. ఆ దిక్కున రథ శబ్దము విసవచ్చుటచే ఇంద్రుడే ఎవ్వనినో పంపుచుండవచ్చును. ఉపదర్శితః = తెలియజేయబడినది, సూచింపబడినది. రథ వేగధ్వని తెలిసిన సూతుడు ఈ ధ్వనిని ముందుగా గుర్తించుట ఉచితముగా నున్నది.

శ్లో. 18 : అన్వయము : తప్తచామికరాంగదః అయం చ కః అపి గగనాత్ తడిత్యాన్ తోయదః ఇవ శైలాగ్రం అవరోహతి.

అరము : తప్త - చామికర + అంగదః = మేలిమిబంగరు దండకడెములుగల; అయంచ = ఈతడు; కః + అపి = ఎవ్వడో ఒకడు; గగనాత్ = ఆకాశమునుండి; తడిత్యాన్ = మెఱపుతీగెల; తోయదః ఇవ = మేఘమువలె; శైలాగ్రం = పర్వతశిఖరమునుగూర్చి; అవరోహతి = దిగుచున్నాడు.

విక్రమమహిమ్నా = పరాక్రమ శక్తిచేత - పరాక్రమము అనుటకు కాళిదాసు విక్రమ శబ్దము నుపయోగించుట తన ప్రభువైన విక్రమార్కుని గౌరవించుటకు అందురు. పురూరవునకు విక్రముడు అన్న పేరులేదు. అయినను నాటకమునకు పేరుపెట్టుట యందే విక్రమ శబ్దము నుపయోగించి కాళిదాసు తన ప్రభువును గౌరవించెను.

"ప్రియసుహృదే" = ప్రియమిత్రునకు - పురూరవుడు స్వర్గమునకు పోయినప్పుడాడు కనుక చిత్రరథుని బాగుగా నెఱుంగును. ఉర్వశీని చెలికత్తెలవద్ద దింపి వెళ్ళవలెనన్న యుద్దేశముతో పురూర

వుడు రథమునందే యుండెను. చిత్రరథుని చూచి అప్పుడు దిగెను.
'అయే' - ఆశ్చర్యమును, ఆదరమును సూచించు శబ్దము.

పుట 18: అంతరామధ్యః చారణేభ్యః-రాజులు మొదలైనవారి వీరకృత్యములను గుఱించి గానముచేయుచు సంచరించువారు చారణులు; జయోదాహణం - జయ అను మాటతో ప్రారంభించి ఏదో యొక కాలము ననుసరించి గద్య పద్య సమన్వితముగా గానము చేయుదు కావ్యవిశేషము ఉదాహరణము - చారణులు కేళిని ఓడించి ఉర్వశిని రక్షించిన పురూరవుని వీరకృత్యమును పాటలుగా పదములుగా కట్టి పాడుచుండిరి. చిత్రరథుడు, ఆతని గంధర్వసేన ఈ పాటలు విని పేమకూటమునకు వచ్చిరి.

"ఇమాం పురస్కృత్య" - ఈమెను ముందుంచుకొని - అని ఉర్వశిని ప్రత్యేకించి చెప్పట ఉర్వశీ పురూరవుల భావిదాంపత్యమునకు ఇంద్రుడు కారణమగుట సూచించును.

శ్లో. 14: అన్వయము: ఇయం పురా నారాయణేన సంప్రతి దైత్యహస్తాత్ అపాచ్ఛిర్య సుహృదా త్వయా మరుత్వతే అతిసృష్టా.

అర్థము: ఇయం=ఈమె (ఉర్వశీ); పురా = పూర్వము; నారాయణేన = నారాయణమునిచేత; సంప్రతి = ఇప్పుడు; దైత్యహస్తాత్ = రాక్షసుని చేతినుండి; అపాచ్ఛిర్య = తొలగించి; సుహృదా = మిత్రుడైన; త్వయా = నీ చేత; మరుత్వతే = దేవేంద్రునకు; అతిసృష్టా = ఈయబడినది.

రాజర్షియైన పురూరవునకు నారాయణ ఋషితో సామ్యము సూచింపబడినది.

. 15: అన్వయము: అస్య పక్ష్యాః ద్విపదః విజయంతః (ఇతి) యత్ పీతత్ వక్షిణః పవ వీర్యం నను; హరేః వసుధాధరకందరాత్ విసర్పి ప్రతిశబ్దః అపి నాగాన్ భినత్తి.

అర్థము: అస్య = ఈ యింద్రునియొక్క; పక్ష్యాః = పక్షులు; ద్విపదః = ద్విపదులు; విజయంతః = జయించువారు; యత్ = ఏదో; పీతత్ = తినుచున్నది; వక్షిణః = కక్షిణము; పవ = పరుగులు; వీర్యం = బలము; హరేః = శివుని; వసుధాధరకందరాత్ = వసుధాధరకందరానికి; విసర్పి = విసర్పి; ప్రతిశబ్దః = అపి నాగాన్ భినత్తి.

(ఇతి) యత్=అని యేదికలదో; పతత్ = ఇది; వక్త్రీణః - పవ=ఇంద్రుని యొక్కయే; వీర్యం - ననుశక్తికదా; హరేః = సీంహముయొక్క; వసుధాధర - కందరాత్=పర్వతగుహనుండి; విసర్పి=వెలువడునట్టి; ప్రతిశబ్దః - అపి=ప్రతిధ్వనికూడ, నాగాన్ = ఏనుగులను; భిన్నై= భేదించును.

పురూరపుడు తన నిరహంకారత్వమును ప్రకటించుచు ఇంద్రుడు శబ్దమైనచో తాను ఆ శబ్దమునకు ప్రతిశబ్దమునని సూచించి గూఢముగా నే నింద్రతుల్యుడనన్న అంకారమును ప్రకటించినాడు. వినీతత్వము, గూఢాహంకారము ధీరోదాత్తనాయకలక్షణములు. దృష్టాంతాలంకారముచే నాయకగుణములు వ్యక్తముచేయబడినవి.

పుట 17: “అనుశ్నేకః ఖలు విక్రమాలంకారః - గర్వము లేమియేకదా విక్రమమునకు (విక్రమునకు) అలంకారము. లేదా విక్రమాలంకారుడు గర్వరహితుడు గదా. విక్రమశబ్దము పరాక్రమమునకు, పురూరపునకు, విక్రమార్కునకు బోధకముగా నున్నది. విక్రమాలంకారుడనగా “విక్రమ” విరుదము కలవాడనియు చెప్పవచ్చును. గర్వము లేమిచేత విక్రమము శోభిల్లునని చక్కని సూక్తి.

“సఖే”-అనుటచే ఇరువురు సమానులే. ఇంద్రునకు సహాయులే. ఇంద్రుని జూచుటకు నా కిది యవసరముకాదు అని చెప్పి పురూరపుడు తాను రక్షించిన ఉర్వశిని చిత్రరథునిచే ఇంద్రునకు పంపి మిత్రుడైన గంధర్వరాజునకు కొంత గౌరవము కట్టబెట్టినాడు.

“యథా భవాన్ మన్యతే” సమానుడు గనుక “మన్యతే” అనెను. తక్కువవారు “అజ్ఞాపయతి” అందురు.

“జనాంతికం” - రాజున కెదురుగా నిల్చి ఆయనను అవహరించి ఉర్వశి చిత్రలేఖతో భాషించుచున్నది. ఇదియు అవహరితము వంటిదే. “మే ముఖం భవ” - నా ముఖము కమ్ము - అనగా నాకు బదులుగా మాట్లాడుము. కారణము వ్రేడ. రాజును ప్రేమించినందున ఉర్వశికి తక్కిన అవ్వరసలకు లేని సిగ్గు కలిగినది.

“ప్రియసఖీం ఇవ” - కేశిని గెల్చి తన్ను రక్షించిన పురూరవుని కీర్తి ఉర్వశికి ప్రിയసఖి. దాని నెన్నడు విడువదు అనగా ఆ సంఘటనను మఱువదు. రాజు ఎల్లప్పుడు ఆమె హృదయమందే ఉండునని భావము.

పుట 18 : “పునర్దర్శనాయ” - మఱువకుండుటయే కాదు మరల తప్పక వచ్చి కనబడవలెను అని రాజు ఉర్వశి పునర్దర్శన కాంక్షను తెలిపినాడు. సవ్యాజం = నెవముతో; ఏకావశీ = వైజయంతికా = టంటి పేట గలిగి పావములవఱకు ప్రేలాడు ముత్యాలనండ. పాదముల వఱకు ప్రేలాడువది కనుకనే ఎగురబోవుచుండగా శీగెకు తగుల్కొన్నది రాజును చూచుటకది ఒక మిష. తాను విడిపించుకోగలిగియు చిత్రలేఖను పిలుచుట మరికొంత సేపు రాజును చూచుటకు, ఆయన కళ్ళయెదుట నిలుచుటకు.

“దృఢంబులులగా” - గట్టిగా తగుల్కొన్నది. రాజునందు నీ హృదయము దృఢముగా లగ్నమైనది అని చిత్రలేఖ వ్యంగ్యము. విడదీయ శక్యముగానట్లు తోచుచున్నదనుట భావిక భా ద్వని.

“స్మర తావదేత దాతృనః పచనం” - ఈ నీమాలను కొంచెము గుర్తుపెట్టుకొనుము. రాజును కలిసికొనుటకు ఉర్వశికి చిత్రలేఖ తోడ్పాటు మున్నుండు కావలసియున్నది కనుక ఈ మాట.

శ్లో. 18 : అన్వయము : లతే అస్యాః గమనే క్షణవిఘ్నం ఆచరంత్యా త్వయా మే ప్రియం ఆచరితం; యత్ అపాంగనేత్రా ఇయం పరివృత్య అర్థముళి మయా పునః అపి అద్య దృష్టా.

అర్థము : లతే = లతా; అస్యా = ఈమెయొక్క; గమనే = గమనమునందు; క్షణవిఘ్నం = అప్రయోజనము కాలము భంగము; ఆచరంత్యా = చేయుచున్న; త్వయా = నీచేత; మే = నాకు; ప్రియం = ఇష్టము, సంతోషము; ఆచరితం = చేయబడినది; యత్ = ఏలనన; అపాంగ-నేత్రా = కడగంటి చూపుగల; ఇయం = ఈమె; పరివృత్య = వెనుకకు దిరిగి; అర్థముళి = ప్రక్క ముఖము గలదై; మయా = నాచేత; పునః = అపి = మరల నొకసారి; అద్య = ఇప్పుడు; దృష్టా = చూడబడినది.

అభిజ్ఞాన కాకుంఠలమునందును కాళిదాసు ఇట్టి పన్నీ వేశమును ప్రవేశ పెట్టెను.

పుట 19 : శ్లో. 17 : అన్వయము : అదః తే వాయవ్యం అస్త్రం సురేంద్రస్య కృతావరాధాన్ దైత్యాన్ లవణాంబరాశో వ్రక్షిప్య మహోరగః శ్వత్రం ఇవ పునః శరధిం ప్రవిష్టః.

అర్థము : అదః=ఈ, ఇదిగో; తే=నీయొక్క; వాయవ్యం=వాయుదేవతాకమైన; అస్త్రం=అస్త్రము; సురేంద్రస్య=దేవేంద్రునకు; కృత + అవరాధాన్=చేయబడిన అవరాధముగల; దైత్యాన్ = రాక్షసులను; లవణ + అంబరాశో=లవణ సముద్రమునందు; వ్రక్షిప్య=విసిరివైచి; మహో + ఉరగః=మహా సర్పము; శ్వత్రం=ఇవ=పుట్టనువలె; శరధిం = అమ్ముల పొదిని; ప్రవిష్టః = ప్రవేశించినది.

ఈకావ్యదిక్కున దానపులను జయించి, యుద్వతిని రక్షించి, రాక్షసులను దక్షిణముననున్న లవణ సముద్రమున ద్రోసిరమ్మని వాయవ్యాస్త్రమును బింపి పురూరవుడు ఉత్తరమందున్న హేమ కూటమునకు దిరిగి వచ్చెను. అస్త్రము కూడ తన వని నెరవేర్చి తిరిగి వచ్చి అమ్ముల పొదిలో ప్రవేశించెను.

“నాశ్చ్యేన” - నాట్య తో అనగా విలాసముతో ఉర్వశి మనస్సును హరించునట్లు. ఉర్వశి నిట్టూర్పుచే చింతయను భావమును వ్యక్తము చేయుచు, కాళిదాసు జూచుచు తప్పనిసరియై వెడలిపోయినది.

“అహోను ఖలు దుష్టభావినీవేళీ మదనః” — అశ్వరథము గదా! మన్మథుడు దుర్లభములైనవాని యందును అత్యంతాసక్తి గలిగించును - ఇంద్ర సేవికయైన ఉర్వశి దుర్లభయే. ఐనచో మన్మథుడు తనకు ఆమెయందు అంత గాఢవాంఛ నేల కలిగించెను? ఒక వేళ ఉర్వశి తనకు మాత్రము సులభ భావచ్ఛనేమో. కుంఠలపై మనస్సు లగ్నమైనప్పుడు దుష్టంతు డిట్లే యనుకొనెను. ఈ యంకము చివర తెగినట్లుగా కనబడు ప్రేమ బంధము రెండవ అంకమున మరల అతుకుకొనును.

పుట ౬౦ : శ్లో. 18. అన్వయము : పితః మధ్యమం పదం ఉత్పతంతీ ఏషా
సురాంగనా మే శరీరాత్ మనః రాజహంసీ ఖండితాగ్రాత్ మృణా
లాత్ సూత్రం ఇవ ప్రసథం కర్వతి.

అర్థము : పితః = తండ్రియొక్క; మధ్యమం = నడిమిదైన; పదం = పాదమును గూర్చి; ఉత్పతంతీ = ఎగురుచున్న; ఏషా = ఈ; సురాంగనా = దేవతా స్త్రీ; మే = నాయొక్క; శరీరాత్ = శరీరము నుండి; మనః = హృదయమును; రాజ హంసీ = రాజ హంసి; ఖండిత-
ాగ్రాత్ = తుంచబడిన చివరగల; మృణాలాత్ = కామరతూడునుండి; సూత్రం-ఇవ = తంతువునువలె; ప్రసథం = బలాత్కారముగా; కర్వతి = లాగుచున్నది.

“పితః మధ్యమ పదం” — నారాయణ మునియే విష్ణువు. ఆయన త్రివిక్రముడు, ఆయన మధ్యమ పాదము ఆకాశము, ఉర్వశీ తన తండ్రి మధ్యమ పాదమైన ఆకాశమున కెగిరెను.

“మనః కర్వతి” అనుటవల్ల ఈ యంకాంతమున పురూరవునకు గలిగిన ఉర్వశీ వియోగ కావము తరువాతి యంకములోనికి ఆక ర్షింపబడును. ఇందువల్ల అంకావతారము అను అర్థోప కేవకము సిద్ధించును. ఒక అంకము చివర రాబోవు అంకమునందలి వస్తువు నూచింపబడుట అంకావతారము.

అంకము : నాయకునితో ప్రత్యక్ష సంబంధముగల వస్తువు గలది, నాయకుడు ఆసన్నుడై యున్నది, రసభావ సముజ్వలమైనది, ఏకదివస వృత్తము గలది అయిన వాటక భాగము అంకము. అంకాంతమున పాత్రములన్నియు నిష్క్రమింప వలెను.

ద్వితీయాంకము

విదూషకః :

హయకుని శృంగారవ్యాపారమున సహాయుడు, హాస్య
నిపుణుడు. కలహాశీరి, వికృతరూప వేషుడు, భోజన ప్రేముడు,
మూడుడు అయిన బ్రాహ్మణ బ్రహ్మచారి.

నేతః :

హయకుని విశ్వాస పాత్రురాలయిన అంతరంగిక పరిచారిక.

అశ్వీ - అని సంకులమైన స్థలమునందు; అనఁసంపాతే - అన
వమ్యుర్దముగఁ దానియందు.

దేవీ - పట్టమహిషియైన రాణిని నిర్దేశించు పదము. హంజే -
ఓని - నేటికను, చెలికత్తెను సంబోధించు పదము.

పుట 28 అర్థపుత్రః - కార్యకర్తను నిర్దేశించు పదము. అర్థ - మాదన
కా - పూజ్యుడైన మాదనకుడను పేరుగల రాజమిత్రుడు - విదూష
కుడు; బ్రహ్మ బంధుః - బ్రాహ్మణజాతి బంధువుగా గలవాడు - జాతి
మాత్ర బ్రాహ్మణుడు - బ్రాహ్మణదారముడు. అవశ్యాం సలిలం -
మంచునీరు;

అశ్మగతం, స్వగతం - రంగస్థలమందలి పాత్రములు విన
గూడవి కావడము. "దుష్ట చేటికాం" - నిపుడికి మిక్కిలి గడువరియని
విదూషకు డెరుగును తవపద్ధతి బట్టి రహస్యమున్నను అది బయటకు
తాగగలదు. కాక రహస్యము నెట్లయిన దానవతనని విదూషకుడు
ఏకాంత స్థలమున వచ్చి మౌనముగా గూర్చుండెను. అచ్చటికే నిపు
డిని వచ్చెను. "అర్థ వందే" అని వలుకరించెను. ఈ మాటతో
విదూషకుడు పొంగిపోయెను. రహస్యము కాని స్వామియును
చీట్లుకొని లైటబడునట్లుండెను.

పుట 23 : రాణియే నిపుడికను తన వద్దకు వంపెనని విని విదూషకునకు అమితానంద మయ్యెను. విదూషకుడు మూఢుడు గనుక నిపుడిక ఒక యశస్యమును కల్పించినది. రాజు తాను మనసుతో ప్రేమించు చున్న స్త్రీ పేరుతో రాణిని పిలిచెనని బోంకినది. విదూషకుడు నమ్మెను. రాజే తన రహస్యమును బయట పెట్టుకొనగా తానింక దావరికము చేయనేలయని తలచి “ఉర్యో” అని సంబోధింపబడినదాయని రహస్యమును బయట పెట్టెను ? గడుసువాడైనచో “ఏ పేరుతో సంబోధించెను ?” అని యడుగవలయునుగదా. రహస్యమును రాచి యుంచు భాధయే కాక వినోద ముఖుడై రాజు తన్ను కాధించు చున్నాడన్న విసుగుదలకూడ విదూషకునకు గలదు. అందుచే వాడు రాణి పక్షము వహించెను.

పుట 24 : మృగశృంగిక = జలభ్రాంతి కలిగించు సూర్యరశ్మి, ఎండమావులు.

అప్పరసలు తమ యందముచే మనుష్యులను లోభ పెట్టుదురే కాని లభించరు. అట్టి యప్పరసయందలి వ్యామోహమునుండి రాజును మరలించుటకు యత్నింతును, ఆ విష్ణుటనే రాణి ముఖమును చూడగలను అని విదూషకుడు నిపుడికకు చెప్పుచున్నాడు. చెప్పినట్లే ప్రయత్నించినట్లు మున్ముందు గుర్తింప వచ్చును.

వైతాలికుడు - వివిధ కాళములతో గీతములను పాడునతడు. రాజునకు ఆయా సమయములందు ఆచరించవలసిన యంశములను అన్యాయ దేశముగా గుర్తు చేయువాడు. రాజుయొక్క, ఆయన పూర్వులయొక్క గుణగణములను స్తుతించు గీతములు పాడి సమయ మాచన చేయుట వైతాలికుని కర్తవ్యము. రాజు ధర్మాసనమున నుండు కాలము పగలు రెండవ యామము. ఆయన కార్యాసనము నుండి లేచువేళ ధైర్యము గనుక వేళ ఉదయము 9.00 గంట లయినది.

శ్లో 1 : అన్వయము : అలోకాంతాత్ ఆపాం ప్రజావాం ప్రతిహతత మో వృత్తిః తవ దివకృతః చ అధికారః తుల్యోద్యోగః సః మతః; ఏష జ్యోతిషాం అధిపతిః వ్యోమమధ్యే కదం తిష్ఠతి, త్వం అపి దివసస్య పశ్యేతాగే అత్మనః ఛందవర్తీ.

అర్థము : ఆ లోకాంతాత్మకముయొక్క అంతము వల
కును; అసాం-ప్రజానాం=ఈ ప్రజలయొక్క; ప్రతిపాత-తమ; +
వృత్తి=నాశము చేయబడిన చీకటియొక్క (తమ గుణముయొక్క)
వ్యాపారము గలదైన; తవ=నీయొక్క; దివ్యుతః=చ=సూర్యుని
యొక్కయు; అధికారః=అధికారము; తుల్య + ఉద్యోగః=సమాన
మైన ప్రయత్నము కలది; (అని) నః=మాయొక్క; మతః=అభి
ప్రాయము; ఏవ=ఈ; జ్యోతిషాం=గ్రహముల యొక్క; అధిపతిః=
రాజైన సూర్యుడు; వ్యోమ-మధ్యే=ఆకాశము నడుమ; శుభం=ఒక
నిమేషము; తిష్ఠతి=నిల్చియున్నాడు; త్వం-అపి=నీవుకూడ; దివసస్య=
వగటియొక్క; పశ్యే=ఆటవదైన; భాగే=భాగమునందు. ఆశ్మనః=
నీయొక్క; ఛందవర్తి=ఇచ్ఛానుసారము వర్తించువాడవు.

పుట 25 : ప్రవేశకః : ప్రవేశకము, వివర్ణము, చూళిక, అంకాస్యము,
అంకావతారము అను ఐదును అర్థోప శేషకములు. జరిగిన, జరుగ
బోవు, జరుగుచున్న కథను సూచించునవి. ప్రవేశకము నీచపాత్రలచే
ప్రయోగింపబడును. వృత్త, వర్తిష్యమాణ కథాంశములను సూచిం
చును. నీరసమైన విషయమును తెలుపును. రెండంకముల నడుమనే
ఉండును. నాటకారంభమునందుండదు.

శ్లో. 2 : అన్వయము : సా సురసుందరీ మకరకేతోః అవంధ్య పాతేన కాడేన
కృతమార్గం మే హృదయం ఆ దర్శనాత్ ప్రవిష్టా.

అర్థము : సా=ఆ; సురసుందరీ=దివ్యప్రీతి; మకరకేతోః=
మన్మథునియొక్క; అవంధ్య-పాతేన=అమోఘమైన పాతముగల,
కాడేన=కాణముచేత; కృతమార్గం=చేయబడిన త్రోవగల; మే=
నాయొక్క; హృదయం=హృదయమును; ఆ దర్శనాత్=చూచినది
మొదలుకొని; ప్రవిష్టా=ప్రవేశించినది.

ప్రథమాంకము చివర సందిగ్ధ స్థితియందుండి అణగిన బీజరూప
మైన రతి యిచ్చట మరల తలమూపినది. కనుక ఉర్వశీగతమైన రాజ
యొక్క రతి స్మరింపబడిన ఇచ్చట విందువు కలదు. విందు ప్రయత్న
ముల సంయోగమువల్ల ఇచ్చటనుండి ప్రతిముఖ సంది

తపస్విని=దుఃఖకురాలు, దీనుగాలు - విదూషకుడు రాణి
యందు పక్షపాతము ప్రదర్శించుచున్నాడు.

రహస్య - నిశేప=రహస్య మనెడు కుడువబెట్టిన సొమ్ము.
హాథిక్=అయ్యో ఛీ - విచారముతో తన్ను నిందించుకొనుట. అఖి
సంహిత=వంచించబడితిని.

పుట 20 : నియంత్రితా=కట్టివేయబడినది; సహసా = వెంటనే. మౌనముగా
నుండుటకు కారణము నాలుకను గట్టిగా బంధించియుంచుట యేయని
చెప్పి, రహస్యమును తాను భద్రముగా కాపాడుచుంటినని విదూష
కుడు బొంకుచున్నాడు. “యుక్తం” అని రాజు నమ్మినాడు.

“మహానసం గచ్ఛామః” - ఇది విదూషకుని భోజనప్రియత్వము
నకు గుర్తు. భోజన పదార్థములను తయారుచేయుట చూచినంత
మాత్రముననే విదూషకునకు కొంత మనశ్శాంతి కలుగును.

పుట 21 : “ఈప్సితనన్నిధానాత్” - ఇష్టమైన భోజన పదార్థములు ఎదుట
నుండుటవల్ల విదూషకుడు వినోదించును. తన కిష్టమైన ఉర్యకి ఎచ్చ
టనో ఉన్నది. విదూషకుని కోరిక సులభము; తన కోరిక దుర్లభము.
తనకు వినోదమెట్లు లభించును? “నఖలుసా దుర్లభా” - నీవు ఉర్యకి
కంటబడితివి కదా. ఇంక ఆమె నీకు దుర్లభ కాదు. నీ యందమును
చూచిన స్త్రీ నీకు వశ్యురాలు కాకుండదు. ఉర్యకి నిన్ను తప్పక
ప్రేమించియుండును. విదూషకుని యీ వాక్యము మిత్ర పక్షపాత
మును సూచించుచున్నదని రాజు పలుకుచున్నాడు. ఏలన ఉర్యకి
సౌందర్యము ఎట్టిదో విదూషకు డెఱుంగక తన సౌందర్యమును
పొగడుచున్నాడు. ఈ మాటవల్ల రాజు సౌందర్యగర్వి కాదని
తెలియుచున్నది.

కౌతూహలం - ఉర్యకి సౌందర్యవర్ణన వివరలెనని ఆసక్తి.
విదూషకుడు దీల్లని రాజునకు ఉర్యకి సౌందర్యము వర్ణించి వినో
దించుటకు అవకాశము కల్పించినాడు.

“సమానతః క్రూయతాం” - ఉర్వశీ యంగములన్నియు వర్ణించుటకు ఉపమానములు లభింపవు. కనుక ఆమె యందిము యొక్క లోకోత్తరతను రాజు వర్ణించినాడు. ప్రత్యంగవర్ణన పరిహరించుట ఔచిత్యముకొఱకు. ఇది కాళిదాసు మార్గము.

పుట 28 : శ్లో. 3 : అన్వయము : సఖే! తస్యాః పురుః ఆభరణస్య ఆభరణం, ప్రసాధన విధేః ప్రసాధన విధిః, ఉపమానస్య అపి ప్రత్యుపమానం.

అర్థము : సఖే=చెలికాడా; తస్యాః=ఆమెయొక్క; పురుః = శరీరము; ఆభరణస్య=భూషణమునకు; ఆభరణం=భూషణము; ప్రసాధన-విధేః=అలంకరణ విధానమునకు; ప్రసాధన - విధి = అలంకరణ విధానము; ఉపమానస్య-అపి = ఉపమానమునకు గూఢ; ప్రత్యుపమానం=మార్పెన ఉపమానము.

ఆమె ధరించుటవల్ల ఆభరణములకు అందము కలుగును. ఆమె యలంకారము చేసికొనుటవల్ల అలంకరణమునకే అందము కలుగును ఆమె ఉపమానమునకే ఉపమానము. ఆమె ముఖము చంద్రునివలె ఉండుటకాక చంద్రుడే ఆమె ముఖమువలె ఉండును. ఆమెనుగూర్చి ప్రతిపాలంకారమే తప్ప ఉపమాంకారము సాధ్యముకాదు. ఆమె సౌందర్యము నిరుపమానము అనుట.

“దివ్య రసాభిలాషిణా చాతకవ్రతం గృహీతం” - దివ్యరస మనగా దివినుండి జారిన జలము అని యొక అర్థము. చాతకము నేలపైబడిన నీటిని త్రాగదు. అకాశమునుండి వడుచుండగనే త్రాగును. దివ్యరసము అనగా దేవతాసంబంధమైన ప్రేమ అని యింకొక అర్థము - దేవతాస్త్రి ప్రేమ నమభవించుటయందు ఆసక్తి గలవాడు మనుష్యస్త్రి ప్రేమను ఆదరించదు. కనుక అప్సరసయైన ఉర్వశీయందు ఆసక్తిగల రాజు మనుష్యస్త్రియైన రాణిని నిరార రించుచున్నాడు. నేలమీది నీటిని ముట్టనని చాతకము యొక్క వ్రతము. రాజు అట్టి వ్రతమును వట్టినాడు. ఈ మాటలతో విదూషకుడు రాణియందు పక్షపాతము చూపుచు రాణిని అన్యాయముగా

బుద్ధిపూర్వకముగా నిరాదరించి పీడించుచున్నావు అని రాజును గూఢముగా అధిక్షేపించుచున్నాడు.

“కాగతి!” ఇంక గతియేమి? అని విదూషకుడు తనలో విచారించినాడు. తాను వంటియింటికి బోవుదమని చెప్పగా రాజు ప్రమదపనమునకు దారి చూపుమనుచున్నాడు.

“దక్షిణమారుతేన” - దక్షిణమారుతముచేత. బహు భార్యలందు సమాన ప్రేమగలవాడు దక్షిణుడు. మారుతునకు “దక్షిణ” శబ్దమును విశేషణముగా వాడి విదూషకుడు ఉర్వశియందువలె రాణియందును సమానముగా ప్రేమగలవాడవు కమ్ము, ఆమెను బాధింపక దయజూడుము - అని గూఢముగా బోధచేయుచున్నాడు. రాజు గ్రహించియుండును. “ఉపవన్నమిదం విశేషణం అన్యవాహోః” ఈ వాయువునకు విశేషణము యుక్తముగా నున్నది అని దక్షిణము నుండి వీచుటచేత నేకాక అని పుష్పములందును సమానమైన యాదరము కలిగియుండుటచేత కూడ ఈ వాయువు దక్షిణమే అని వినరించుచున్నాడు.

శ్లో. 4 : అన్వయము : ఏకాం మాధవీం లతాం నిపించన్ కౌండించ (లతాం) నర్తయన్, స్నేహరాక్షిణ్యయోః యోగాత్ (వాయుః) కామీ ఇవ మే ప్రతిభాతి.

అర్థము : ఏకాం=ఈ; మాధవీం=మాధవి అనెడు; లతాం = తీగెను; నిపించన్ = నిషేకించుచు, చిందించుచు; కౌండించ = కౌండి యనెడు తీగెనుగూడ; నర్తయన్ = కదలించుచు; స్నేహ = రాక్షిణ్యయోః = స్నేహముయొక్క దయయొక్క; యోగాత్ = సంపర్కమువల్ల; కామీ=ఇవ=కాముకునివలె; మే=నాకు; ప్రతిభాతి= తోచుచున్నది.

ఈ మాటలయందు రాజు తనయొక్క దక్షిణ వాయుకత్వమునే వ్యక్తముచేయుచున్నాడు. మాధవీలత వసంతర్తువున శోభ వహించునది. కౌండి శిశిరమున శోభిల్లునది. కథాసందర్భము వసంతర్తువు. వాయువు మాధవియందు స్నేహమును చిలుకుచున్నది. కౌండిని

అడించుచున్నది. రాజును ఇట్లే క్రొత్తగా చిత్తమును అకర్షించిన ఉర్వశీయందు ప్రేమ చిలుకుచున్నాడు, ప్రాతదైన పట్టపురాణి యందు దయచూపుచున్నాడు. “మాధవీం నిషించన్” అనుటచే ఉర్వశీతోడనే భోగించుననియు, “కాండిం నర్తయన్” అనుటచే పట్టపుదేవిని కేవలము ఉపలాలన చేయుననియు సూచన. కథాపర్యవసాన ముట్లేయున్నది. ఉర్వశీయందే సంతానము కలుగును.

పుట 28 : ఈ దృశ్య పవ తవాభినివేశో భవతు” - విదూషకుడు రాజు భావమును గ్రహించెను. నీ నిశ్చయమును ఇట్టిదే యగునుగాక అనుచున్నాడు. ఉర్వశీని ప్రేమించినను రాణిని మాత్రము పీడింపకుము. ఆమెను గూడ లాలింపుము అని రాజునకు సూచించుచున్నాడు. “ఆ మృగతృష్ణికనుండి మరలింప యత్నింతును” అని రాణికి వాగ్దానము చేసినాడు గదా. అట్లు రాజు చిత్తమును ఉర్వశీనుండి మరలించుట సాధ్యముకాదని ఇప్పుడు గ్రహించి రాణియందు అదరము వీడకుండినచో చాలునని తృప్తిపడినాడు. మిశ్రుడైన రాజు ఉర్వశీని పొందుట విదూషకున కిష్టమే. తనయందు అభిమానముగల రాణిని రాజు నిరాదరముచేయక లాలించునంతమాత్రమైన చేసినచో అతనికి తృప్తి.

శ్లో. 5 : అన్వయము : అహం కావళాంతయే తూర్ణం ఉద్యానం వివిక్షుః (ఇతి) యత్, తత్ ప్రోతసా ఉహ్యమానస్య ప్రతీపతరణం ఇవ హి.

అర్థము : అహం=నేను; కావ-ళాంతయే=మదన కావళాంతి కోటకు; తూర్ణం=త్వరగా; ఉద్యానం=ఉద్యానవనమును; వివిక్షుః=ప్రవేశింపగోరినవాడను; ఇతి యత్ = అనునేది కలదో; తత్ = అది; ప్రోతసా=ప్రవాహముచేత; ఉహ్యమానస్య = మోచికొని పోయిదుచున్నవానికి; ప్రతీప-తరణం=ఇవ-హి=ఎదురీతవంటిది గదా.

ఉద్యానవనమును విశేషించి వసంతర్తువున రతిని ఉద్దీపింపజేయు సామగ్రి అతిశయముగా నుండును. విదర్శనాలంకార గర్భితమైన ఉపమాంకారము.

శ్లో. ౮ : అన్వయము : పంచభాణః ప్రథమం అపి అసులభ ప్రార్థనాదుర్ని
వారం ఇదం మే మనః శీఘోతి; మలయవాతోన్మూలికాపాండు
పత్యైః ఉపవన సహకారైః అంకురేషు దర్శితేషు కి ముత ?

అర్థము : పంచభాణః = అయిదు భాణములుగల మన్మథుడు; ప్రథమం. అపి = ఇంతకుముందు కూడి, ఇప్పటికే; అసులభ - ప్రార్థనా-
దుర్నివారం = సులభముగా తీరనికోర్కీయందు అడ్డగింప శక్యము
గాకున్న; ఇదం = ఈ; మే = నాయొక్క; మనః = హృదయమును;
శీఘోతి = కృకింపజేయుచున్నాడు, బాధించుచున్నాడు; మలయ -
పవన + ఉన్నీలిత + ఆపాండు - పత్యైః = మలయమారుతముచే పెక
లించివేయబడిన పూర్తిగాపండిన ఆకులుగల; ఉపవన - సహకారైః =
ఉద్యానమందలి మామిడిచెట్లచేత; అంకురేషు = చిగుళ్లు, భాణపుములు
కులు; దర్శితేషు = చూపబడినవి అగుచుండగా, కి ముత = ఇంక
చెప్పెడిదేమి.

ఇదివఱకు “దుర్లభ” అన్న రాజు ఇప్పుడు “అసులభ” అనుటచే
ఉర్వశీ ప్రాప్త్యాశ కొంచెము ఎక్కువగుచున్నదని సూచన.

పంచభాణములు : “అరవింద మశోకంచ చూతంచ నవ
మల్లికా నీలోత్పలించ పంచైతే పంచభాణస్య సాయకాః.” ఈ
అయిదు విధములయిన పుష్పములు మదనభాణములు. ఇంకొక విధ
ముగా - “సమ్మోహనోన్మాదనౌ చ శోషణ ప్రాపనస్తథా స్తంభ
నశ్చేతి కామస్య పంచభాణాః ప్రకీర్తితాః,” సమ్మోహనము, ఉన్మా
దనము, శోషణము, కాపనము, స్తంభనము అను అయిదును మన్మ
థుని పంచభాణములు. వీనిచే మన్మథుడు రాజును ఇప్పటికే పీడించు
చున్నాడు. ఉద్యానవనమును ప్రవేశించినచో వైని చెప్పిన పుష్పభాణ
ములచేతగూడ పీడించును. మదనుని మిత్రుడు వసంతుడు. ఉద్యానవన
మున అతడు విజృంభించి యున్నాడు. మలయాదిలడుగు మదనుని
మిత్రుడే. అతడు పండుటాకులను తొలగించి సహకారములండు ఎఱ్ఱని
చిగుళ్ళను ప్రదర్శించుచున్నాడు. మదనునకు సహాయము చేయు

మామిడిచెట్టు సహకారము. కనుక ఉద్యానవన ప్రవేశము రాజునకు
తాద అతిశయింపజేయును.

పుట 80. “ఇష్ట సంపాదయితా అనంగ ఏవ సుఖదః భవతి” - ఇప్పుడు
అనింగుడు నిన్ను తాదించుచున్నాడు గాని అతడే మున్నుండు నీకు
సుఖము కలిగింపగలడు. ఇష్టమైన ఉర్వశిని నీకు సంపాదించిచెట్ట
పెట్టగలడు. ఇది విదూషకుని ఆశీర్వాచనము. “గృహీతం బ్రాహ్మణ
వచనం” అని రాజు ఆ యాశీర్వాదమును స్వీకరించి సంతోషించెను.
విదూషకుడు బ్రహ్మబంధువే అయినను కష్టసమయమున అతడు
వలికిన ప్రియవచనము రాజునకు తప్పక ఫలించు ఆశీర్వాదముగనే
తోచినది.

“అనంగ ఏవ సుఖదః భవతి” అన్న విదూష వాక్యమున
ఉత్తరకథా ధ్వనియున్నది. “మదనః ఖలు మాం నియోజయతి”
అన్న ఉర్వశి వాక్యమును గమనింపవలెను (పుట 81.)

“వసంతావతార సూచకం అభిరామత్వం ప్రమదపనస్య” -
వసంత ఋతువు యొక్క ఆగమనమును సూచించు ఉద్యానవన
సౌందర్యము - వసంతము రాబోవుచున్నది. దాని రాకను వన
సౌందర్యము సూచించుచున్నది. “అవతార” శబ్దముచేత ఆకాశము
నుండి దిగివచ్చుట అన్న యర్థము కలిగి ఉర్వశి ప్రవేశము సూచింప
బడుచున్నది. రాజుచేత “అర్తపీఠ్రిః” అని ఉర్వశి యిదివఱకు
నిర్దేశింపబడినది. ఉర్వశియే వసంతలక్ష్మి. ఆమె స్వర్గమునుండి దిగి
వచ్చుచున్నదని ఉపవన సౌందర్యము సూచించుచున్నది.

“నను ప్రతివదమేవ అవలోకయామి” - అడుగడుగునను
చూచుచునే యున్నానుగదా. రాజు వసంతావతార లక్షణమును
వర్ణించుచున్నాడు. వసంతలక్ష్మి ముగ్ధా, ప్రౌఢా వాయికల నడిమి
దశలో - మధ్యా వాయికా రూపమున నున్నది. రాజు ఉద్యాన
లక్ష్మియందు ఉర్వశినే చూచుచున్నాడు.

శ్లో. 7 : అన్వయము : కురవకం అగ్రే స్త్రీనఖపాలం ద్యయోః
భాగయోః శ్యామం (తివృతి); తాలాలోకం ఉపోధరాగ సుభగం

భేదోన్ముఖం తిష్ఠతి: చూతే ఈషద్బద్ధరజఃకణాగ్ర కపిశా నవా
మంజరి (తిష్ఠతి); సఖే! మధుక్రిః ముగ్ధత్వస్య చ యోవనస్య చ
మధ్యే స్థితా.

అర్థము : కురవకం=కురవక పుష్పము; అగ్రే=వైభాగమున;
స్త్రీ-నఖ-పాటలం=స్త్రీయొక్క గోరువలె ఇంచుక రక్తవర్ణము గలది;
ద్యయో=ఉభయమైన; భాగయో=ప్రక్కలయందును: శ్యామం =
నల్లనిదియునై; తిష్ఠతి=ఉన్నది; కాల + అశోకం=లేతయైన అశోక
పుష్పము; ఉపోధ - రాగ-సుఖం = వ్యాపించిన రక్తవర్ణముచే
సుందరమై; భేద + ఉన్ముఖం = వికసించుటకు సిద్ధముగా; ఉన్నది;
చూతే=మావిగున్నయందు; ఈషత్ + బద్ధ-రజఃకణ + అగ్ర-కపిశా=
కొంచెము తిగిసిన పుప్పొడి రేణువులచేత అగ్రమున ముదురైన
ఎఱ్ఱరంగు గలదై; నవా=క్రొత్తదైన; మంజరి=పూవుగుత్తి; తిష్ఠతి=
ఉన్నది; సఖే=చెలికాడా; మధుక్రిః=వసంతలక్ష్మి; ముగ్ధత్వస్య-చ=
ముగ్ధత్వమునకును; యోవనస్య-చ=యోవనమునకును; మధ్యే=నడిమి
దళయందు; స్థితా=ఉన్నది.

రాజు మూడు పూవులయందు ముగ్గురు నాయికలను, అను
రాగముయొక్క మూడు దళలను వర్ణించినాడు. కురవకము అప్పు
దప్పుడే వికసించుచు అగ్రమున కొంచెము ఎఱుపు కలిసిన
తెలుపుగా ఉన్నది. ఇది ముగ్ధ. ప్రథమ దర్శనమున రాగోదయమైన
ఉర్వశి. అశోకము అంతటను రక్తము వ్యాపించి విప్పారుటకు
సిద్ధముగా నున్నది. ఇది మధ్య. పురూరపునీ యందు ప్రేమ యధిక
ముగా అవేళించి లజ్జనువిడి ఆయనురాగమును సాక్షాత్తుగా ప్రకటించు
టకు సిద్ధముగా నున్నది. చూతమంజరి వికసించి పుప్పొడి కొంచెము
తిగిసి ఎఱ్ఱదనమున నీలిమ కలిసియున్నది. ఇది ప్రాథ. చిరపరిచయము
వల్ల అనురాగము కొంత మందగించితది. ఉర్వశియందు తళతళ లాడు
చున్న కుసుంధరాగము అశోక పుష్పముచేతను, పట్టపు రాణియందు
మందగించిన నీలిరాగము చూతమంజరియందును పూచింపబడినవి,

“మదుక్రీః” అనుట “ఆర్తపీక్రీ” అనుట ఉర్వశీ వసంత లక్ష్మి యనుట.

పుట 81 : “అతిముక్త లతామండపః” — అతిముక్తలత యనగా మాధవీ లత. “నిషించన్ మాధవీం” అనిన రాజు మాటయందలి మాధవీలతా పక్షపాతమును గుర్తించి విదూషకుడు మాధవీలతా మండపమున గూర్చుండుమని రాజును ప్రోత్సహించినట్లు తోచును. “లలితలతా విలోభమాననయనః ఉర్వశీగతాం ఉత్కంఠాం వినోదయతు - సుకు మారములయిన లతలచేత ఆకర్షింపబడుచున్న కన్నులు గలవాడవై ఉర్వశీ యందలి ఉత్సుకతను తొలగించుకొనుము” అని విదూషకుడు రాజు హృదయము గ్రహింపక పలుకుచున్నాడు. లతలు ఉర్వశీని మరపించుటకు మారు అధికముగా తలపించుచున్నవి. “అనుపదమేవ అవలోకయామి” - అడుగడుగునను చూచుచున్నాను అని రాజునెను గదా. చూచుచున్నది లతలనుగాదు, లతల యందలి ఉర్వశీని. విదూషకుని వాక్యము ఉత్తర కథను - చతుర్థాంకమున రాజు లలిత లతా రూపముచే ఆకర్షింపబడిన కన్నులు గలవారై దానిని కౌగి లించి ఉర్వశీ వియోగ దుఃఖమును దొలగించు కొనుటను ధ్యనించు చున్నది.

శ్లో. 8 : అన్వయము : సఖే తద్రూపాలోక దుర్గలితం మమ చక్షుః సప్రమిట పాసు కుసుమితాసు అపి ఉపవనలతాసు ధృతిం న విధ్నాతి.

అర్థము : సఖే = చెలికాదా; తత్ + రూప + ఆలోక - దుర్గ లితం = ఆ యుర్వశీయొక్క రూపమును చూచుటయందు లాలసమైన; మమ = నాయొక్క; చక్షుః = కన్ను, చూపు; సప్రమ-విటపాసు = వంగిన కొమ్మలుగల; కుసుమితాసు + అపి = పుప్పించినవియైనను; ఉపవన-లతాసు = ఉద్యాన లతలయందు; ధృతిం = బుద్ధి నిలకడను; న. విధ్నాతి = బంధింపకన్నది, కలిగింపకున్నది.

పుష్పితలత ఉపమానము. ఉర్వశీ ఉపమేయము. లతలను జూచుటవల్ల మనస్సు ఉర్వశీ మీదకే పోవుచున్నది గాని లతలపై నిల్చుటలేదు. ఇవి ఉర్వశీ సౌందర్యమువల్ల ఉత్కంఠను పెంచుచున్నవే కాని తగ్గించుటలేదు.

పుట 82: “మహేంద్రస్య వైద్యః” — అహల్యను కామించి తపించు మహేంద్రునకు దేవవైద్యుడైన అశ్వినీకుమారుడును ఉర్యశిని కామించి తపించు నీకు నేనును చికిత్స చేయుటకు ఉపాయము దొరకనివారై నాము. ఏ యుపాయమును నీ కాపమును తీర్పలేక పోవుట యట్లుండ వృద్ధిచేయుచున్నది. నీకాధ చూడగా నాకును మతిపోవుచున్నది - అని విదూషకుని యభిప్రాయము.

“అతి స్నేహః ఖలు కార్యదర్శి” — అట్లనకుము. ఎంత కష్ట పడియైనను కార్యము దర్శించగలవాడు ఆ ప్రమిత్తుడొక్కడే కదా. కనుక ఉపాయ మాలోచింపుము - అని రాజు.

సమాధి = చిత్తమును ఒకే విషయమున నిలుపుట - ఏకాగ్రత. రాజు పరిదేవనమును మాన్పుటకు విదూషకుడు అలోచన నభినయించెను. “సమాధి” అన్న యోగదర్శన శాసనము ఉపయోగించి యోగశక్తిచే భవిష్యత్తును తెలిసికొందుననెను! ఆపదలోనున్న రాజు నమ్మెను.

“నిమిత్తమ్” — శకునము, సూచన. కుడిభాగము అదరుట వంటి శుభఫల సూచన. ఇట్టి సూచన అభినయించి రాజు “అత్యంతము”న అనుకొనెను. పైకి మాట్లాడవద్దని విదూషకుడు చెప్పెను గదా.

గ్లో. 9: అన్యాయము : సకలేందుముఖి సా చ న సులభా; కిమపి చ ఇదం అనంగ విచేష్టితం; కాంక్షిత సిద్ధిషు అభిముఖిషు ఇవ మనః ఏకవదే నిర్వృత్తిం వ్రజతి.

అర్థము : సకల + ఇందుముఖి = కళలతో గూడిన చంద్ర బింబమువంటి ముఖముగల; సా-చ = ఆమె యేమో; న-సులభా = తేలికగా లభించుచుది కాదు; కిమపి-చ = ఏదోయొక; ఇదం = ఇది; అనంగ-విచేష్టితం = మన్మథ వికారము; కాంక్షిత-సిద్ధిషు = ఇష్టముల ప్రాప్తులు అభిముఖిషు + ఇవ = ఎదురై నప్పుడువలె; మనః = మనస్సు; ఏకవదే = ఆకస్మికముగా; నిర్వృత్తిం = సుఖమును; తృప్తిని; వ్రజతి = పొందుచున్నది.

కాంతి తసిద్ది అభిముఖమైనట్లున్నదనిన రాజు వాక్యమే ఉర్వశీ చిత్రలేఖని ప్రవేశమునకు సూచన.

విదూషకుడు ధ్యానమునందును, రాజు ఆలోచనయందును ఉండుటచేత ఉర్వశీ చిత్రలేఖలు ప్రవేశించి సంభాషించుటకు వీలయినది. ఇది ప్రయోగదృష్టిగల కవిచేయు విధానము.

పుట 88 : “అనిర్దిష్ట కారణం” అనుటచే ఉర్వశీ లజ్జాపరిత్యాగ మొనర్చి మదనోన్మత్తయైనదని భావము.

“తదా...మామువిహస్య కిమిదానీం పృచ్ఛసి” అని యుర్వశీ తనకామమునకు కారణము, గమ్యస్థానము సూచించినది. “స్మరతావదేనం” అని ఏకావళిని విడిపించుచు చిత్రలేఖ నవ్వినప్పుడు తాను అన్న మాటను గుర్తు చేసినది.

“అవహస్తిత లజ్ఞః” - లజ్జా పరిత్యాగమును ఉర్వశీయే యొప్పుకొనుచున్నది. చక్కగా ఆలోచింపుము అని చిత్రలేఖ యనగా “మదనః ఖలు మాం నియోజయతి” - మనస్కంధం నన్నాజ్ఞాపించుచున్నాడు అని సమాధానము చెప్పినది. విదూషకుడు అనంగుడే నీకు సుఖము కలిగించును.” అని రాజును ఓదార్చుటకు చెప్పిన భావ్యర్థమే యిది.

పుట 94 : “ఆదేశయ మార్గం” త్రోవ చూపుము - దానవులవల్ల అంతరాయము కలుగకుండ సురక్షితమైన మార్గమువెంట కొనిపోమ్ము .

“శిఖాబంధన విద్యా” - కేళి దానవుడు ఉర్వశిని అవహరింపయత్నించిన తరువాత దానవభీతి లేకుండుటకై అవ్వరసలకు బృహస్పతి ఈ విద్యను ఉపదేశించి యుండవలెను. అపరాధితయను పేరుగల శిఖాబంధన మంత్రము తంత్ర శాస్త్రములందు చెప్పబడియున్నది.

“విస్మృతం మమ హృదయం” - ఉర్వశీ హృదయము పురూరవుని యొద్ద నున్నది. ఆమె యొద్ద నున్నది కూన్య హృదయము. కనుక మనస్సంతయు పురూరవునియందే యుండుటచే ఉర్వశికి శిఖాబంధన విద్యమాటయే గుర్తులేదు.

“సిద్ధమార్గం” - సిద్ధ, సాధ్య, గరుడ, గంధర్వ, యక్ష, కిన్నర, కింపురుష, విద్యాధరాదులు దేవజాతి విశేషములు. వీరిలో సిద్ధ జాతివారు సంచరించు మార్గము భూమికి చేరువగా నుండును. ఉర్యశీ చిత్రలేఖలు స్వర్గమునుండి దిగుచు సిద్ధ మార్గమును ప్రవేశించు నప్పుడు వారికి భూమిపై నున్న ప్రతిష్ఠాన పురము, అందలి రాజ భవనము కనబడినవి.

“అలోకయతే ఇవ ఆత్మానం” గంగా యమునా సంగమమున తన్ను తాను జూచుకొనుచున్నదా యన్నట్లున్నది. రాజభవనము నది యొడ్డుననే మిక్కిలి ఎత్తుగానున్నది. గంగా యమునా సంగమ స్థానముఁ ఉండుటచే మిక్కిలి పవిత్రమైనదని చిత్రలేఖ అభిప్రాయము.

“స్థానాంతర గతః స్వర్గః” - వేఱు ప్రదేశమున నున్న స్వర్గమే యని చెప్పవచ్చును గదా యనుచున్నది ఉర్యశీ. ఆమెకు ఆ నగర పవిత్రతతో అంతగా పనిలేదు. అది భోగస్థాన మగుట ఆమెకు ప్రియము. ఈమాట భావి కథనుగూడ సూచించుచున్నది. భరతుని కావమువల్ల ఉర్యశీ దివ్యత్వమును కోల్పోవును. అప్పరసలు ఉండు చోటు స్వర్గము. మునుముందు ఉర్యశీ యుండబోవుచోటు స్వర్గమే కావలయును. ఆమె స్థానాంతరగతయైన అప్పరస యైనచో ప్రతిష్ఠానము స్థానాంతర గతమైన స్వర్గమే.

“అవన్నానుకంపీ” - దానవ శాధనుండి తన్ను రక్షించి అనుకంప చూపినవాడు పురూరపుడు. ఇప్పుడు మదన శాధనుండియు తన్ను కాపాడి యనుకంప చూపగలడు అని ఉర్యశీ భావము.

పుట. 80 : “నందన వనైకదేశే ఇవ” - ప్రతిష్ఠానము స్థానాంతరగతమైన స్వర్గమని ఉర్యశీ పలికిన యభిప్రాయము ననుసరించి ఉపవనము నందనవనమునందలి ఒక భాగమువలె నున్నదని చిత్రలేఖ యనుచున్నది. ఇంద్రుని యుద్ధానవనము నందనము. పురూరపుడు “మహేంద్ర సర్పకాసుభావు” డని వెనుక చెప్పబడినది. కనుక ఆయన నగరము స్వర్గము, ఆయన ఉపవనము నందనవన భాగము, పట్టపు రాణియైన బాళినరి “న కిమపి పరిహీయతే కల్యాణస్వితయా”

అని శచీదేవిగా ఉపమింపబడును. ఇంద్రుని అహల్యా కాముకతతో పురూరవుని ఉర్వశీ కాముకత ఉపమింపబడినదిగదా.

“ప్రథమోదిత ఇవ భగవాన్ చంద్రః” - అప్పుడే ఉదయించిన చంద్రుడు కౌముదికొఱకు ఎదురుచూచుచున్నట్లు ఈయన నీ కొఱకు ఎదురు చూచుచున్నాడు. చంద్రుని మనుమనికి తాం చంద్రోమానము ఉచితముగా నున్నది. ఇంకను వెన్నెల విరియ నందున అప్పుడు చంద్రబింబము ఎఱ్ఱగానుండును. రాజు విరహాతపుడై కందియున్నాడు.

“స విశేషం ప్రియదర్శనః” - విరహముచే కృశించియున్న రాజు ఉర్వశీకి ప్రథమ దర్శనము నప్పటికంటె అత్యంతము రమ ణీయుడుగా గనబడుచున్నాడు. తన విరహము వల్లనే ఆయన కృశించి యుండెనన్న భావనయే దీనికి కారణము.

“తిరస్కరిణీ ప్రతిచ్ఛన్నా” - అదృశ్యముచేయ శిఖాబంధన విద్యచేత కప్పివేయబడినది. కనుక నిస్సందేహముగా రాజు ప్రక్కన నిల్చి ఆయన మాటలు వినవచ్చును.

“యథా తే రోచతే” - నీ కిష్టమైనట్లే. కామావేశమున లజ్జా త్యాగము గావించి తెగబడివచ్చిన ఉర్వశీ తాను వలదన్నను వినునట్లు తేదు. కనుక చిత్రలేఖ ‘నీ యిష్టము’ అనెను.

పుట. 88 : “పూష్టిం అస్తే” - రాజు మౌనముగా నుండెను. ఉపాయము ఆలోచించితినిని విదూషకుడు చెప్పినమాట ఆయన వినిపించుకోలేదు. ఆయన ఉర్వశీ ధ్యానమగుచుండె యుండెను.

“కాను ఖలు ఏహ” - ఈమె యెవ్వతెయో కదా ! విదూష కుని మాట ఉర్వశీ విన్నది. రాజు ఎవ్వతెనో తలంచుకొనుచుండె ననుకొన్నది. ఆమె ‘దుర్లభ’ యనుటచే ఇంత యందగానికి దుర్లభ యైన ఆమె యెవ్వతెయో తన యందమును గూర్చి మిక్కిలి గర్వపడుచున్నది యుండవలెను అనుచున్నది.

“మానుష్యం విడంబితే” - దివ్య స్త్రీవైయుండియు మన్యు స్త్రీవరె ప్రవర్తింతువేమి? అన్న చిత్రలేఖ ప్రశ్న భావి కథా సూచకము. రాజు మనస్సులో మన్న స్త్రీ యెవ్వతెయో దివ్య శక్తిచేత తెలిసికొన జాలవా? అని చిత్రలేఖ మందలింపు. మనుష్య గత హృదయయైక ఉర్వశి తన దివ్యనవమును మరచిపోవు చున్నది. కాని మరల తెలివి తెచ్చుకొని “ప్రభావముచే తెలిసికొనుటకు భీతిల్లు చున్నాను” అన్నది. రాజు మనస్సునందు అన్య స్త్రీ యుండునేమో అని ఆమె భయము.

“స్వప్నసమాగమ .కారిణీం నిద్రాం” - నిద్రపోతివా ఉర్వశి నికు స్వప్నమున కనుబడును. లేదా ఆమె రూపమును చిత్రపటమున లిఖించి చూచుకొనుచుండుము. విరూపకుని వాక్యమున “ఉర్వశ్యాః” అనుమాట వివరచ్చి ఉర్వశిః సందేహము విడిపోయినది.

పుట 37 : “హీనసత్త్వ” - దుర్బలమైనదానా, ధైర్యములేనిదానా అను చారమైనదానా అని తన హృదయమును తానే నిందించుకొను చున్నది.

“ఉభయమపి అనువవన్నం” - విరూపకుడు చెప్పిన రెండు ఉపాయములును నిరుపయోగములే. “ఏకావాన్ మమ మతి విభవః” - నాబుద్ధి సంవరయింతటిదే అని ఆతడే అంగీకరించినాడు.

శ్లో. 10 : అన్వయము : సఖే! ఇదం హృదయం కామస్య ఇమభిః సదా అంతః సకల్యం; స్వప్నే సమాగమకారిణీం నిద్రాం కథం ఉపలభే? ఆలేఖ్యే చ కాం సువదనాం ప్రియాం అసమాప్య అపి మమ నయ వయోః ఉద్బాష్పత్వ న న భవిష్యతి?

అర్థము. సఖే=చెలికాదా; ఇదం = ఈ; హృదయం=హృదయము; కామస్య=మగమనియొక్క; ఇమభిః=భాణములచేత; సదా= ఎల్లప్పుడు; అంతః=లోపల; సకల్యం=ములుకులుగుచ్చుకొని ప్రణామై యున్నది, స్వప్నే=లయందు; ఏకా=మకారిణీం=సమాగమమును కలిగించు; నిద్రాం=నిద్రను, కథం=ట్లు, ఉపలభే=పొందును,

ఆలేళ్ళో చ=చిత్రపటమునందైనను; తాం - సువదనాం = ఆ సుముఖ
యైన; ప్రియాం=ప్రియురాలివి; ఆసమాప్య + అపి=పూర్తిగా చిత్రింప
కుండగనే; మమ=నాయొక్క; నయనయో=రెండునేతములందును;
ఉర్వావృత్తం=కన్నీటిపొంగు; న - న - భవిష్యతి=కలుగకయుండదు
(తప్పక కలుగును).

“నవున! శర్యాప్తం హృదయస్య” - కాని యింకను హృద
యమునకు శృప్తిలేదు. రాజు తన్నే ప్రేమించి తపించుచున్నాడని
తెలిసికొని ఉర్వశి సంతోషించినది. కాని అట్టిమాటను ఇంకను వినవలె
నని యామెకోరిక.

శ్లో. 11 అన్వయము : సా మమ నితాంతకఠినాం మానసీం గుణం న వేద;
ప్రభావ విదితానురాగం అపి మాం వా అవమన్యతే; తస్మిన్ జనే
మమ సమాగమమనోరథాన్ అలబ్ధఫల నీరసాన్ విధాయ పంచ
కాణః కృతీ భవతు.

అర్థము : సా=ఆమె; మమ=నాయొక్క; నితాంతకఠి
నాం=అత్యంతము తీవ్రమైన; మానసీం=మనస్సంబంధమైన; గుణం =
వ్యాధిని; న-వేద=తెలిసికొనలేదో; ప్రభావ-విదిత + అనురాగం=
తన దివ్యశక్తిచే తెలిసికొనబడిన ప్రేమగలవాడను; అపి=అయిన
పుటికిని; మాం=నన్ను; అవమన్యతే-వా=తిరస్కరించు చున్నదో;
తస్మిన్ - జనే=ఆ జనమునందు, ఆమెయందు; మమ=నాయొక్క;
సమాగమ - మనోరథాన్ = కలిసికొనవలెనన్న కోరికలను; అలబ్ధ-
ఫల - నీరసాన్ = పొందబడని ఫలమువల్ల నిప్రయోజనములనుగా;
విధాయ=చేసి; పంచకాణః=మన్మథుడు; కృతీ=కృతార్థుడు; భవతు=
అగుగాక.

“ప్రభావ విదితానురాగం”— ఉర్వశి దివ్యస్త్రిగమక తన
దివ్య ప్రభావముచే పురూరవుని ప్రేమను ఎరుగ గలదు. ఎఱిగియు
తన్ను తిరస్కరించు చున్నది కాబోలు. అట్లయినచో తనకు నిరాశ
వల్ల మరణించుట తప్పదు.

“పంచభాగాః కృత్తి భవతు” ఐదువిధములయిన భాగాములు గల మదనుడు ఆ భాగాములతో తన హృదయమును ప్రహరించి తన్ను సంచరించి పంచభాగాత్వమును సార్థము చేసికొనునుగాక. ఆ యువవనమున మదనునకు భాగాములు సమృద్ధిగా లభించును. రాజు యొక్క దళము మదనావస్థ సూచితము.

పుట. 83: “శ్రుతం త్వయా” — వింటివా? హృదయమునకు తృప్తికలిగినదా? అని చిత్రలేఖ ఉర్వశిని ప్రశ్నించినది.

“మాం ఏదం అవగచ్ఛతి” — నన్ను ఇట్టి దానినిగా తలంచుచున్నాడు. తన్ను తిరస్కరించునంతటి నిర్దయురాలను అని తలంచుచున్నాడు. ఎదుటబడి సమాధానము చెప్పటకు ధైర్యము చాలకున్నది. కనుక ప్రభావముచే కల్పింపబడిన భూర్జ పత్రమున లేఖ వ్రాసి నా హృదయమును ఎఱిగింతును అని ఉర్వశి లేఖ మూలమున రాజును ఓదార్చుచున్నది. ఎదుటబడి మాటలతో చెప్పినచో ఉర్వశి పురూరపుల ప్రేమ కలాపమునకు సాక్ష్యము ఉండదు. రాణి మానక్రోధమునకు, రాజు దక్షిణనాయత్వ నిరూపణమునకు అవకాశము ఉండదు. కనుక కథయందు ఈ లేఖ కల్పన.

“అవిహా అవిహా” భయాందోళనము సూచించు మాటలు. “భుజంగ నిర్మోకః ఇవ” పాముకుబుసమువలె ఉన్నది. తెల్లని భూర్జ పత్రముపై మచ్చలవలె అక్షరములున్నవి. ఆకస్మికముగా తమ ముందు రాలిపడిన దానిని చూచి విదూషకుడు పాముకుబుసమని భ్రమపడెను. కాని రాజు వెంటనే అది భూర్జపత్రలేఖయని గ్రహించెను. ఇరువురి ప్రకృతులందు ఇంత భేదమున్నది.

“న ఖల్వ దృష్టయా” — లేఖయని తెలియగనే ఉర్వశియే అదృశ్యముగానుండి వ్రాసి పడవైచి యుండునని విదూషకుడు రాజుయొక్క ముఖప్రీతి కొఱకు అనుచున్నాడు. “సమానానురాగ మూచకాని అక్షరాణిష్యుః” — సమానమైన ప్రేమనుసూచించు మాటలు కావచ్చును. అని విదూషకుని మిత్ర పక్షపాతసూచకమైన ఆశ.

పుట 89 : “వాస్తవి అగతిః మనోరథానాం” — కోరికలకు అందరానిది లేదు. మనోరథములు చేరరానిచోట్లు ఉండవు. మనస్సునెడు రథము ఎచ్చటికై నను పోగలదు. మనోరథశబ్దము యోగికార్థమున ప్రయోగింపబడినది. “మనోరథానాం అగతిర్న విద్యతే” అని కుమార సంభవమునగూడ కాళిదాసు ప్రయోగించెను.

“ప్రసన్నః తే తర్కః” — నీ ఊహ నిర్మలముగా ఉన్నది. నీవు తర్కగా ఊహించితివి. ఇది ఉర్వశి ప్రేమలేఖయే.

“భవాన్ ఇదానిం ప్రసీదతు” — వా తర్కము ప్రసన్నమైనది. ఉర్వశి ప్రసన్నురాలయినది. నీవు కూడ ఇప్పుడు ప్రసన్నుడవు కమ్ము. సంతాపము మాని ఉత్తరమును నాకు గూడ వినిపింపుము - అని విదూషకుని భావము.

“నాగరికః అసి” — సుకుమారమైన మనస్సు కలివాడవు. అన్యులప్రేమ వృత్తాంతములను సానుభూతితో విని యానందింపగల సానుభూతి పరుడవు. విదూషకుడు ఆ లేఖను వినిపింపుమని అడుగనిచో రాజు దానిని పైకి చదువవలసిన పనిలేదు. విదూషకుడు ఆ విధముగా అడిగి ప్రేక్షకులకు ఉపకారము చేసెను. “నాగరికః అసి” అని ప్రేక్షకులే ఉర్వశి ముఖమున విదూషకుని ప్రశంసించినట్లు భావించవచ్చును.

“వాచయతి” - చదువును ‘అనువాచయతి’ - చదువుకొనును. రాజుముందు చదువుకొనెను. తరువాత విదూషకుడు వినుటకై చదివెను.

శ్లో. 12 : అన్వయము : స్వామిన్ అజ్ఞాతా అహం అనురక్తస్య తవ ఉపరి యథా త్వయా సంభాషితా తథా యదీనామ -

అర్థము . స్వామిన్ = నాథా; అజ్ఞాతా = (నీయందు ప్రేమగల దానినని) ఎఱుగ బడనిదానైనైవ; అహం = నేను; అనురక్తస్య = అనురాగముగల; తవ + ఉపరి = నీమీద; యథా = ఏవిధముగా; త్వయా =

నీచేతః సంభావితాః ఊహితాః పరిణామాః; తథా - యదీనామ - ఆ విధముగానే అయినచో.

శ్లో. 18: అన్వయము - నను బులితపారిజాత శయనీయే మమ శరీరకే నందనవనవాతాః అపి అత్యుష్ణకాః భవంతి.

అర్థము: నను = ఎట్లోకదా; బులిత - పారిజాత - శయనీయే = నలిపి వేయబడిన పారిజాతపుష్పముల శయ్యపై; మమ = నాయొక్క; శరీరకే = శరీరమునందు; నందనవన - వాతాః - అపి = నందన వనమునందలి గాలులుకూడ; అత్యుష్ణకాః = మిక్కిలిచెచ్చునైనవి, మిక్కిలి తాపముకలిగించునవి; భవంతి = అగును.

'స్వామిన్' - ప్రభూ, నాధా యన్న సంబోధన 'నేను దయ జూడదగినదానను, నీకు వశమైనదానను' అని ఆత్మార్పణమును వ్యక్తము చేయును.

"అజ్ఞాతా" - నీవునన్ను గాఢముగా ప్రేమించుచుంటివని నే నెఱుగను. అట్లే నేను నిన్ను గాఢముగా ప్రేమించుచుంటివని నీ నెఱుగవు నీ స్థితిచూచి నేనిప్పుడు తెలిసికొంటిని. నేను అదృశ్యురాలను గనుక నీవు తెలిసికొనలేకుంటివి. 'శరీరకే' అనుటచే నా శరీరము విరహవాతాదులచే చిక్కిపోయినది అనుట. "బులిత పారిజాత శయనీయే" అనుటచే తాపముచే పొరలుటవల్ల, పారిజాతములు నలిగి పోయినవి అనుట. 'నందనవనవాతాః అపి' అనుటచే అంత చల్లని గాలులు కూడ తాపము కలిగించుచున్నవనుట. నందనవనమునంటి ఈ ఉపవనమున నీ వెట్లు తపించు చుంటివో నందనవనమున నేనును అట్లే తపించితిని. తాపము భరింపజాలక ఉన్నతనై యిట్లు పరువిది వచ్చితిని - అని తాపము.

ఏకాన్వయముగల యీ రెండు శ్లోకములు కలిసి కులకము అనబడు కావ్యబంధ భేదము.

పుట. 40: "కమల నాలాయ మానైః అంగైః" - తామరకూడులవలె నాదిపోవుచున్న అవయవములచేత విరహ సంతపుడని చెప్పినట్లే యైనది.

“స్వస్తి వాచనకేన” - వ్రతాంతమున వాయనము గ్రహించుటకు ఆహూతుడైన వానిచేత. భోజనమునకు పిలుపు వచ్చినంతనే విదూషకుని చిత్తము శాంతి పొందును.

“సమాశ్వాసన మితి కిముచ్యతే” - ఓదార్పు అందుమేమి? సంపూర్ణ న శృప్తియే కలిగినది. ఇది కేవలము ఆహ్వానమే కాదు. ఇష్ట వస్తువు కన్నుల యెదుట ఉన్నట్లే యున్నది.

శ్లో: 14 : అన్యాయము : సఖే! తుల్యానురాగ పిశునం లలితార్థ బంధం వ్రతే నివేశితం ప్రియాయాః ఉదాహరణం తస్యాః ఉత్పత్తులం ఆననం మమ ఆననేన సమాగతం ఇవ.

అర్థము : సఖే! చెలికాడా; తుల్య + అనురాగ - పిశునం = సమానమైన వ్రతమును సూచించునది; లలిత + అర్థ - బంధం = సుకుమారమైన అర్థముల యొక్క కూర్పు గలది; వ్రతే = భూర్ష వ్రతమున, లేఖయందు; నివేశితం = ఉంచబడినదియైన: ప్రియాయాః = ప్రియురాలియొక్క; ఉదాహరణం = గీతము, తాలబద్ధమైన కావ్యము; తస్యాః = ఆమెయొక్క; ఉత్పత్తులం = వైకృతబడిన తెప్పలుగల; ఆననం = ముఖము; మమ = నా యొక్క; ఆననేన = ముఖముతో; సమాగతం + ఇవ = చేరవచ్చినదాయన్నట్లున్నది.

“ఉదాహరణం” - ఉత్ + ఆహరణం - హృదయమందలి భావమును వైకితీసి చూపుట. పుహరపుడు తన హృదయమును మాటలలో వెల్లడించెను. ఉర్వశి తన హృదయమును లేఖలో వెల్లడించెను. ఆ లేఖయందు తన హృదయమే కనబడుచున్నట్లున్నది పుహరపునకు.

“తస్యాః ఆననం మమ ఆననేన సమాగతం ఇవ” - ఆమె ముఖము నా ముఖముతో చేరవచ్చినట్లున్నది. లేఖయందలి వాక్యములు ఉర్వశి తన యెదుట నిల్చి మాట్లాడిన వాక్యములవలె ఉన్నవి. మాటలే మనస్సు, మనస్సే మనిషి - కనుక లేఖ ఉర్వశి ముఖమే. అదృశ్యమైన ఉర్వశి ఆయన యెదుట కనబడుచున్నట్లే యున్నది.

“అత్ర ఆవయోః సమవిభాగా ప్రీతిః” — ఇందు మన యిరువురకు ప్రీతి సమభాగములుగా ఉన్నది. ఉర్యశీ పురూరవుని ప్రత్యక్షముగా చూచుచునే యున్నది. రాజు ఆమెను చూచు చున్నట్లు భావించుకొను చున్నాడు. పరమార్థమున రెండును సమానములే. కళ్లతో చూచినను, మనస్సుతో చూచినను తృప్తియొక్కటే అని భావము.

“అంగుళీ స్వేదేన” — శ్రేష్ఠ చెమటచేత. రాజునకు రతిభావావేశమున స్వేదము అను సాత్విక భావము ఉదయించినది.

“దూష్యేరన్ అక్షరాణి” — అక్షరములు చెరగిపోవచ్చును. ప్రియురాలి హస్తాక్షరములు రాజునికు అంతప్రియములు.

“స్వహస్తో” — స్వహస్తముతో వ్రాసినలేఖ. లేఖను హస్తమే యనుటచే రాజునకు ఉర్యశీ హస్తము స్పృశించినట్లే యున్నది.

పుట 41 : “కుసుమం దర్శయిత్వా ఫలే వినంవదతి” — పుష్పమును చూపి ఫలమున అన్యథా చేయునా? అనగా లేఖమూలమున ప్రేమను తెలిపి దర్శనమీయ కుండునా? ప్రేమను తెలుపుట పుష్పమైనచో అనుభవము నొసంగుట ఫలమగును.

“అలిబ్ధఫల నీరసాన్” — అనిన రాజు మాటనుబట్టి విదూషకు డిట్ల నెను. పుష్పము కనిపించినది గనుక ఫలమును లభించును. నీప్రేమ నీరసము కాదు. సరసమే యగును

నాటక గమనమున ఉర్యశీ పురూరవుల పరస్పరానురాగము ఇది వరకు మొగ్గ — ఇప్పుడు అది కుసుమించినది. మున్ముందు ఫలించును.

విదూషకుడు వెలిబుచ్చిన యీ సందేహమును నివర్తింపజేయుటకు ఉర్యశీ రాజునెదుట ప్రత్యక్షము కావలసియున్నది.

“ఉపగమన కాతరం హృదయం” — రాజునెదుట నిల్చుటకు బెడరుచున్న హృదయమును కుదుటబరచు కొనుటలోగా నీళ్లు ఆయనకు గవబడి మాట్లాడుము. రాజునకు ఉర్యశీ దర్శనమును అకస్మిక

ముగా చేయింపక కతి చిత్రలేఖను ముందు దర్శింపజేయు చున్నాడు. చిత్రలేఖను జూచి ఉర్వశి యే యని భ్రమపడిన విదూషకుని సౌందర్య జ్ఞాన స్వరూపము కూడ ఇచ్చట బయటపడి హాస్యజనక మగును.

“భద్రే” — సామాన్య స్త్రీలను, వేశ్యలను సంబోధించు పదము. ప్రియురాలి చెలికత్తె కనుక తనకు శుభము కలిగించునదై ‘భద్ర’ యని సంబోధింప బడుటయు సహజమే. తనకు గనబడి యుపకారము చేసినది గనుక పూజ్యురాలా యనుటయు ఉచితమే.

శ్లో. 15 : అన్యయము. సంగమే పూర్వదృష్టా గంగయా వినా యమునా ఇవ తయా సఖ్యా విరహితా (త్వం) మాం తథా న నందయసి.

అర్థము : సంగమే = గంగా యమునా సంగమమునందు; పూర్వదృష్టా = పూర్వము చూడబడినదై; గంగయా = వినా = గంగతో గూడని; యమునా = ఇవ = యమునవలె; తయా = సఖ్యా = ఆ సఖిచేత; విరహితా = కూడని రావినై న (త్వం = నీవు) మాం = నన్ను; తథా = ఆ విధముగా (ఆమెతో కూడియున్నప్పటివలె); న-నందయసి = నంతోపపెట్టకున్నావు.

“గంగా రోధః పతన కలుషా” అన్న ప్రధమాంక శ్లోకమున ఉర్వశి గంగతో పోల్చబడినది అందుచే ఆమె చెలికత్తెయైన చిత్రలేఖ యిచ్చట యమునతో పోల్చబడినది గంగ తెల్లగా నుండును. యమున నల్లగా నుండును. ఉర్వశి మెఱుపు రంగు గలది, చిత్రలేఖ మెఱుగు రంగు గలది అని భావించవలెను. గంగా యమునా సంగమ మున మున్న భురూరపుడు ఈ యుపకూపమును ఉపయోగించుట సరసముగా, సహజముగా నున్నది.

“న తథా నందయసి” — నిన్ను చూచిన నంతోపమేకాని ఇరు వురసు కలిసి చూచినంత నంతోపముకాదు - అని రాజు ఉర్వశి దర్శన కూకూహలమును వ్యక్తము చేసెను. సంగమమునందు గంగను విడిచి యమున యుండుట సహజముకాదు గనుక ఉర్వశి కూడ చిత్ర లేఖవెంట వచ్చియుండునని రాజు ఊహించి యుండును.

“నను ప్రాసుం మేఘరాజః దృశ్యతే” — ముందు మేఘ సమూహము కనబడును. తరువాతనే విద్యుల్లత కనిపించును. ఉర్వశి కూడ వెంటనే కనిపించగలదు అని రాజునకు ఓదార్పు. మేఘరాజి చిత్రలేఖ - నల్లనిది. విద్యుల్లత ఉర్వశి - గౌరవర్ణ.

“కథం నైషా ఉర్వశీ?” — చిత్రలేఖ అప్పరస కనుక అంద; గత్తెయే. రాజు ప్రసంగమున ఉర్వశి మాత్రమే ఉండుటచేత విదూః పకుడు ఎటుట కనబడిన చిత్రలేఖయే ఉర్వశి యనుకొనెను.

పుట 42 : “కిం జ్ఞాపయతి” - ఉర్వశి విజ్ఞాపించుచున్నది అని చిత్రలేఖ యనగా ఏమి జ్ఞాపించుచున్నది అనుట ఉర్వశి యందు ఆయనకుగల బహుమానమునకు గుర్తు.

దుర్జాతేః విపత్తియందు; భద్రముఖః శోభనమైన ముఖముగల రాజు. ఉర్వశి తన్ను ప్రేమించుచున్నదన్న ప్రయవార్తను చెప్పినది గనుక ఇది ముఖస్తుతి.

శ్లో. 11 : అన్వయము : తాం ప్రియదర్శనాం సముత్సుకాం కథయసి తదర్థే ఆర్తం పురూరవసం న చశ్యసి; స్మరస్య అయం ప్రణయ ఉభయోః సాధారణః తప్తం (ఆయః) తప్తేన అయసా ఘటనాయ యోగ్యం.

అర్థము : తాం - ప్రియదర్శనాం = ఆ సౌందర్యవతిని; పర్యుత్సుకాం = ఉత్కంఠితురాలినిగా; కథయసి = చెప్పుచున్నావు; (కాచి); తదర్థే = ఆ మెవిషయమున; ఆర్తం = పీడితుడైన; పురూరవసం = పురూర పురి; న.చశ్యసి = చూడకున్నావు; స్మరస్య = మనస్థ సుబంధమైన; అయం = ఈ; ప్రణయః = ప్రార్థన, ప్రేమ; ఉభయోః = ఇరువురకును; సాధారణః = సమానమే; తప్తం = వేడిచేయబడిన; అయః = లోహము; తప్తేన = వేడిచేయబడిన; అయసా = లోహముతో; ఘటనాయ = కలుపుటకు; యోగ్యం = తగినది.

ఉర్వశి మరన కాపమును గూర్చి రాజునకు విన్నవించవచ్చిన చిత్రలేఖ రాజుమదన కాపమును చూచిజాలిపడినది. ఉర్వశి ‘పర్యుత్సుక’

రాజు 'ఆర్తుడు'. చిత్రలేఖ రాజుపక్షము వహించి ఆయన దూతియై ఉర్వశిని చేరబోయినది.

పుట 48 : "అఘ్న త్వయా ఉష్ణితా" - నీవు ఇంత తొందరగా, తేలికగా నన్ను విడిచి రాజు పక్షము చేరితివా? అని యుర్వశీయనగా చిత్రలేఖ ఇంకొక ముహూర్తములో తెలియునుగదా ఎవరు ఎవరిని విడిచి రాజు పక్షమున చేరునో అని సరసమాడినది. కాలిన లోహము కాలిన లోహముతో అతుకుకొనునుగదా.

"ఆచారం తావత్ప్రతిపద్యస్య" - కొంచెము మర్యాదను పాటించుము. ప్రియుడైనను రాజు కనుక రాజుపట్ల పాటించవలసిన గౌరవమును పాటించుము అని యుపదేశించుచున్నది.

శ్లో. 17 : అన్వయము : సహస్రాక్షాత్ పురుషాంతరం అగతః అయం జయ శబ్దః యస్య త్వయా సముదీర్యతే (తేన) మయా నామ జితం.

అర్థము : సహస్రాక్షాత్ = ఇంద్రునికంటె; పురుష + అంతరం = అన్యుడైన పురుషుని; అగతః = పొందని; అయం = ఈ జయశబ్దః = జయము అను శబ్దము; యస్య = ఎవ్వనికి; త్వయా = నీచేత; సముదీర్యతే = పలుకబడుచున్నదో; (తేన) మయా నామ అట్టివా చేతనే; జితం = నిజముగా జయింపబడినది.

ఇప్పటివఱకు ఉర్వశి ఇంద్రునకే జయపెట్టు చుండెడిది, ఇప్పుడు పురూరవునకు జయ పెట్టినది. ఇంద్రుని సేవకురాలైన ఉర్వశి తనకు సేవకురాలగుటచేత పురూరవుడు ఇంద్రుని తరువాత అంత వాడైనాడు. ఇది నిజముగా అభ్యుదయమే.

"హస్తే గృహీత్వా" - ఆమెను త్రేయసిగా అంగీకరించినట్లు గుర్తుగా చేతితో ఆమె చేతిని పట్టుకొని దగ్గరగా కూర్చుండెట్లు కొనెను. తన లోహము తన లోహముతో కూర్చబడినది.

"కిం న వంద్యతే" - రాజుగారి భార్య తనకు ఎప్పుడును వందనము చేయును. ఉర్వశి చేయలేదు. విదూషకుని ఉర్వశి ఎఱుగదు గదా. కనుక తాను రాజు ప్రియసఖుడనని చెప్పి అడిగి నమస్కా

రము చేయించుకొనుచున్నాడు. అట్లడిగినందుకు ఉర్యశీ చిఱునవ్వు కొన్నది.

పుట 44 : “స్వస్తి భవత్యై” - విదూషకడు స్వస్తివాచన ప్రయుక్తుఁ స్వస్తి అను వాచనముచేసి పంచభక్త్య వరమాన్నములు భుజించి దక్షిణ పుచ్చుకొనుట వాని కీష్టము. ఉర్యశీ కూడ ముందుముందు ఆ విధముగా చేయవలెనన్న ఆశతో అడిగి వందనము చేయించుకొని స్వస్తి వాచనము చేయుచున్నాడు.

“త్వరయ ఉర్యశీం” - ఉర్యశీని తొందర పెట్టుము. ఈమాట తెరలోనుండి విసబడినది. ఉర్యశీ పురూరపులు కలిసికొన్నారు. కాని వారి సంయోగానందమునకు అంతరాయము కలిగినది. ఇంద్రుని యధీనమందున్న ఉర్యశీ పురూరపుని ప్రేమించియు ఆయనకు భార్య కాజాలదు, ఆయనతో కామోపభోగము లనుభవించజాలదు. కనుక నే ఈ యంతరాయము.

శ్లో. 18 : అన్వయము : భరతేన మునినా భవతీషు అష్టరసాశ్రయః య ప్రయోగః నియుక్తః లలితాభినయం తం సలోకపాలః మరుతాం భర్తా అద్య ద్రష్టుమనాః.

అర్థము : భరతేన=భరతుడ నెడు; మునినా=మునిచేత; భవతీషు=మీయందు; అష్ట-రస + అశ్రయః=ఎనిమిది రసములకు ఆధార మైన; యః=స; ప్రయోగః=నాట్య ప్రయోగము; నియుక్తః=ప్రతిష్ఠింపబడినచో; లలిత-అభినయం=సుకుమార మైన అభినయముగల; తం=ఆ నాట్య ప్రయోగమును; స.లోకపాలః=లోకపాల సహితుడైన; మరుతాం-భర్తా=దేవేంద్రుడు; అద్య=ఇప్పుడు; ద్రష్టుమనాః=చూడగోరుచున్నాడు.

“భరతేన” - భరత మహర్షి నాట్య శాస్త్రము రచించెను. నృత్యము, నృత్యము, నాట్యము, దశవిధ రూపకములు మున్నగు పెక్కు విషయముల గ్రంథమున వివరింప బడినవి.

“అష్టరసాశ్రయః” - రసములు తొమ్మిది; శృంగారము; హాస్యము, వీరము, రౌద్రము, కరుణము, అద్భుతము, భీభత్సము

భయానకము, శాంతము. పీనిలో శాంతరసమును భరతముని చెప్పలే దందురు. కనుక భరతముని రచించిన నాట్యశాస్త్రమునందు అష్ట రసములకు “సంబంధించిన అభినయమే కలదని తలంప వలెను. కాదాను నాటికి అష్టరసములనియే ప్రతీతి.

“లలితాభినయం” - సుకుమారమైన యభినయము స్త్రీ సంబంధి. భరతుడు దానిని అవ్వరసలకు నేర్పెను. అభినయమనగా రసభావములను ప్రేక్షకులకు అభిముఖముగా కొనివచ్చు చేష్ట మొదలయినది. అది చతుర్విధము - ఆంగికము, అహార్యకము, వాచికము, సాత్వికము. ఈ రస ప్రధానమైన అభినయమే నాట్యము లేక నాటకము.

“విపాదం నాటయతి” - మరెకొంతసేపు పురూరపునితో సంతోషముగా గడుపుటకు వీలుపడనందున విపాదము. ఉర్వశీ యింద్రుని సేవకురాలు గనుక ఆయన వద్దనుండి పిలుపు వచ్చిన క్షణమందే వెళ్ళిపోత వలయును. కథను ముందుకు సాగించుటకు కాదాను ఈ కల్పన గావించెను. అన్యులవల్ల విఘ్నములు కలిగిన కొలది అనురాగము వృద్ధి పొందును. సంయోగమునకు పూర్వము ఇట్టి విఘ్నములు రసమును పోషించును. కథను చమత్కారవంతము చేయును.

“నాన్తి మే వాక్” - నాకు నోటమాట వచ్చుటలేదు. ఉర్వశికి అటనుండి వెళ్ళుట యిష్టముకాదు కనుక వెళ్ళుదునన్నమాట ఆమె నోటరాదు.

“పరవశః అయం జనః” - ఈ వ్యక్తి పరాధీనురాలు (కబ్బిములు పుంలింగములైనను స్త్రీ) వాచకములుగా ఇచ్చుట గ్రహింపవలెను).

“దేవేషు అనవరార్థం” - మానవులైన పురూరపుని యందలి ప్రేమచే ఉర్వశి అటనుండి వెళ్ళనిచో దేవతలవల్ల ఆపరాధము చేసినదగును. ఆమె యట్టి ఆపరాధమునకు పార్శ్వదకుండ రాజు ఆమె వెళ్ళుటకు అనుమతింపవలెను.

పుట 45 : ఉర్వశీ ఆసలే మాటాడలేక పోయినది. పురూరవుడు ఎట్లా మాట పెరించుకొన్నాడు. “ఈశ్వర వియోగ ప్రత్యర్థి” - మీ ప్రభువు యొక్క అజ్ఞను వ్యతిరేకించువాడను, లేదా, విధి నిర్ణయమును వ్యతిరేకించువాడను - ఉర్వశీ పురూరవుల అప్పటి వియోగమునకు ఇంద్రుడు కారణము లేదా విధియే కారణము. దానికి పురూరవుడు తలయొగ్గెను. ఇంద్రుని యాజ్ఞ ఉర్విశ్యాగులకువలె తనకును అవశ్యక ర్తవ్యమేయని పురూరవుని భావము.

“స్మర్తవ్యః ఆయం జనః” - ఈతడు స్మరింపదగినవాడు. ఉర్వశీ తన్ను ఎల్లప్పుడు స్మరించుచుండవలెనని పురూరవుని కోరిక. ఈ కోరిక ననుసరించి ఆయనను స్మరించుచు ఉర్వశీ నాట్య ప్రయోగమున ప్రమాదపడి భావము పొందును.

“తైయర్థ్యమివ” - ఇప్పుడు ఈ కన్నులండి యేమి ప్రయోజనము. ఉర్వశీని చూచుటయే తన కన్నులకు చరితార్థిత.

“నస్త్యేతత్” - ఈ వశ్రము ఉన్నదిగదా అని విదూషకుడు రాజునకు ఉర్వశీ లేఖ సీయబోయెను. అది కనబడలేదు. అతడు అర్థోక్తియందే ఊరకుండెను

“ఉర్వశీ దర్శన విస్మితేన” - ఉర్వశీ సౌందర్యము చూచి విదూషకుడు విస్మయము పొందెను. వాడు మానవ స్త్రీల సౌందర్యమే చూచెనుగాని అపూర్వ అందము చూచి యెరుగడు. ఆమె వంక విస్మితమై చూచాచు, చేతినుండి జారిపోయిన వశ్రమును గమనింపలేదు. అది గాలికి ఎటో కొట్టుకొని పోయెను. రాజు ‘ఏదో చెప్పడలచినట్లున్నావు? అని యడుగగా’ ఆమె విన్ను గట్టిగా ప్రేమించుచున్నది గనుక నీవు నీరస పడవద్దు’ అని విదూషకుడు మాట మార్చివేసెను.

పుట 46 : శ్లో. 19 ; అన్యాయము : శరీరస్య అనీశయా (తయా) స్వవశం హృదయం ప్రసక్తం ప్రక్రియాలత్యైః నిశ్శయసితైః మయి న్యస్తం ఇవ.

అర్థము : శరీరస్య = దేహమునకు; అనీశయా = అధికార భావప్రతిః (తయా=అమెచేత); స్వవశం=తన యధీనమైన; హృదయం=

హృదయము; స్తన-కంప-క్రియా-లక్ష్యైః-స్తనములయొక్క కంపము అనెడు వ్యాపారముచేత గుర్తింపదగిన; నిఃశ్వసితైః=నిట్టూర్పులచేత; మయి=నాయందు; శ్వాంతం-ఇవ = ఉంచబడినదాయన్నట్లున్నది.

ఉర్వశీ వియోగదుఃఖముచే నిట్టూర్పుగా ఆమె స్తనములు కంపించెను. స్తనకంపనమవల్ల లోకలనున్న హృదయమును దీని యుర్వశీ పురూరపునియందు ఉంచినదాయన్నట్లుండెను. ఈ యుక్త్రేక్ష పురూరపుని యూహ.

“గతం ఉర్వశ్యాః మార్గేణ” - ఉర్వశీ ఎట్లు స్వర్గమున కేగినదో ఆమె ప్రణయలేఖ కూడ అట్లే స్వర్గమున కేగినది.

“సర్వత్ర శ్రమాదీ వై ధేయః - మూడుడు అన్నిటియందును పారపడుచునే యుండును. అప్పుడు నోరుజారి ఉర్వశీ పేరు బయటపెట్టెను. ఇప్పుడు ఉర్వశీ ప్రణయలేఖనే జూరవిడిచెను. రాజు రహస్యము సాక్ష్యముతో సహా బయటబడి పోవును.

ఇరువురును లేఖను వెదకుచుండగా రాణి ప్రవేశించును. రాణిని ప్రవేశపెట్టి కొంత సంభాషణ నడిపించుటకు ఈ లేఖను వెదకించుట నాటక కవి నేర్పుతో కూర్చిన సన్నివేశము.

పుట 4 : ఖట్టిణి=రాజు భార్య, భర్తరికి ప్రాకృతిము కావచ్చును.

“జీర్ణ చీవర మివ” - ప్రాతగుడ్డ పీలికవలె - భూర్జ పత్రము అక్షరములున్నవైపు చూచిన విదూషకునకు పాము కుబుసమువలె కనబడినది. అక్షరములు లేనివైపు చూచిన రాణికి ప్రాతగుడ్డ పీలికవలె కనబడినది.

“దక్షిణ మారుతేన” - దయగలి వాయువు రాణి దిక్కునకు ఆ ప్రేమలేఖను తెచ్చుచున్నది. వాయువునకు దాక్షిణ్యము రాణి యందు కావచ్చును. ఉర్వశీయందును గావచ్చును.

“పరివర్తన విభావికాక్షరం” - దొరలు చుండుటచే కనబడిన యక్షరములు గలిది. బోర్లబడి యున్నప్పుడు గుడ్డపీలికవలె నున్నది.

“నూపుర కోట్కొలగ్నం” - కాలియందె కొనకు తగుల్కొన్నది. ఇట్లు తగుల్కొనుటవల్ల ఉర్వశి రాజుపై తనకుగల ప్రేమను రాణికి దెలిపి అందులకు అంగీకరింపుమని రాణి పాదములు పట్టుకొన్నట్లు చమత్కారమైన మోచన. రాణికి రాజుమీదనే కోపము వచ్చినదిగాని ఉర్వశిపై వచ్చినట్లు లేదు.

“యది అవిరుద్ధం తతః శ్రోహ్యమి” - సమంజసమైనచో అప్పుడు విందును. ముందు నీవు చదువుకొనుము. వినవగినదై నచో చెప్పము. అన్యుల లేఖ యందలి వృత్తాంతము విననొల్లకుండుట రాణి యుదారణలమునకు గర్తు.

పుట 48 : “కాశీనమ్” - ఇరవారము; కులమునకు సంబంధించిన అపవాదము. ఉర్వశి పురూరపుల ప్రేమ విషయమే. ఉర్వశి వేశ్య గనుక ఇది కులమునకు నింద యెయని యభిప్రాయము.

“కావ్య బంధః” - పద్య రచన.

“ఆర్య మాణవక ప్రమాదేన” - నిపుడిక గడుసుది. విదూషకుడు శ్రద్ధలోనివాడని యెరుగును. ఉర్వశి యని పేరు బయట పెట్టెనురా. వానిపద్ధ రహస్యము నిలువదు. రహస్య వస్తువు నిలువదు.

“అనేనై వ ఉపాయసేన” - ఈ కానుకతోడనే. ఆ యుత్తరమును కానుకయనుట కోపముతోడనే. (కాని తరువాతి కథలో ఆమెయే ఉర్వశిని రాజునకు అర్పించినంత పని చేయును). రాజు దొంగతనమునకు సాక్ష్యము తన చేతిలో చిక్కినది. దానిని ఆయనకు చూపి నిగ్గడియవలెనని రాణి కోరిక.

“అప్సరః కాముకం” - అప్సరసను కామించిన వానిని - ఇది కోపావేశమున పలికినమాట. ‘ఆర్యపుత్రం’ అనవలసినది. కనీసము ‘వహారాజం’ అనియైన అనవచ్చును. కోపావేశమున ఆమె మర్యాదను పాటించజాలక పోయినది.

“క్రీడా షర్వత పర్యంతే దృశ్యతే” - ఉద్యానవనమందలి క్రీడా షర్వత సమీపమున ఏదో కనబడుచున్నది. విదూషకుడిమాట

యనగా రాజు “గతం ఉర్వశ్యాః మార్గేణ” అన్న మాట గుర్తుకు వచ్చినది కాబోలు. గాలిలో ఎగురుచున్న దేశిని చూచి భూర్జ పత్రమే అని భ్రమపడెను. ఇంతవరకు విచారముతో కూర్చుండిన రాజు ఆశతో లేచి దక్షిణ వాయువును ప్రార్థించుచున్నాడు.

“భగవన్, వసంత ప్రియ” - అనుట వాయుదేవుని పొగడి, సంతోష పఱచినచో తన ప్రియురాలి యుత్తరమును తనకు తిరిగి యిచ్చివేయునన్న ఆశను సూచించును.

శ్లో. 20 : అన్వయము : సురభిణా సంభృతం పిరుధాం పౌష్పం రజః
వాసార్థం హరః మిథ్యా వృతేన మే దయితా స్వహస్తేన
భవతః కిం? అంజనాం ప్రతి ఆలక్షిత ప్రార్థనః భవాన్ ఏవం విధైః
మనోవినోదనఫలైః ధారితం కామార్తం జనం జానీతేహి.

అర్థము : సురభిణా = సుగంధముచే; సంభృతం = నిండిన;
పిరుధాం = లతలయొక్క; పౌష్పం = పుష్ప సంబంధమై; రజః =
ధూళిని; వాసార్థం = సువాసన కొఱకు; హరః = హరింపుము; మిథ్యా =
వృథగా; వృతేన = హరింపబడిన; మే = నాయొక్క; దయితా =
స్నేహ-స్వహస్తేన = ప్రియురాలియొక్క ప్రేమ సూచకమైన;
స్వహస్తేన లిఖితమైన లేఖనేత; భవతః = నీకు; కిం = ఏమి ప్రయోజనము =
అంజనాం-ప్రతి = అంజనాదేవి వట్ల; ఆలక్షిత-ప్రార్థనః = చూపబడిన
ప్రేమగల; భవాన్ = నీవు; ఏవం విధైః = ఇట్టి విధములయిన; మనః +
వినోదన-ఫలైః = మనస్సును వినోదపఱచు కొనుటయే ఫలముగాగల
ఉపాయములచేత; ధారితం = నిలుపబడిన (ప్రాణములు నిలుపుకొను)
నదిగా; కామార్తం = కామ పీడితమైన; జనం = జనమును; జానీతే-
హి = ఎఱుగుదువుగదా.

అంజనాదేవి పేరెత్తి, కామార్త జనమును ఎన్ని రాజు
దక్షిణ మారుతము యొక్క హృదయమునకు హత్తుకొనునట్లు అతి
దీనముగా ప్రార్థించుచున్నాడు. పూరి గంధమును కొనిపోయినచో
అంజనాదేవి సంతోషించునుగాని నా ప్రియురాలి వ్రణయ లేఖను
ఎత్తుకొని పోయినచో ఆమె యేల సంతోషించును. వైగా ఎవ్వ

తెయో ప్రియురాలు నీకు వ్రాసిన లేఖయని శంకించి ఆమె నీవై కోపించినను కోపింపవచ్చును.

పుట 48: “వశ్యామి” - చూచుచున్నాను. ఈ ఉత్తరము యొక్క అన్వేషణయే జరుగుచున్నది అని నిపుణిక విదూషకుని చూపి చెప్పగా రాణి గంభీరముగా ‘చూచుచున్నాను’ అని ఒక్కమాటయని యూరకున్నది. రాజు దీనవశ్యాములనుగూడ ఆమె వినియే యుండును. ఆమెకును గొంత జాలి పుట్టియుండును.

“మయూర పింఛేన వివ్రలబ్ధః అస్మి” - నెమిలి యీకను జూచి భూర్జవృక్ష మనుకొని మోసపోయితిని అని విదూషకుడు క్రీడాపర్యత ప్రాంతమున నేలకు రాలిన వస్తువును జూచి తిరిగివచ్చి రాజునకు చెప్పెను. రాజు కాను కూర్చుండిన చోటనే లేచి నిలిచి వాయువును ప్రార్థించుచుండెను. రాజు ప్రార్థనను విని వాయువు ఆ వస్తువును జారవిడిచెనుగాని అది ఉత్తరము కాదు. దక్షిణ వాయువు ఆ యుత్తరమును ఇదివరకే రాణి పాదముల కడకు దీసికొని పోయెగదా.

“సర్వథా హృతోస్మి” సర్వ విధముల దురదృష్టవంతుడను. ఉర్యశి వెడలిపోయినది. ఆమె ప్రణయలేఖయు పోయినది. వైగా ఎవరిచేతికి చిక్కునో! రాణి చేతికే చిక్కవచ్చు. రాజునకు తీవ్రమైన నిరాశ కలిగెను.

“అలం ఆవేగేన” - ఉద్యేగము చాలును. దీనముగా వాయువును ప్రార్థించుట విని, నిరాశతో క్రుంగిపోవుట చూచి రాణి యిట్లన్నది.

“ఏతత్ భూర్జ వృక్షం” - ఇదిగో భూర్జ వృక్షము. ప్రణయ లేఖ యనుట ఆమె కిష్టములేదు. ఉర్యశి పేరెత్తుట అంతకన్నను ఇష్టముకాదు. ఏదో ముఖ్యమైన వృక్షము కొఱకు వెదకుచు ఆవేగ వడుచున్నాడని భావించినట్లు నటించు రాణి ‘ఇదిగో భూర్జ వృక్షము’ అని యూరకున్నది.

“అయే దేవీ?” - ఓహో దేవియా? ఆకస్మికముగా వచ్చి

నందులకు ఆశ్చర్యపడినట్లు రాజు నటించెను. నిజమునకు ఆయన 'అహో' అనుట భయాందోళన చేత.

“స్వాగతం దేవైః” - దేవికి స్వాగతము - వైకి మర్యాద. పోయినదనుకొన్న ఉత్తరము దెచ్చి యిచ్చినది గనుక లోలోన సంకోపము. నిజమునకు విదూషకు డన్నట్లు అప్పు డామె రాక 'దురాగతం' అయినది. రాజు, విదూషకుడు 'జనాంతిక' సంభాషణ చేసిరి.

“లోత్రేణ గృహీతస్య” - దొంగ సొమ్ముతో పట్టుబడిన దొంగకు చెప్పటకు సమాధాన మేముండును. అని విదూషకు డనుచున్నాడు. దొంగ సొమ్ముతో దొరికిన దొంగ ఏమి చెప్పినను దండ నాధికారియైన రాజు అప్పికొనడుగదా. అట్లే ఇప్పుడేమి ప్రతిపచన మిచ్చినను రాణి యంగీకరింపదు. కనుక ఊరకుండుట మేలు అని విదూషకుని హితవు.

“నాయం పరిహాస కాలః” - విదూషకుడు పరిహాసము చేయుచున్నట్లు రాజునకు వోచినది. మూఢుడా! ఇది పరిహాసమునకు సమయము కాదు అని రాజు విదూషకుని మందలించెను. విదూషకుడు కేవలము హాస్యకరుడేకాదు. రాజునకు రహస్య సచివుడు కూడ. సాధారణ సమయములందు హాస్యము పుట్టించును. రహస్య ప్రేమ వృత్తాంతములలో ఉపాయములు చెప్పును. ఇప్పుడు ఉపాయము చెప్పవలసిన సమయము. వాడేదో సమాధానము చెప్పి రాణిని కాంతపరచునని రాజు అశపడెను. కాని వాడు తనయందే నేరము చూపుచు మాట్లాడెను.

“పరస్మ స్వేషణార్థం” - వేరు వస్తువును గూర్చిన యస్వేషణము కోసము. మేము తెలకుచున్నది నీవు తెచ్చిన భూర్జ వక్రము కొఱకు గాదు అది వేరు వక్రము - అని రాజు రాణిని ముఖ్యపెట్టజూచెను. ఆ భూర్జ వక్రమును రాణి చదివియుండలేదని రాజు తలంచి యుండును.

“యుజ్యతే ఆత్మనః సౌభాగ్యం ప్రచ్ఛాదయతుం” - నీ అర్చష్టము నిట్లు దాచుకొనుట యుక్తమా? ఉర్వశివంటి యవ్వరసచే ప్రేమింపబడుట గొప్ప యశ్యష్టముగదా! ఆ విషయమును కప్పి పుచ్చుకొనుట యేల? అని రాణి భావము. సౌభాగ్య మనగా ప్రేమను చూరగొనుట. అన్యస్త్రీ ప్రేమను చూరగొన్న నీ కథను దాచిపెట్టుకొనుట యుచితమే - ముఖ్యముగా భార్యవద్ద.

“యక్ష్మి పితౌవ శమనం” - కాత, పితృ, శ్లేష్మములలో పితృము ప్రకోపించినచో పిచ్చి యైత్తును. రాజునకు ఉన్మాద మెక్కినది గమక అది శమించునట్టి మధుర వదార్థములుగల భోజన మును త్వరగా సిద్ధము చేయుము అని విదూషకుడు రాణికి సలహా చెప్పుచున్నాడు. ఇది వానికిని లాభమే.

“భోజనం ఖలు బ్రాహ్మణేన ఆశ్వాసితః వయస్యః” - బ్రాహ్మణునిచేత మిత్రుడు చక్కగా ఓదార్చబడినాడుగదా - రాజునకు ఉష్ణము ఎక్కువైనదని చెప్పి, దానికి మధుర భోజనము విరుగుడని చెప్పి బ్రాహ్మణుడైన విదూషకుడు రాజుయొక్క తక్కాలా వేగమును సమర్థించినాడని రాణి యనుచున్నది.

“ఆశ్వాసితః పిశాచః అపి భోజనేన” - పిశాచము కూడ భోజనముచేత శాంతించును. మానవ స్త్రీ కాని ఉర్వశి పిశాచి యనియు, అది రాజును ఆవేశించినదనియు, పిశాచ శాంతి కొఱకు రాజునకు సంపన్నమైన భోజనమును దిగదుడిచి పిశాచదృష్టి దోషము తొలగించవలెననియు విదూషకుడు గూఢముగా నిజమును బయట పెట్టుచున్నాడు. రాజునకు ఇది యర్థమైనది.

“జిహ్వా తపరాధినం మాం ప్రతిపాదయసి” - బలవంతముగా నన్ను దోషిగా నిరూపించుచున్నావు. నేను ఏ యపరాధము ఎఱుగను. ఏదో ముఖ్యమైన పత్రము కొఱకు వెదకుచుంటిని. అంతే. అవి రాణి తెచ్చిన పత్రముతో తనకు సంబంధము లేదన్నట్లు రాజు బొంగెను.

“అహమేవ అపరాధా” — రాజు నేనపరాధిని కాను అని సంతనే రాణి “అయితే నేనే అపరాధినిని. కన్నులకు బాధ కలిగించుచు ఎదురుగా నిలబడి యుంటినిగదా!” అని కోపముతో పలికినది. ఈ సమయమున నేను వచ్చుట నీకు కష్టముగా నున్నది. కంటి యెదుట నేను నిల్చుటయు నీకు కష్టముగానే యున్నది. నీ వేదోముఖ్యమైన పత్రమును వెదుకబోవు చుంటివిగదా. ఇక్కడ నిల్చుట వాడే తప్ప. ఇదిగో పోవుచున్నాను.

పుట 61 : ఈ మాటలని రాణి కోపముతో వెళ్లబోవును. రాజు దక్షిణదుగనుక రాణికి కోపము తెప్పించుట కిష్టపడడు. ఆమె నెట్లయినను ప్రసన్నురాలిని చేసికొనుట అవసరము. ఆమె ప్రసన్నురాలై ననే కాను ఉర్వశీతో సుఖపడగలడు. గనుక రాజు వెంటనే ఆమె పాదములమీద పడెను.

శ్లో. 21 : అన్వయము : అహం నామ అపరాధి; రంభోరు; ప్రసీద; సంరంభాత్ విరమ; సేవ్యః జనః కుపితః; చ; దాసః కథం ను నిరపరాధః?

అర్థము : అహం - నామ=నేనే; అపరాధి=దోషిని, రంభోరు=కదళి కాండములవంటి ఊరువులు గలదానా!; ప్రసీద=కాంతింపుము. ప్రసన్నురాలవు కమ్ము; సంరంభాత్=కోపావేగమునుండి; విరమ=విరమింపుము; సేవ్యః=సేవింపదగిన; జనః - చ=జనము; కుపితః - చ=కోపించినదై నచో; దాసః=దాసుడు; కథం - ను=ఎట్లొగదా; నిరపరాధః = నిరపరాధుడగును.

రాజు తనయపరాధమును కప్పిపుచ్చుకొనుచుండుట చూచి - ప్రణయ లేఖను సాక్ష్యముగా చూపినప్పటికిని ఒప్పుకొనకుండుట చూచి - రాణికి కోపమువచ్చి “నేనే అపరాధినిని తెచ్చునినది. ఆమె కోపమును కాంతింపజేయుటకై రాజు “కాదు నేనే అపరాధిని” అనుచున్నాడు. ఇది అపరాధమును ఒప్పుకొనుట కాదు. ఒప్పుకొనవలసి యొప్పికొనుట. కారణమేమో ఆయనయే చెప్పుచున్నాడు. సేవకునిపై ప్రభువునకు కోపమువచ్చిన దన్నచో సేవకునియందేదో దోషమున్న దన్నమాట. లేనిచో ఊరక అధికారికి పరి కోపము వచ్చును?

ఈ మాటలతో రాజు రాణిని ఉప్పొంగ జేయుచున్నాడు. నీవు చాల శాంత చిత్తవు. ఊరక కోపము తెచ్చికొనవు. ఇప్పుడు నీకు కోపము వచ్చిన దన్నచో తప్పక నాయందు ఏదో తప్పు ఉండవలయును. కనుక నేను తప్పక అవరాధినే. నీ వంటి దానికి కోపము తెప్పించుట తప్పు కాదా? కనుక తప్పు నొప్పుకొంటిని. కోపము వీడుము. ప్రసన్నురాలవు కమ్ము - అని రాజు బలిమలాడినాడు.

“పాదయో! పతతి” - రెండు పాదముల మీద పడును. రాణికి ఊరక కోపము తెప్పించుటయే తన యవరాధమైనచో రాజు ఆ మాట చెప్పి యూరకుండవచ్చును. పాదముల మీద పడవలసినంత అవసరము లేదు. కాని తాను చేసిన యవరాధమేమో రాజునకు తెలియును. ఆ యవరాధమువల్ల రాణికి ఎంత కోపము రావచ్చునో కూడా రాజునకు తెలియును. చేసిన యవరాధమును సాక్ష్యము చూపినప్పుడైన ఒప్పికొన్న నెట్లుండెడిదో. బలవంతముగా నాపై యవరాధము మోపబడుచున్నదని తప్పించుకొన జూచినప్పుడు రాణికి ఎంత కోపము రావచ్చునో రాజునకు బాగుగా తెలియును. రాజయొక్క అన్యకాంతాసక్తికి సాక్ష్యము చేత చిక్కిన రాణి ఇప్పుడు ఖండిత. పాదానతిచేతకూడ ఆమెను ప్రసన్నుని చేయుట కష్టము. రాజునకు ఆమె పాదములపై బడుట తప్పలేదు. విశేషించి తన్ను అట్టి స్థితినుండి తప్పించుటకు తోడ్పడవలసిన విదూషకుడు కూడ గూఢముగా తన యవరాధమును బయటబెట్టుచు రాణి పక్షమే వహించుచున్నట్లున్నాడు.

“లఘుహృదయా” - అధీరహృదయమైన నేను ఈ యనునయమును ఆదరించగూడదు. కాని తరువాత జాలివల్ల పశ్చాత్తాపము పడవలసి వచ్చునేమో యని జుంకుచున్నాను - ఇట్లు అనుకొనుచు రాణి వెడలిపోవును. “పశ్చాత్తాపాత్ లిభేమి” - అనుటవల్ల రాణి యిప్పుడు రాజును తిరస్కరించినందుకు పశ్చాత్తాపపడుననియు, దాక్షిణ్యమువల్ల ఉర్వశీ పురూరపురి సంయోగమున కంగీకరించు వనియు ఉత్తర కథ ధ్వనించుచున్నది.

ఉర్వశీ పురూరవుల ప్రేమ వ్యవహారము ఈ సన్నివేశమందిరి వ్యక్తులందఱకు తెలియును. ఆ యంశమును పైకి ఒక్కరును అనలేదు. రాణి ఉర్వశి పేరైన నెత్తలేదు, రాజును ఎత్తలేదు. అంతయు గంభీరముగా నడచిపోయినది. ఇది కాళిదాసుని సన్నివేశ నిర్వహణ నైపుణి. “ప్రావృట్ నదీ ఇవ అప్రసన్నా” - రాజు ఉర్వశిని గంగ యనెను. చిత్రశేఖను యమున యనెను. విదూషకుడు రాణిని కూడ నదితోడనే పోల్చెను కాని యీమె వర్షానది. కోపముచే కలుపితమై పొంగిపోవుచున్నది.

“తత్ ఉత్తిష్ఠ” - కనుక లేమ్ము. పాదములపైఁ బడిన రాజు అట్లే యుండెను. రాణి చరచర నడచి వెడలిపోయెను. రాజునకు తెలియదు. విదూషకు డనుచున్నాడు. ఆమె వెడలి పోయినది. ఇంక నెంత సేపు పడియుండువు లేమ్ము - అని.

“న ఇదం అనువపన్నం” - ఇది యసంగతము కాదు. పాదా నకుడనైన నన్ను తిరస్కరించి రాణి వెడలిపోవుట యుక్తమే - అని దక్షిణుడైన రాజు తన యుదాత్తశీలమును ప్రకటించుచున్నాడు.

పుట 52: క్లో. 22. అన్వయము: కృత్రిమ రాగ యోజితః మణిః తద్విధాం (హృదయం) ఇవ ప్రియవచనశతః అపి దయిత జవానునయః రసాత్ ఋతే యోషితాం హృదయం న ప్రవీళితి.

అర్థము: కృత్రిమ - రాగ - యోజితః=కృత్రిమమైన రక్త వర్ణముతో కూర్చబడిన; మణిః=మణి; తత్-విధాం=మణుల విషయ మెఱిగిన వారి యొక్క; హృదయం-ఇవ=హృదయమును వలె; కృత్రిమ-రాగ-యోజితః=పట ప్రేమతో గూర్చబడిన; ప్రియః, వచనశతః + అపి=మధురములైన నూరు వాక్యములు గలదైనను దయితజన + అనునయః=ప్రియుల యొక్క అనునయము; రసాత్ + ఋతే=ప్రీతిలేనిదే; యోషితాం=స్త్రీల యొక్క; హృదయం= హృదయమును; న-ప్రవీళితి=ప్రవేశింపదు.

ఆ సమయమున రాజు రాణితో పలికిన అనునయ వాక్యములు తీయగా ఉన్నప్పటికిని వానియందు నిజమైన ప్రేమ లేదు. ఇది రాణికి

తెలియును. రాణికి తెలియునని రాజునకును తెలియును. కనుక నే
తన కృత్రిమానురాగపూర్ణములైన మధుర వచనములు రాణి
హృదయమును ప్రవేశించి యామె కోపమును విరిచివేయజాలక
పోయినది. శర్త మాట్లాడుచున్న తియ్యని మాటలలో నిజమైన
ప్రేమయున్నదో లేదో శర్త హృదయము నెరిగిన స్త్రీ వెంటనే
గుర్తించగలదు.

ఇచ్చట కాళిదాసు కావ్యమునుగూర్చి అన్యోపదేశముగా తన
యశిప్రాయమును చెప్పుచున్నాడు. మధురములు, సుకుమారములు
నైన పదములతోకూర్చి నీరస విషయమును చెప్పినచో అది కావ్య
తత్వము నెఱింగిన రసికుల హృదయముల కెక్కదు. తన కావ్యమున
సుకుమార మధుర శబ్దములచేత లోకసహజములైన భావములు
ప్రకటింపబడుచున్నవి గనుక అది రసికుల హృదయముల నెక్కును.
సహజములయిన భావములను మధురములైన పదములచే ప్రతిపాదిం
చుట ఉత్తమనాటకవి లక్షణము. అట్టివాని కావ్యము రసికులకు
హృదయంగమ మగును. “శ్రుణ్వత....కాలిదాస క్రియామిమాం”
అన్న సూత్రధార వాక్యమును స్మరింపవలెను

“అక్షి దుఃఖతః ...” — రాజు అక్షి దుఃఖకుడు. నేత్రరోగి
కనుజేదురు గొన్నవాడు. ఉర్వశి రూపమున మరులుకొని ఆమెనే
చూడవలెనన్న దృష్టితో నున్నాడు. నేత్రరోగి దీపశిఖను చూడ
జాలడు. పట్టపురాణి - పతివ్రత - దీపశిఖవంటిది. ఆమె రాజు కన్ను
లకు పీడ కలిగించును. రాజు కన్నులకు ఉర్వశి వెన్నెలవలె నుండును.
రాణి దీపశిఖవలె నుండును. విదూషకుడు రాణి పక్షమే మాట్లాడు
చున్నాడు. ఆమె వెడలిపోవుట నీకు మంచిదే అయినదిగదా - కండ్లకు
కాధలేకుండ పోయినది - అని విదూషకుడనగా. —

“న ఏవ దేవ్యాం బహుమానః” — దేవియందు నాకు అదే
ఆదరము - నా మనస్సు ఉర్వశియందు లగ్నమై యున్నను రాణి
యందు నాకు పూర్వమెట్టి యాదరమో ఇప్పుడును అట్టి యాద
రమే. ఉర్వశిని చూడగోరుచున్న మాత్రమున ఈమెను చూచుట

యిష్టముకాదని తలంచుట యుక్తము కాదు. ఇది శుద్ధమైన దక్షిణ నాయక లక్షణము.

“దైర్ఘ్యం అవలంబిష్యే—” పాదానతిని తిరస్కరించినది కనుక ఇంక ముందు ఈమెపట్ల కొంచెము జెట్టు అవలంబింతును. ఇతి మాలిననే తప్ప ఈమె యంతఃపురమునకు వెళ్ళను - అని భావము.

“స్నాన భోజనం” — ఈ సమాహార ద్వంద్వమువల్ల విదూషకుని విషయమున స్నానము, భోజనము అవినాశావ సంబంధము కలవి. బ్రాహ్మణుల విషయమున ‘స్నానసంధ్యలు’ కలిసియుండును. విదూషకుడు అధమ బ్రాహ్మణుడు గనుక వానికి “స్నానభోజనములు” కలిసియుండును. సంధ్యాదులు లేవు.

పుట 58 : “గత మర్థం దివస్య” - పగటిలో సగముగతించినది. నాటకేతి వృత్తమున సగము గడచినది అని కాళిదాసు గూఢముగా ప్రకటించుచున్నాడు. ఇప్పటి కెండంకములలో సగము కథ జరిగినది. మూడు, ఐదు అంకములలో మిగిలిన కథ జరుగును. నాల్గవ అంకమున కథ లేనట్లే భావించవచ్చును.

“ఉర్ధ్వం అవలోక్య” - పైకి చూచి - మూర్ఖుని యనికి చూచి - లేదా ఉర్వశి కొఱకు ఆకాశము దిక్కు చూచి.

శ్లో. 28 : అన్వయము : ఉష్ణాలుః శిశి తరోః శిశిరే మూలాలవాలే నిషీదతి; పట్నదః కర్ణికారముకులాని ఉపరి నిర్భిద్య ఆలీయతే; కారండవః తప్తం వారి విహాయ తీరనలిసిం సేవతే; క్రీడావేశ్యని ఏషః క్లాంతః పంజరకుకః చ జలం యాచతే.

అర్థము : ఉష్ణాలుః=కావము సహింపజాలనిదై; శిశి=నెమలి; తరోః=చెట్టుయొక్క; శిశిరే=చల్ల నైన; మూల - అలవాలే=మూలమందలి పాదనందు; నిషీదతి=కూరుచున్నది; పట్నదః=కుమ్మెర; కర్ణికార - ముకులాని=కొండగోగు మొగ్గలను; ఉపరి=అగ్రమునందు; నిర్భిద్య=భేదించి; ఆలీయతే=దాగికొనుచున్నది; కారండవః=నీటికోడి; తప్తం=వేడి యెక్కిన; వారి=నీటిని; విహాయ=విడిచి; తీర-

నలినీ=ఓడునందలి కామరపూవును; నేవతే=అశ్రయించుచున్నది;
క్రిడా-వేశ్యని=క్రిడాభవనమునందు; ఏవ=ఈ; క్లాంతః=బడలిన;
వంజర-కుక:-చ=వంజరమందున్న చిలుక కూడ; జలం=నీటిని;
యాచతే=అడుగుచున్నది.

మధ్యాహ్నపు లెండకు కాళజాలక పడులు తపించుట
యందు రాజయొక్క మనస్తాపము ధ్వనించుచున్నది. అదివసంతము.
మట్టమధ్యాహ్నము. ఎండ తీవ్రముగా ముందును. రాజు ఉర్వశి
విరహముచే తప్పుడు. దానికితోడు రాణి కోపించి ఆ కావమును
తీవ్రతరము గావించినది.

ఈ యంకము ప్రారంభమున రాజు కార్యాసనము నుండి
లేచినట్లు మూచన చేయబడినది. రాజు ధర్మాసనమందుండు కాలము
ఉదయము 7.50 నుండి 9.00 వఱకు. కనుక అప్పటినుండి మట్ట
మధ్యాహ్నము వఱకు ఈ యంకమందలి కథ జరిగినది.

తృతీయాంకము

పుట 54 : ప్రయోగేణ=రూపకముయొక్క అభినయ ప్రయోగముచేత;
పరిపక్వ=సభ, ప్రేక్షక సమాజము,

“సరస్వతీ కృత కావ్యబంధే” - సరస్వతీదేవిచేత స్వయముగా రచింపబడిన దృశ్య ప్రబంధమను కావ్యము రసవంతముగ నిర్దుష్టముగ మన్నది. కాని ప్రయోగమునందే దోషము కలిగినది. ఆ దోషమునకు నాట్యాచార్యుడైన భరతముని కారణముకాదు.

“తేమ తేమ రసాంతరేమ” - ఆయా రసభేదములందు - నాటకమున పెక్కు రసము లుండవలయును. కాని అన్నియు ఒక ప్రధాన రసమునకు అంగములై యుండవలయును.

పుట. 55 : ఆను=అవును - అంగీకార వ్యంజక మైన శబ్దము.

“భూమికా” పాత్రము, వేషము. మూర్త్యంతర పరిగ్రహము భూమిక యనబడును. “అన్యథావై: యదన్యస్య ప్రవేశః సతు భూమికా” - ఒకడు వేరురూపములతో ప్రవేశించుట భూమిక.

“భావాభి నివేశః” - రతి భావబంధము - గాఢమైన ప్రేమ.

“నిర్గతా వాణి” - మాట వెలువడెను. లక్ష్మీ వేషమునందున్న ఉర్వశి తనకు పురుషోత్తమునియందు ప్రేమ అని చెప్పవలసి యుండగా నిరంతర పురూరవ స్మరణమువలన ఉర్వశికి తెలియ కుండగనే ఆమె నోట ‘పురూరపునియందు’ అను మాట వెలువడెను. పురుషోత్తమ, పురూరవ శబ్దముల పోధృశ్యము కూడ ఈ పొర పాటునకు కారణము.

“భవితవ్యకానువిధాయాని ఇంద్రియాణి” - ఇంద్రియములు భవిష్యత్కాలమున జరుగబోవు దానిని అనుసరించి ప్రవర్తించునది.

ఉర్వశి పురూరవునకు భార్య కాబోవుచున్నది గనుక ఆమె వాగింద్రియము దాని ననుసరించియే వ్రవర్తించినది.

“మహేంద్రేణ పునః అనుగృహీతా” - మహేంద్రునిచేత తిరిగి అనుగ్రహింప బడినది. ప్రమాదవశమున పురూరవుని పేరు చూరించి వ్రయోగము భంగము గావించినది కనుక భరతముని యామెపై ఆగ్రహించి శపించెను. కాని గురువు విగ్రహమును ప్రభువు వెంటనే అనుగ్రహముగా మార్చెను.

పుట 68: “న తే దివ్యం స్థానం భవిష్యతి” — నీకు దేవలోక నివాసము ఉండబోదు. దేవరేవుడైన పురుషోత్తముని పేర్కొనవలసియుండగా, మర్త్యుడైన పురూరవుని పేర్కొంటివి. నా నియోగమును ఉల్లంఘించితిని. కనుక నీవు మర్త్యలోకమందే ఉండువుగాక అని భరతముని శాపము. శాపముబొంది ఆమె చిన్నతోయి తలవంచుకొన్నది. దివ్యస్త్రియయ్యు మనుష్యుని ప్రేమించినందుకు, ఆ ప్రేమను దివ్య పథలో బయట బెట్టుకొన్నందుకు, సాటి యవ్వరసలలో, నిండు నభలో గురువుచే శపింపబడినందుకు ఉర్వశి లజ్జితయైనది అంతే కాని భయపడలేదు. ఆ శాపము ఆమెకు ఇష్టమే. అట్టి యవస్థయందున్న ఆమెను అూచి యింద్రుడు జూలిపడెను.

“రాజర్షేః ప్రియమత్ర కరణీయం” — ఈ శాప సందర్భమున నేను పురూరవునకు ప్రియము చేయవలయును. అతడు నాకు రణ సహాయుడు. ఇంద్రుడు ముని శాపమును కారనలేదు. ఉర్వశి ఎట్లును మర్త్యలోకమునకు పోవలెను. ఆ పోవుట పురూరవుని భార్యగా పోయినచో మంచిది. ఇట్లుచేయుట ఉర్వశికిని ప్రియమే. కాని ఇంద్రుడు ఉర్వశిమాట యెత్తలేదు. ఎత్తినచో భరతమునికి కష్టము కలుగును. ఉర్వశి పొరపాటున పురూరవుని చేరెత్తెనని భరతముని యభిప్రాయము. కనుక భూలోకమునకు పొమ్మనుట ఆమెకు అప్రియము చేయుట అని తలచి ఆయన శపించెను. పురూరవుడు ఉర్వశిని రక్షించెనని ఇంద్రునకు తెలియును గాని భరతమునికి

తెలియదు. కనుక ఇంద్రుడాసంగతి యెత్తక తనకు రణసహాయుడైన పురూరవునకు ప్రియముగా ఆమెను ఆయనకు భార్యగా మండుమని చెప్పెను. “యస్మిన్ బద్ధభావాని” అనుటలో ఇంద్రుడు గడును దనము చూపెను. వాటక సందర్భమున నీవు ఎవ్వనియందు ప్రేమ గల రానినని నోరుజారి పలికితివో వానికి భార్యవుకమ్ము - అని యింద్రుడనెను. ఇట్లు గూఢముగా ఉర్వశికి ప్రియము చేయు టేకాక మునికావమునకు ఒక అవధిని గూఢ ఇంద్రుడు నిర్ణయించెను.

“యావత్ సః త్వయి దృష్ట సంతానో భవేత్” — పురూరవుడు నీ యందు దృష్టమైన సంతానము కలివాడగునంతవఱకు”. “దృష్టసంతానః” అన్న మాటకు పొందబడిన సంతానము కలివాడు అని యర్థము. కాని దానికి ఉర్వశి వేఱు విధముగా అర్థము తీసెను. చూడబడిన సంతానము కలివాడు - అనగా సంతానము కలుగుట కాదు. ఆ సంతానమును రాజు కన్నులార చూడవలెను. పంచ మాంకమున ఈ యర్థము స్పష్టమగును.

“పురుషాంతర విదః” - ఇతర పురుషులను ఎఱిగినవాడు. అనగా అన్యాయైక్కు మనస్సులను గుర్తించువాడు. ఉర్వశి పురూరవులు పరస్పరము ప్రేమించుకొనుచుండిరిని ఎఱిగినవాడు. లేదా పురుషుల యందలి తారతమ్యము నెఱిగినవాడు. మర్త్య లోకమునందలి రాజులలో పురూరవు డొక్కడే తన యంతటివాడు. ఉర్వశి తన్ను సేవింపవలసినది. లేదా తనయంతవాడైన పురూరవుని సేవింపవలయును. ఈ యంశము నెఱిగినవాడు దేవేంద్రుడు కనుక తగిన విధముగా ఉర్వశిని పురూరవునకు భార్యగా నిశ్చయించినాడు.

“అస్మాభిరవరాధా” - మనచేత అవరాధము చేయబడినది. ఇది రెండవ శిష్యుని మాట. అవరాధము చేసిన యుర్వశిని గురువు గారు శపించినారు. మనల సేమి చేయునో - అని క్రొత్తవాడైన వల్లవుని భయము. గాలవుడు ఆరితేరినవాడు గనుక వానికి భయము లేదు.

“కథా ప్రసంగేన” - గాలవ పల్లవులు రెండవ అంకమునకు, మూడవ అంకమునకు నడిమి కాలమున జరిగిన కథను ప్రసంగించిరి. కనుక ఇది వృత్తకథాంశ నివేదనము.

“విష్కంభకము” - లేక విష్కంభము. ఇది ప్రవేశకమువంటి అర్థోపశేషకము. ఇది మధ్యమ పాత్రలచేత ప్రయుక్తమైనచో శుద్ధ విష్కంభము. నీచ పాత్రముకూడ కలిసినచో మిశ్ర విష్కంభము. ముని శిష్యులు మధ్యమ పాత్రలు కనుక ఇది శుద్ధ విష్కంభము కావలెను. కాని మూలమున పల్లవుడు ప్రాకృతము మాట్లాడుటచే నీచపాత్ర యగును. అందువల్ల ఇది మిశ్ర విష్కంభ మనవలసి యున్నది.

పుట. 67 : “కంచుకి” - ఒక విధమైన కంచుకమును తొడిగికొని యుండు వాడు. అంతఃపురస్త్రిల సేవయందుండు వృద్ధుడు.

“అంతఃపురచరో రాజ్ఞాం వృద్ధో విప్రో గుణాన్వితః”

రాజాంతఃపురమునందుండు వృద్ధుడు, గుణపంతుడునైన బ్రాహ్మణుడు కంచుకి. కంచుకి గుణసంపన్నుడు, కామరోష వివర్జితుడు, జ్ఞాన విజ్ఞాన కుశలుడు అయియుండవలయును.

శ్లో. 1 : అన్వయము : సర్వః కుటుంబీ కల్యే వయసి అర్థాన్ లబ్ధం యతః; పశ్యాత్ పుత్రైః అపహృతభరః విశ్రమాయ కల్పతే; అస్మాకం తు ప్రతిదినం శరీరం సాదయంతీ ఇయం సేవా కారాపరిణతిః; అహో స్త్రీషు అధికారః కష్టః,

అర్థము : సర్వః-కుటుంబీ=ప్రతి కుటుంబియు; కల్యే=పటు త్వముగల; వయసి=వయస్సునందే; అర్థాన్=ధనములను. ప్రయోజనములను; లబ్ధం=పొందుటకు; యతః=ప్రయత్నించును; పశ్యాత్=తరువాత; పుత్రైః=కుమారులచేత; అపహృత - భరః=తీసికొనబడిన భారముగలవాడై; విశ్రమాయ=విశ్రాంతికొనుటకు; కల్పతే=యోగ్యుడగు చున్నాడు; అస్మాకం - తు=కాని మా కన్నచో; ప్రతి దినం=దిన దినము; శరీరం=శరీరమును; సాదయంతీ=ఉడింపవేయు

చున్నది; ఇయం=ఈ; సేవా=సేవ; కారా - పరిణతి=కారాగారముగా పరిణమించు చున్నది; అహో=ఓహో; స్త్రీ=స్త్రీలింగమున; అధికారః=నియోగము, తాదృశః; కష్టః=కష్టమైనది;

'వ్రతసంపాదనాయ' - వ్రతఫలనిధి కొఱకై; మానం = గర్వమును, మానకోధమును;

"అవసిత సంధ్యా జావ్యం" - పూర్తిచేయబడిన సంధ్యాకాలవిధులు గలవాడు - 'జావ్యం' అన్నచో మంత్రములను జపించుటయని యర్థమగును. 'జావ్యం' అనుటచే తత్కాల కృత్యములు.

"దివసావసాన వృత్తాంతః" - సంధ్యా సమయము నందలి దృశ్యములేక విధానము. దివ సావ సాన శబ్దముచేత కథయందలి పరిణామము సూచింపబడు చున్నది. రాణికోపము విడువబోవుచున్నది. ఉర్వశి లభింపబోవుచున్నది. ఆయోగ తాపము శమించి సంయోగ సుఖము లభింపబోవు చున్నది. కనుక రాజమందిర మందలి అప్పటి దృశ్యము రమణీయముగా నున్నది.

పుట 53: శ్లో. 2 అన్వయము : నిశానిద్రాలసాః బర్హిణః వాసయప్తిమ ఉత్కిర్ణాః ఇవ; జాల వినిస్సృతైః ధూపైః వలభయః సందిగ్ధపారావతాః; ఆచారవ్రయతః శుద్ధాంత వృద్ధాజనః చ సప్తపులిషు స్థానేషు అర్చిష్మతీః సంధ్యామంగలదీపికాః విభజితే.

అర్థము : నిశా - నిద్రా + అలసాః = రాత్రియందు నిద్రచేత నిశ్చలములైన; బర్హిణః = పెద్దలు; వాస - యప్తిమ = నివసించుట కుద్దేశింపబడిన గూటములందు; ఉత్కిర్ణాః - ఇవ = పొడుగబడినవాయున్నట్లున్నవి; జాల - వినిస్సృతైః = గవాక్షములనుండి బయలు వెడలుచున్న; ధూపైః = ధూపములచేత; వలభయః = ముంతారులు; సందిగ్ధపారావతాః = శంకకు ఆస్పదములైన పాపురములుకలివి యగుచున్నవి; ఆచార - వ్రయతః = ఆచారచే నియమముగల; శుద్ధాంత - వృద్ధా - జనః - చ = అంతఃపురమందలి వృద్ధస్త్రీసమూహముకూడ; స-పుష్ప-లిషు = పుష్పములతో బలులతోగూడిన; స్థానేషు = ప్రదేశ

ములందు; అర్చిష్టతీః=జ్వాలలుగల; మంగల=దీపికాః=మంగళప్రదములైన దీపములను; విభజితే=వేరు వడియించు చున్నది.

రాజాంతః పురమునందలి పరిచారికలందఱును రాజునకు మంగళము సూచించుచు రాజభవనమును దీపికాలంకృతముగావించుచున్నారు.

శ్లో॥ 3 : అన్వయము : పరిజన వనితా క హర్పితాభిః దీపికాభిః పరివృతః పపః (రాజా) అపకలోపాత్ గతిమాన్ అనుతట పుష్పిత కర్ణికార యష్టిః గిరిః ఇవ విభాతి.

అర్థము : పరిజన-వనితా-కర + అర్చితాభిః=పరిచారికా స్త్రీల యొక్క చేతులయందు ఉంచబడిన; దీపికాభిః=దీపికలచేత; పరివృతః=పరివేష్టించబడిన వాడైన; పపః (రాజా)=ఈ రాజు; అపకలోపాత్=తెక్కలు లోపింపనందువలన; గతిమాన్=గమనము గలదియు; అనుతట - పుష్పిత - కర్ణికార - యష్టిః=పార్శ్వములందు పుష్పించిన కొండగోగు చెట్లు గలదియు అగు; గిరిః=ఇవ=పర్వతమువలె; విభాతి=ప్రకాశించుచున్నాడు.

“అపక లోపాత్” - ఇంద్రుడు పర్వతముల పక్షములను ఖండించుట చేత అవి గమనములేక పడియున్నవి. పురురవుడు పర్వతమువలె నున్నాడు. ఆయన ఇంద్రునకు మిత్రుడు గనుక ఆయనకు పక్షములు లోపింపలేదు. ఆయన తెక్కలుగల పర్వతమువలె ధీరముగా నడుచుచున్నాడు. ఆయనకిరుప్రక్కల దీపికా వాస్తవమున్న పరిచారికలు పూచిన కొండ గోగులవలె నున్నారు. ఇది చక్కని యుక్తేష్ట.

శ్లో॥ 4. అన్వయము : కార్యంతరితోత్కంఠం దినం మయా అనతి కృచ్చ్రేణ నీతం; అవినోద దీర్ఘయామా రాత్రిః కథం మ గమయి తత్యా?

అర్థము : కార్య + అంతరిత + ఉత్కంఠం=రాజ కార్యములచే మఱుగు పరచబడిన ఉత్కంఠ గలదైన; దినం=నాటి వేళ;

మయా=నాచేత; అనతి-కృచ్ఛ్రేణ=ఎక్కువకాని (అల్పమైన) కష్టముతో; నీతం=గడుపబడినది; అవినోద - దీర్ఘ - యామా=వివోద రాహిత్యముచే దీర్ఘమగు జాములుగల; రాత్రి=రాత్రివేళ; కథం=ను=ఎట్లోగదా; గమయితవ్యా=గడుపదగినది.

పుట. 80 : సుదర్శనః=చక్కగా నగవడువాడు; ప్రతిపాలయితుం=ఎదురు చూచుటకు, వేచియుండుటకు; పృష్ఠే=పై భాగమున;

“యావత్ రోహిణి సంయోగః” - రోహిణి చంద్రునకు అత్యంత ప్రేమపాత్రురాలయిన భార్య. ఇరువదియేడు నక్షత్రములు దక్షుని పుత్రికలు. చంద్రుడు రోహిణిని ప్రేమించి యామెతోపాటు తక్కిన నక్షత్రములను గూడ పెండ్లాడెను. రాణి యుద్దేశ్యమున ఆకాశమున రోహిణి చంద్రులు కలిసిన సమయమున తానును రాజును కలిసి యుండవలెను. కవి యభిప్రాయమున రోహిణి యుర్వశీయేయని యూహింపదగి యున్నది. ఉర్వశీ వియోగ సంతప్తుడైన రాజు ఉర్వశీ సంయోగము పొందు వరకు మణి హర్మ్యముమీద రాణి రాజుతో కలిసి యుండును.

“యః తే ఛందః” - నీ యభిలాష యెదో అట్లే - ఇది వజ్రకు ‘అజ్ఞానయతి’ అనుచుండిన రాజు ఇప్పుడు కొంచెము బెట్టు చేయుచు ‘నీ యిష్టము’ అని వలకుచున్నాడు. అయినను ‘విజ్ఞానవ్యతాం’ అని గూఢముగా గౌరవమును తెలుపుచునే యున్నాడు.

“ప్రమార్ద్య కామా” - కడిగి వేసికొన గోరుచున్నది, ప్రణిపాత లింఘన దోషమును తొలగించుకొన గోరుచున్నది.

పుట. 80 : శ్లో. 5 : అన్వయము. అవధూత-ప్రణిపాతాః పశ్చాత్ సంతప్త మాన మనసః అపి మనస్విన్యః నిభృతైః దయితానునయైః వ్యవత్ర పంతే.

అర్థము : అవధూత-ప్రణిపాతాః = ఆనాదరింపబడిన యను నయము గలవారై; పశ్చాత్=పిమ్మట; సంతప్తమాన-మనసః-

అపి=సంతాపము పొందుచున్న మనస్సులు గలవారయ్యు; మన స్వీన్యః=అభిమానముగల స్త్రీలు; నిభృతైః=గూఢములైన; దయిత + అనునయైః = ప్రేమియల యనునయములచేత; వ్యవత్రపంతే=సిగ్గు పడుదురు.

“నిభృతైః దయితానునయైః” - గూఢములైన ప్రేమియల యనునయములచేత - ‘విజ్ఞాప్యతాం దేవీ యస్తే ఛందః ఇతి’ అనుట యందు గూఢమైన యనునయముకలదు. ప్రణిపాతలంఘనముచేసి నది గమక రాజు విగిసి రాణి కోర్కెను నిరాకరింపవచ్చును. కాని ఆమె పశ్చాత్తాపము పొందుచున్నది గమక గూఢముగా అనునయము చేసినవో తన చర్యకు తానే సిగ్గుపడును. రాణిని ఎట్లయినను మృదువుగా లొంగ దీసికొని యుర్వశితోడి తన సంబంధమునకు ఆమె యంగీకరించునట్లు చేయుట రాజు తలంపు. అది ఫలించును. ఆయన విగూఢానునయము కార్య కారియైనది.

“గంగాతరంగ స్రళి కేణ” - గంగాతరంగములతో సదృశమైన శోభగల - మహారాణి భవనము అంత పవిత్రమైనది. సదృశ శబ్దమునకు స్రళి శబ్దము నుపయోగించుట విదూషకునకు ఇష్టము.

“తిమిర రిచ్యమానం పూర్వదిశాముఖం” - చీకటిచే విడిచి పెట్టి బిడుచున్న తూర్పు దిక్కుయొక్క అంచు - కోపము విడచి ప్రసన్నమగుచున్న మొదటి శార్య ముఖము అని వ్యంగ్యము.

“అలోక సుభగం” - వెలుగుచేత శోభిల్లుచున్నది - చూచుటకు అందముగా మన్నది రాణి ముఖము.

“పమ్యగాహ భవాన్” - నీవు చక్కగా చెప్పితివి - తూర్పు దిక్కు వెలుగుచేత అందముగా మన్నదనిన విదూషకుని వాక్యమును రాజు మెచ్చుకొను చున్నాడు. “దిశా ముఖం” అనిన ఉక్తియందు ప్రతీయ మానమగు స్త్రీవదనమును ఉపమచే వర్ణించుచున్నాడు.

శ్లో. ౮: అన్వయము : ఉదయగూఢ శకాంకమతీచిఖి. తమసి ఇతః దూరం ప్రసారితే హరివాహన దిబ్బుఖం అలకసంయమనాత్ ఇవ మే తోచనే హరతి.

అర్థము : ఉదయ - గూఢ - శశాంక - మరీచిభిః - ఉదయవర్వత ముచే కప్పబడిన చంద్రుని కాంతులచేత; తమసి - చీకటి; ఇతః - ఇచ్చటి నుండి; దూరం - దూరముగా; ప్రసారితే - తొలగింప బడి నదికాగా; హరివాహన - దిక్ + ముఖం - ఇంద్రునియొక్క దిక్కు యొక్క ముఖము; అలక - సంయమనాత్ + ఇవ = ముంగురులను చక్క దిద్దుకొనుట వలన వలె; మే - నాయొక్క; వేత్రే - రెండు కన్నులను; హరతి - ఆకర్షించుచున్నది.

“ఉదయ గూఢ శశాంక మరీచిభిః” - తూర్పు కొండచాటున నున్న చంద్రకిరణములు - ఇంకను పూర్తిగా ఉదయించనందువల్ల చంద్ర టింబము కనబడుటలేదు కాని కిరణ కాంతులు ప్రసరించుచు చీకటిని తొలగించుచున్నవి. హరివాహనుడు ఇంద్రుడు. ఆయన దిక్కు తూర్పు. ఆ దిక్కుయొక్క ముఖము చీకట్లు తొలగుచుండుట చేత ముంగురులను ప్రక్కలకు దిద్దుకొన్న స్త్రీ ముఖమువలె మనో హరముగా నున్నది. ఇంద్ర దిశనుండి ఉర్వశి రాబోవుచున్నది. ముంగురుల నెగద్రోచికొని తేటమైన ఆమె ముఖమే రాజు భావన యందున్నది. తిమిరము దుఃఖ ప్రతీక. ఇంక రాజునకు ఇంద్ర దిశ నుండి సుఖము లభింపనున్నది.

“హరివాహన” - పసుపువచ్చని గుఱ్ఱములు గలివాడు - ఇంద్రుడు. “శ్వక్నేశ చాలరోమాడి సువర్ణాభాని యన్యతు. హరిః స వర్ణతోఽశ్వస్తు పిత కాశేయ సప్రభః” - చర్మము, జూలు, వెంట్రుకలు బంగరువన్నె గలిగి పసుపువచ్చని వట్టువలె ప్రకాశించు అశ్వమునకు హరి యని పేరు. ఇంద్రు డిట్టి యశ్వములు గలివాడు.

పుట. 81 : ఏష ఖండమోదక సక్రీకః ఉదితో రాజా ద్విజాతీవాం” - చంద్రుడు ద్విజ రాజు - బ్రాహ్మణులకు ప్రభువు. సగము ఉదయించిన చంద్రుడు భోజన ప్రియుడైన విదూషకునకు ఖండ మోదకము వలె కనబడెను. తేటవడుచున్న తూర్పు దిక్కును జూడగా రాజులకు ఉర్వశి ముఖము గుర్తు వచ్చెను. అర్థ చంద్రుని చూడగా విదూషకు నకు ఖండమోదకము గుర్తువచ్చెను. ఎవరి రుచి వారిది. విదూషకు

నకు ఖండమోదకము ఎంతో అందముగా గనబడును. ఇప్పుడు అర్థ చంద్రుడు అంత అందముగా నున్నాడు. ఇచ్చిట మోదక శబ్దము రాణి దానము చేయిబోవు మోదకములను సూచించును.

“బాదరికః” - ఉదరంభరుడు. అభ్యవహార్యః = భక్ష్యము. భోజన ప్రయువకు భక్ష్యమే విషయము, కాముకునకు కామినియే విషయము.

“క్షపానాథ” - నిశాపతీయన్న సంబోధనము తక్కాలమున పురూరపుని నోట ఉచితముగా నున్నది.

శ్లో. 7 : అన్వయము : సతాం క్రియాయై రవిం అవసతే, సురాన్ పితౄన్ చ సురయా తర్పయతే, నిశి మూర్ఖాం తమసాం నిహంత్రే, హర చూడానిహితాశ్మనే తే నమః.

అర్థము : సతాం=సత్పురుషులయొక్క; క్రియాయై=యజ్ఞ క్రియకొఱకై; రవిం = సూర్యుని; అవసతే = ప్రవేశించునట్టియు; సురాన్=దేవతలను; పితౄన్ + చ = పితృదేవతలను; సుధయా= అమృతముచేత; తర్పయతే=తృప్తిపొందించునట్టియు; నిశి=రాత్రి యందు; మూర్ఖాం=చాపించునట్టి; తమసాం=చీకట్లయొక్క; నిహంత్రే=హంతయైనట్టి (సంహరించునట్టి)యు; హర = చూడా - విహిత + ఆశ్మనే = శివునియొక్క శిరస్సునందు ఉంచబడిన మూర్తి గలిగినట్టియు; నే=నీ కొఱకు; నమః=నమస్కారము.

“చంద్రమౌ వా అమావాస్యాయాం ఆదిత్య మనుప్రవేశతి” అనున్యాయమున చంద్రుడు అమావాస్యనాడు సూర్యునిలో ప్రవేశించును. అతాడు దర్శింపి పితృయజ్ఞము మున్నగు కర్మలు చేయ బడును.

“ద్వాదశీం పితరః సర్వే సమం ప్రాశ్నంతి భాగః” — అనుట చేత దేవతలవలె పితృదేవతలను చంద్రుని కళను ప్రశ్నపుదురు. చంద్రుడు చీకట్లను పారబోలుటయు, చంద్రకళ శివుని మోళియందుండుటయు ప్రసిద్ధములు.

“త్రాహ్మణ సుక్రామి కాక్షరేణ” — చంద్రుడు త్రాహ్మణులకు రాజగమక తన మనుమడైన పురూరపుని కూర్చుండుము అని

స్వయముగా చెప్పక తన పరివారములోనివారైన బ్రాహ్మణుని ముఖమున చెప్పుచున్నాడని విదూషకుడు చమత్కరించెను. చంద్రుని పూటించి రాజు పరధ్యానముగా అట్లే నిర్మియుండెను. రాజు కూర్చుండిన గాని తాను కూర్చుండరాదు గనుక విదూషకుడు కూర్చుండుమని నీ తాతగారు వానోట నీకు చెప్పుచున్నారు అనెను.

పుట 82 : “కిం దీపికాపానురుక్తేన” — ఈ దీపికల వెలుగు పునరుక్తి. వెన్నెల వచ్చిన పిదప ఇవియేల? — ఇట్లని రాజు ఏకాంతమున విదూషకునితో ఉర్వశిని గూర్చి ప్రసంగింపగోరి పరిచారికలను బంపి వైచెను.

“నను దృశ్యతే ఏవ సా” — అది కనబడుచునే యున్నది. ఆమెకు నీయందుగల యనురాగమును దలంచుకొని నీవు నిరాశతో నీరసపడనక్కరలేదు.

శ్లో. 8 : అన్వయము : విషమ శిలా సంకట స్థలితవేగః నర్దాః ప్రవాహాః ఇవ విఘ్నిత సమాగమ సుఖః మనశాయః శతగుణో భవతి.

అర్థము : విషమ - శిలా - సంకట - స్థలిత - వేగః = ఎగురు దిగుదైన రాళ్లతాకిడిచేత తొట్టువడుచున్న వేగముగల; నర్దాః = నది యొక్క; ప్రవాహాః - ఇవ = ప్రవాహమువలె; విఘ్నిత - సమాగమ - సుఖః = భంగము చేయబడిన సంయోగసుఖముగల; మనశాయః = కామము; శతగుణాః = నూరు రెట్లు; భవతి = అగును.

విషమ శిలలచే అడ్డగింపబడిన నదీప్రవాహము వానిని తప్పించుకొని మార్గాంతరమున మరింత వేగముతో ప్రవహించును. అట్లే కామముకూడ విఘ్నములు కలుగుచున్న కొలది బలపడి గమ్యమును చేరుటకు మార్గములన్వేషించును. ఉర్వశిని ఎట్లు పొందుటా అని రాజు ఆలోచించుచున్నాడు. దృష్టమై, నష్టమైనట్లున్న ఉర్వశి ప్రాప్తుప్రాయము ఇచ్చట మరల అన్వేషింపబడుచున్నది గనుక ఇది గర్భసంధి. గర్భసంధి యందు పతాకముండవలెను. పతాక యనగా ప్రధాన వృత్తాంతమునకు సహాయకారిగా నుండు అవాంతర వృత్తాంతము. అట్టిది ఇచ్చట లేదు లేకున్నను గర్భసంధికి నష్టములేదు.

పుట 83 : “వరిహీయమాడై : అంగై : అధికం శోభనే” — కృశించి పోవు చున్న అంగములతో అధికముగా శోభిల్లుచున్నావు. విరహాబాధ వలన అంగములు కృశించియు సౌందర్యము అతిశయించినచో త్వర లోనే సంయోగము ప్రాప్తించునని యొక విశ్వాసము. రాజనందట్టి లతాదము కనబడుటచే ప్రియా సమాగమము నీకు చేరువనే యున్న దని విదూషకుడు రాజను ఉత్సాహపరచుచున్నాడు.

“నిమిత్తం సూచయిశ్వా” — దక్షిణ భాగమున స్పందము కలుగుట సూచించి - అదే సమయమున రాజునకు శుభ శకునముకూడ కలిగినది.

శ్లో. 9 : అన్వయము : ఆశాననై : వచోభిః భవాన్ ఇవ స్పందితై : ఆయం దక్షిణః శాహుః గురువ్యథం మాం ఆశ్వాసయతి.

అర్థము : ఆశా - జననై : = ఆశను గలిగించునట్టి; వచోభిః = మాటలచేత; భవాన్ + ఇవ = నీవువలె; స్పందితై = స్పందనములచేత; ఆయం = ఈ; దక్షిణః = కుడిదై న; శాహుః = ఖుజము; గురువ్యథం = గొప్పబాధ గలిగిన; మాం = నన్ను; ఆశ్వాసయతి = ఓహర్పుచున్నది.

“దక్షిణః” — దయగల శాహువు స్పందనములచే ఆశ్వాసించు చున్నది. నీవలెనే ఈ శాహువు కూడ నాయందు దాక్షిణ్యము వహించుచున్నది.

పుట 84 : అభిసారిక : ఒక నాయికా భేదము —

“అభిసారయతే శాంతం యా మన్మథ వశంవదా
స్వయం వా అభిసరత్యేషా ధీరైరుక్తా అభిసారికా”

మన్మథ వశంవదయై ప్రియుని తన వద్దకు రప్పించుకొన్నను, కానే ప్రియునివద్దకు పోయినను వాయిక అభిసారిక యగును. అభిసారికా వాయిక సామాన్యముగా వేళ్ళయై యుండును. వేళ్ళయైన యభి సారిక విచిత్రోజ్జ్వలవేషము, ధ్వని చేయుచున్న నూపురాదులు గలదియు, సంతోషమున చిరునవ్వుచున్నదియు అయి యుండును. ఉర్వశి వారాయణోరు సంభవయైన యష్పరస గమక సామాన్య

వేశ్యకాదు. ఆమె అభిసారికావేషము అల్పాభరణ భూషితమై, నీలాంకురభితమై యున్నది. మాపురధ్వనులు లేవు. మహారాజునకు భార్య కాబోవుచున్నది కనుక వేశ్యాభి సారికావేషము లిచ్చట వర్తింపవు.

స్వాధీనపతిక, చానకసజ్జిక, విరహోత్కంఠిత, విప్రలబ్ధి, ఖండిత, కలహోత్తరిత, ప్రోషితభర్తృక, అభిసారిక - అని నాయికలు ఎనిమిది విధములు.

“అపినామాహం పురూరవా భవేయం” — నేనే గనుక పురూరపుడనైనచో - ఉర్వశి యందము స్త్రీయైన చిత్రలేఖకే వెగాహము పుట్టించునదిగా మన్నది. ఆయందమును జూచి తాను పురూరపుడు కావలెననిపించు చున్నదని చెప్పి ఉర్వశి మోహనా కారమును గొనియాడినది.

“మదనః ఖలు త్వా మాజ్ఞాపయతి” — చిత్రలేఖ పురూరపుని చేరెత్తినంతనే ఉర్వశికి కామావేగము మిక్కుటమైనది. నేమకాదు మదనుడే నిన్ను ఆజ్ఞాపించుచున్నాడు. త్వరగా నన్ను పురూరపుని వద్దకు తీసికొని పొమ్ము - అనుచున్నది.

“పరివర్తిత మివ కైలాస శిఖరం” — స్థలము మార్పుచెందిన కైలాస శృంగము. వెన్నెలలో పురూరపుని ప్రాసాదము తెల్లగా మెఱయుచు కైలాస శృంగమువలె మన్నది. ఇదివఱకు స్వర్గమువలె మన్నదని చెప్పబడినది. ఇప్పుడు ఉర్వశి స్వర్గమున కాలుపెట్టరాదు. గనుక అంతకంటెను గొప్పదైన కైలాస శిఖరముగా మారినది. కైలాసము చేరువ గంధమాదనమును ఉద్యానము గలదు. ఉర్వశి పురూరపులు గంధమాదనమున క్రిడింప బోయిరన్న భావికథాంశము నకు ఈ యావమ్యము పోషకము.

“హృదయచోరః” — హృదయము దొంగిలించిన వాడు. ఉర్వశియే హృదయమును తనయందుంచి పోయినదని పురూరపుడు. అతడే తన హృదయము నపహరించెనని ఉర్వశి.

“మనోరథలబ్ధిప్రియా సమాగమసుఖం అనుభవన్” — కోరికచే పొందబడిన లేదా కోరికయందు పొందబడిన ప్రియురాలితోడి సంగమ సుఖమును అనుభవించుచు ఉర్వశిని ఆడించుటకై చిత్రలేఖ రెండర్థములు వచ్చు తీరున పలికినది. ఉర్వశి మొదటి యర్థమును గ్రహించి విషాదము పొందినది.

పుట 88 : “అదక్షిణం సందిగ్ధే మే హృదయం” — సందిగ్ధమైన విషయమున నా హృదయము దయలేనిది. కోరి సంతోషించుకొన్న యే సుందరి తోడనో పురుషుడు సుఖించుచున్నాడు కాబోలు నని విషాద పడితిని.

“అభిన్నార్థేన అనేన” — అస్ఫుటమైన అర్థముగల ఈ మాట చేత. రాజేంద్రతతోడనో సుఖించుచున్నాడన్న యర్థము వచ్చునట్లు మాట్లాడిన చిత్రలేఖ వాక్యములవల్ల ఉర్వశి హృదయమున గలిగిన సందేహము పూర్తిగా పోలేదు. కనుక రాత్రితోపాటు మదన తాదయు వృద్ధిపొందుచున్నది అన్న రాజు వాక్యము ఎవ్వతెను గూర్చియో ఉర్వశికి స్పష్టముకాలేదు.

“అంతరితే ఏవ శ్రుణ్వహః” — సూధముగానుండియే యీయన స్వేచ్ఛాప్రసంగమును విందము. ఒక క్షణములో రాణి రాబోవు చున్నది. కనుక ఉర్వశి చిత్రలేఖలను అదృశ్యులుగా మంచుటయే ఉచితము. ఇందుకే కాళిదాసు ఉర్వశి హృదయమున సందేహము పుట్టించెను. ఇప్పుడు ప్రత్యక్షమైనను రాణి వచ్చినప్పుడు మరల అదృశ్యకావలసి యుండును. అప్పుడు మరల విరహము. కనుక రాణి వచ్చి వెళ్లిన తరువాత బయటబడుటయే మేలు.

పుట 89 : “నను ఏతే అమృతగర్భాః సేవ్యం తాం చంద్రపాదాః” — అమృత గర్భములయిన ఈ చంద్ర కిరణములను అనుభవించరాదా. విదూషకుని వాక్యములందు వానికి దెలియని వ్యంగ్యమున్నది. అమృతము ఉర్వశి. ఆమెను లోపల దాచిపెట్టుకొని యున్నది వెన్నెల. ఇది నీకు తాదకాంతి కలిగిండును. వెన్నెల ఒకవిధమైన కీతతోపరారము.

“పవమాదిభిః” — ఈ మొదలైన వానిచేత - వెన్నెల మొదలయిన శీతలోపచారములచేత ఈ కావము శమించునది కాదు.

శ్లో. 10: అన్వయము: మమ మనసిజరుజం అపోహితుం ప్రత్యగ్రం కుసుమశయనం న అలం; చంద్రమరీచయః న అలం; సర్వాంగీణం మలయజం చ న అలం; మణియష్టయః వా న అలం; దివ్యా సా వా అలం; రహసి ఆరథ్యా తదాశ్రయిణీ కథా వా లఘయేత్.

అర్థము: మమ=నా యొక్క; మనసిజ - రుజం=మదనజ్వరమును; అపోహితుం = తొలగించుటకు; ప్రత్యగ్రం = క్రొత్తదైన; కుసుమ - శయనం = పూరిపానుపు; న - అలం = సమర్థముకాదు; చంద్ర - మరీచయః=చంద్రకాంతులు; న - అలం=సమర్థములుకావు; సర్వాంగీణం=సర్వాంగములందును పూయబడిన; మలయజం - చ=మంచిగంధముకూడ; న - అలం=సమర్థముకాదు; మణి - యష్టయః - వా=మణిపోరములు కూడ; న - అలం=సమర్థములు కావు; దివ్యా=దేవతాస్త్రియైన; సా - వా = ఆమెయైనచో; అలం = సమర్థురాలు; రహసి=ఏకాంతమున; ఆరథ్యా=ప్రారంభింపబడిన; తత్ + అశ్రయిణీ=ఆమెను ఆశ్రయించిన; కథా-వా=కథయైనచో; లఘయేత్=కొంత తగ్గింపవచ్చును.

“దివ్యాసావా” దేవతాస్త్రియైన ఆమెకాని - ఇచ్చట ‘కాని’ అన్నమాట ఉర్వశికి సంశయపేతువైనది. ‘కావా అవరా?’-కానిచో వేరెవ్వరెయ్యో అని సంశయించినది. ఆమెకు సంబంధించిన ప్రసంగము అనుమాట విని తృప్తిపడినది. రాజు కావమును పోగొట్టుటకు కానే సమర్థురాలు అని విని ఉర్వశి సంపూర్ణముగా తృప్తిపడినది.

“త్వయా ఫలం ఉపలబ్ధం” - నన్ను విడిచి యీ రాజును చేరినందుకు, హృదయమా! నీకు తగిన ఫలము లభించినది.

“ఆమ” - అంగీకారమును, స్మరణను తెలియజేయు శబ్దము. రాజు చెప్పినమాటవిని, తన యనుభవమును స్మరించి, అంగీకార సూచకముగ విధూషకుడు ‘ఆమ’ అనెను. రసాలము, శిఖిరిణి లభించనవచ్చుదు

విదూషకుడు వానిని తలంచుకొనుచు తృప్తిపడును కనుక రాజు ఉర్వశిని తలంచుకొనుచు తృప్తిపడుట సహజమే యనుచున్నాడు.

“రసాలము” - మామిడివండు; లేదా శర్కర, సుగంధ ద్రవ్యములు కలిపిన పెరుగు. ‘శిఖరిణి’ - ద్రాక్షాభేదము; లేదా పలకులు, లవంగము, కర్పూరము కలిపిన దధి దుగ్ధమిశ్రవదార్థము.

పుట 87 : శ్లో. 11. అన్వయము. రథక్షోభాత్ తస్యాః అంసేన నిషిడితః అయం అంసః పకః అస్మిన్ శరీరే కృతీ, శేషం అంగం భువః భరః.

అర్థము : రథ - ఖోభాత్ = రథముయొక్క కుదుపువలన; తస్యాః = ఆమెయొక్క; అంసేన = భూజాగ్రముతో; నిషిడితః = ఒరసికొనిన; అయం = ఈ; అంసః = భుజాగ్రము; పకః = ఒక్కటే; అస్మిన్ = ఈ; శరీరే = దేహమున; కృతీ = ధన్యమైనది; శేషం = మిగిలిన; అంగం = శరీరము; భువః = భూమికి; భరః = భారము.

“ఉదాసీనః ఇవ” - ఉపేక్షించుచున్నట్లున్నాడు. నేను ఎదట నిలిచియున్నను మహారాజు నన్ను నిర్లక్ష్యము చేయుచున్నాడు. రాజు తలంచుకొనుచున్నది తన్ను కాదేమో అని యుర్వశికి మరల సందేహము.

పుట 89 : “అతిత్వరితే” - తొందరపాటుగలదానా! - రాజునెదుట పడవలె నన్న తొందరలో ఉర్వశి తిరస్కరిణిని తొలగించుట మరచిపోయినది. అందుచే ఎదుట నిలిచినను ఆమెను రాజు మాడజాలకపోయెను.

“ఇత ఇతో భక్తిః” - ఇటు ఇటు మహారాణి-రాణి ప్రవేశించుచున్నట్లు దూరమునుండియే పరిచారికల వచనము సూచించినది. అందఱు వినిరి. ఉర్వశి చిత్రలేఖలు విషాదము పొందిరి.

“అవిహా అవిహా” - అయ్యో అయ్యో - భయాశ్చర్యములు సూచించు శబ్దము.

“వాచం యమః” - వాక్కును కట్టివేసినవాడు. మౌనము వహించినవాడు.

“సంస్కృతాకారం” - మనస్సునందలి యభిప్రాయమును దాచిపెట్టుకొన్నవాడుగా. ఉర్వశీ ప్రసంగము జరుగుచున్నట్లు రాణికి తెలియరాదు.

“కిం అత్ర కరణీయం” - ఇప్పుడేమి చేయవలెను. ఉర్వశీ మరల త త్తరపడుచున్నది. తాను తిరస్కరిణిచే అదృశ్యయని మరచిపోయినది.

“తత్ న ఏషా ఇహ చిరం తిష్ఠతి” - కనుక ఈమె యిచ్చట ఎక్కువసేపుండదు. రాణి ఉపవాసవేషమును జూచి చిత్రలేఖ ఆమె త్వరలోనే వెళ్ళిపోగలదని గ్రహించి ఉర్వశికి ధైర్యము చెప్పుచున్నది.

పుట 89 : “రోహిణి సంయోగేన” - రోహిణి నక్షత్ర సంయోగముచే చంద్రుడు మిక్కిలి శోభిల్లుచున్నాడు. ఈ వాక్యమున రాణికి తెలియని ధ్వని యున్నది. ఉర్వశి రాజుప్రక్కనే యున్నది. ఆమె సంయోగముచే ఆయన మిక్కిలి అందగించుచున్నాడు. రోహిణి చంద్రునకు ప్రయతమభార్య.

“నను దేవీసహితో భర్తా విశేష రమణీయః” - దేవితో గూడి యున్న రాజు అత్యంతరమణీయుడగును గదా. నిపుణిక రాణియే రోహిణియని రాక్షి వక్షపాతముచే పలికినది.

“అద్య మమ అప్ఘోః శుభదర్శనా దేవీ” - ఇప్పుడు రాణి నా కన్నులకు అందముగా కనబడుచున్నది - నాకు స్వప్న నాచన మిచ్చుననియో లేక నిప్రణిపాతలంఘనమును పరిహరించుకొన వచ్చినదనియో. విదూపకుని యూహలు రెండును సత్యములే యగును.

“ఉభయ మపి ఘటతే” - రెండును సంభవములే. ఆయినను రెండవదే నాకు నిజమని తోచుచున్నది అని రాజు తన యూహకు భారణము నిరూపించుచున్నాడు.

శ్లో. 12 : అశ్వయము : సితాంశుకా మంగళ మాశ్రమూర్తీణా పవిత్ర దుర్వాంకురలాంఛితాలికా (దేవీ) ప్రతాపదోజ్జ్విత గర్వవృత్తినా వపుషా ఏవ మయి ప్రసన్నా లక్ష్మ్యతే.

అర్థము : నిత + అంకుకా = తెల్లని వస్త్రము ధరించినది; మంగళమాత్ర - భూషణా = సుమంగళీత్యసూచకములైన అలంకారములను మాత్రమే ధరించినది; విచిత్రదుర్వా + అంకుర-లాంఛిత + అలకా = విచిత్రమైన గరికపోతచేత అలంకరింపబడిన ముంగురులు గలది; అయిన దేవి; వ్రత + అవదేశ + ఉజ్జిత - గర్వ - కృత్తినా = వ్రతము అనెడు మిషచేత విడువబడిన గర్వస్థితిగల; వపుషా + ఏవ = శరీరముచేతనే, మయి = నా యందు; ప్రసన్నా = ప్రసన్నురాలుగా; లక్ష్మణే = కనబడుచున్నది.

పుట 70 : “నాస్తేన గృహీత్వా”. రాణిని చేతితో పట్టుకొని దగ్గరగా కూర్చుండబెట్టుకొనును. ఇది రాజయొక్క చాక్షిణ్యము, నాగరికత, నిభృతానునయము.

“స్థానే ఖలు” — ఈమె దేవీ శబ్దముచే గౌరవింపబడుట యుక్తమే. ఈమెయందు పట్టమహిషి లక్షణములు సంపూర్ణముగా నున్నవి - అని యుర్వశి రాణి తేజోవిశేషమును గాంచి శచీదేవికి ఈమె యెంతమాత్రమును తీసిపోదు అనుచున్నది. రాజు ఇంద్రుడగుటయేకాదు. రాణియు శచీయే. తాను స్వర్గము విడిచినను నష్టము లేదు. ఇచ్చట రెండవ స్వర్గము తనకొఱకు ఏర్పడియున్నది. ఇది ఆ స్వర్గమును మఱింపగలదు.

“అసూయా వరాజ్ఞాఖం మంత్రితం” - అసూయ లేకుండ మాట్లాడితిని. రాణి దేవీ శబ్దమునకు అర్హురాలనుటయందు ఉర్వశి యసూయ విడిచి వర్తించినది. ఇది ఆమె సౌశీల్యమునకు గుర్తు.

“ఉవరోధః సహ్యాకాం” - నిర్బంధమును సహింపవలెను. మీరేదో అన్యవిషయమునం దాసక్తులయి యుండగా ఈ వ్రత నియమము తెచ్చిపెట్టి మీ వినోదమునకు అంతరాయము కలిగించితిని. దీనిని సహించవలెను - అని రాణి మాటిపోటిగా వ్రతించినది. ఆమెకు తెలియకున్నను ఉర్వశి పురూరపురి సమాగమమునకు అడ్డు వచ్చినది కదా. రాణి మాట ఉర్వశికి ఉమార్పణగా కూడ పనిచేయును.

“అనుగ్రహః ఖలు” - ఇది యనుగ్రహమే కాని ప్రతిబంధము కాదు. రాణి తనయొడ ప్రసన్నురాలగుట తన యుర్వశీ సంగమమునకు అనుకూలముగా నుండును గనుక ఆమెను సంతోషపెట్టుటకై రాజు నాగరకముగా బల్కినాడు.

పుట 71 : “నిపుడికాం అవేక్షతే” - నిపుడికవంక జూచును. ఈ వ్రతము పేరేమీ యని రాజుడుగగా అభిమానమువల్ల తాను చెప్ప నిష్టములేక రాణి నిపుడికవంక జూచినది. వ్రతముపేరు అది చెప్పెను.

శ్లో. 18 : అన్వయము : కల్యాణి ! అనేన వ్రతేన మృతాళకోమలం గాత్రం అకారణం గ్లపయసి; యః ఉత్సుకః తవ ప్రసాదం ఆకాంక్షతి సో దాసజనః త్వయా కిం ప్రసాద్యతే.

అర్థము : కల్యాణి=ఓ కల్యాణి; అనేన=వ్రతేన=ఈ వ్రత నియమముచేత; మృతాళ - కోమలం = తామరకాడవలె సుకుమారమైన; గాత్రం=శరీరమును; అకారణం=నిష్కారణముగా; గ్లపయసి=బడలజేయుచున్నావు; యః=ఎవ్వడు; ఉత్సుకః=ఉత్కంఠితుడై; తవ=నీయొక్క; ప్రసాదం=దయను; ఆకాంక్షతి = కోరుచున్నాడో; సః. దాసజనః=ఆ దాసుడు; త్వయా=నీ చేత; కిం = ఏల; ప్రసాద్యతే=ప్రసన్నుడు కావింపబడవలెను.

“దాసజనః” - నేను నీయం దనురక్తుడను. నీవు ఆజ్ఞాపించినట్లు చేయవలసినవాడను. నీకు కోపము వచ్చినదని నేను ఉత్కంఠపడుచున్నాను. నన్ను ప్రసన్నుని చేయవలసిన అవసరము లేదు. అందుకొఱకు నీ సుకుమార దేహమును వ్రతనియమములచే ఆయాసపెట్టనక్కఱలేదు.

“ఏతస్యాం బహు మానః” - ఈయనకు ఈమెయందు గొప్ప గౌరవముగదా. రాజు దేవిపట్ల ప్రరర్పించుచున్న గౌరవము చూచి ఉర్వశి ఆశ్చర్యపడినది. ఇట్టివాడు తన్ను నిజముగా ప్రేమించునాయని సంశయపడినది.

“ముగ్ధే” - బేలా ! నిన్ను పొందుటకు రాణి యంగీకారము అవసరము గనుక నాగరకుడైన రాజు రాణిపట్ల ఇంత మన్నన ప్రద

ర్పించుచున్నాడు. నిన్ను గాఢముగా ప్రేమించుట లేదేమోయని భీతిల్లకుము. నిన్ను గాఢముగా ప్రేమించుటవల్లనే రాణియందు ఇంత గౌరవము నటించుచున్నాడు అని చిత్రలేఖ ఉర్యకిని సమాధాన పరచినది.

పుట 72 : “ఏ కావత్ మంత్రితః అర్యపుత్రః”-అర్యపుత్రుడు ఈ మాత్రము వలుకుటకు ఈ వ్రతప్రభావమే కదా కారణము. ఈ నడుమ రాజు రాణితో మాట్లాడుటలేదు. వ్రతసంపాదనము కొఱకు రమ్మనగా రాణి యింటికి వచ్చి యీ మాత్రము మాట్లాడినాడు.

“నయం క్తం సుభాషితం ప్రత్యాచరితుం”- రాణికి ప్రత్యుత్తరముగా రాజు ఏదో చెప్పబోయినాడు. రాణి పలికినది సుభాషితము కనుక దానికి ఎదురు చెప్పుట తగదు అని విదూషకుడు రాజును వారించినాడు. వాని దృష్టి యంతయు మోదకముల మీద నున్నది. సంతాపణవల్ల వృధగా ఆలస్యమగును.

“చంద్రపాదాన్”— పూజార్థమున బహువచనము - పూజ్యులైన చంద్రులను. లేదా చంద్రోరణములను అనుటకు బదులు పూజార్థమున చంద్రపాదములను అనుట. కిరణములను కరములనుట పరిపాటి. ఇచ్చట పాదములనుట అర్చనకొఱకు. పాదముల నర్చింతురు కాని కరముల నర్చింపరు గదా.

పుట 73 : “అయమస్మి”— ఇట్లనుట రాణియందు గౌరవము చూపుటకు.

“యాం స్త్రియం”— ఏ స్త్రీని - ఆ స్త్రీ ఉర్యకియని రాణికి తెలియును. అచ్చట నున్న అందఱకు తెలియును. కాని ఆ పేరు ఎవ్వరు ఎత్తరు.

ప్రీతిబంధేన వర్తితవ్యం— సవత్సరియని ద్వేషించక చెల్లెలని, రాజు ప్రിയురాలని ప్రేమతో ప్రవర్తించవలెను.

“కిం పరం”— దేని నుద్దేశించియో - రాణి ఏ స్త్రీని ఉద్దేశించి ప్రతిజ్ఞ చేసినదో ఉర్యకికి తెలియలేదు. రాజునకు తనకు గల ప్రేమ

బంధము రాణికి దెలియునని యుర్వశి ఎఱుగదు. అయినను తన్ను దే శిందియే రాణి వలెనది. ఉర్వశికి పలనో విశ్వాసము కలిగెను.

“పతివ్రతయా” — రాణి మహాపతివ్రత. తనకు అప్రియ మైన సంబంధమునకు రాజు ప్రీతికై అంగీకరించినది. ఇంక ఉర్వశి పునూరపురి సమాగమమునకు అంతరాయము లేదు.

“ధర్మో మే భవిష్యతి” — రాజు మనస్సును ఉర్వశిపై నుండి మరలింజాలక రాణి కాను పతివ్రతగా వ్రవర్తించినది-అని విదూషకుని పరిహాసము.

“కిం కా ద్యుః ప్రియః” — అన్యస్త్రీకి అప్పగించి వేయదగినంత ప్రియుడా ఏమి అని రాణిని అధిక్షేపించుట. నన్నేదో వ్రయత్నము చేయుమని నీవే యిట్లు చేసితివేమి? అని వాని భావము.

పుట 74 : ‘మూఢ’ — ఆర్య అనుచుండెడి రాణి యిప్పుడు మూఢ అన్నది. విదూషకుని హాస్యము, అధిక్షేపణము అసంగతములై రాణికి కోపము తెప్పించినవి. నా సుఖమును శ్యాగముచేసి రాజునకు సుఖము కలిగించుచున్నాను. మరి ఎంత ప్రియుడో ఆలోచింపుము.

శ్లో. 14: అన్వయము: దాసం మాం అన్యన్యై దాతుం వా హర్తుం ఏవ వా వ్రథవసి; భీరు ! అహం పునః యథా హి త్వం మాం శంక సే తథా న.

అర్థము : దాసం=దాసుడైన; మాం=నన్ను; అన్యన్యై=ఇతర స్త్రీకి; దాతుం వా=ఇచ్చటకుగాని; హర్తుం - ఏవ - వా=నీనికొనుటకేగాని; వ్రథవసి=నీవు సమర్థురాలవు; భీరు = పిరికిదానా; అహం-పునః=నేనుమాత్రము; యథా-హి=విధముగానై తే; త్వం=నీవు; మాం=నన్ను; శంక సే=శంకించుచున్నావో; తథా=ఆ విధముగా; న=కాదు.

ఇక ముందునంగతి ఎట్లున్నను ఇప్పటికి మాత్రము నేను నీవు శంకించుచునట్లు అన్యస్త్రీరక్తుడను కాను- అని రాజు తన రహస్యము రాణికి తెలియదన్న నమ్మికతో బొంకుచున్నాడు.

“భవ వా మావా” కమ్ము కాకపోమ్ము - రాజు కపటముగా ఇప్పటిని పలుకుట రాణికి నచ్చలేదు. కనుక ఆమె రాజు మాటను లక్ష్యపెట్టక నిర్ణయించుకొన్న ప్రకారము వ్రతము పూర్తి చేసితిని. ఇక పోవుచున్నాను. అని బయలుదేరినది.

“నఖలు ప్రసాదితోఁజిమ్మి” — నేను వ్రసన్నుడను కాలేదు సుమా. ఈ మాటకు రాణి భయపడి యాగిపోవునని రాజు తలచెను.

“అలంఘిత పూర్వో మయా నియమః” — నే నెన్నడును వ్రత నియమము నుల్లంఘించినదానను కాను. లేదా మనస్సులో చేసికొన్న నిశ్చయము నెన్నడు విప్పినదానను గాను. తాను ఆ ఊణమున వెదలి పోవుట వ్రతనియముగా చెప్పి రాణి వెదలిపోయినది

పుట 75 : “ప్రియ కలత్రో రాజుర్షిః” — ఈ రాజునకు భార్యయందు మిక్కిలి ప్రేమ . ఆ భార్యభర్తల యనురాగమునకు తాను అడ్డువచ్చు వచున్నందుకు కొంచెము విచారపడినది కాని తామను రాజును వదలజాలదు.

“వై ద్యేన ఆతురః ఇవ” — కుదుర్చరానిచాదని వైద్యుడు రోగిని విడిచిపెట్టినట్లు రాణి నిన్ను లాభములేదని వదలిపెట్టినది. ఇంక విరభయముగా చెప్పుకొనినది చెప్పము. రాణి మీద విసిరినట్లే రాజు మీద కూడ విదూషకుడికొ విసురు విసిరినాడు. రాజు మరల ఉర్వశి వ్రసంగములో పడినాడు.

“అపినామ ఉర్వశీ” — ఉర్వశియే గనుక వచ్చినచో ఎంత బాగుండును.

గ్లో. 16 : అన్యాయము : కాంతా గూఢా (సతీ) నూపుర శబ్ద మాత్రం అపి మే శ్రుతౌ పాతయేత్; పశ్చాత్ శనైః పత్య లోచనే కరాంబుజ వృతే వా కుర్వీత; అస్మిన్ హర్షే అవశీర్య సాధ్వస వశాత్ మందా యమానా చతురయా సఖ్యా మమ ఉపాంతికం పథాత్ పదం జలాత్ అనీయేత.

అర్థము : కాంతా = ఆసుందరి; గూఢా = రహస్యముగానుండి;
 నూపుర శబ్దమాత్రం + అపి = కాలి యందె చప్పుడైనను; మే = నా
 యొక్క; శ్రుతా = చెవియందు; పాతయేత్ = పడవేయవలయును;
 పశ్యాత్ = తరువాత, వెనుకగా; శనైః = మెల్లగా; ఏత్య = వచ్చి;
 లోచనే = రెండు కన్నలను; కర + అంబుజ = వృతే = వా = తామర
 పూవులవంటి చేతులతో కప్పబడినవానిగానైన; కుర్వీత = చేయ
 వలెను; అస్మిన్ = హర్మ్యే = ఈ భవనముమీద; అవతీర్య = దిగి; సార్ధస
 వశాత్ = పరికితనమువలన; మందాయమానా = వెనుకాడుచున్నదై,
 కదలజాలనిదై; చతురయా = నేర్పరియైన; సఖ్యా = చెలికత్తెచేత;
 మమ = నాయొక్క; ఉపాంతికం = సమీపమునకు; పదాత్ = అడుగు
 వెంట; పదం = అడుగుగా; బలాత్ = బలవంతముగా; అనీయేత = తీసి
 కొని రాబడవలెను.

“తావత్ అస్య మనోరథం సంపాదయిష్యామి”. ఇంక ఈయన
 కోరికను తీర్చెనను. రాణి యనుజ్ఞయైనది గనుక ఉర్యశీ యిప్పుడు
 రాజును సంతోష పెట్టగలడు. ఉర్యశీ పురూరపురి సంయోగమునకు
 గావలసిన పరిస్థితులన్నియు సమకూడినవి; అంతరాయము లన్నియు
 తొలగినవి. యథేచ్ఛగా ఆయనతో భోగింపవచ్చును.

“నారాయణోరు సంభవా” - ఉర్యశీని ‘వరోధా’ అని రాజు
 నిర్దేశించెను. వెనుకనుండి కన్నులను మూయునప్పుడు ఆయన చేతులు
 వెనుకకు మలచి యామెను పట్టుకొనుటలో ఆమె ఊరుపులు ఆయన
 చేతులకు తగిలియుండును. అందమైన ఊగుపులు గల ఆమెను నారా
 యణుని యూపునుండి పుట్టినది అనుట రమ్యముగా నున్నది.

శ్లో. 16 : అన్వయము : అనంగ క్లిష్టం మే అంగం అన్యా కరస్పర్శాత్
 న సుఖయేత్; కుముదం చంద్రస్య అంకుభిః ఇవ తవనకిరదైః న
 ఉచ్చ్యసితి.

అర్థము : అనంగ-క్లిష్టం = మన్మథపీడితమైన; మే = నాయొక్క;
 అంగం = శరీరమును; అన్యా = ఇతర స్త్రీ; కర-స్పర్శాత్ = కరస్పర్శ
 వలన; న = సుఖయేత్ = సుఖంపడేయజాలదు; కుముదం = కలువ;

చంద్రస్య = చంద్రునియొక్క; అంకుభిః-ఇవ = కిరణములచేతవలె;
తవన - కిరణైః=సూర్యుని కిరణములచేత: న - ఉచ్చస్థితి = విక
సింపదు గదా.

మదన పీడితమైన తన శరీరమును తన ప్రియురాలు
మాత్రమే కరస్పర్శచేత సుఖపెట్టగలదు. కనుక తన్ను సుఖపెట్టిన
ఆ కరస్పర్శ ఉర్వశిదే అని రాజు ప్రియాస్పర్శజ్ఞానమును నిరూ
పించెను. ప్రథమాంకమున ఆమె యంశము తగులుటవల్ల, ద్వితీయాం
కమున ఆమెను చేయిచట్టుకొని కూర్చుండ బెట్టుటవల్ల రాజునకు
ఉర్వశి స్పర్శ యెట్లుండునో అనుభవమైనది.

పుట 77 : “ఏకాసనే ఉపవేశయతి” — రాజుతో ఏకాసనమున గూర్చుండ
దగినది రాణి. ఉర్వశికి పురూరవభార్యత్వము సిద్ధించినది.

“అపిసుఖం వయస్యస్య” — ఉర్వశి కనిపించిన తరువాతనే
చిత్రలేఖ కనిపించినది. ఇది వఱకు చిత్రలేఖయే ముందుండి ఉర్వశి
బదులు మాట్లాడుచుండెడిది. ఇప్పుడు చిత్రలేఖకంటె ముందే వచ్చి
ఉర్వశి స్వయముగా వ్యవహరించు కొనుచున్నది. చిత్రలేఖ బాధ్యత
తీరిపోయినది. కనుక ఆమె యిప్పుడు రాజును ‘వయస్య’- మిత్రుడా
అనుచున్నది. ఇది వఱకు ‘మనోరాజు’ అనుచుండెడిది.

“నను ఏకత్ ఉపపన్నం” — ఇదిగో లభించినదిగదా. ఉర్వశియే
రాజు సుఖము. ఆమె లభించుట సుఖము లభించుట.

“పురోభాగిని” — స్వతంత్ర ప్రవర్తనగల రానినిగా. నేను
స్వతంత్రించి రాజు ప్రక్కన కూర్చుండ లేదు. రాణి యనుమతి
యైనది గనుక కూర్చుంటిని అని ఉర్వశి నలుపుర ఎదుటనే రాజు
ప్రక్కన కూర్చుండుటను సమర్థించుకొను చున్నది.

“యువయోః అస్తమితః సూర్యః” — సూర్యాస్తమయము
నకు ముందు నుండియు మీ రిచ్చటనే యున్నారా? అని విదూషకుని
ప్రశ్న. దేవిచే వాసంగబడివాడు - అని యుర్వశి యన్నమాటను బట్టి

రాణి రాకపూర్వము నుండియే ఉర్వశీ చిత్రలేఖలు అచ్చట నుండిరని
చాని భావము.

శ్లో॥ 17 : అన్వయము : దేవ్యా దత్తః ఇతి అస్మిన్ మే శరీరే వ్యాపారం
ప్రజసి యది, కస్య అనుమతే పతత్ హృదయం త్వయా ప్రథమం
చోరితం ?

అర్థము : దేవ్యా=రాణిచేత; దత్తః=దానముచేయబడినాడు;
ఇతి=అని; అస్మిన్=ఈ; మే=నా యొక్క; శరీరే=శరీరమునందు;
వ్యాపారం=వ్యవహారమును, ఉపయోగమును; ప్రజసి - యది=
పొందుచున్న దానమైనచో; కస్య=ఎవరియొక్క; అనుమతే=అంగీ
కృతమైన దానియందు; పతత్=ఈ; హృదయం=హృదయము;
త్వయా=నీ చేత; ప్రథమం=మొదట; చోరితం=అపహరింపబడినది.

పుట 78 : 'ఉష్ణసమయే'— గీష్మమునందు - గ్రీష్మముతువున చిత్రలేఖ
మూర్ఛని ఉపచరింపవలెనట.

కృతస్థలి, పుంజికస్థలి, మేనక, సహజన్య, ప్రమోచ, అను
మోచ, ఘృతాచి, విశ్వాచి, ఉర్వశి, పూర్వచిత్రి, తిలోత్తమ,
రంభ - ఈ పంక్తిగారు అప్పరలిలో ప్రధానలు. వీరు క్రమముగా
చైత్రమాసము మొదలుకొని నెలకొకతై చొప్పున మూర్ఛని సేవిం
తురు. వీరిలో చిత్రలేఖ పేరులేదు. గ్రీష్మమున సేవించువారు మేనక,
సహజన్య. ఒకవేళ ఉర్వశి ఇదులు చిత్రలేఖ సేవించబోవునని తలంచి
నను ఉర్వశివంతు పేమంతమున వచ్చునుగాని గ్రీష్మమునకాదు.
వాటక ప్రయోజనము కొఱకు కాళిదాసు చిత్రలేఖకు గీష్మమున
మూర్ఛసేవ కల్పించెను.

“ఓం వా స్వర్గే శ్చుర్తవ్యం”— స్వర్గమున స్థూరింపదగినదే
మున్నది? ఉర్వశి స్వర్గమునుగూర్చి లెంగవదకుండ చూడుము అని
చిత్రలేఖ రాజును కోరగా విదూషకు డిట్లనినాడు. స్వర్గమందే
మున్నది? తినుటలేదు, త్రాగుటలేదు. ఊరక అనిమిష నేత్రము
లతో చేవలవలె చూచు చుండుటయే కదా. దేవతలు అమృతము
త్రాగి జీవింతురు. నిరంతరము తినుట త్రాగుటలేదు. చారికి రెప్ప

పాటు లేదు. ఇట్టి స్వర్గము విదూషకనకు వచ్చలేదు. ముఖ్యముగా వానికి కావలసిన భోజన పాననిద్రలు లేవు గదా.

శ్లో. 18 : అన్వయము : స్వర్గః అనిర్దేశ్య సుఖః తం కః విస్మారయిష్యతి ? అనన్య వారీ సామాన్యః పురూరవా తు అస్యాః కాసః.

అర్థము : స్వర్గః=స్వర్గము; అనిర్దేశ్య - సుఖః=వర్ణింపఁగలకముగాని సుఖముగలది; తం = దానిని; కః=ఎవ్వడు; విస్మారయిష్యతి=విస్మరింప జేయగలడు; అనన్య - వారీ - సామాన్యః=అన్యస్త్రిలకు లభ్యము కానట్టి; పురూరవా - తు = పురూరపుడు మాత్రము; అస్యాః=ఈమెకు; కాసః=దానుడు.

అనిర్వచనీయ సుఖస్థానమైన స్వర్గమును నేను మఱింపగలవా? అయినను అన్యస్త్రిలను స్మరింపక నిరంతరము నేనీమెకు దానుడనై యుండును. ఇంత మాత్రము నేను వాగ్దానము చేయగలను. అని పురూరపుడు విషయముతో, మితముగా సమాధానము చెప్పెను.

పుట 79 : “ఇయం కావత్ వృద్ధిః మమ” - ఇదిగో ఇదియే - ఈమె లభించుటయే - నాకు నా వృద్ధి. అప్పరశ్చిరోమణియైన యుర్వశి ఏ రాజునకును లభించదు. అట్టిది లభించుటకన్న గొప్ప యథుర్యదయము ఏముండును.

శ్లో. 19 : అన్వయము : సఖే! సామంత మౌళి మణిరంజిత కాపనాంకం - ఏకాత పత్రం అవనే! ప్రభుత్వం అధిగమ్య అహం తథా కృతార్థః నః యథా ఆద్య అస్యాః చరణయోః కాంతం ఆజ్ఞాకరత్వం అధిగమ్య కృతార్థః.

అర్థము : సఖే=చెలికాదా; సామంత=మౌళి-మణి - రంజిత = కాసన + అంకం=సామంతరాజుల యొక్క శిరస్సులందలి మణులచేత రంజితమైన కాసన చిహ్నములు గల; ఏక + అతపత్రం=ఏకచక్రమైన; అవనే = భూమియొక్క; ప్రభుత్వం = పాలకత్వమును; అధిగమ్య=పోంది; అహం=నేను; తథా=ఆ విధముగా; కృతార్థః=

న = ధన్యుడనుకాలేదు; యథా = ఏ విధముగా; అద్య = ఇప్పుడు; అస్మాః = ఈమెయొక్క; చరణయోః = పాదములయొక్క; కాంతం = మనోహరమైన; ఆజ్ఞాకరత్వం = పరిచారకత్వమును; అధిగమ్య = పొంది; కృతార్థః = కృతార్థుడనై తినో.

“విరుద్ధార్థసంపాదయితా” — ఈస్థితలాభము విరుద్ధమైన ఫలమును సంపాదించునది. కోరినవస్తువు దొరికినప్పుడు కష్టము సుఖముగా మారును.

శ్లో. 20 : అన్యయము : తే ఏవ శశినః పాదాః గాత్రం సుఖయంతి; తే ఏవ మదనస్య బాణాః మమ అనుకూలాః; సుందరి! యత్ యత్ సంరంభ రూక్షం ఇవ ఆసీత్ తత్ తత్ త్వత్సంగమేన మమ అనునీతం ఇవ.

అరము : తే-ఏవ = అవియే; శశినః = చంద్రునియొక్క; పాదాః = కిరణములు; గాత్రం = శరీరమును, సుఖయంతి = సుఖపెట్టుచున్నవి; తే-ఏవ = అవియే; మదనస్య = మన్మథునియొక్క; బాణాః = బాణములు; మమ = నాకు; అనుకూలాః = అనుకూలములగుచున్నవి; సుందరి = ఓ సుందరి; యత్-యత్ = ఏది యేది; సంరంభ-రూక్షం-ఇవ = కోపముచే పరుషమైనదానివలె; ఆసీత్ = ఉండెనో; తత్-తత్ = అది యది; త్వత్-సంగమేన = నీ సంగమముచేత; మమ = నాకు; అనునీతం-ఇవ = కాంతించినదివలె అయినది.

వియోగదశయందు దుఃఖకరములైనవన్నియు సంయోగదశయందు సుఖకరములుగా పరిణమించినవి. ఈస్థితార్థలాభము ఇట్లు వ్యతిరేకఫలములను సమకూర్చును.

పుట 80 : “చిరకారికా” — ఆలస్యముచేయునది. నీ సంయోగము పొందుటకు ఆలస్యముచేసి నేను నీవట్ల అపరాధముచేసినాను. ఉర్వశీ పురూరవునకు భార్యయైనప్పటికిని ఆమె రాజును ‘మహారాజ’ అనునేకాని ‘అర్హపుత్ర’ అనదు. రాజు ఆమెను ‘ప్రియే’ ‘ఉర్వశీ’ అనునే కాని ‘దేవి’ అనదు. ఉర్వశీపురూరవులు దంపతులేయైనను వారి సంబంధము విలక్షణమైనదిగా గనబడుచున్నది.

శ్లో. అన్వయము: దుఃఖాత్ ఏవ యత్ సుఖం ఉపనతం తత్ రసవత్తరం;
తరుచ్ఛాయా త ప్రస్య విశేషతః నిర్వాణాయ హి.

అర్థము: దుఃఖాత్ + ఏవ = దుఃఖమువలననే; యత్ = సుఖం =
ఏ సుఖము; ఉపనతం = పొందబడినదో; తత్ = ఆ సుఖము; రసవత్తరం =
మిక్కిలి యానందకరము; తరుచ్ఛాయా = చెట్టునీడ; త ప్రస్య =
తావము పొందినవానికి; విశేషతః = విశేషముగా; నిర్వాణాయ హి =
సుఖము కొఱకు అగును గదా.

“సఖ్యా తే” - నీ మిత్రురాలికి. ఉర్వశి విదూషకునకు రాణి
కాదు. కేవలము మిత్రురాలు. మిత్రుని ప్రియురాలు.

శ్లో. 22: అన్వయము: సుశ్రు! పూర్వం అనువగత మనోరథస్య మమ
త్రియామా శతగుణితా ఇవ గతా; కింతు తవసమాగమే తథా ఏవ
ప్రసరతి యది, తతః కృతీ భవేయం.

అర్థము: సుశ్రు = అందమైన కనుబొమలు కలదానా; పూర్వం =
ఇదివఱకు; అనువగత-మనోరథస్య = పొందబడని కోరికలుగల; మమ =
నాకు; త్రియామా = మూడు యామములుగల రాత్రి; శత-గుణితా-
ఇవ = నూరు రెట్లయినదా యన్నట్లు; గతా = గడచినది; కింతు = కాని;
తవ = నీయొక్క; సమాగమే = సంయోగమునందు; తథా + ఏవ =
అట్లే; ప్రసరతి - యది = అగునదియైనచో; తతః = అప్పుడు; కృతీ =
ధన్యుడను; భవేయం = కాగలను.

ఇష్టవస్తుప్రాప్తి విరుద్ధఫలము గలిగించునని యిదివఱకు రాజు
సంతోషించెను. రాత్రి విషయము మాత్రము అట్లు కాగూడదని
యిప్పుడు కోరుకొనుచుండెను. ఇదివఱకు మూడు యామములుగల
రాత్రి మూడువందల యామములవలె గడచెను. ఇప్పుడు కూడ అట్లే
గడువలెనని రాజు కోరిక.

చతుర్థాంకము

“ప్రావేశీ ఆక్షిప్తికా” - పాత్రప్రవేశమును సూచించుచు తెరలో నుండి వివిధ రాగతాళములతో గానము చేయబడు గీత విశేషము. ప్రవేశించుపాత్రల యవస్థను వర్ణించు గీతము తెరలోనుండి పాడబడుచుండగా పాత్రలు ప్రవేశించును. పాత్రలయొక్క ప్రవేశము, అవస్థ, నిష్క్రమణము మున్నగు వానిని సూచించు స్వరతాలసహితములై ఛందోబద్ధములైన గీతములకు ధ్రువలు అని పేరు. ఈ యంకమున అట్టివి పెక్కు ఉపయోగింపబడినవి. ప్రవేశము సూచించునది ప్రావేశీ. అన్యార్థమును ఆక్షేపించునది ఆక్షేపికి. ఇటు రెండును కలిసినవి.

శ్లో. 1 : అన్వయము : సూర్యకరస్పర్శ చికసిత తామరసే సరోవరోత్సంగే
ప్రియసఖీవియోగ విమనాః వ్యాకులా సఖీసహితా హంసీ సఖీం
సముల్లవతి.

అర్థము . సూర్యకర - స్పర్శ - చికసిత - తామరసే = సూర్యుని యొక్క కిరణములయొక్క స్పర్శచే వికసించిన తామరపూవులుగల; సరోవర + ఉత్సంగే = సరోవరముయొక్క తీరమున; ప్రియ - సఖీ - వియోగ - విమనాః = ప్రియమైన చెలికత్తెతోడి యెడతాటువలన భన్నమైన మనస్సుగలదై; వ్యాకులా = విహ్వలమై; సఖీ - సహితా = చెలికత్తెతోగూడినదైన; హంసీ = ఆడుహంస; సఖీం = చెలికత్తెతో; సముల్లవతి = విలపించుచున్నది.

ఉర్యశీ వియోగ దుఃఖతయైన చిత్రలేఖ సహజన్యాయసహితయై విలపించుట ఆడుహంసల వరముగా ప్రతిపాదించబడినది. ఈ గీతము ముగియుచుండగా చిత్రలేఖ, సహజన్య ప్రవేశింతురు. ద్వీపదిక యను గీతము పాడబడుచుండగా దిక్కులు తిలకింతురు. ధ్రువలయందు ఉత్తమస్త్రిలకు హంసీ, కరిణి మున్నగునవి ఉపమానములుగా ఉండ

వలెనని భరతముని యుపదేశించెను. కాళిదాసు ఆ యుపదేశము ననుసరించెను.

శ్లో. 2 : అన్వయము. సహచరీ దుఃఖాలీధం స్నిగ్ధం ఛాష్టావల్గిత నయనం హంసీయుగళం సరోవరే తామ్యతి.

అర్థము : సహచరీ-దుఃఖ + అలీధం = చెలికత్తెను గూర్చిన దుఃఖముచేత ఆక్రమింపబడినది; స్నిగ్ధః = స్నేహాయుక్తమైనది. తాష్ట + ఆవల్గిత - నయనం = కన్నీటిచే నిండిన కన్నులుగలది అయిన హంసీ-యుగళం = ఆకుహంసల జంట; సరోవరే = సరోవరమునందు; తామ్యతి = తపించుచున్నది.

ఈ గీతము కూడ నేపథ్యముననే గానము చేయబడును.

“సమదుఃఖా భవితుం”-సమానమైన దుఃఖము గలదియగుటకు- దుఃఖమును పంచుకొనుటకు.

పుట 68 : “అప్సరోవార వర్యాయేణ”- అప్సరసల సమూహము యొక్క వంతు ననుసరించి - సూర్యుని సేవించు వంతు చిత్రలేఖకు లేదు; సహజన్యకు కలదు. ఆమెతో కలిసి చిత్రలేఖ ఆ పని చేయుచున్నదని భావింపవలెను.

“ఏతేషు దివషేషు”- ఈ దినములలో - చిత్రలేఖ ఉర్వశిని రాజావర్త విడిచివచ్చినది వై కాళమున, ఇప్పుడు నవ మేఘోదయము కాబోవుచుండుట ముందు తెలుపబడునుగనక కాలము ఆపాధమాస మని భావింపవలెను. ఈ కడచిన దినములలో ఉర్వశీ పురారపుల ప్రవర్తన యెట్లుండెనో తెలిసికొనవలెనని చిత్రలేఖ యోగదృష్టితో చూచినది. ప్రణిధానము = సమాధి, ధ్యానము.

“రతి సహాయం”- రతియుక్తుని, కామావేశము గలవానిని; “గంధమాదవం”- తైలాన పర్వతశిఖర సమీపమునగల ఒక పర్వతము. అందలి యుద్ధానమున గౌరీ శంకరులు విహరింతురు. ఆ యుద్ధానవనమందలి గంధము మత్తుగలిగించుచుది గనుక దానికి గంధమాదనము అని పేరు. నందనమున విహరింప వీలు లేనందున

ఉర్వశి పురూరవుని గంధమాదనమునకు దీసికొనిపోయినది. “వరి వర్తితమివ కైలాసం” అని రాజభవనమును వర్ణించుట ఈ గంధమాదన విహారమునకు ఉపోద్ఘాతము.

పుట 84 : “విద్యాధరదారికా”- విద్యాధరులు అను దేవజాతికి సంబంధించిన కాలిక. ఇసుక కుప్పలతో ఆడుకొనుచుండుటచే మిక్కిలి చిన్నపిల్లయనియు, ఆమె ఆటయందు ముచ్చటపడి పురూరవుడు ఆ పిల్లనంక చాలనేపు చూచెననియు కావించవలెను. రాజు కామముతో చూచెనని ఉర్వశి కోపము తెచ్చుకొన్నది. తనతో క్రీడింపవచ్చి ఈ పిల్లదానిని చూచుట యేమి అని ఆమె కోపము కావచ్చును.

“దూరారూఢః ఖలు ప్రణయః అసహనః”-గాఢముగా నాటుకొనియున్న యనురాగము అసహనశీలముగా నుండునుగదా యని సహజన్య ఉర్వశి కోపమును సమర్థించుచున్నది. తనతో క్రీడించుట తప్ప రాజు ఇతర విషయమును దేనిని పట్టించుకొనగూడదని ఉర్వశి యభిప్రాయము.

“గురుకాప సమ్మాధహృదయా”- భరతముని కాపమువల్ల ఉర్వశి తెలివి నశించినది. దేవకానియమమును మఱచిపోయినది. కుమారస్వామి బ్రహ్మచర్య మవలంబించి తపస్సు చేయుచున్న వనమును స్త్రీలు ప్రవేశింపరాదని తెలిసియు మఱచిపోయి, కోపావేశముతో ప్రవేశించినది.

“వరిణతం అస్యాః రూపం”- ఆమె రూపము మారిపోయినది. ఉర్వశి రూపము మాత్రమే లతగా మారిపోయినది. శీగరరూపము పొందినను ఆమె ఉర్వశియే. అన్నియు చూడగలదు, వినగలదు. ఇంద్రియములకై నశించలేదు.

“నాస్తీ విధేః అలంఘనీయం నామ”- విధికి చాటరాని దన్నది పదియు లేదుగదా. విధియేదైనను చేయగలదు. ఇంత ప్రేమగల వారిని ఇట్లు వేటు పఱచి దుఃఖపెట్టరాదు. ఈ నియమమును గూడ విధి ఉల్లంఘించినది. పురూరవుడు ఒక కాలికవంక చూచెనని ఉర్వశి కోపము తెచ్చుకొనుట, కోపావేశమున ఒడలు తెలియక,

బుద్ధి మాంద్యము కలిగి కుమారవనమున ప్రవేశించుట, లతగామారి పోవుట - ఇది యంతయు విధి నిర్ణయము. నాటక కథాగతిని నిర్ణయించు విధి కవియే.

పుట 86 : "మేఘోదయేన" — మేఘోదయము కామమును ఉద్దీపింపజేయును. ఉర్వశీ విరహముచే రాజు ఇప్పటికే బాధపడుచున్నాడు. ఈ మేఘోదయమువల్ల ఇంకెంత దుఃఖపడును! విరహముచే ఉన్మత్తుడైన పురూరపుని ప్రవేశమునకు, ప్రవర్తనకు ఇది సూచన.

అప్పుడు తెరలో జంతులిక యను గీతిభేదము గానము చేయబడును. చిత్రలేఖా సహజన్యలు దుఃఖాతిశయమును అభినయింపవలెను.

శ్లో. 3 : అవిరల - బాష్ప - జల + అర్థ్యం = ఎడతెగని కన్నీటిచే తడిసినది. (తక్కిన భాగము 2వ శ్లోకము వలెనే) ఇది సహజన్యా చిత్రలేఖల దుఃఖావస్థను మోచించు ఆత్మపీడిత్రువ.

"సంగమమణి" — ఎడబాటుపొందిన వారికి సంగమమును సమకూర్చు దివ్యమణి విశేషము.

"అకృతి విశేషాః" — సుందరమైన యాకారములుగలవారు చిరకాలము దుఃఖ భావములు కారు.

"కుర్వః" — అనుటవల్ల ఇరువురును కలిసి మూర్ఖుని సేవింతురని గ్రహింపవలెను. ఉర్వశీ విరహ దుఃఖమును మఱచుటకై చిత్రలేఖ సహజన్యతో కలిసి మూర్ఖుని ఉపచరించుచున్నదని భావింపవలెను.

పుట 88 శ్లో. 4 : అన్వయము : చింతాదూనమానసా సహచరీదర్శనాలసా హంసీ వికసితకమలమనోహరే సరోవరే విహరతి.

అర్థము : చింతా - దూన - మానసా = దుఃఖముచే తపించుచున్న ముగస్సుగలది; సహచరీ - దర్శన - లాలసా = చేతికత్తెయొక్క దర్శనమందు ఆనంద్విగలది అయిన; హంసీ = హంసి; వికసిత - కమల - మనోహరే = వికసించిన కమలములచే రమ్యమైన; సరోవరే = సరస్సునందు; విహరతి = తిరుగు చున్నది.

ఈ ఖండధారాగీతి సహజన్య చిత్రలేఖల వైష్ణవికీద్రువ.
ఇరువురును ప్రాకృతము మాట్లాడు స్త్రీలుగనుక ఇది ప్రవేశకము.

శ్లో. 5. అన్వయము : ప్రియావిరహోన్మాద ప్రకటిత వికారః తరు కుసుమ
కిసలయ భూషితనిజ దేహప్రాగ్భారః గతేంద్రనాథః గహనం ప్రవిశతి.

అర్థము : ప్రియా-విరహ + ఉన్మాద - ప్రకటిత - వికారః =
ప్రియురాలి యెడతాటు వలన గలిగిన ఉన్మాదముచే ప్రకటించబడిన
వికారములు గలిది; తరు-కుసుమ - కిసలయ-భూషిత - నిజ - దేహ-
ప్రాగ్భారః = వృక్షముల పూలచే చిగుళ్లచే అలంకరించబడిన తన
శరీరముయొక్క ముందు భాగముగలిదియైన; గజ + ఇంద్ర-నాథ =
గజరాజము; గహనం = అరణ్యమును; ప్రవిశతి = ప్రవేశించుచున్నది.

ఇది పురూరవుని ప్రావేశికీద్రువ. అన్యార్థమును సూచించు
చున్నది గనుక ఆశ్చర్యం. ఉత్తమ నాయకుడు గనుక మత్తగజ పాద్య
శ్యము చెప్పబడినది. తెరలో ఈ గీతము పాడుట ముగియుచుండగా
ఉన్మత్త వేషముతో పురూరవుడు ప్రవేశించును.

“అః దురాత్మన్! రక్షః! తిష్ఠ తిష్ఠ” — ఓరీ దురాత్మా!
రాక్షసుడా! నిలు నిలు - ప్రథమాంకమున కేళియను రాక్షసుడు
ఉర్వశిని ఎత్తుకొని పోయెను గదా. ఇప్పుడు ఉర్వశి కనబడనందున
అహోరాత్రములు వెదకి వెదకి మతిపోయిన పురూరవుడు ఇప్పుడును
ఉర్వశిని ఎవ్వడో రాక్షసుడు ఉత్తుకొని పోవుచున్నట్లు భావించినాడు.
ఆ నాడు తాను కేసిని తరుముచు కేకవైచినట్లే ఇప్పుడు ‘నిలు నిలు’
మనుచున్నాడు.

“తాదై మా మఖివర్షతి” - తాదములతో నా మీద వర్షించు
చున్నాడు. ఒడలు సగముతెలిసియు తెలియని స్థితియందలి
మాటయిది. రాక్షసుడన్న భ్రాంతిచే తాదములన్న భ్రాంతి. కాని
మీదపడు చున్నవి నీటిబిందువులు గనుక ‘వర్షతి’ అన్నప్రయోగము.

పుట 87 : “లోఽపం గృహీత్యా” - మట్టి గడ్డ తీసికొని-రాజవద్ద విల్లంబులు
లేవు. ప్రియురాలితో విహరింప వచ్చెను గదా. కనుక మట్టి గడ్డతో
కొట్టబోయెను.

శ్లో. 6: అన్వయము : హృదయాహితప్రియాదుఃఖః ధుతపతః వ్యాధావ
వల్గిత నయనః హంసయువా సరోవరే తామ్యుతి.

అర్థము : హృదయ + అహిత - ప్రియా - దుఃఖః - హృదయము
నందుంచబడిన ప్రియురాలి సంబంధమైన దుఃఖముగలది; ధుత - పతః =
కదలింపబడిన ఐక్యములు గలది; వ్యాధ - అపవల్గిత - నయనః = రాతునిచే
పీడింపబడిన కన్నులుగలదియైన; హంస యువా = యువ హంసము;
సరోవరే = సరోవరమున; తామ్యుతి = తపించుచున్నది.

తన ప్రియురాలిని అపహరించుచున్న రాక్షసుడని భ్రమించ
బడిన మేఘమును జూచి విచారపడుచున్న పురూరపుడు ప్రియురాలిని
హరించిన వ్యాధుని జూచి దుఃఖించు యువ హంసముగా రూపించ
బడినాడు. ఈ ద్వివదికాగీతి తెరలో నుండి వినబడుచుండగా రాజు
దిక్కులు చూచి తాను రాక్షసుడని భ్రమించినది మేఘమని తెలిసి
కొని దుఃఖావేగము పొంది రోదించును.

శ్లో. 7: అన్వయము : అయం సన్నద్ధః నవజలధరః, దృప్తనిశాచరః న;
ఇదం దూరాకృష్టం సురధనుః. శరాసనం ననామ; అయం అపి
వటుః ధారాసారః, తాణవరంవరా న; కనకనికషన్నిగ్ధా విద్యుత్,
మమ ప్రియా ఉర్యశీ న.

అర్థము : అయం = ఇది; సన్నద్ధః = సిద్ధమైన; నవ - జలధరః =
క్రొత్త మేఘము; దృప్త - నిశాచరః = దర్పించిన రాక్షసుడు; న =
కాదు; ఇదం = ఇది; దూర + ఆకృష్టః = దూరముగా లాగబడిన;
సురధనుః ఇంద్రధనువు; శరాసనం = చిల్ల; న నామ = కాదుకాబోలు;
అయం - అపి = ఇదికూడ; వటుః = తీవ్రమైన; ధారా + అసారః = ధారా
వర్షము; తాణ - వరంవరా = తాణములవరుస; న = కాదు; కనక - నికష -
న్నిగ్ధా = బంగారు ఒరపిడిగీటువలె మెఱయుచున్న యిది; విద్యుత్ =
మెఱపుతీగె; మమ = నా యొక్క; ప్రియా = ప్రియురాలైన; ఉర్యశీ =
ఉర్యశీ; న = కాదు.

శ్లోకావేగమున మూర్ఛిల్లిపది మరల తెరలో 'హృదయాహిత'
ఇత్యాది ద్వివదికాగీతము వినిపించుచుండగా లేచి నిట్లూర్చును.

శ్లో. 8: అన్యయము : నవశడిల్ శ్యామలః ధారాధరః యావత్ వర్షతి కః
అపి నిశాచరః మృగలోచనాం వారతి (ఇతి) మయా జ్ఞాతంను.

అర్థము : నవ-శడిల్ = క్రొత్త మెఱుపుగలది; శ్యామలః =
నల్లనిదియైన; ధారాధరః = వర్షామేఘము; యావత్ - వర్షతి = వర్షించు
చుండగా; కః-అపి = ఎవ్వడో; నిశాచరః = రాక్షసుడు; మృగ -
లోచనాం = లేడి కన్నులవంటి కన్నులుగల ఉద్యోగిని; వారతి = ఎత్తు
కొనిపోవుచున్నాడు (అని); మయా = నా చేత; జ్ఞాతం-ను = తలచ
బడనదికాబోలును.

పుట 88 : "నకరుణం విచింత్య" దీనముగా ఆలోచించి.

శ్లో. 9: అన్యయము : కోపవశాత్ ప్రభావవిహితా తిష్ఠేత్, సా దీర్ఘం న
కువ్యతి; స్వర్గాయ ఉత్పత్తితా భవేత్, పునః అస్యా మనః మయి
భావాద్ధ్యోగః విబుధద్విషః అపి చ మే పురోవర్తినీం తాం హర్తుం న
శక్తః, సా చ నయనమో అత్యంతం అవర్చనం యాతా ఇతి కః
అయం విధిః.

అర్థము : కోపవశాత్ = కోపకారణమువలన; ప్రభావ -
విహితా = విద్యుత్ క్రిత అంతర్వీతయై; తిష్ఠేత్ = ఉండవచ్చును; కాని;
సా = ఆమె, దీర్ఘం = చిర కాలము, న-కువ్యతి = కోపించును; స్వర్గాయ =
స్వర్గము కొఱకు; ఉత్పత్తితా = ఎగిరిపోయినది; భవేత్ = కావచ్చును;
పునః = కాని; అస్యా = ఈమెయొక్క; మనః = మనస్సు; మయి =
నాయందు; భావ + అర్థం = కేసు మృదులము; విబుధ - ద్విషః =
రాక్షసులు; అపి-చ = కూడను; మే = నాయొక్క; పునః + వర్తినీం =
ఎదుటనున్న; తాం = ఆమెను; హర్తుం = అవహరించుటక; న-శక్తః =
సమర్థులుకారు; సా - చ = మరియు; నయనయోః = కన్నులకు;
అత్యంతం = పూర్తిగా; అవర్చనం = అగోచరత్వమును; యాతా =
బొందినది; ఇతి = అను; కః = ఏమి; అయం = ఈ; విధిః = విధానము,
దైవనిర్ణయము.

ఉద్యోగి పురూరపురి నడుమ పెక్కువర్షాయములు ప్రణయ
కలహములు అరిగియుండును. అప్పుడప్పుడు ఆమె అదృశ్యయై

అయనను బాధ పెట్టి యుండును. కాని యెన్నడు ఇంత దీర్ఘకాలము ఆమె కోపము పూని యుండలేదు. రాజు దీనముగా ఏమియు తోచక చింతించి మూర్ఖిల్లు చున్నాడు.

“పరావృత్త భాగ భేయానాం.....” — అదృష్టము మారిన వారికి దుఃఖము వెంట దుఃఖము వచ్చును. చిత్రలేఖ యూహించి నట్లుగా అసలే విరహ దుఃఖముడు, ఆ మీద నవమేఘోదయము.

శ్లో. 10 : అన్వయము : ఏకపదే తయా ప్రియయా అయం సుదుస్సహః వియోగః చ మే ఉపవతః; నవచారిధరోదయాత్ అహోభిః నిరాత పర్థిరమ్రైః చ భవితవ్యం.

అర్థము : ఏకపదే = ఆకస్మికముగా; తయా - ప్రియయా = ఆప్రియురాలితో; అయం = ఈ; సుదుస్సహః = మిక్కిలి భరింపరాని; వియోగః - చ = వియోగముకూడ; మే = నాకు; ఉపవతః = ప్రాప్తిం చినది; నవ - చారిధర + ఉదయాత్ = కొత్తదైన మేఘముయొక్క పుట్టుకవల్ల; అహోభిః = పగళ్లు; నిరాతప + బుద్ధి - రమ్రైః = ఎండ తీవ్రతలేవందున రమణీయములుగా కూడ; భవితవ్యం = కానున్నవి.

తరువాత చర్చరీగీతి. ఇది ద్రుత మధ్యలియోక్తయముగా ప్రేమభారమున నటించే గానము చేయబడును ఒక చర్చరీభేదమునకు రాసము అనిపేరు. రాజు నర్తించుచు ఈ గీతము పాడెనని భావించ వలెను.

శ్లో. 11 : అన్వయము : అవిరలః ఛారా సార దిశా ముఖకాంతః అజ్ఞప్తః అత్ర కోపం సంహరః ఏ అహం పృథివీం శ్రమన్ ప్రియాం ప్రక్షిప్యే యది తతా యత్ యత్ కరిష్యసి తత్ తత్ సహిష్యే.

అర్థము : అవిరలః = మేఘమూ; అవిరలః - ఛారా + అసార - దిశా - ముఖ - కాంతం = ఎడతెగని భారయైత వర్షముచేత దిక్కుల యంచులందు తమణియమైన వీవు; అజ్ఞప్తః = నాచే అజ్ఞాపించబడి; అత్ర = ఇందు, నా యందు; కోపం = కోపమును; సంహరః = కూచును; ఏ = ఓ; అహం = నేను; పృథివీం = భూమిని; శ్రమన్ = తిరిగి; ప్రియాం =

ప్రియురాలిని; ప్రేక్షి-ప్రేయది=మాడగలిగితి నేని; తదా=అప్పుడు; యత్ - యత్ = ఏది యేది; కరిష్యసి = చేయుదువా; తత్ - తత్ = అది యది; సహి-ప్రేయ=సహింపగలను.

“పృథివీ శ్రమన్” — ప్రపంచమెల్లెడ తిరిగియైనను తన ప్రియురాలిని కనిపట్టి తిరవలయునని రాజు సంకల్పము.

“విహస్య” — పకపకనవ్వి — ఉన్మాదలక్షణము. ముఠా + ఏవ=వృధాగా నే; వ్యాహరంతి=చెప్పుదురు.

“రాజా కాలస్య కారణం” - రాజే కాలమునకు గారణము. అని భారతమున వ్యాసముని చెప్పెను. రాజు నానతి ననుపరించియే కాలమునందలి మార్పులు జరుగుచుండునని యభిప్రాయము. కనుక ఈ విరహాసమయమున వచ్చిన వర్షాకాలమును వేను నిషేధింతును.

పుట 90 : శ్లో. 12 : అన్వయము . గంధోన్మాదిత మధుకర గీతైః వాద్య మానైః పరభృత తూర్తైః ప్రసృత పవనో ద్వేల్లిత పల్లవ నికరః కల్పతరుః సులిత వివిధ ప్రకారైః నృత్యతి.

అర్థము : గంధ + ఉన్మాదిత - మధుకర - గీతైః = సుగంధము చేత మత్తెక్కిన తుమ్మెదల పాటలతోడను; వాద్యమానైః = మ్రోయింపబడుచున్న; పరభృత-తూర్తైః = కోకిలలవెడి వాద్యముల తోడను; ప్రసృత - పవన + ఉద్వేల్లిత-పల్లవ - నికరః = వీచుచున్న వాయువుచేత చలింపజేయబడిన చిగుళ్ల సమూహముగల; కల్పతరుః = కల్పవృక్షము; సులిత - వివిధ - ప్రకారైః = సుకుమారములైన యనేక ప్రకారములచేత; నృత్యతి=నర్తించుచున్నది.

నేపథ్యమున ఈ చర్మరీగీతి గానము చేయబడుచుండగా రాజు లలితమైన నానా ప్రకారమైన నృత్యముచేయును. పుష్పపల్లవాలం కృతులైన రాజే కల్పతరువని భావింపవలెను. మధుకర ఝంకృతులు, కోకిల కూణితములు, పుష్పపల్లవనికరము, మందమారుతము — ఇవి యన్నియు విరహమును ఉద్దీపింపజేయు సామగ్రి. విరహోద్దీపితుడైన రాజు ఉన్మాదవశమున లాస్యము చేయును.

“అథవా నప్రత్యాదిశామి” — లేదా నిషేధించను - పిచ్చిలో మరల తెలివి. కాను వలనన్నను మేఘము విజృంభింపమానలేదు. కనుక మనస్సును సరిపెట్టుకొనుట. ఈ వర్షర్తు చిహ్నములచేతనే నాకు ప్రస్తుతము రాజోపచారము జరుగుచున్నది గదా.

శ్లో. 13 : అన్వయము : మమ విద్యుల్లేఖాకనకరుచిరం అశ్రం శ్రీవితానం; నిచులతరుఖిః మంజరీచామరాణి వ్యాధూయంతే; ఘర్మచ్ఛేదాత్ పటుతరగిరః నీలకంఠాః వందినః; ధారాసారోపనయన పరాః సాను మంతః నైగమాః.

అర్థము : మమ = నాకు; విద్యుత్ + లేఖా-కనక-రుచిరం = మెఱపుతీగచే బంగరు కాంతిగల; అశ్రం = మేఘమే; శ్రీవితానం = మందరమైన మేల్కట్లు; నిచుల - తరుఖిః = నిచుల వృక్షములచేత; మంజరీ-చామరాణి = గుత్తులనెడు వింజామరములు; వ్యాధూయంతే = వీవబడుచున్నవి; ఘర్మ-చ్ఛేదాత్ = గ్రీష్మము ముగియుటచే; పటుతర - గిరః = స్పష్టములయిన వాక్కులుగల; నీలకంఠాః = నెమిళ్ళే; వందినః = కైవారము చేయువారు; ధారా + అపార + ఉపనయన-పరాః = ధారాపాతమైన వర్షమును తెచ్చుటయందు ఆసక్తములయిన; సాను మంతః = సర్వతములే; నైగమాః = వణిజులు.

మరల తెరలో ‘గంధోన్నాదిత’ ఇత్యాది చర్చరీగీతి.

“పరిచ్ఛదక్లాఘయా” — ఉపకరణములను గూర్చిన ప్రశంసతో నేమి పని? ఉర్వశి లేని ఈ రాజభోగములు నా కేల? ఇంక నీ యరణ్యమున ప్రయురాలిని అన్వేషింతును. “పాతస్య అంతే ఖిన్నకః” — గద్యరూపమైన వాచకము ముగిసిన పిమ్మట నేపథ్య మున ఖిన్నకరాగమున క్రింది ద్విపదికాగీతి పాడబడును.

పుట 91 : శ్లో. 14 : అన్వయము ; దయితారహితః అధికం దుఃఖతః విరహానుగతః పరిమంథరః తథా ఓదగతిః గజయాధవతిః కుసు మోజ్జ్వలై గిరికావనే (భ్రమతి).

అర్థము : దయితా-రహితః = ప్రియురాలితో వియుక్తుడై ; అధిక-మిక్కిలి; దుఃఖతః=కాధింపబడినది; విరహ + అనుగతిః = ప్రియావిరహముచే తిరిగి పొందబడినది; పరిమంథరః=మిగుల అలస మైనది; తథా=అట్లే; ఊ-గతిః=నీరసమైన గమనముగలది అయిన; గజ-యూథ-పతిః=ఎనుగుల రాజు; కుసుమ + ఉజ్వలే = పూవులచే ప్రకాశించుచున్నది; గిరి-కాననే = పర్వతారణ్యమునందు; (ప్రేమతి = తిరుగుచున్నది).

ఈ ద్విపదికాగీతి నేపథ్యమున వినబడుచుండగా రాజు అలస ముగా అటునిటు తిరుగుచు దిక్కులు చూచి హర్షముతో-“నందీవనం ఇవ”- విరహమును ఉద్దిపింపజేయునదివలె, లేదా, అన్వేషణ కార్య మునకు ప్రోత్సాహము కలిగించునదివలె.

శ్లో. 15 : అన్వయము : ఆ రక్త రాజిభిః సలింగరైః కుసుమైః ఇయం నవ కందలీ కోపాత్ అంతర్భాషే తస్యా. లోచనే మాం స్పారయన్వతి.

అర్థము : ఆ రక్త - రాజిభిః = ఇంచుక ఎఱ్ఱని జీరలుగలవి; సలింగరైః=జలము గర్భమునందు గలవియునైన; కుసుమైః = పువ్వులచేత; ఇయం=ఈ; నవ-కందలీ = క్రొత్తదైన నేల యరటి; కోపాత్=కోపమువలన; అంతః + భాషే=లోపల కన్నీరుగల, కన్నీ టితో నిండిన; తస్యా=ఆ యుర్వశియొక్క; లోచనే=రెండు కన్ను లన్న; మాం=నన్ను; స్పారయతి=స్పృశింపజేయుచున్నది.

కాశచినుకుతో నిండిన కందలీ పుష్పములు కోపమువల్ల గలిగిన కన్నీటితో నిండిన ఉర్వశి కన్నులను తలపించుచు రాజు విరహ మును ఉద్దిపింపజేయుచున్నది, అన్వేషణకు పురికొల్పుచున్నది. కాని యామె యీ దిక్కున వెళ్ళినది అని యెట్లు గుర్తించవగును ?

శ్లో. 16 : అన్వయము : సా సుగాత్రీ వసుమతీం పద్మాంఘ్రం స్పృశేత్ యది, తతః మేఘాభివృష్ట నీక తాసు వనస్థలీషు గురు నితంబయో చక్రాత్ నతా అంతకాంకా అస్యా చారుపదపంక్తిః దృశ్యేత.

అర్థము : సా-సుగాత్రీ = ఆ నుందరి; వసుమతీం=భూమిని; పద్మాంఘ్రం=రెండు పాదములతో; స్పృశేత్-యది = స్పృశించినట్ల

యితే; తతః=అప్పుడు; మేఘ + అభివృష్ట-నికతాను = మేఘముచే
అంతట వర్షింపబడిన యిసుక ప్రదేశములుగల; వన-స్థలీమ = అరణ్య
ప్రదేశములందు; గురు-నితంబతయా=పెద్ద పిరుదులు కలిగియుండుట
చేత; పశ్యాత్ = వెనుక భాగమున; నతా = లోతయిన; అలక్తక +
అంకాః=లక్తుక చిహ్నముగల; అస్యాః=ఈమె యొక్క; చారు-వద-
పంక్తిః=అందమైన యడుగుల వరుస; దృశ్యేత=కనబడియుండెడిది.

పుట 92 : “ఉపలబ్ధం ఉపలక్షణం”—గుర్తు లభించినది, జాడ దొరికినది.

శ్లో. 17 : అన్వయము : నిమగ్ననాభే రుషా భిన్నగతేః హృతోష్ఠరాగైః
విపతద్భిః నయనోదబింధుభిః అంకితం శుకోదరశ్యామం ఇదం అసం
శయం చ్యుతం స్తనాంశుకం.

అర్థము : నిమగ్న-నాభేః = లోతైన బొడ్డుగలది; రుషా =
రోషముచేత; భిన్న-గతేః=తొట్టుపడుచున్న నడకగలదియైన ఉర్వశి
యొక్క; హృత + ష్ఠ-రాగైః = హరింపబడిన పెదపులి రక్తిమ
గలిగి; విపతద్భిః=రాలిపడుచున్న; నయన-ఉద-బింధుభిః = కంటినిటి
బొట్టలచేత; అంకితం=గుర్తులువేయబడిన; శుక + ఉదర-శ్యామం =
చిలుకపొట్టవలె ముదురు పచ్చరంగుగల; ఇదం=ఇది; అసంశయం =
విశ్వయముగా; చ్యుతం = జారిపోయిన; స్తన + అంశుకం = స్తన
ములపై కప్పకొను వస్త్రమే, ఉత్తరీయమే.

“సేంద్రగోపం నవకాద్యలి మిదం”— ఇది ఆరుద్ర పురుగు
అతో గూడిన క్రొత్త వచ్చికబయలా? పురూరపునకు వనమందలి
పర్వనస్తుపులందును ఉర్వశి జాడలన్న ప్రాంతియే కలుగుచుండెను.
ప్రాంతి యున్నంత సేపు సంతోషము, అది విడిపోయినంతనే విచారము
ఆయనకు గలుగుచుండెను.

శ్లో. 18 : అన్వయము : ప్రబలిపురోవాతతాడిత శిఖండః శిఖి దూరోన్నమి
తేన కేశాగర్భేణ కంఠేన వయోదాన్ ఆలోకయతి.

అర్థము : ప్రబలి-పురో-వాత-తాడిత-శిఖండః = వేగముగల
యెదురు గాలిచేత కొట్టబడుచున్న పింఛముగల; శిఖి = నెమిలి;
దూర + ఉన్నమితేన=పొడవుగా ఎత్తబడిన; కేశాగర్భేణ = క్రేంకా

రము గర్భచుందుగతి; కంఠేనకంఠముతో; వయోదాన్ = మేఘము
లను; అలోకయతి = చూచుచున్నది.

పుట 98 : ఈ మయూర చిత్రము అమృతమైనది. చిత్రకారుడు సుఖముగా
చిత్రింపదగినది. కాళిదాసిట్టి ప్రకృతి సుందరభంగిమలను వర్ణించుట
యందు నిపుణుడు. ఆ నెమిలి నిర్మియున్నతీరు పురూరపుని అకర్షించి
నది. ఉర్వశి జాడనుగూర్చి ఆ నెమిలిని అడుగుచున్నాడు.

శ్లో. 19 : అన్వయము : సంప్రాప్తభేదః త్వరితం పరచారణః ప్రియతమా
దర్శన లాలసః విస్మితమానసః గజవరః (భ్రమతి).

అర్థము : సంప్రాప్త - భేదః = ప్రాప్తించిన దుఃఖముగలది;
త్వరితం = శీఘ్రముగా; పర-చారణః = శత్రువులను నివారించునది;
ప్రియతమా-దర్శన-లాలసః = ప్రియురాలి యొక్క దర్శనమునందు
ఆసక్తిగలది; విస్మిత-మానసః = విశ్రాంతమైన మనస్సుగలది అయిన;
గజవరః = శ్రేష్ఠమైన గజము; (భ్రమతి = తిరుగుచున్నది).

ఈ తేనా ఖండకము నేపథ్యమునుండి పాడబడిన తరువాత
చర్చరీగీతి. విరహావస్థను వ్యక్తముచేయుచు నటి ప్రాకృత భాషలో
పాడెను గీతము ఖండకము. 'తేనా' యన్న పదము మంగళనూచ
కము. 'తే' యనగా శంకరుడు, 'న' యనగా ఉమ. 'తేనా' శబ్దము
ఉమాశంకరులను దెలియజేయు మంగళవాచకము. ఖండకమే తేనా
ఖండకము.

శ్లో. 20 : అన్వయము : బర్హిణ! అత్ర అరణ్యే శ్రమతా త్వయా సా మమ
కాంతా దృష్టా యది మమ కాం ఆచక్ష్య ఇతి పరం అభ్యర్థయే;
నిశామయ (సా) మృగాంక సదృశేన వదనేన హంసగతిః; అనేన
చిహ్నాన జ్ఞాస్యసి; మయా తవ ఆభ్యాతం.

అర్థము. బర్హిణ = ఓ మయూరమా; అత్ర అరణ్యేన =
ఈ యరణ్యమందు; శ్రమతా = సంచరించుచున్న; త్వయా = నీ చేత;
సా-మమ-కాంతా = ఆ నా యొక్క ప్రియురాలు; దృష్టా - యది =

చూడబడినట్లయితే; మమ=నాకు; తాం=ఆమెనుగూర్చి; అచక్షుః = చెప్పము; ఇతి=అని, వరం=మిక్కిలిగా; అభ్యర్థయే=వేడుచున్నాను; నితామయ=వినుమా; (పా=ఆమె); మృగాంక-సదృశేన = చంద్రుని పోలి; వదనేన = ముఖముతో; హంస-గతి = హంసగమనముగలది; అనేన-చిహ్నేన=ఈ గుర్తుచేత; జ్ఞాస్యసి = తెలిసికొనగలవు; (కనుక); మయా=నా చేత; తవ=నీకు; అభ్యాశం=చెప్పబడినది.

ఈ శ్లోకమునందలి వాక్యములు చక్కని పొందికలేక పురూరవుని చిత్తముందలి ఆందోళనకు తగినట్లున్నవి. ఈ చర్యరికా గీతని పాడుచు కొండరాతిపై నిలిచియున్న మయూరమును చేరబోయి కూర్చుండి దోసలి యొగ్గి ప్రార్థించు చున్నాడు.

పుట 94 : శ్లో. 21 : అన్వయము : సితాపాంగ! నీలకంఠ! అస్మిన్ వనే దీర్ఘాపాంగా ఉత్కంఠా మమ వనితా త్వయా దృష్టా (కిం); (పా) దృష్టితమా భవేత్.

అర్థము : సిత + అపాంగ = తెల్లని కడకన్నులుగల; నీలకంఠ = మయూరమా; అస్మిన్ - వనే = ఈ వనమునందు; దీర్ఘ - అపాంగా = కోసలైన కడకన్నులు గలది; ఉత్కంఠా = ఎత్తయిన కంఠముగలది అయిన; మమ = నా యొక్క; వనితా = స్త్రీయురాలు; త్వయా = నీచేత; దృష్టా (కిం) = చూడబడినదా; (పా = ఆమె); దృష్టితమా = చూడదగినది, చూపును ఆకర్షించునది; భవేత్ = కాగలదు.

సెమిలి నీలకంఠము, ఉర్యశి ఉత్కంఠ; నెమలి సితాపాంగము, ఉర్యశి దీర్ఘాపాంగ. ఈ పోలికలవల్ల సెమిలి ఉర్యశిని చూచి యున్నచో తప్పక గుర్తుపెట్టు కొనగలదు. తిరిగి 20 వ శ్లోకము పాడుచు సమాధానము కొరకు మయూరము వంక చూచును.

శ్లో. 22 : అన్వయము : అన్యో మృదువవనవిభిన్నః ఘనదుచిరకలాపః మత్ప్రియాయా వినాశాత్ నిస్సవత్నః జాతః, సుకేశ్యాః రతి విగలితబంధే కుసుమసనాథే కేశహస్తే సతి ఏవః బద్ధి కం హరేత్.

అర్థము : అన్యో = ఈ సెమిలియొక్క; మృదు-వవన-విభిన్నః = మందమారుతముచే వికసింపజేయబడిన; ఘన-దుచిర-కలాపః = చిక్క

నై న మెఱయుచున్న పింఛము; మత్-ప్రియాయా-నాప్రియురాలి యొక్క; వినాశాత్ అంతర్ధానమువలన; నిస్సవత్నః = సాటిలేనిది; జాతః = అయినది; కేశ్యాః = అందమైన కేశముగల ఉర్వశీయొక్క; రతి-విగళిత - బంధే = రతివలన విడిపోయిన ముడిగల; కుసుమ-సనాథే = పూవులుగల; కేశ-హస్తే = కేశపాళము; సతి = ఉండగా; ఏషః - బర్హీ = ఈ నెమిలి; కంఠం = ఎవని హారేత్ = ఆకర్షింపగలదు.

“పరవ్యసన నిర్వృతం...” ఇతరుల దుఃఖముచే సంతోషించు దీనిని ప్రశ్నింపను.

“విహంగమేషు పండితా జాతిః ఏషా” — ఇది వక్షులలో తెలివిగల జాతి. వక్షులలో కోకిల గడుపై నది. తన గ్రుడ్లను కాకిగూటిలో నుంచి దానిచేత పొదిగించి తాను హాయిగా పాటలు పాడుకొనుచుండును.

పుట 98 : స్లో 23 : అన్వయము : విద్యాధర కానన లీనః దుఃఖవినిర్గత కాప్సోత్పిడః దూరోత్సారిత హృదయానందః అంబరమానేన గతేంద్రః భ్రమతి.

అర్థము : విద్యాధర - కానన - లీనః = విద్యాధర వనమున మఱుగుపడినది; దుఃఖ-వినిర్గత-కాప్స + ఉత్పిడః = దుఃఖమువలన వెలువడిన కన్నీటిచే పీడింపబడుచున్నది; దూర + ఉత్సారిత - హృదయ + ఆనందః = దూరముగా తొలగింపబడిన హృదయానందముగలది, అయి; అంబర-మానేన = ఆకాశమంత ఎత్తున; గత + ఇంద్రః = గణరాజము; భ్రమతి = తిరుగుచున్నది.

“విద్యాధరకానన లీనః” — గంధమూదన పర్యవసానమున విద్యాధరులు విహరించు వనము. ఇది ఖరకము అను గీతిభేదము. ఇది నేవధ్యమున పాడబడుచుండగా రాజ మెల్లగా కోకిలను చేరవచ్చును. చర్చరీ గీతితో కోకిలను ప్రశ్నించును.

“పేలే పేలే” — ఓసి ఓసి అని సంతోధన. ఆదర్శమున ద్విరుక్తి.

శ్లో. 24 : అన్వయము : పరభృతే ! మధురప్రలాపిని ! కాంతే నందనవనే
స్వచ్ఛందం శ్రమంతి ! పరపుష్పే ! మమ పరం ప్రియతమా సా దృష్టా
యది తర్హి ఆచక్ష్య.

అర్థము : పరభృతే = కోకిలా; మధుర-ప్రలాపిని = తీయగా
పలుకుచున్నా; కాంతే = అందమైన; నందన-వనే = నందన వనమునందు;
స్వ-చ్ఛందం = స్వేచ్ఛగా; శ్రమంతి = సంచరించుచున్నా; పరపుష్పే =
కోకిలా; మమ = నాకు; పరం = అత్యంతము; ప్రియతమా = ప్రేమాస్పదు
రాలయిన; సా = ఆ యుర్వశి; దృష్టా-యది = కనబడినట్లయితే; తర్హి =
కనుక; ఆచక్ష్య = చెప్పము.

“పరభృతే” — అప్పరసలను కోకిలతో పోల్చుట కాళిదాసు
నకు ఇష్టమని తోచును. కాకుంతలమునందును దువ్యంతుడు శకుంతల
తల్లియైన మేనకను పరభృతితో పోల్చును. ఇచ్చట రాజు పరభృతి
యందు చిత్రలేఖను చూచుచున్నట్లు తోచుచున్నది. “నను ప్రథమం
మేఘరాజీ” అన్న సందర్భమున చిత్రలేఖ నల్లనిదైయుండునన్న
సూచన కలదు. ఇచ్చటకూడ పరభృతి నల్లనిదే. విశేషించి నందనవన
మున స్వచ్ఛందముగా సంచరించుచున్నా’యనుటవల్ల రాజు చిత్రలేఖనే
ఉద్దేశించుచున్నాడనుట స్పష్టము. ‘మధుర ప్రలాపిని’ అనుటయు
చిత్రలేఖ మధుర వచనములకు సరిపడియున్నది. కోకిలయందు చిత్ర
లేఖా శ్రాంతి కలిగినంతట రాజునకు కొంత యానందము కలిగి
ఆయన వర్తన పూర్వకముగా శృంగార రసానుకూలమగు వలంతికా
రాగమును పాడుచు మోకరిల్లి ‘పూజ్యరాలా!’ యని పరభృతినీ
సంబోధించును.

శ్లో. 25 : అన్వయము : కలశాపిణి ! కామినీ; త్వం మదనదూతిం ఉదా
హరంతి; త్వం మానావళంగనిపుణం అమోఘం అస్త్రం; కాం
ప్రియతమాం వా మమ సమీపం ఆనయ; మాం వా యత్ర కాంతా
(తత్ర) ఆకు నయ.

అర్థము : కలశాపిణి = అవ్యక్తమధురముగా శాపించుచున్నా;
కామినీ = కాముకులు; త్వం = నిన్ను; మదన-దూతిం = ప్రణయదూతి

కనుగా; ఉదాహరణతి = పేర్కొందురు; త్వం = నీవు; మాన + అవభంక=నిపుణం=ప్రణయ కోపమును పోగొట్టుటయందు నేర్పుగలి; అమోఘం=మొక్కువోని; అస్త్రం=ఆయుధము, సాధనము; తాం - ప్రియతమాం - వా=ఆ ప్రియురాలినైనను; మమ = నా యొక్క; సమీపం = చేరువకు; ఆనయ = తెమ్ము; మాం - వా=నన్నయినను; యత్ర=అచ్చట; కాంతా=ప్రియురాలు ఉన్నదో; (తత్ర=అచ్చటికి); ఆశు=శీఘ్రముగా; నయ=కొనిపోమ్ము.

“మదన దూతిం”- ప్రియులనడుము సంధానము చేయునది. ఉర్వశీ పురూరపుల మధ్య చిత్రలేఖయే దూతికగా పనిచేసి వారికి సంగమము కూర్చినది. ఇప్పుడు వారిరువురి నడుము ప్రణయ కలహము వచ్చి వియోగమేర్పడినది. కనుక మరల చిత్రలేఖయే కల్పించుకొని ప్రణయ కలహమును తొలగించి ఉర్వశీ పురూరపులను కలువవలెను. ఈ ప్రణయకలహ వృత్తాంతము చిత్రలేఖ యోగదృష్టిచే గ్రహించి యే యున్నది. సంగమ నీయమణిని పేర్కొని సంయోగ సాధనమును గూడ సూచించి యున్నది.

పుట 98: “వామకేన”- వామకము అను భంగిమచే కొంచెము ప్రక్కకు తిరిగి ఆకాశము దిక్కుచూచి ఏమట నభివయించి ఆకాశము నుండి ఎవరో పలికినట్లు భావించి ఆ పలుకులను ఉచ్చరించుచున్నాడు. ఇది ఆకాశభాషితము. ఈ వాక్యములు గూడ చిత్రలేఖ పలుకదగినవే. ఇంత యనురక్తుడవైన నిన్ను విడిచి యెట్లు వెడలిపోయినది? అని చిత్రలేఖ రాజుపల్ల సానుభూతి ప్రకటించుచున్నది.

శ్లో. 28: అన్వయము : కుపితా; అహం తు స కృత్ అపి ఆత్మగతం కోప కారణం న స్మరామి; రమణేషు యోషితాం ప్రభుతా భావస్థి తాని న హి అపేక్షతే.

అర్థము : కుపితా = ఆమెకోపించినది; అహం తు = నేను మాత్రము; సకృత్-అపి=ఒక్కటి కూడ; ఆత్మగతం = నా యందలి; కోప-కారణం=కోపహేతువును, అవశాధమును; న-స్మరామి=స్మరించ జాలకున్నాను; రమణేషు = ప్రియులయందు; యోషితాం = ప్ర్రీతి

యొక్క; ప్రభుత్వాం=అధికారము; భావ - స్థలితాని = ప్రణయదోషములను; న - హ - అపేక్షతే=అపేక్షించుగదా.

నేను ఏ దోషమును చేసిన గుర్తులేదు. అయినను ప్రణయదాసుడవైన నాపై ఆమెకు గల అధికారమునుబట్టి ఆమె విహ్వలముగా నాపై కోపించి యిట్లు దుఃఖపెట్టుచున్నది. రాజుపట్ల దోషములేదని చిత్రలేఖకు గూడ తెలియును.

“కథం కథాచ్యేర కారిణీ స్వకార్యే ఏవ సక్తా” — ఏమి కథాగతిని భంగముచేసి (నేను చెప్పుచున్న మాటలను త్రుంచి వేయుచు) తన పనియందే నిమగ్నురాలయినదా? — ఉర్వశీ పురూరవుల వియోగమువల్ల కథ అగిపోయినది. వారిని కలిపి కథను అతుకుపెట్టవలసిన చిత్రలేఖ ఆపనిని విడిచి సూర్యోపస్థాన రూపమైన తన కర్తవ్యమునందే ఆసక్తురాలయినది.

శ్లో. 27 : అన్వయము : యత్ ఆవర్గతస్య మమ ప్రణయం అగణయిత్వా ఏషా మదాంధా రాజజంబూద్రుమస్య అభిముఖపాకం ఫలం అధరం ఇవ పాతుం ప్రవృత్తా, (తత్) పరదుఃఖం మహత్ ఆపి శీతలం (ఇతి) సమ్యక్ ఆహుః.

అర్థము : యత్ = ఎందువల్ల; ఆవర్గతస్య = కష్టముపాలైన; మమ = నా యొక్క; ప్రణయం = ప్రార్థనను; అగణయిత్వా = లెక్కచేయక; ఏషా = ఇది; మద + అంధా = మదముచే కన్నుకాననిరై; రాజజంబూ = ద్రుమస్య = శిష్టమైన జంబూ వృక్షము యొక్క; అభిముఖపాకం = పండుటకు సిద్ధముగా నున్న; ఫలం = పండును; అధరం = ఇవ = పెదవినివలె; పాతుం = పానముచేయుటకు; ప్రవృత్తా = పూనుకొన్నదో; (తత్ = అందువల్ల); పరదుఃఖం = ఇతరుల దుఃఖము; మహత్ = అపి = గొప్పదైనను; శీతలం = చల్లగానే యుండును; (ఇతి = అని); సమ్యక్ = సమంజసముగానే; ఆహుః = చెప్పిరి.

“అభిముఖ పాకం ఫలం” — పండుటకు సిద్ధముగా నున్న ఫలము - నేరేడుపండు పూర్తిగా చండినప్పుడు నీలముగా మండును. పండుటకు సిద్ధముగా నున్నప్పుడు ఎఱ్ఱగా మండును. ఈ జంబూ

ఫలము చిత్రలేఖ సేవింపబోయిన ఉదయ సూర్యునింబమే యని భావింపవలెను.

పుట 97 : “ప్రియా ఇవ మే” — నా ప్రియురాలివలె - ప్రియురాలై న ఉర్వశికి చెలికత్తై గనుక చిత్రలేఖయందు రాజునకు కోపము లేదు. కోకిలియు ఉర్వశివలె మధురస్వర గనుక అది తనకు సమాధానము చెప్పకున్నను ఆయనకు దానియందు కోపమురాలేదు.

“సుఖ మాప్తాం భవతీ” — నీవు సుఖముగా నుండువుగాక ! అని రాజు కోకిలికు కుభము కోరినాడు “రాజు జంబూద్రుమస్య” అన్న సమాసమున రూపకమును భావించినచో రాజు అనెడు జంబూ ద్రుమము ఏర్పడును. పాకాభిముఖమైన ఫలము అధరమువలె నున్న దనుటచేత కోకిలి ఎఱ్ఱని జంబూఫలమును పానముచేయుట ఉర్వశి రాజు అధరమును పానముచేయుటవలె ఉన్నది. ఇట్టి యనుభవస్మరణమువల్ల రాజు కోకిలియందు కోపము పొందలేదు. తన దుఃఖమును గణింపక కోకిలి సుఖమున ప్రవర్తించుచున్నదని తాను దానిని నిందించెను గదా. దాని సుఖమును తాను పానుభూతితో గ్రహింపనిచో తానును నిందాపాత్రుడే యగును. కనుక ఉదార స్వభావుడైన రాజు ప్రియుని యధరపాన సుఖము కోకిలికు నిర్విఘ్నముగా నుండవలెనని ఆశీర్వాదించెను.

నేపథ్యమున 14వ శ్లోకము మరల గానము చేయబడుచుండగా రాజు ముందుకు నడచుచు దిక్కులు చూచును.

“దక్షిణేన వనధారాం” — వనవంత్తి దక్షిణ దిక్కున ప్రియురాలి చరణస్యాసమును సూచించు నూపురశబ్దము వినవచ్చుచున్నది. కాలియందె సవ్వడి హంస కంఠధ్వనివలె నుండునని కవి సమయము.

శ్లో. 28 : అన్వయము : ప్రియతమా విరహాక్లాంతవదనః అవిరలబాష్పజలా కులనయనః దుఃసహ దుఃఖవిసంఘ్నలగమనః ప్రస్ఫుతగుడు కావ దీప్తాంగః అధికం దూనమానసః దరింగతః గతేంద్రః కాననే పరిశ్రమతి.

అర్థము : ప్రయతమా-విరహ - క్లాంత - వదనః = ప్రయు
రాలిత డి యెడబాటుచేత వాడిపోయిన ముఖముగలది; అవిరల -
తాప్ప-జల + ఆకుల-నయనః=ఎడతెగని కన్నీటిచే కలతపడిన కన్నులు
గలది; దుఃసహ - దుఃఖ - వినంశ్చల - గమనః=భరింపరాని దుఃఖము
చేత తొడ్రువదుచున్ననడకగలది; ప్రసృత-గురు-తాప-దీప్త + అంగః=
వ్యాపించుచున్న గొప్ప తాపముచే మండుచున్న శరీరము గలది;
అధికం=మిక్కిలి; దూన-మానసః=సంతప్తమైన మనస్సుగలది; దరిం
గతః=గుహాయందుండునదియైన; గతేంద్రః = గజరాజము; కాగనే =
అడవియందు; పరిభ్రమతి=తిరుగుచున్నది.

సేవభ్యమునుండి కకుభ హాగమున అటు విభాగములతో
ఈ గీతము పాడబడుచుండగా రాజు రాని యర్థము ననుసరించి యఖి
నయము చేయుచు నడచుచుండును. అనంతరము క్రింది ద్విపదికాగీతి
వినుచు దిక్కులు చూచును.

పుట 98 : సేవభ్యమునుండి ద్విపదికాగీతము వినబడును.

శ్లో. 89 : అన్వయము : ప్రయకరిణీవియుక్తః గురుశోకానలదీప్తః తాప్ప
జలాకుల లోచనః కరివరః సమాకులః (సన్) భ్రమతి.

అర్థము : ప్రయ-కరిణీ - వియుక్తః = ప్రయురాలయిన ఆడు
యెనుగుతో ఎడబాటు పొందినదై; గురు-శోక + అనల - దీప్తః =
గొప్పదైన శోకమునెడు అగ్నిచే దహింపబడుచున్నది; తాప్పజల +
ఆకుల-లోచనః=కన్నీటిచే కలతపడిన కన్నులుగలది అయిన; కరివరః=
కరీంద్రము; సమాకులః (సన్) = వికలచిత్తయై; భ్రమతి = తిరుగు
చున్నది.

“సకరుణం”- దీనముగా, విచారముతో - అయ్యో. చీ, ఎంత
కష్టము - అని రాజు విరాళపడును. నూపుర శబ్దమని వెదకిచూడగా
రాజు హంసములు కనబడినవి. వాని కేకలను తాను నూపురధ్వని
యని భ్రమించెను.

శ్లో. 90 : అన్వయము : మేఘశ్యామాః దిశః దృష్ట్వా మానసోత్సుక
చేతసాం రాజహంసాహం కూటితం ఇదం, న నూపురకింశితం.

అర్థము : మేము - శ్యామా=మబ్బులచే నల్లనైన; దిశః =
దిక్కులను; దృష్ట్యా=చూచి; మానస + ఉత్సుక - చేతసాం=మానస
సరోవరమును గూర్చి యుత్కంఠితములగు మనస్సులుగల; రాజ
హంసానాం=రాజ హంసములయొక్క; కూజితం=కేక; ఇవం = ఇది;
న - నూపుర - శింజితం = అందెల రవళికాదు.

కవి సమయ సిద్ధమైన హంస కూజిత, నూపురశింజితముల
బోపమ్యమును కాళిదాసు ఈ సందర్భమున బ్రాంతి కారణముగా
దిద్దుకొనెను.

“భోభో జలవిహంగసురాజ !” — ‘భోభో’ యనుట
గౌరవార్థము. ‘జలవక్షిరాజ’ యనుట స్తుతించి మెప్పించుటకు.

శ్లో. 81 : అన్వయము : తత్ మానసం సరః ప్రతి వశ్యాత్ గమిష్యసి;
పాదేయం వినం భూయః గ్రహణాయ ఉత్సృజ; దయితాప్రవృత్త్యా
మా తావత్ కుచః ఉద్ధరః సతాం స్వార్థాత్ ప్రణయి క్రియా ఏవ
గురుతరా.

అర్థము : తత్=తి (ప్రసిద్ధమైన); మానసం=మానస మనెడు;
సరః. ప్రతిజసరస్సుమగూర్చి; వశ్యాత్=వరువాత; గమిష్యసి=వెళ్ల
గలవు; పాదేయం = దారి అత్తెమైన; వినం=తామర తూడును;
భూయః=మరల; గ్రహణాయ=తీసికొనుట కొరకు; ఉత్సృజ = విడు
పుము; దయితాప్రవృత్త్యా=ప్రియురాలి వార్తచేత; మాం=నన్ను;
తావత్=ఇంతలో; కుచః = లోకముమంజీ; ఉద్ధర = ఉద్ధరింపుము;
సతాం=మంచివారికి; స్వార్థాత్=స్వప్రయోజనముకంటె; ప్రణయి-
క్రిమా + ఏవ=అర్థించువారి పనియే; గురుతరా=ఎక్కువ గొప్పది
గదా.

భట : 81. “యథా ఉన్ముఖః విలోకయతి” — మొగము వైకెత్తి చూచు
చున్నది గనుక మానస సరోవరమును గూర్చినయుత్కంఠతో నేను
నీ ప్రియురాలిని చూడలేదు అనుచున్నది. అని రాజ సమాధానము
చెప్పి ని తృప్తి పడదలచి మోకాళ్ళపై కూర్చుండి చర్మరీ గీతీతో

హంస నడక నభినయించుచుండును. అంతలో తలచుకొని ఓసి హంసమా కప్పిపుచ్చు చుంటివా? యని నర్తించుచు లేచును.

శ్లో. 82: అన్వయము; హంస! నతక్రూః మే ప్రియా సరసః రోధసి తే దృక్పథం నగతా యది, చోర! తస్యా మదభేలవదం గతం సకలం త్వయా కథం ను గృహీతం.

అర్థము : హంస = హంసమా; నత - క్రూః = వంగిన కను బొమలుగల; మే = నా యొక్క; ప్రియా = ప్రియురాలు; సరసః = సరస్సుయొక్క; రోధసి = తీరమునందు; తే = నీ యొక్క; దృక్ - పథం = దృష్టిమార్గమును; న - గతా - యది = సాందనిదై నచో; చోర = దొంగ; తస్యా = ఆ మెయొక్క; మద - భేల - వదం = మదముచే నవిలాసమైన పదన్యాసముగల; గతం = నడక; సర్వం = సర్వమును; త్వయా = నీ చేత; కథం - ను = ఎట్లోగదా; గృహీతం = గ్రహింప బడినది, అపహరింప బడినది.

“అతశ్చ” — అందువల్ల నీ గమనమునుబట్టి నేను గుర్తించితిని — ఇట్లునుచు రాజు చర్రురీ గీతానుసారముగా హంసగమనము ననుకరించుచు సమీపించి అంజలిపట్టి ప్రార్థించును.

శ్లో. 83: అన్వయము; హంస! మే కాంతాం ప్రయచ్ఛ; అస్యా గతిః త్వయా హృతా; విభావితైకదేశేన యత్ అభియుజ్యతే (తత్) దేయం.

అర్థము : హంస = హంసమా; మే = నా యొక్క; కాంతాం = ప్రియురాలిని; ప్రయచ్ఛ = ఇమ్ము; అస్యా = ఈ మెయొక్క; గతిః = నడక; త్వయా = నీ చేత; హృతా = దొంగిలించబడినది; విభావిత + ఏకదేశేన = కనిపెట్టబడిన భాగముగలవానిచేత; యత్ = ఏది; అభియుజ్యతే = అభియోగముచేయబడునో (దొంగిలించ బడినదిగా ఆరోపింపబడునో); (తత్ = అది); దేయం = ఈయబడదగినది.

దొంగిలించబడిన సొమ్ములో కొంతభాగము ఎవ్వనివద్ద పట్టుబడునో వాడే ఆ సొమ్ముంతయు ఈయవలసి యుండును అని ధర్మ

శాస్త్రము. ఈ శాస్త్రము ననుసరించియే పురూరపుడు చౌర్యాభి
యోగములందు తీర్పు చెప్పుచుండును. హంసవద్ద ఉర్వశి గమనము
కనబడినదినుక హంసయే ఉర్వశిని అవహరించినది. అదియే
ఆమెను రాజునకు అప్ప తెప్పవలసి యున్నది.

పుట 100 : “పునః చర్చరీ” - మరల చర్చరీ గీతిచే హంసగమనాభినయము.

శ్లో. 84 : అన్వయము : గతిలాంస ! ఏతత్ త్వయా కస్మాత్ శీఘ్రం ?
అమనఃకారాలసా సా (త్వయా) భరం దృష్టా.

అర్థము : గతి - లాంస = గమనమునందాశక్తిగలహంసమా;
ఏతత్ = ఇది (ఈ గమనము); త్వయా = నీ చేత; కస్మాత్ = దేనినుండి;
శీఘ్రం = నేర్వబడినది; అమన - కార + అలసా = పరుదుల బరువుచే
మెల్లగానడచు; సా = ఆమె (ఉర్వశి); భరం = నిశ్చయముగా; దృష్టా =
చూడబడినది.

“హంసప్రయచ్ఛ” ఇత్యాది ద్విపదికా గీతి పాడుచు హంస
గతి అభినయించుచు దిగ్గరగా నవ్వును.

“చోరానుశాసీ రాజా” — రాజు చోరులను దండించువాడని
భయపడి ఇది యెగిరిపోయినది. రాజు పాడుచు అడుచు దిగ్గరకు
రాగా హంస యెగిరి పోయినది

“ప్రియా సహాయః” — ప్రియురాలితో గూడి యున్నది.
ఇంత వరకు రాజునకు టంటరిగా నున్న వకులే కనబడినవి. ఇక
ముందు వకులు, మృగములు అంటలుగా కనబడుచుండును. ఉర్వశి
పురూరపుల పునస్సమాగమమున కివి క్రమసూచనలు. రాజు ప్రియా
సహితమైయున్న చక్రవాకమును సమీపింపబోవుచు కుటిలిక, మల్ల
వటియను నాట్య భేదముల నభినయించును. ఆ సమయమున తెరలో
నుండి గీతిక వినిపించు చుండును

పుట 101 : శ్లో. 85 : అన్వయము : మర్మరరణితమనోహరే కుసుమిత
తరువరవల్లవితే కాననే దయితా విరహోన్మాదితః గతేంద్రః శ్రమతి

అర్థము : మర్మర - రణిత - మనోహరే = మర్మర యను ఎండు.
టాకుల ధ్వనిచే మనస్సును హరించునది; కుసుమిత - తరు - వర -

వల్లనితే=పుష్పించిన మంచి చెట్లచేత అవరింపబడినదియైన; కాననే= అడవియందు; దయికా - విరహ - ఉన్మాదితః=ప్రియురాలి యెడ కాటుచేత పిచ్చియై తిన; గతేంద్రః=గతేంద్రము; శ్రమతి = తిరుగు చున్నది.

మందుటాకులు రాలి యెండిపోవుట, చెట్లు పుష్పించుట రాజు నకు ప్రియానమాగమము త్వరలో కలుగనున్నదని సూచించును.

“ద్వీలయాంతే” — ద్రుతము, మధ్యము, విలంబితము అని లయలు మూడు. నేపథ్యమందలి గీతము, రంగస్థలమందలి రాజు గమనము రెండు లయలను ఆక్రమించి అరిగినవని భావించదగును. తదనంతరము రాజు చక్రవాకముతో మాటాడును.

శ్లో. 26: అన్వయము: గోరోచనా కుంకుమవర్ణ! చక్ర! మాం భద్రాః మధువాసరే క్రిడంతీ ధన్యా త్వయా న దృష్టా?

అర్థము: గోరోచనా - కుంకుమ - వర్ణ = గోరోచనమువలె వసువు, కుంకుమమువలె ఎఱుపు కలిసిన రంగుగలదానా; చక్ర=చక్ర వాకమా; మాం=నన్ను (వాకు); భద్రా=చెప్పము; మధు - వాసరే= వసంత సమయమున; క్రిడంతీ=క్రిడించుచుండిన; ధన్యా=ధన్యురాలు; త్వయా=నీ చేత; న-దృష్టా=చూడబడలేదా?

‘మధువాసరే’ — వసంత సమయమున - ఇట్లునుటవల్ల రాజు, ఉర్యశి గంధ మారనమున క్రిడించుటకు వసంతర్తువునందే వచ్చిరని భావించ వలెను. ఇప్పుడు గ్రీష్మర్తువు ముగియ వచ్చుచున్నది. ఎప్పుడో చూచిన ఉర్యశి యిప్పటివఱకు చక్రవాకమునకు గుర్తం దునా? కనుకనే రాజు ‘చెప్పము, నీవు చూడలేదా?’ అని వ్యతిరేక ప్రశ్న రూపమున అడుగుచున్నాడు. లేదా రాజు విరహోన్మాదము చేత ఋతుస్థితి గుర్తించక వసంతుర్తువను చున్నాడని తలంప వలెను.

పై చర్యరీ గీతముతో చక్రవాకమును సమీపించి మోకరిల్ల -

శ్లో. 37 : అర్జునుము : రథాంగనామన్ ! రథాంగ శ్రోణిబింబయా
వియుగః మనోరథశత్రైః వృతః అయం రథీ శ్వాం పృచ్ఛతి.

అర్థము : రథాంగనామన్ = రథాంగ నామముగల చక్ర
వాకామా; రథాంగ - శ్రోణి - బింబయా = చక్రమువంటి కటి మంద
లము గల దానితో; వియుతః = వియుక్తుడును; మనోరథ - శత్రైః =
పెక్కు కోరికలచేత; వృతః = అవరింపబడినవాడును; అయినః
అయః = ఈ; రథీ = రథికుడు; శ్వాం = నిన్ను; పృచ్ఛతి = ప్రశ్నించు
చున్నాడు.

“రథాంగనామన్” - చక్రవాకము రథాంగము, ఉర్వశీ
రథాంగ శ్రోణిబింబ, తాను మనోరథ శతవృత్తుడైన రథి - ఇట్లు
శబ్దాలంకారముచేత రాజు మనమందరము బంధువులమే అన్న
భావము వ్యక్తము చేయుచున్నాడు.

“కః కః” - ఎవడు? ఎవడు? చక్రవాకము కః కః అని
కూసెను ఆ కూత ‘ఎవడు ఎవడు’ అని యడుగుటగా రాజు
భావించుచున్నాడు. ‘అయం రథీ’ అని రాజు అనగా ‘నీ వెవ్వడవు’
అని చక్రవాకము ప్రశ్నించుచున్నదని తలంచి “నఖిలు విదితో
అహం అస్య” నేను దీనికి ఎఱుకపడలేదు. పాపము నే నెవ్వడనో
ఈ పక్షి యెఱుగదు. కనుక చెప్పెదను.

శ్లో. 38 : అన్వయము : యస్య మాతామహా పితామహౌ సూర్యాచంద్ర
మసౌ, యః ద్వాభ్యాం ఉర్వశ్యా చ భువా చ స్వయం పతిః వృతః.

అర్థము : యస్య = ఎవనియొక్క; మాతామహా - పితామహౌ =
తల్లి తాత, తంద్రితంద్రి; సూర్యా - చంద్రమసౌ = సూర్య
చంద్రులొ; యః = ఎవ్వడు; ద్వాభ్యాం = ఇరువురి చేత; ఉర్వశ్యా -
చ = ఉర్వశి చేతను; భువా - చ = భూమి చేతను; స్వయం = స్వయముగా;
పతిః = భర్తగా; వృతః = అవరింపబడినాడో.

పురూరపుడు తన తాత ముత్తాతల నామములను, తన్ను
స్వయముగా వరించిన స్త్రీల పేరులను చెప్పెనుగాని తన పేరు చెప్ప
లేదు. మతి స్థిమితము లేక భావించును. లేదా స్వ నామగ్రహణము

చేయుట ఉత్తమ పురుష లక్షణము కాదని కావచ్చును. ఈ శ్లోకము వల్ల దెలియవచ్చు పురుషుని గొప్ప దనమును భావించినప్పుడు ఆయన దీనముగా చెట్టులను పిట్టలను వేడకొనుచు దుఃఖితుడై యడవుల వెంట దిరుగుచుండుట అత్యంత శోచనీయుముగా, హృదయ విచారకముగా తోచును.

పుట. 102 : “ఉపాలప్స్యే” - ప్రార్థింపగా మౌనము వహించినది కనుక నిందించి చూచెదను.

శ్లో. 39 : అన్వయము : సరసి నలినీ పత్రేణ అపి ఆవృత విగ్రహం సహ చరీం దూరే మత్యా సముత్సుకః త్వం నను విరౌపి ఇతి చ జాయా స్నేహాత్ భవత్ పృథక్ స్థితి భీరుతాః విదురే మయి చ కాంతా ప్రవృత్తి పరాజ్ఞానః భావః.

అర్థము : సరసి=సరస్సునందు; నలినీ - పత్రేణ + అపి=తాము రాకుచేత నైనను; ఆవృత-విగ్రహం=కప్పబడిన ఆకారముగల; సహ చరీం=భార్యను; దూరే=దూరమునందు (ఉన్న దానినిగా); మత్యా=తలంచి; సముత్సుకః = ఆవేగముబొందినదాననై; త్వం=నీవు; నను-విరౌపి = రోదించువు గదా; ఇతి-చ=ఈవిధమైనది; జాయా - స్నేహాత్=భార్యా ప్రేమవల్ల; భవత్=నీయొక్క; పృథక్-స్థితి-భీరుతా=విడిచి యుండుటయందలి పిరికి తనము; విదురే=విరహితుడ నైన; మయి-చ=జాయందన్నశో; కాంతా-ప్రవృత్తి-పరాజ్ఞానః=ప్రియురాలి వృత్తాంతము తెలింగింప నిష్టములేది; భావః=అభిప్రాయము.

ఇట్లు నిందించినను చక్రవాకము సమాధాన మీయలేదు. రాజు నిరాశతో ఇదియంతయు నా భాగ్యముల ప్రతికూల ప్రభావము, ఎవరిని నిందించి యేమి లాభము - అని వేరొక చోటికి పోవోవుచు ఆగి పద్మమునందున్న తుమ్మెదను పలుకరించును.

శ్లో. 40 : అన్వయము : మయా దప్తాధరం ససీత్కారం తస్యా ఆననం ఇవ లంతః కూశ్లితపట్నదం ఇదిం వద్ధం మాం రుణిధి.

అర్థము : మయా = నా చేత; దష్ట + అధరం = కొలుకబడిన పెదవిగలిది; ససీత్కారం = సీత్కారముతో గూడినదియైన; తస్యాః = ఆమెయొక్క; ఆననం + ఇవ = ముఖమువలె; అంతః - కూశిత - పట్టదం = లోపలి మ్రోయుచున్న తుమ్మెదగల; ఇదం - ఈ; పద్మం = కామరపూవు; మాంజనన్ను : రుణద్ధి = అడ్డగించుచున్నది.

పురూరపుడు కొన్ని వస్తువులందు ఆత్మ సాదృశ్యమును, కొన్నింట ప్రయాసాదృశ్యమును మరికొన్నింట అన్యభావమును అనుభవించుచు చిత్రప్రమణము ననుసరించి కానును వనమున భ్రమించుచుండెను.

పుట 108 : “ప్రణయిత్వం కరిష్యే” - అర్థిత్వము చేయుదును - ప్రార్థించును - ఈ తుమ్మెదకు నాప్రియురాలి బాడ తెలిసి యుండవచ్చును. దీనిని అడుగకుండ వెడలిపోయినచో తరువాత పశ్చాత్తాపము పొంద వలసి వచ్చునేమో. కనుక అడిగి చూచెదను.

“అర్థద్విచతురస్రకః” - ద్విచతురస్రకముతో సగము - అనగా చతురస్రకము అను సంస్థాన విశేషము. రాజు ఇట్టి సంస్థానమున ఉండగా నేపథ్యమునుండి క్రింది గీతిక వినిపించును.

శ్లో. 41 : అన్యయము : ఏకక్రమ వర్ణిత గురుతర ప్రేమరసే సరసి హంస యువా కామర సేన క్రిడతి.

అర్థము : ఏక - క్రమ - వర్ణిత - గురుతర - ప్రేమరసే = ఒకే క్రమమున వృద్ధిపొందిన గొప్ప ప్రేమరసముగల; సరసి = సరస్సు నందు; హంస - యువా = యువహంసము; కామర సేన = కామా వేశముతో; క్రిడతి = క్రిడించుచున్నది, సంచరించుచున్నది.

“సరసి” - ఈ సరస్సు గంధమాదనవనమే. ఉర్వశీ పురూరపులు దినదిన ప్రవృద్ధమైన శృంగారముతో ఆ వనమునందు క్రిడించిరి. ఇప్పుడు పురూరపుడు ఏకాకియై కామోన్మత్తుడై అందే తిరుగుచున్నాడు - చతురస్రక సంస్థానముతో గీతము ననుసరించి నడచి మధుకరమును చేరబోయి అంజలిపట్టి రాజు వేడుచున్నాడు.

శ్లో. 42 : అన్యయము : మధుకర ! తస్యా మదిరాజ్యా ప్రవృత్తిం శంస; అథవా మే అసౌ పరతము త్యయా న ఏవ దృష్టా ?

అర్థము : మధుకర = మధుపమా; తస్యా = మదిరాజ్యాః
అ మదిరాజ్యయొక్క; ప్రవృత్తిం=వృత్తాంతమును; శంస = చెప్పము;
అధవా=లేరా; మే = నా యొక్క; అసౌ-వరతను=అ సుందరాంగి;
త్వయా=నీ చేత; న-ఏవ-దృష్టా=చూడబడనే లేరా ?

“విభావ్య” — పరికించి, నిరూపించి.

శ్లో. 42 : అన్వయము : మరణం తస్మతోఽప్యస గంధం అవాప్స్యో యది.
అస్మిన్ పుండరీకే తవ రతిః అభవిష్యత్ కిం ?

అర్థము : మరణం = మనోహరమైన, తత్ + ముఖ +
ఉచ్ఛ్వాస - గంధం=అమె యొక్క ముఖము నుండి వెడలిన యూర్పు
గాలి వాసనను; అవాప్స్యో-యది=నీవు పొందియుంటివేవి; అస్మిన్ -
పుండరీకే=ఈ కమలమునందు; తవ=నీకు; రతిః=అవత్తి, ప్రీతి; అభవి
ష్యత్-త్ కిం=కలిగియుండెడిరా యేమి ?

ఉర్రోలి ముఖమారుత గంధము వెలుంగడుగనుకనే మధు
కరము తనప్రియురాలయిన కమలముయొక్క గంధమునం
రాసక్రమై యున్నది. దీని నడిగి లాభము లేదని రాజు అలమంది
బయలుదేరును.

సూ. 104 : “కరిణీ సహాయ” — ఆ డేమగుతో గూడియున్నది. కరిణీ
వియోగము పొందిన కరి యిప్పుడు కరిణీతో గూడుకొన్నది. తిరిగి
తిరిగి అలాటి అకలిగొనియున్నది. సల్లకీకాళిపై తుండము పాచి
యున్నది.

“న త్వరా కార్యా” — తొందర పడకూడదు. ప్రయాసవి-
తమై యున్న పనుగుపట్ల రాజు పానుభూతి చూపుచున్నాడు.
ప్రియురాలు అందించుచున్న సల్లకీ పల్లవములు భుజింపబోవు చున్న
యీ గతేంద్రమును వా ప్రియురాలిని గూర్చి ప్రశ్నించి ఇప్పుడు
విసిగించరాదు అని విశ్వయించు కొని అది భోజనము ముగించు
వఱకు రాజు కుటిలికా, ముదవటి పాత్ర్య భేదము భిక్షయించుచు
గీతము పాడును.

శ్లో. 43 : అర్థము : కరిణీ-విరహ-సంతాపితః = ఆదేమగువలనివియోగముచే తాపము పొందినది; కానవే=అరణ్యమున; గంధ + ఉద్గత-మధుకరః=మదపానచే దర్పించిన మధుపములు గలది.

శ్లో. 44 : అన్వయము : ఆయం ప్రేయకరేమహస్తేన ఉపనీతం అచిరోద్గత పల్లవం అనవసురభిరసం సల్లకీ భంగం తావత్ అభిలషతు.

అర్థము : ఆయం=ఈ గజేంద్రము; ప్రేయ-కరేమహస్తేన=ప్రియురాలైన ఆదేమగు తుండముచే; ఉపనీతం = అందిపబడిన; అచిర - ఉద్గత - పల్లవం = క్రొత్తగా వెలువడిన చివుట్లుగల; అనవ-సురభి - రసం = మద్యమువలె మనోహరమైన రుచిగలదియైన; సల్లకీ-భంగం=సల్లకీ వృక్ష శాఖను; తావత్=ఇంతలో; అభిలషతు = ఇష్టపడుచుగాక, ఆస్వాదించుచుగాక.

“కృత + అహ్నికః” - పగటి భోజనము చేసినది. కనుక ఇప్పుడు అడిగి చూచెదను.

పుట 105. శ్లో. 45 : అన్వయము . లలిత ప్రహరేణ నాశిత తరువర ! గజవర ! అహం త్వాం పృచ్ఛామి; ఆచక్ష్య దూరవినిర్జిత శశధర కాంతిః సంముఖం యాంతీ ప్రియా త్వయా దృష్టా?

అర్థము : లలిత - ప్రహరేణ = సుకుమారమైన దెబ్బచేత; నాశిత-తరు-వర=ఖండింపబడిన మంచి వృక్షములుగల; గజవర=గజేంద్రమా; అహం=నేను; త్వాం=నిన్ను; పృచ్ఛామి=అడుగుచున్నాను; ఆచక్ష్య=చెప్పుము; దూర - వినిర్జిత - శశధర-కాంతిః=అన్యంతము తిరస్కరింపబడిన చంద్రకాంతి గలది; సంముఖం=ఎదుగుగా; యాంతీ = వెళ్ళుచున్నదై; ప్రియా=నా ప్రియురాలు; త్వయా=నీచేత; దృష్టా=చూడబడినదా?

శ్లో. 46 : అన్వయము : మరకలి ! గజయూధవ ! యువతి శశికలా యూధికా శబలకేశీ స్థిరయోవనా సుఖాలోకా తే దూరాలోకే స్థితా?

అర్థము : మర-కలి=మరముచే అన్యక్త మధుర ద్వని చేయురానా; గజ-యూధవ=గజ సమూహ రాజమా; యువతి-శశికలా=

యువకులలో చంద్రరేఖ వంటిది; యూధికా-శబల-కేశీ=యూధికా
పుష్పములచే చిత్రవర్ణమైన కేశపాశములు గలది; స్థిర-యౌవనా=
నిత్యమైన యౌవనము గలది; సుఖ + అలోకా=కంటికింపైనది
(అయిన ఉర్వశీ); తే=నీయొక్క; దూర-అలోకే=దూరపు చూపు
నందు; స్థితా=ఉండినదా ? (దూరముగా నీకు కనబడినదా ?)

“ప్రియోవలంభ శంసినా” - ప్రియురాలి ప్రాప్తిని
సూచించునట్టి - మృదుమధురమైన ధ్వనిచేత.

“సాధర్మ్యాత్” - సమానధర్మము కలిగయుండుట వల్ల
విరహానంతరము గతేంద్రము ప్రియురాలిని కలిసికొన్నది. రాజీం
కను విరహమందే యున్నాడు. అయినను రాజునకు, గజమునకు
సాధర్మ్యము అన్యథా కలదు. ఆ కారణమువల్ల రాజునకు గజమునందు
మిక్కిలి ప్రీతి.

శ్లో. 47 : అన్యాయము : మాం పృథివీభృతాం అధిపతిం ఆహుః; భవాన్
వాగాధి రాజః; భవతః అర్థిషు మమ చ దానం అవ్యుచ్చిన్న పృథు
ప్రవృత్తి. స్త్రీ రత్నేషు ఉర్వశీ మమ యూధే ఇయం వశా తవ
ప్రియతమా; సర్వం తే మాం అను; ప్రియావిరహజాం వ్యధాంతు
త్వం మా అనుభూః

అర్థము : మాం=నన్ను; పృథివీభృతాం=రాజులకు; అధిపతిం=
అధిపతినిగా; ఆహుః = చెప్పదురు; భవాన్=నీవు; వాగ + అధి
రాజః=పనుగులకు అధిపతివి; భవతః=నీకును, అర్థిషు = యాచకు
లందు; మమ-చ=నాకును; దానం=దానము; అవ్యుచ్చిన్న-
పృథు-ప్రవృత్తి=ఎడతెగని గొప్ప ప్రసారము గలది; స్త్రీ-రత్నేషు=
స్త్రీ రత్నములందు; ఉర్వశీ=ఉర్వశీ; మమ=నాకును; యూధే=మంద
యందు; ఇయం-వశా=ఈ కరిణి; తవ=నీకును; ప్రియతమా = ప్రియ
తమురాలు; సర్వం = అంతయు; తే=నీకు; మాం-అను = నావలెనే;
ప్రియా-విరహజాం=ప్రియురాలి యెడతాటువల్ల కలిగిన; వ్యధాం-
తు=వ్యధను మాత్రము; త్వం=నీవు; మా - అనుభూః = అనుభవించ
కుండువు గాక

“ప్రియా విరహాణాం... మానుషాః” - ప్రియా వియోగమును మాత్రము నీవు అనుభవించకుండువు గాక. ప్రియావియోగదుఃఖస్వరూపమును అనుభవపూర్వకముగా దెలిసికొన్న రాజు సగ్యవిధముల తన్ను బోలీయున్ని గతేంద్రమునకు అట్టి దుఃఖము ముందెన్నడును కలుగకుండుగాక యని ఆకాశించుచున్నాడు. ఇది ఆయన సహజమైన యౌదార్యమునకు గుర్తు. ఆచిరభావి యగు ఉర్వశీ సమాగమవిహ్నముగా ఆయన హృదయమున రూపొందుచున్న ప్రసాదమునకు ఇది ఉపలక్షకము.

“సుఖమాస్తాం భవాన్” — నీవు సుఖముగా నుండువుగాక. మేము వెళ్ళుదుము ఇట్లని రాజు ఒక ప్రక్కకు దృష్టివిరవును. అనగా ఆయన యస్వేషణమార్గము ఒక మలుపు తిరుగుచున్నది. సరియైనదిక్కునకు మరలినాడు రాజు.

“ప్రియశ్చ ఆయం అవ్వరసాం” — ఇది యవ్వరసలకు ప్రియమైనది. తిరుగుచు తిరుగుచు రాజు ‘సురభికందరము’ అను పర్వతమును సమీపించెను. గంధమాదనగిరి పంక్తియందు ఇదియొక ఉపగిరి యని గ్రహింపవలెను. సురభికందరము అవ్వరసలకు ప్రియమైనది గనుక ఉర్వశీ దానిపై ఉన్న దేమో యని రాజు చిత్తము ప్రత్యాఘాతలితమగుచున్నది.

“అపినామ... ఉపలభ్యేత” — ఆ సుందరి యీ పర్వతము ఉపత్యక్యమందు లభించినచో నెంత బాగుగా నుండును అని రాజు అభిలాష.

“హంత!... శతప్రదాహూన్యః” — అయ్యో! నా పాపములు పండి యీ మేఘముకూడ ఇప్పుడు శంపాలతా కూన్యమైనది. ఇంతవఱకు మేఘమునందు మెలిపుతీగెలు కనవచ్చుచుండెను ఇప్పుడు శంపావిహీనమైన కాలుమట్టు కనవచ్చుచున్నది. కుంభవృష్టి కురియవచ్చును. ఏమయినను పరే ఈ పర్వతమునందు వెదుకక మానను. విఘ్నమును లక్ష్యపెట్టక ప్రియాలాభవర్యంతము అస్వేషణమును

సాగించుకొనుటకే నిశ్చయించుకొని రాజు ఉత్తమపురుష లక్షణ మైన ధీరతను చకటించినాడు. అంతట సేవధ్యమున ఖండికాగీతి గానము చేయబడును

శ్లో. 48 : అన్వయము : అవిచలః నిజకార్యోద్యుక్తః ప్రసృతఖర ఖర దారిక మేదినిః కోలః వనగహనే లీనః పరిసర్పతి.

అర్థము : అవిచలః = నిశ్చలము, ధీరము; నిజ - కార్య - ఉద్యుక్తః = తన పనియందు నిమగ్నమైనది; ప్రసృత-ఖర-ఖర-దారిక మేదినిః = విస్తరింపబడిన పదునైన గిట్టలచే చీల్చబడిన భూమిగలది అయిన; కోలః = ఆడవివండి; వన-గహనే = ఆడవి పొదయందు; లీనః = దాగినదై; పరిసర్పతి = సంచరించుచున్నది.

పుట 107 : సేవధ్యమునుండి శ్రీరాగమున, కుంభకాలమున ఈ గీతము విన వచ్చుచుండగా రాజు సురభికందరము కనవచ్చుచున్న దిక్కున నడచు చుండును. ఆహారాన్వేషణ తత్పరమైన యీ ఆడవివండి వర్తనము రాజు వర్తనమునకు ప్రతీకకాదు. ప్రియాప్రవృత్తిని గూర్చి రాజు దీనిని ప్రశ్నింపడు. వనవర్ణనాంగముగా మాత్రమే ఈ కోలప్రసంగము సేవధ్యగీతమున నిబంధింపబడినది.

శ్లో. 49 : అన్వయము : పృథు-నితంబ! పర్వత! అల్పకుచాంతరా పక్ష్యసు సన్నతా నితంబవతీ అంగనాతవ అనంగ పరిగ్రహం ఇదం వనాంతరం అపిశ్రయితి?

అర్థము : పృథు-నితంబ = గొప్ప చరియలుగల; పర్వత = పర్వతమా; అల్పకుచ + అంతరా = స్వల్పమైన స్తనముల నడిమి యెడము గలది; పర్వసు = సంధిబంధములందు; సన్నతా = చక్కగా వంగినది; నితంబవతీ = గొప్ప పిరుదులుగలది; అయిన; అంగనా = (స్త్రీ), ఉర్వశి; తవ = నీ యొక్క; అనంగ-పరిగ్రహం = మన్మథ నివాసయోగ్యమైన; ఇదం = ఈ; వన + అంతరం = వనమధ్యమును; అపి-శ్రయితి = ఆశ్రయించియున్నదా? ("అపి" ఇచ్చట ప్రకృార్థకము)

"శంకే, విప్రస్థః, నక్రుణోతి ఇతి" — దూరమందున్నదై వినలేదు అనుకొందును. ఇది కేవలము రాజు ఊహ. ఉన్నాదలక్షణ

మైన శ్రాంతినుండి పుట్టిన యూహలు ఈ యంకమునందెల్లడల నిండియున్నవి. రాజు పర్యతమును చేరబోవుచు చర్యరీతిముచే దానిని పొగడును.

శ్లో. 50: అన్వయము : స్ఫటికశిలాతల నిర్భరనిర్మల ! బహువిధ కుసుమ విరచిత శేఖర ! కిన్నర మధురోద్గీత మనోహర ! మహీధర ! మమ ప్రయతమాం దర్శయ.

అర్థము : స్ఫటిక-శిలా-తల-నిర్భర-నిర్మల=పటికరాల ప్రదేశములచే మిక్కిలి స్వచ్ఛమైన. వాదా; బహు-విధ-కుసుమ-విరచిత-శేఖర=పెక్కు విధములైన పుష్పములచే కూర్చబడిన శిరోభూషణము గలవాదా; కిన్నర-మధుర-ఉద్గీత-మనోహర=కిన్నరుల యొక్క మధురములైన ఉచ్చైర్గీతములచేత మనస్సును హరించువాదా; మహీధర=పర్యతరాజు; మమ = నాయొక్క; ప్రయతమాం = ప్రేయసిని; దర్శయ = చూపుము,

ఇంతవఱకు రాజునకు పశులు, జంతువులు మాత్రమే కనబడినవి. ఇప్పుడు సురభికందర వర్ణనమున కిన్నరుల యునికి సూచించబడినది. ఈ వర్ణనము సంభోగ శృంగారమునకు యోగ్యమైయున్నది. రాజు చిత్తమున బలమైన ఆశను, తజ్జనితమైన మనోవికాసమును ఈ వర్ణన వ్యంజించుచున్నది.

స్ఫటిక శిలాతల-శేఖర - మధురోద్గీత శబ్దములు శిలాభేదాంతరమునందు కనబడిన సంగమనీయ శిరోమణిని గ్రహింపుమని బోధించిన దివ్యవాణిని సూచించుచున్నవి.

శ్లో. 51: ఈ శ్లోకమును రాజు పర్యతమును సమీపించి బిగ్గరగా పఠించెను దూరమునుండి పఠించిన శ్లోకము, సమీపించుచు పఠించిన శ్లోకము పర్యతమునకు వినిపించలేదు. ఈ శ్లోకము వినిపించినది, పర్యతగుహలోనుండి ప్రతిధ్వనించి రాజునకు తిరిగి వినిపించినది. ప్రతిభింపిన శ్లోకమును పర్యత మొసంగిన సమాధానముగా రాజు గ్రహించెను. కనుక ఈ శ్లోకమునకు రాజు ప్రశ్నరూపమున ఒక యర్థము, పర్యతము ప్రత్యుత్తరము రూపమున వెఱొక అర్థము కలవు.

ప్రశ్నయైన శ్లోకమునకు :—

అన్వయము : సర్వక్షితి భృతాం నాథ ! సర్వాంగసుందరీ
రామా రమ్యే అస్మిన్ వనోద్దేశే మయా విరహితా త్వయా దృష్టా !

అర్థము : సర్వ-క్షితిభృతాం-నాథ=సర్వపర్యవర్తిముల రాజా;
సర్వ-అంగ-సుందరీ=సకలావయముల సుందరమైన; రామా = స్త్రీ;
రమ్యే=అందమైన; అస్మిన్-వన + ఉద్దేశే = ఈ వనప్రదేశమునందు;
మయా=నాచే; విరహితా=వియుక్తయై; త్వయా=నీచే; దృష్టా =
చూడబడినరా ?

ప్రత్యుత్తరమైన శ్లోకమునకు :—

అన్వయము : సర్వక్షితి భృతాం నాథ ! సర్వాంగసుందరీ
రామా రమ్యే అస్మిన్ వనోద్దేశే త్వయా విరహితా మయాదృష్టా !

అర్థము : సర్వ-క్షితిభృతాం-నాథ=సర్వభూవతులకు రాజైన
వాడా; సర్వ - అంగ - సుందరీ = సకలావయముల సుందరమైనది;
రామా = స్త్రీ; రమ్యే=రమణీయమైన; అస్మిన్-వనోద్దేశే = ఈ వన
ప్రదేశమునందు; త్వయా=నీచే; విరహితా=వియుక్తయై; మయా=
నాచే; దృష్టా=చూడబడినది.

పట 108 : రాజు ఇప్పటి కెన్నింటినో ప్రశ్నించెను కాని చూచితిని అని
చెప్పిన దొక్కటియులేదు. ఇప్పటికి సురభిగందర పర్వతము 'నేను
చూచితిని' అని చెప్పినది. రాజు సంకోచమునకు మేగలేకపోయెను

“యథాక్రమం దృష్టా ఇత్యాచా”- ఏ విధముగా అడిగినో
అదేవిధముగా ‘చూడబడినది’ అని చెప్పినది- అని సంకోచించి ‘నీవు
కూడ ఇంతకంటే ప్రియతరమైన వార్తను విందువుగాక ! అని
ఆశించెను.

“క్య తస్మి మమ ప్రియతమా”- అయినచో నా ప్రియురాలు
ఎచ్చట నున్నది. రాజు పలికిన ఈ వాక్యము మరల ప్రతిధ్వనిరూప
మున రాజునకు వినిపడెను. ఇందలి ‘క్య’ అన్న ప్రక్కార్థక పదమును

ప్రకృష్టముగా తప్ప గ్రహింప వీలులేదు. రాజున కిప్పుడు తెలిసినది. ఇంతకుముందు తాను సమాధానమని భ్రమించినది తన ప్రశ్న వాక్యము యొక్క ప్రతికల్పమే అని. ఆయన 'హాథీక్' అని విచారపడెను;

“శ్రాంతః అస్మి”- అలసిపోయితిని. తిరిగి తిరిగి శరీరము అలసినది. అడిగి యడిగి నోరు అలసినది. ఆశాభంగము పొందిపొంది మనస్సు అలసిపోయినది. రాజు కదాకాలము విశ్రమింపదలచెను. అంతేకాని అన్యేషణము విరమింపదలవలేదు.

“తరంగ వాతం ఆసేవిష్యే”- అలల మీదినుండి వీచు చల్లని గాలిని అనుభవించును. పర్వతమునుండి వెడలుచున్న నదియొద్దన తేరి రాజు ఇట్లునుకొనెను. ఆ పర్వతము ఉర్వశీని చూచితినిని చెప్పెను గదా. అది శ్రాంతి యని తేలివను, ఆ శ్రాంతి జ్ఞానసంస్కారము ఇంకను రాజు చిత్తమందున్నది. ఆ వస్తువును నదియందు ఆయనకు ఉర్వశీ శ్రాంతి యంకురించుచున్నది. అలసిన తాను తరంగవాయువును అనుభవించగోరుటయందే రాజు ఉర్వశీ విసవజ్ఞుతో విచరితన్న సేవ దీర్చుటను స్మరించుచున్నాడు. నదివంక అభిలాషతో చూచుచున్నాడు. క్రమముగా రానియందు ఉర్వశీని దర్శించుచున్నాడు.

“నవాంబు కలుషాం అపి”- క్రొత్త నీటిచే మురికియై యున్నదై నను ఈ నదిని చూచుచున్న నా మనస్సు రతి పొందుచున్నది. ఆ నది తనపై కోపించి చరచర సాగిపోయిన ఉర్వశీయే.

శ్లో. 52 : అన్యయము : యథా తరంగ భ్రూభంగా ముఖితవిహగ శ్రేణి రశనా సంరంభశీధిలం వననం ఇవ ఫేనం వికర్షంతీ బహుళః స్థలితం అభిసంధాయ ఆవిర్ధం యాతి (తథా) ఇయం ద్రువం నదీథావేన పరిణతా అసహనా సా.

అర్థము : యథాశుభ విధముగా, ఏ కారణమున; తరంగ - భ్రూ-భంగా=అలల నెడు కనుబొమ విలుపులుగలది; ముఖిత-విహగ-శ్రేణి-రశనా=కలతపడుచున్న పక్షుల వరుస యనెడు మొలమూలుగలది; సంరంభ-శీధిలం=కోపవేగముచే చెదిరిపోవుచున్న; వననం=ఇవ=

వస్త్రమునువలె; ఘేనం = నులుగును; వికర్షంతీ = కూర్చి పట్టుకొనుచున్నది; అహుళః=మాటి మాటికి; స్థిలితం = తొట్టుపాటును; అభిసంధాయ = సరిచేసికొని; ఆవిర్భవం = కుటలముగా, దుడుకుగా; యాతి = వెళ్ళుచున్నదో (తథా = ఆ విధముగా, ఆ కారణమున); ఇయం=ఇది. (ఈ నది); ద్రువం=శిఖయముగా; నదీతావేన=నదీసూచమున; పరిణతా=సూరినటువంటి; అసహనా = కోపనడైన; సా = ఆమెయే.

సావయవమైన హిమముచే నదియందు ఉగ్ర్యో యారోపింపబడినది. ఆరోపించబడిన ఉగ్ర్యో విపితయై ఆనాడెన్నడో అన్న విడిచిపోవుచున్న ఉగ్ర్యో. ఇన్ని దినముల యనంతరము రాజా చిత్రముమరల వియోగము ఆరంభించిన మహారాజమునకు మరలినది. ఆయనయు కొండలు, అడవులు తిరిగి తిరిగి వియోగము సంఘటిల్లిన ప్రాంతమునకు మరలినచి నాడు. కాలచక్రముతోపాటు కథాచక్రమును తిరిగివచ్చుచున్నది. పరిసరచోటకే తిరిగి వచ్చి ముడివడబోవుచున్నది.

పుట 100 : "యాచిష్యే తావరేనాం". ఇప్పుడు దీనిని వేడుకొందును. నదీరూపరిణతయైన ఉగ్ర్యోని రాజా ప్రార్థించును. అంతరినట్టి కుటలికాచాట్యముచే నతి చేయుచున్నాడు.

శ్లో. 58 : అన్వయము : కుభితాకరుణ విహంగమకే తీరసముక్తుకైః అతికుల యుంకారే ప్రేయతమే మందరి మరసరిత్ నది ఏవయా నత్యా ప్రసీద.

అర్థము : కుభిత + అకరుణ - విహంగమకే = కలితపశువు నిష్కరుణముగా రొరకేయుచున్న పశులు గలరావా; తీర - సముక్తుక + ఏదకే=ఉత్తర ఉత్కంఠపశువున్న హరిణములు గలరావా; అతి-కుల- యుంకారే=కుమ్రేవలగువుల మ్రోతగలరావా; ప్రేయతమే=ప్రియురాలా; మందరి=అందమైనరావా; మరసరిత్ = దివ్య

వాహినీ; నది=నదీ; ఏనయా=నత్యా=ఈ నతిచేత; ప్రసీద = ప్రసన్ను
రాతపు కమ్ము.

ఈ శ్లోకమును చదువుచు రాజు నదిదిక్కు నడచుచుండును.
ఈ శ్లోకము తరువాత సేవధ్యమున సముద్రవర్ణనాత్మకమైన చర్చరీ
గీతి పాడబడును. ఉర్వశీ నదిగా మారినదని భావించిన పురూరవుడు
తాను సముద్రుడుగా మారుచున్నట్లు భావించి సేవధ్యమునుండి విన
వచ్చు చర్చరీ సనుసరించి కుటిలికా నాట్యముచే సాగరుని అనుక
రించుచు నదిని సమీపించి మోకరిల్లును.

శ్లో. 64 : అన్యాయము : పూర్వదిక్పవనా హత కల్లోలోద్గత భావః హంస
రథాంగ శంఖ కుంకుమ కృతాభరణః కరిమకరాకుల కృష్ణకమల
కృతావరణః వేలాసలిలోద్వేలిత దత్తహస్తకాలః నవమేఘకాలః
జలనిధినాథః మేఘాంగైః సలితం నృత్యతిః దశదిశః రుద్ధ్వా
అవస్త్యతాతి.

అర్థము : పూర్వ - దిక్ - పవన + ఆహత - కల్లోలి + ఉద్గత -
భావః = తూర్పు దిక్కునుండి వీచిన గాలిచేత ఎగురగొట్ట బడిన
తరంగములనెడు ఎత్తబడిన చేతులుగలవాడు; హంస - రథాంగ -
శంఖ - కుంకుమ - కృత + ఆభరణః = హంసములు, చక్రవాకములు,
శంఖములు, కుంకుమములచే చేయబడిన అలంకారము గలవాడు,
కరి - మకర - ఆకుల - కృష్ణ - కమల - కృత + ఆవరణః = ఏనుగులచేత
మొసళ్ళచేత చెదరగొట్టబడిన నల్ల కలువలచేత కల్పింపబడిన వస్త్ర
ములు గలవాడు; వేలా - సలి + ఉద్వేలిత - దత్త - హస్త -
కాలః = తీరమునందలి నీటియొక్క పొర్లుచేత చేయబడిన చేతి
కాలము చరచుట గలవాడు; నవ - మేఘ - కాలః = కొత్త
మేఘమువలె నీలమైనవాడు; జలనిధినాథః = సాగర ప్రభువు; మేఘ +
అంగైః = మేఘములనెడు (మేఘములవంటి) అవయవములతో;
సలితం = సుకుమారముగా; నృత్యతి = నర్తించుచున్నాడు; దశ - దిశః =
పది దిక్కులను; రుద్ధ్వా = అడ్డగించి, ఒరసికొని; అవస్త్యతాతి =
వ్యాపించుచున్నాడు;

సముద్రుడు ఉద్ధత కాండవము చేయవలయును. కాని యిచ్చట సుకుమార లాస్యము చేయుచున్నట్లు వర్ణించబడినది. కారణము సముద్రారోపణమునకు విషయమైన పురూరవుడు ప్రియురాలిని ప్రసన్నును గావించుకొను సుకుమార మధుర చిత్తవృత్తికలవాడగుట యని తలంపవలెను. (ఈ శ్లోకమందలి చివరి పదమును వేలుచేసి - నవ మేఘ సమయము దళదిశలను నిరోధించి వ్యాపించుచున్నది అయి అర్థము చెప్పకోవచ్చును.)

పుట. 110. శ్లో. 56 : అన్యాయము : మానిని ! త్వయి నిబద్ధరతేః ప్రియవాదినః ప్రణయభంగ పరాజ్ఞుభవేతసః మమ కం అపరాధలవం పశ్యసి ? యతః దాసజనం త్యజసి ?

అర్థము : మానిని = కోపశీల; త్వయి = నీయందు; నిబద్ధ-రతేః = దృఢమైన ప్రీతిగలవాడను; ప్రియవాదినః = మధురముగా బలుకువాడను; ప్రణయ-భంగ-పరాజ్ఞుభ-వేతసః = ప్రేమను భంగముచేయ నిష్టపడని చిత్తముగలవాడను; అయిన; మమ = నాయొక్క; కం-అపరాధలవం = ఏదోపలేశమును; పశ్యసి = కనిపెట్టుదువు; యతః = దేనివల్ల; దాస-జనం = దాసజనుడనైన నన్ను; త్యజసి = విడిచిపెట్టుదువో.

“నఖలు ఉర్వశీ... సముద్రాభిసారిణీ భవిష్యతి” — ఉర్వశీ పురూరవుని విడిచి సముద్రుని అభిసరించునది కాదుగదా. కనుక ఇది నిజమైనదియే. ఉర్వశీ పురూరవుని అభిసరించెను. ఆతనిని విడిచి యింకొకరిని అభిసరింపదు. రాజునకు మరల ఒడలు తెలిసెను. ఆకాభంగమువల్ల నిర్వేదము జనించెను. కాని ఆయన మనస్సును మరల గట్టిపరచుకొనెను.

“అనిర్వేదప్రాప్యాణి శ్రేయాంసి” — శ్రేయములు అనిర్వేదముచేత పొందదగినవి. నిర్వేదమనగా విరక్తి, విరాళ. ఉత్సాహమునకు నిర్వేదము విరోధి. ఉత్సాహికి శ్రేయములు లభించును. కనుక రాజు మరల ఉత్సాహము పూని మొట్టమొదట ఏ ప్రదేశమున ఉర్వశీ తన కన్ను మఱిగిపోయెనో అచ్చటకే వెళ్ళుటకు నిశ్చయించి ఆ ప్రదేశమును తెలుపు గుర్తులకొఱకు వెదకెను. గుర్తు దొరికెను.

శ్లో. 56 : అన్వయము : ఘర్మాంతశంసి అసమగ్రకేసర విషమం అపి యన్య
ఏకం పుష్పం ప్రియయా శిఖాభరణం కృతం సః రక్తకదంబః అయం.

అర్థము : ఘర్మ + అంత-శంసి = గ్రీష్మఋతువు ముగింపును
సూచించున్నది, అసమగ్ర-కేసర-విషమం-అపి=అసమగ్రములైన కేసర
ములచే ఎగుడు దిగుడుగానున్నదియైనను; యన్య = దేనియొక్క;
ఏకం-పుష్పం = ఒంటిరియైన పుష్పము; ప్రియయా=ప్రియురాలిచేత;
శిఖా + ఆభరణం = శిరోభూషణము; కృతం=చేయబడినదో; సః-రక్త-
కదంబః=ఆ రక్తకదంబవృక్షము; అయం=ఇదియే.

తాను ఉర్వశి కలిసివెళ్ళిన త్రోవ దొరికినది. ఆ ప్రాంతమున
ఎచ్చటనైన ఉర్వశి లభింపవచ్చును. రక్తకదంబవృక్షము నీడలో ఒక
వారిణము కూర్చుండియున్నది. రాజు దానిని ప్రశ్నించెను.

పుట 111 : శ్లో. 57 : అన్వయము : యః కృష్ణశారచ్చవిః అసౌ (పారంగః)
వనశోభావలోకాయ కాననశ్రీయా పాతితః కటాక్షః ఇవ దృశ్యతే.

అర్థము : యః = ఏది; కృష్ణ-శార-చ్చవిః = నలుపు తెలుపు
కలిసిన రంగులదో; అసౌ (పారంగః) = ఆ యీ లేడి; వన-శోభా +
అవలోకాయ=అరణ్యసౌందర్య దర్శనముకొఱకు; కానన-శ్రీయా =
వనలక్ష్మిచేత; పాతితః=ప్రసరింపబడిన; కటాక్షః-ఇవ=కడకంటి చూపు
వలె; దృశ్యతే=కనబడుచున్నది

తనతో కలిసి విహరించు సమయమున వనశోభావలోకనము
నకై ఉర్వశి ప్రసరించిన వాలుజూపులను రాజు స్మరించుచున్నాడు.

శ్లో. 58 : అన్వయము : జఘనభారాలసా పివోత్తుంగ ఘనస్తనీ స్థిరయావనా
తమశరీరా హంసగతిః మృగలోచనా సురసుందరీ గగనోజ్వలకాననే
భ్రమంతి త్వయా దృష్టా? తద్విరహ సముద్రాంతరాత్ మాం
ఉత్తరయ.

అర్థము : జఘన-భార + అలసా=పిలుదుల బరువుచే మెల్లగా
నడచునది; పివ-ఉత్తుంగ-ఘన-స్తనీ = బలిసిన ఎత్తయిన విగునైన స్తన

ములు గలది; స్థిర-యౌవనా=నిత్యయౌవనముగలది; తను-శరీరా =
సన్నిని దేహముగలది; హంస-గతిః=హంసగతివంటి గతిగలది; మృగ-
లోచనా=లేడి కన్నులవంటి కన్నులుగలది; అయిన; సురసుందరీ =
అవ్వర; కాంత; గగన + ఉజ్వల-కాననే = ఆకాశమువలె నీలముగా
ప్రకాశించు వనమునందు; భ్రమంతీ = తిరుగుచున్నదై; త్వయా =
నీచేత; దృష్టా=చూడబడినదా; తత్-విరహ-సముద్ర + అంతరాత్ =
ఆమెతోడి యెడతాటు అనెడు సముద్రములోపలనుండి; మాం=నన్ను;
ఉత్తారయ=ఉద్దేశించుము.

“మాం అవధీరయన్నివ ” -- నన్ను నిర్లక్ష్యము చేయు
చున్నదా యన్నట్లు ముఖము వేటుదిక్కునకు తిప్పుకొన్నది.

శ్లో. 50: అన్యాయము: అన్య అంతికం ఆయాంతీ మృగీ స్తనపాయినా
శిశునా రుద్ధా; భుగ్న-గ్రీవః అనన్యదృష్టిః ఆయం తాం విలోకయతి.

అర్థము: అన్య = దీనియొక్క; అంతికం = సమీపమునకు;
ఆయాంతీ = వచ్చుచున్నదైన; మృగీ=ఆడులేడి; స్తన - పాయినా =
చన్ను కుడుచుచున్న; శిశునా = బిడ్డచేత; రుద్ధా = అడ్డగింపబడినది;
భుగ్న-గ్రీవః=మలగిన మెడగలది; అనన్య-దృష్టిః = ఇతరమునందు
దృష్టిలేనిది అయిన; ఆయం = ఇది; తాం=దానిని; విలోకయతి =
చూచుచున్నది.

“హం హో! యూథవతే”- ఓహో! మృగసమూహవతి!-
ఇది నన్ను నిర్లక్ష్యము చేయలేదు. తన వద్దకు వచ్చుచున్న ప్రియు
రాలిని పాలు త్రాగుచు వసిపిల్ల అడ్డగింపగా ఇది మెడను ఆట మలచి
తన ప్రియసతిని, ప్రియసంతానమును అమరక్తితో చూచుకొను
చున్నది. నా మాట దీనికి వినబడలేదుకాబోలు. ఈ విధముగా భావించి
రాజు ‘హం హో’ అని సంబోధించి పలుకుచున్నాడు.

పుట 112: స్తనపాయయైన శిశువుతో గూడిన మృగీ మృగములు రాజు
దృష్టి వాకర్షించినవి. ఈ మృగసంసారము రాజునకు గలుగబోవు
పుత్ర సంతతిని సూచించును, రాజునకు ప్రియురాలైన యువ్యశి

లభించుటయే కాక ఆమెయందు గలిగిన పుత్రసంతతియు ఆయన కన్నులబడును.

శ్లో. 80: అన్వయము : మమ ప్రియాం వనే అపిదృష్టవాన్ అసి; తదువ లక్షణం తే కథయామి శ్రుణు; యథా ఏవ తే పృథులోచనా సహ చరీ సుభగం వీక్షతే తథా ఏవ ఖలు సా అపి సుభగం వీక్షతే.

అర్థము : మమ = నా యొక్క; ప్రియాం = ప్రియురాలిని; వనే=వనమందు; అపి-దృష్టవాన్-అసి=చూచినవాడవై తివా; తత్ + ఉపలక్షణం=ఆమె యొక్క గుర్తు; తే=నీకు; కథయామి=చెప్పదును; శ్రుణు=వినుము; యథా + ఏవ=ఏ విధముగానై తే; పృథు-లోచనా=పెద్ద కన్నులుగల; తే=నీ యొక్క; సహచరీ=భార్య; సుభగం = మనోహరముగా; వీక్షతే=చూచునో; తథా + ఏవ - ఖలు = అదేవిధముగా; సా + అపి=ఆమె కూడ; సుభగం=సుందరముగా; వీక్షతే = చూచును.

“కలత్రాభిముఖం స్థితః” — నా మాటను ఆచరింపక ప్రియురాలి వంకకే చూచు చున్నది. మృథులోచనయైన నీ సహచరీ సుభగముగా చూచును’ అని రాజు పలికెను గదా. లేడి తన ప్రియురాలి పృథులోచనములను, సుభగ వీక్షణములను జూచుకొను చున్నది. అంతేకాదు తన్ను తేరవచ్చుచున్న ప్రియురాలిని అడ్డగించుచు ఆమె హృదయమును చూరగొనుచున్న తన ప్రతిబింబమైన శిశువును జూచుకొనుచున్నది రాజునకింకను ఈ యనుభవము లేదు.

“పరిభ వాస్పదం దశా విపర్యయః” — అవృష్టము తారుమారగుట అవమానమునకు కారణమగును. నిజమునకు లేడి రాజును అనాదిరింపలేదు. ప్రియా సమాగమమునకు కేవల సంభోగమే ఫలము కాదు. సత్సంతానము పరమ ఫలము అని తన తూష్టింభావముచేత మృగము రాజునకు సూచించినదని భావించుట యుక్తము.

“నితాంతరక్తం ఇదం” — అత్యంతము రక్తవర్ణమైన ఇది యేదో రాతి పగులునందు కనబడుచున్నది.

శ్లో. 81 : అన్వయము : ప్రభాలేపీ అయం హరిహత మృగస్య ఆమిషలవః
న; అగ్నేః స్ఫులింగః స్యాత్; ఇదం పునః గగనం అభివృష్టం; అయే !
అయం రక్తాశోకస్తబక-సమరాగః మణిః; యం ఉద్ధర్తుం పూషా
ఆలంబితకరః వ్యవసితః ఇవ.

అర్థము : ప్రభా-లేపీ=కాంతులవెదజల్లు; అయం=ఇది; హరి-
హత - మృగస్య=సింహముచే చంపబడిన లేడియొక్క; ఆమిష-లవః=
మాంసపు ముక్క; న=కాదు; అగ్నేః=అగ్నియొక్క; స్ఫులింగః=
రవ్వ; స్యాత్ = కావచ్చును; ఇదం=పునః = కాని యిది; గగనం =
ఆకాశమునుండి; అభివృష్టః=వర్షింపబడినది; రాలినది; అయే=ఓహో;
అయం=ఇది; రక్త + అశోక - స్తబక-సమ-రాగః=రక్తాశోకపుగుత్తితో
సమానమైన రక్తవర్ణముగల; మణిః=మణి; యం=దేనిని; ఉద్ధర్తుం=
తీసికొనుటకు; పూషా = సూర్యుడు; ఆలంబిత - కరః = చాపబడిన
కరములు (కిరణములు) గలవాడై; వ్యవసితః - ఇవ=ప్రయత్నించు
చున్నాడా యన్నట్లు (ఉన్నాడు.)

త్రాంతి, తన్ని పేదము అవహ్నావాలంకారమును నిరూపించు
చున్నది. మఱిపై సూర్యకిరణ ప్రసారము తనచేతి నుండి జారిపడిన
మణిని పైకెత్తి గ్రహించుటకు సూర్యుడు కరములను చాపుటగా
ఉత్పేక్షింపబడినది.

పుట 183 : “వారతి మే మనః” — ఇది నా మనస్సును హరించుచున్నది.
కనుక దీనిని తీసికొందును. అని మణిని గ్రహించుట అభివర్ణించును.
రాజు మణిగ్రహణ మభినయించుచుండ నేవధ్యమున ద్విపదికాగీతి
గానము చేయుదును.

శ్లో. 82 : అన్వయము : ప్రణయినీబద్ధా స్వాదః కాష్పాకుల నిజనయనః
జామితవదనః దుఃఖతః గజవతిః గహనే పరిశ్రమతి.

అర్థము : ప్రణయినీ-బద్ధ-అస్వాదః=ప్రియురాలియందు దృఢ
మైన ప్రీతిగలది; కాష్ప + ఆకుల-నిజ-నయనః=కన్నీటిచేతలగిన తన
కన్నులు గలది; జామిత - వదనః = చాడిపోయిన ముఖము గలది;

దుఃఖతః = పీడింపబడు చున్నది; అయిన, గజ-వతిః = గజరాజము;
గహనే = అరణ్యమునందు; పరిభ్రమతి = తిరుగుచున్నది.

ప్రియురాలియందు నిశ్చలమైన ప్రేమగల గజేంద్రము ప్రియా
స్వేషణ దుఃఖము ఉచ్చస్థితి నందిన దశ వర్ణింపబడినది.

శ్లో. 63 : అన్వయము : యస్యాః మందారపుష్పైః అధివాసితాయాం
శిఖాయాం అయం అర్పణీయః సా ప్రియా ఏవ మే సంప్రతి దుర్లభాః
అస్రోవహతం ఏనం కిం కరోమి ?

అర్థము : యస్యాః = ఎవ్వతెయొక్క; మందార-పుష్పైః =
మందార కుసుమములచేత; అధివాసితాయాం = సుగంధయుక్తమైన,
అధివసించబడిన; శిఖాయాం = శిఖాబంధమునందు; అయం = ఇది;
అర్పణీయః = ఉంచదగినదో; సా-ప్రియా + ఏవ = ఆ ప్రియురాలే;
మే = నాకు; సంప్రతి = ఇప్పుడు; దుర్లభాః = దుర్లభయై యున్నది;
అస్ర + ఉపహతం = కన్నీటిచే మలినమైన; ఏనం = ఈ మణిని; కిం -
కరోమి = ఏమిచేయుదును.

మణిని తిలకించినంతనే రాజునకు-ఈ మణిని శిరస్సు నందలంక
రించు కొనదగిన ఉర్వశి లేకపోయెగదా - యని ఒక్కసారి దుఃఖము
పెల్లబిడి కన్నీరు పొంగివచ్చినది. ఆ కన్నీరు మణిని తడుపుచుండగా
రాజు తనలో నిట్లు చింతించి ఆ మణిని విసర్జింపదలచెను. రాజు చిత్త
వృత్తి వెలింగిన ఆ శరీరవాణి నేవథ్యమునుండి ప్రబోధించు చున్నది.

“వత్స! గృహ్యతాం గృహ్యతాం” — నాయనా! తీసికో
తీసికో. వాత్సల్యపూరితమైన సంభోధన, దిరుక్తమైన ప్రబోధము.

శ్లో. 64 : అన్వయము : శైల సుతా చరణ రాగయోనిః సంగమనీయః
ఇతి అయం మణిః ధార్యమాణః అచిరాత్ ప్రియజనేన సంగమం
ఆవహతి.

అర్థము : శైల-సుతా-చరణ-రాగ = యోనిః = వర్వతరాజు
పుత్రియైన గౌరియొక్క పాదముల రక్తిమనుండి వుట్టిన; సంగమ
వీయః-ఇతి = సంగమనీయము అనెడు; అయం-మణిః = ఈ మణి; ధార్య

మాణిఃధరింబడుచున్నదై; అచిరాత్=కృతలో; ప్రియ - జనేన =
ఇష్టజనముతో; సంగమం=సంయోగమును; అవహతి=కలిగించును.

మంగళ దేవతయైన గౌరియొక్క చరణరాగమునుండి పుట్టినది
గనుక ఈ మణి మంగళప్రదము. ఆ విచ్చిన్నసుఖదాంపత్యమే (స్త్రీ)
పురుషులకు పరమ మంగళము. ఈ మణిని ధరించుట గౌరీచరణ
ముల నర్పించుట.

పుట 114: “కోను ఖలు” — ఎవరో కదా నన్నిట్లు ప్రబోధించుచున్నది!
రాజునకు శబ్దము వినిపించినది. వ్యక్తి కనిపించలేదు.

“కశ్చిత్ మృగచారీ మునిః” — ఎవరో మృగరావధారియైన
ముని. ఇందాక పకుటుంబముగ నగవడిన మృగము రాజు చిత్తమున
తగిలినది. అదియే ఆయనకు చిట్టచివర కనబడినప్రాణి. అది అప్పుడు
తన్ను అవధీరణ చేసినట్లు కనబడినది కాని యిప్పుడనుగ్రహించినది.

“హంహా! సంగమనీయ!” ఓహో! సంగమనీయమా! యని
రాజు హర్షాశ్చర్యములతో సంబోధించుచున్నాడు.

శ్లో॥ 115: అన్యాయము: త్వం వియుక్తస్య మే విలగ్నమధ్యయా తయా
సంగమాయ భవిష్యసి యది, తతః కాలం ఇందుం ఈశ్వరః ఇవ
భవంతం ఆత్మనః శిఖామణిం కరిష్యామి.

అర్థము: త్వం=నీవు; వియుక్తస్య=వియుక్తుడనైన; మే =
నాకు; విలగ్న-మధ్యయా=సన్నని నడుముగల; తయా = ఆమెతోడి;
సంగమాయ=సంయోగముకొఱకు; భవిష్యసి-యది = కాగలిగినచో,
తతః=అప్పుడు; కాలం-ఇందుం=కాలచంద్రుని; ఈశ్వరః-ఇవ=శివుడు
వలె; భవంతం=నిన్ను; ఆత్మనః=నాయొక్క; శిఖా-మణిం = శిరో
మణిని; కరిష్యామి=చేసికోగలను.

ఉర్రోయి, కానును గౌరీశంకరులవలె అపినాథావముగ
సంగతులు కావలెను, సంగనీయమణి చంద్రరేఖ కావలెను. కుమా
రుడు జన్మింపవలెను. ఆ మణిని చేతధరించి రాజు ముందుకు నడచుచు
ఓక లతను చూచును.

“ఇమాం పశ్యతో మే రతి దుపలభా”- దీనిని చూచుచున్న నాకు రతి పుట్టుచున్నది. నదిని చూచి ‘రమతే మే మనః’ అనుకొనెను. మణిని చూచి ‘హరతి మే మనః’ అనుకొనెను. లతను చూచి ‘మే రతిః ఉపలభా’ అనుకొనెను. రాజు మనస్సునందలి క్రమవరీణామము గుర్తించవలెను. విచ్చిన్నమైన రతి మరల ఉపలబ్ధమైనది. కుసుమ రహితమైన ఆ తీగ వియోగ దుఃఖముచే ఆభరణములు విసర్జించి యున్న ఉర్వశీ.

“స్థానే మనోరమా మమ ఇయం”- ఇది నాకు మనోరమ యగుట యుక్తముగానే యున్నది. ఈ లత నా మనస్సున రతి మద్యోధించుట యుచితమే. అని కారణము నిరూపించుచున్నాడు.

పుట 115 : శ్లో. 88 : అన్వయము : తస్మి మేఘ జలార్ధౌ పల్లవతయా అశ్రుభిః ధౌతాధరా ఇనః స్వకాల విరాహాత్ విక్రాంత పుష్పిర్గమా ఆభరణైః కూన్యా ఇనః మధులిహం శబ్దైః వినా చింతామౌనం ఇవ ఆస్థితా పారవశితం మాం అవధూయ జాతామపా సా చందీ ఇవ లక్ష్మణే.

అర్థము : తస్మి=సుకుమారి; కృశించినది; మేఘ-జల + అర్ధౌ-పల్లవతయా=మేఘజలముచేత తడిసి పల్లవములు కలిగియుండుటచేత; అశ్రుభిః=కన్నీళ్ళచేత; ధౌత + అధరా + ఇన = కడుగబడిన క్రింది పెదవిగలదా యన్నట్లు; స్వ-కాల-విరాహాత్ = తన ఋతువు వీడి పోయినందువలన; విక్రాంత-పుష్ప + ఉర్గమా=అగిపోయిన పూవుల యుత్పత్తిగలదై; ఆభరణైః=ఆభరణములచేత; కూన్యా + ఇన=విరహితయా యన్నట్లు; మధులిహం=మధుకరముల యొక్క; శబ్దైః = ధ్వనులచేత; వినా=విరహితమై; చింతా-మౌనం + ఇన=విచారముచే మౌనము దాల్చినదాయన్నట్లు; ఆ స్థితా=ఉన్నదై; పార-వశితం = పారములపై బడిన; మాం=నన్ను; అవధూయ=నిరాకరించి; జాత + అనుకాపా=పుట్టిన పశ్చాత్తాపముగల; సా-చందీ-ఇవ=ఆ కోపవలన; లక్ష్మణే=తనబడుచున్నది.

“ప్రియానుకారిణ్యాః పరివృంగ ప్రణయీ భవామి”-ప్రియు
రాలి ననుకరించుచున్న ఈ లతను కౌగిలించుకోవలెనని యభిలాష
పడుచున్నాను. వశ్చాత్త ప్రయైన యుర్వశి లక్షణములను ఉత్తేజ్జీవు
కొని తల్లితండ్రుల సర్వశలక్షణములను లతయందు పరికించి ప్రియాసర్వశ
యైన లతను కౌగిలించుకోవలెనని రాజు అభిలషించుచున్నాడు.
ఉపలబ్ధి రతి జన్యమైన ఈ యభిలాషవల్ల లత ఉర్వశియే యన్న రాజు
యొక్క దృఢవిశ్వాసము వ్యక్తమగుచున్నది. విరహముచే చిక్కి
పోయి, అశ్రురారాధౌతాధంద్రు, నిరస్తకూషద్రు, వశ్చాత్తాపజిత
మైన చింతచే మౌనముగానుండు ఉర్వశి రాజు భావనాచిత్రము. ఇంత
వఱకును రాజు ఏ వస్తువునందును కౌగిలించుకో బుద్ధిపుట్టునంత గాఢ
ముగా ఉర్వశి భావన పొందియుండలేదు.

శ్లో. 67 : అన్యాయము : లతే ! ప్రేక్షస్యః హృదయేన వినా భ్రమామి; విధి
నియోగేన తాం పునః ప్రాప్స్యామి యది, తత్ నిర్భ్రాంతి తాం
అరణ్యేన వినా కరోమి; కృతాం తాం పునః (అరణ్యే) న ప్రవేశో
యామి.

అర్థము : లతే = లతా; ప్రేక్షస్యః చూడుము; హృదయేన-
వినా = హృదయ కూన్యడనై (ఏమియుతోచక) భ్రమామి = తిరుగు
చున్నాను; విధి-నియోగేన = దైవయోగముచేత; తాం = ఆమెను;
పునః = తిరిగి; ప్రాప్స్యామి-యది-పొందగలవాడనై నచో; తత్ = అంతట;
నిర్భ్రాంతి = నిష్పందేహముగా; తాం = ఆమెను; అరణ్యేన = అరణ్య
ముతో; వినా-కరోమి-ఎడతాటుచేయుదును (అ-ర్థమునుండి తిసి
కొనిపోదును); కృతాం = అట్లువినాకృతయైన; తాం = ఆమెను; పునః =
మరల; (అరణ్యే-అరణ్యమున); న-ప్రవేశోహమి-ప్రవేశ పెట్టను.

రాజు చిత్తమున లతకు ఉర్వశికి భేదము, అభేదముపెనవైచు
కొని యున్నది. పైకి లతగా కనబడుచున్న భేదాని నిజముగా ఇది
ఉర్వశియే - రాజు చిత్తవృత్తి యిట్టిదని భావింపవలెను. 'లతా!
చూడు' అని ఏమో శపథములు పలుకుచున్నాడు. అది వట్టిలతయే
యైనచో ఈ శపథము వ్యర్థము - అది యుర్వశియైనచో పార్థకము.

కనుక 'లతా' యన్న రాజమాటలో 'లతారూపపరిణత' ఉర్వశీ అన్న రాజ మనస్సు ఉన్నది.

“తదీయ స్థానం ఆక్రంస్య ఏవ” — ఆ లతయొక్క స్థానమును ఆక్రమించియే ఉర్వశీ ప్రవేశించినది. ప్రవేశించిన ఉర్వశీ స్వరూప లక్షణములు రాజ భావనా చిత్రము అచ్చొత్తినట్లున్నవని కవి యాశయము.

పుట 118: “ని మీలితాః ఏవ స్పర్శం రూపయిత్యా” — కన్నులు మూసి కొనియే స్పర్శను నిరూపించుచున్నాడు ఉర్వశీ స్పర్శము ఆయనకు చిర పరిచితము గదా.

“ఉర్వశీ గాత్రసంపర్కాదివ” — ఉర్వశీ శరీరము యొక్క సంపర్కమువల్లనా యన్నట్లు రాజ శరీరము సుఖమనుభవించుచున్నది. ఇది రాజ ఉత్పేక్ష. ఇందు భ్రాంతిలేదు. సంశయ లేక మున్నది. ఉర్వశీగాత్ర స్పర్శయేమో అన్నట్లున్నది గాని అదియే అని విశ్వాసము కలుగుటలేదు. కారణము చెప్పుచున్నాడు.

శ్లో. 98. అన్వయము: యత్ ప్రథమం ప్రియాం ప్రతి సమర్థయే తత్ కణేన మే అన్యథా పరివర్తతే; అనః స్పర్శవిభావిత ప్రియః అహం) సహసా విలోచనే వినిద్రే న కరోమి.

అర్థము: యత్ = దేనిని; ప్రథమం = మొదట; ప్రియాం = ప్రతి = ప్రియురాలి; సంబంధించిన దానినిగా; సమర్థయే = భావించునో; తత్ = అన; కణేన = తెప్పపాటులో; మే = నాకు; అన్యథా = వేరువిధముగా; పరివర్తతే = మారిపోవును; అతః = ఇందువల్ల; స్పర్శ-విభావిత-ప్రియః = స్పర్శముచే భావించబడిన ప్రియురాలుగల; (అహం = నేను); సహసా = వెంటనే; విలోచనే = రెండ కన్నలను; వినిద్రే = తెలుపబడినదానినిగా; న = కరోమి = చేయను.

“శనై చక్షుషీ ఉన్మీల్య” — మెల్లగా రెండు కన్నలు తెలుచి - తాను కాగిలించుకొన్నది ఉర్వశీనే అన్న త్వగింద్రియ ప్రత్యక్షము అన్యథాకృతకానంతవఱకు రాజ కన్నులు మూసి కొనియే యుండెను. ఆయా యవయవములను స్పృశించి ఉర్వశీయే

యని నిశ్చయించుకొని అప్పుడు మెల్లగా కన్నులు తెరిచినాడు. వెనుక ఆయన నేత్రములను నమ్మి పొందిన యా కాళంగానుభవము యొక్క సంస్కారము అంత బలిష్ఠముగా ఆయన చిత్తమునంటి యున్నది.

“కథం! సత్యమేవ ప్రయతమా!” ఏమి? నిజముగానే ప్రయతమయ్యా!— మెల్లమెల్లగా కన్నులు విప్పుచు ఆపాదమస్తకము ఆమె యంగములు తిరికించి త్యాచ ప్రత్యక్షము రాకుచ ప్రత్యక్షముతో సంవదించుటచే ఆయన అనందాశ్చర్యములు పొందెను. నేను కౌగిలించుకొన్నది ఉర్వశిని పోలిన లతను కాదా, ఉర్వశి నేనా!

“జయతు జయతు మహారాజా!”— రాజు లతను కౌగిలించు కొనవచ్చుట మొదలుకొని అంతయు ఉర్వశి! తెలియును. స్వస్వరూపమును పొందియు ఆమె రాజు భ్రాంతచిత్తతను గుర్తించి కన్నుల వెంట బావ్యములు విడుచుచుండెనే కాని ఆయన సంపూర్ణముగా ప్రకృతిస్థుడగువఱకు కదలలేదు పలుకలేదు. ఉర్వశి కావించిన జయ శబ్దము విన్న పిదప రాజునకు సంపూర్ణమైన తనదము కలిగెను.

శ్లో. ౧౧: అస్వయము: తన్వీ! త్వ ద్వియోగోద్భవే తమసి మజ్జితా మయా, గతాసునా చేతనా ఇవ (త్వం) దిష్ట్యా ప్రత్యుపలబ్ధా అసి;

అర్థము: తన్వీ = కృకాంగి; త్వత్ - వియోగ - ఉద్భవే = నీయొక్క యెడబాటువలన బుట్టిన; తమసి=కోకమున, అజ్ఞానమున; మజ్జితా=మునుగుచుండిన; మయా=నాచేత; గత-అసునా=పోయిన ప్రాణములుగలవానిచేత; చేతనా-ఇవ=చై తన్యమువలె, (త్వం=నీవు); దిష్ట్యా=అదృష్టవశమున; ప్రత్యుపలబ్ధా + అసి=తిరిగి పొందబడినదాన చై తివి.

ఉపమాన బలమువల్ల రాజునకు ఉర్వశి సంయోగము తీవి తము, తద్వియోగము మరణము-అని వ్యక్తము. ఉర్వశిని అట్లే యైనది. ఆయన వియోగమున ఆమె జడమైన లతయైనది. ఆయన సంయోగమువల్ల తిరిగి సచేతనయైన స్త్రీయైనది.

పుట 117 : శ్లో : 70 : అన్వయము : తవ కారణేన అరణ్యే రుదతా
 భ్రమతా మయా మయూరః పరభృత్ హంసః రథాంగః అలిః గజః
 పర్వతః సరిత్ కురంగః కః న ఖలు పృష్ఠః ?

అర్థము : తవ=నీయొక్క; కారణేన=పేతువుచేత; అరణ్యే=
 అడవియందు, రుదతా = రోదించుచు; భ్రమతా = తిరుగుచుండిన;
 మయా=నా చేత; మయూరః=నెమిలి; పరభృత్=కోకిల; హంసః =
 హంసము; రథాంగః=చక్రవాకము; అలిః=తుమ్మెద; గజః=ఏనుగు;
 పర్వతః=పర్వతము; సరిత్=నది; కురంగః = లేడి; కః=ఏది; న=ఖలు-
 పృష్ఠః=ప్రశ్నించబడలేదో కదా.

ఉర్వశీ యిప్పటికే పశ్చాత్తాపపడుచున్నదని తెలిసియు రాజు
 తాను పడిన దైన్యమంతయు అమెకు చెప్పక ఉండజాలకపోయి
 నాడు. అమె విరహమున తాను మునిగిన తమస్సుయొక్క స్వరూప
 మును తన జడచేతన వివేకకూన్యమైన ప్రవర్తన కథనమువల్ల వ్యక్తము
 చేయుచున్నాడు.

“అభ్యంతర కరణయా మయా ప్రత్యక్షీకృత వృత్తాంతః”-
 లోలోపల అణగియున్న యింద్రియ శక్తిగల నేను మహారాజు
 వృత్తాంతము సర్వము ప్రత్యక్షముగా దెలిసికొనియే యుంటిని.
 నా యింద్రియశక్తి యణగిపోయినది. కనుకనే లోలోన కుములు
 చుంటినే కాని నీ వద్దకు రాలేకపోతిని. నీ పిలుపులకు పలుకలేక
 పోతిని.

“ప్రసన్నా బాహ్యంతఃకరణః అంతరాత్మా”- నా యంత
 రాత్మ ప్రసన్నములయిన బాహ్యకరణములు, అంతఃకరణములు
 కలదియైనది. చైతన్యము తమస్సున మునుగుటచే బాహ్యకరణ
 ములు, అంతఃకరణములు సమూహములై నవి. ఇప్పుడు నీ దర్శనము
 వల్ల చైతన్యము, ఇంద్రియములు తేరుకొన్నవి.

చైతన్యము యొక్క ఉపకరణములు కరణములు. త్వక్కు,
 చతువు, శ్రోత్రము, జిహ్వ, ఘ్రాణము-ఇవి బాహ్యకరణములు.

మనస్సు, చిత్తము, బుద్ధి, అహంకారము - ఇవి అంతఃకరణములు. అజ్ఞానరూపమైన తమస్సు అతిశయించినప్పుడు ఇవి మలినములై దుఃఖ హేతువులగును. జ్ఞానరూపమైన సత్వము అతిశయించినప్పుడు ఇవి ప్రసన్నములై సుఖహేతువులగును.

రాజు ఉర్యశిని విడిచి తానెట్లుండెనో చెప్పి నన్ను విడిచి నీనెట్లుంటివో చెప్పమని యామె నడిగెను.

పుట 118 : “గురుభావ సంమూఢ హృదయా” - భరతముని భావమువల్ల విస్మృతి యావరించిన హృదయము కలదాననై; “అగృహీ నతా నుయా” - నీ యనునయమును గ్రహింపని దాననై - ఈ రెండు కారణములవల్ల కుమారవనము ప్రవేశించితిని.

“వాసంతి రతా సంవృతా” - వసంతమునందే పుష్పించు అడవిమొల్ల తీగను అయితిని. కమకనే గ్రీష్మాంతమున పూలు లేక యున్నది.

“ప్రియే! సర్వం ఉపపన్నం” - ప్రియురాలా! అంతయు నమలనముగ నే యున్నది. నన్ను విడిచి వెళ్లిన నాటినుండి నేటివఱకు నీవు రతా రూపముగ నే ఉండి యుండువు. లేకున్నచో నన్ను విడిచి నీవు ఊణము ఉండగలవా?

శ్లో. 71 : అన్వయము : ప్రియే! యా (త్వం) శయనే రతిభేదసుప్తం అపి మాం ప్రవాసగతం మన్యసే సా త్వం మదీయం చిరవియోగం కథం సహేధాః?

అర్థము : ప్రియే = ప్రియురాలా; యా (త్వం) = ప నీవు; శయనే = శయ్యయందు; రతి-భేద-సుప్తం-అపి = రతివలని యలసటచే నిద్రించియున్నప్పటికిని; మాం = నన్ను; ప్రవాస-గతం = దూరదేశ మందున్న వానినిగా; మన్యసే = తలంతువో; సా - త్వం = ఆ నీవు; మదీయం = నా సంబంధమైన; చిర-వియోగం = దీర్ఘమైన విరహమును; కథం = ఎట్లు; సహేధాః = సహించియుండువు?

పుట 119 : “అవో? సంగమనీయః?” - అవో! సంగమనీయ మణియా? - చిత్రలేఖవలెనే ఉర్యశియు సంగమనీయమణి ప్రభావము పొందును.

“తదమాత్రం స్థీయతాం” - ఒక తదము అట్లే యుండుము. సంగమనీయమణిని భక్తితో ఉర్వశి శిరమున ధరింపగా ఆమె ముఖము నకు అపూర్వకోభ కలిగినది. ఆ కోభను గాంచి ముగ్ధుడైన రాజు మరి కొంత సేపు చూచి యానందింపవలెనని ఆమెను తదమాత్ర ముట్లే యుండుమని చెప్పి ఆ సౌందర్యమును వర్ణించు చున్నాడు.

శ్లో. 72 : అన్వయము : లలాటనిహితస్య మణేః స్ఫురతా రాగేణ విచృరితం ఇదం తే ముఖం తాలాతపరక్త కమలస్య శ్రియం ఉద్యహతి.

అర్థము : లలాట-నిహితస్య=నుదుట నుంచబడిన; మణేః=మణి యొక్క; స్ఫురతా = మెరియుచున్న; రాగేణ = ఎఱ్ఱవికాంతిచేత; విచృరితం = వ్యాప్తమైన; ఇదం = ఈ; తే=నీ యొక్క; ముఖం = ముఖము; తాల + ఆతప-రక్త - కమలస్య = లేత యెండచే నెఱ్ఱవడిన కమలము యొక్క; శ్రియం=కోభము; ఉద్యహతి=వహించుచున్నది.

చిరవియోగ దుఃఖవశమున ఉర్వశి ముఖము పాలిపోయి తెల్ల కామరపూవువలె నున్నది. సంగమనీయమణి యొక్క ఎఱ్ఱని కాంతులు ప్రసరించి యిప్పుడు ఆరుణకమలమువలె నున్నది.

“ప్రియంవద!” - మధురముగా మాట్లాడువాడా! - తన యందమును గూర్చి రాజు పలికిన మాట ఉర్వశికి ప్రియముగా మన్నది. ప్రియంవదత్వము ఉత్తమనాయకలక్షణము.

“అనూయంతి మహ్యం ప్రకృతయః” - ప్రజలు నన్నుగూర్చి యనూయ వదుదురు. నాపై కోపము పూనుదురు. ప్రతిష్ఠానమును నీవు విడిచివచ్చి చాల కాలమైనది. వేమనిన్ను తమనుండి చిర కాలము వేలు పరచితివని నీయందునురక్తులయి, నీవియోగము నహింప జాలని ప్రజలు నన్ను నిందింతురు. నీయనురాగమంతయు నేనే యనుభవించు చుంటినని యనూయ వహింతురు. కనుక మరలి పోదము రమ్ము.

“యదాజ్ఞాపయతి తనతీ” - నీవు అజ్ఞాపించినట్లే. రాజు ప్రియా వీధేయతకు తల వూట్ల గుర్తు.

పుట 120 : "కథం మహారాజో గంతు మిచ్ఛతి" - మహారాజు ఎట్లు వెళ్ల గోరుచున్నాడు. నిద్రాహారములు లేకుండ తిరిగి తిరిగి అలసియున్న రాజును శ్రుతిలో ప్రతిష్ఠానమున జేర్చుట ఉర్వశి యాశయము. జరిగిన యాలస్యమున కిది విరుగుడు.

శ్లో. 73 : అన్వయము : ఖేల గమనే ! అచిర ప్రభావలసిత్వైః పతాకినా సురకార్ముకాభినవ చిత్రకోభినా విమానతాం గమితేన న వేన పయో ముచా మాం వసతిం నయ.

అర్థము : ఖేల - గమనే = న విలాసగమనా; అచిరప్రభా - విలసిత్వైః = మెఱుపుతీగె కాంతులచేత; పతాకినా = ధ్వజముగలదియు; సురకార్ముక - అభినవ - చిత్ర - కోభినా = ఇంద్ర ధనుస్సు అనెడు సరి క్రొత్త చిత్రములతో కోభిల్లునదియు; విమానతాం = విమానత్వమును; గమితేన = పొందింపబడినదియు; అయిన; న వేన = క్రొత్తదైన; పయో ముచా = మేఘముచేత; మాం = నన్ను; వసతిం = ఇంటికి; నయ = తీసికొని పొమ్ము.

మెఱుపులకాంతి పతాకముగా, ఇంద్రధనుస్సు అభినవచిత్ర ములుగా పరిణమించుటతో నవమేఘము విమానముగా పరిణమించి నది. అకాశమం దగపడుచున్న మేఘదృశ్యమే రాజునకు ఇట్టి కోరిక కలిగించినది. ఉర్వశి లేనంతసేపు మేఘము తనపై అధికారము చేసినది. ఇప్పుడు తాను దానిపై అధికారము చేయును. మేఘ విమానమునెక్కి ఉర్వశిసహితుడై రాజు ప్రయాణము చేయుచుండగా నేవధ్యమునుండి చర్చరీగీతము విసబడును.

శ్లో. 74 : అన్వయము : ప్రాప్త సహచరీసంగమః పులక ప్రసాధితాంగః స్వేచ్ఛా ప్రాప్త విమానః హంసయువా విహరతి.

అర్థము : ప్రాప్త - సహచరీ - సంగమః = పొందబడిన ప్రియా సంగమము గలది; పులక - ప్రసాధిత - అంగః = హర్ష రోమాంచముచే అలంకరింపబడిన శరీరము గలది; స్వేచ్ఛా - ప్రాప్త - విమానః = స్వేచ్ఛగా పొందబడిన అకాశయానముగలది (తన కోరికచే పొందబడిన

విమానముకలవాడు రాజు); హంస-యువా=యువహంసము; విహరతి = విహరించుచున్నది.

మేఘోదయమైన పిమ్మట హంసలు ఆ ప్రాంతమును విడిచి పోవును. మిగిలిన హంసలు పోయినను ప్రియురాలికోటకై యన్వేషించుచుండిన ఒక యువహంసముమాత్ర మచ్చిటనే యున్నది. ప్రియురాలిని విడిచిపోవుటకు దానికి బుద్ధిపుట్టలేదు. ఎట్టకేలకు ప్రియురాలు లభించినది. దానితో కలిసి సంతోషముతో ఆ యువహంసము స్వేచ్ఛగా ఆకాశయానమున విహరించుచున్నది. నేపథ్యమున ఈ గీతము పాడబడుచుండగా యవనిక వ్రాలును.

—

పంచమాంకము

“పరిశుష్టః”- చాలకాలము రాజు నగరమున లేనందున విదూ పకునకు కాలము నీరసముగా గడచెను. ఆయన తిరిగివచ్చిన పిదప వానికి సంతుష్టి కలిగెను.

“వ్రక్కతిః అనురజ్యమానః”- ప్రజలచే రంకింపజేయబడు చున్నవాడు. పురూరపుడు ప్రజారంజకుడు, ప్రజలాయనపట్ల అను రక్తులు.

“అసంతానత్వం వినా”- సంతానహీనత్వము తప్ప రాజునకు ఏ లోటుమలేదు. సంతానాపేక్షచేతనే ఆయన రాణులతో కలిసి గంగా యమునా సంగమమున స్నానమాడబోయెను. ఆయనకు పలువురు భార్యలుండినను ఎవ్వరియందును సంతానము కలుగలేదు. నాయకుని యసంతానత్వప్రసంగము ఆయన సంతానప్రాప్తికి మూచన. కనుక సమగ్ర ఫలప్రాప్తి రూపమయిన నిర్వహణసంధి యిట ప్రారంభించు చున్నది. ఉర్వశీ పురూరపుల యనురాగలీలము పుత్ర లాభరూప మున ఫలింపబోవుచున్నది.

“ఉపకార్యాం”- రాజు భవనమును. రాజు భవనము గంగా యమునా సంగమమందే యున్నది. కాని స్నానానంతరము రాజు ప్రవేశించినది ప్రత్యేకము నిర్మింపబడిన పటభవనమే యని భావించ వలెను. ఆ పటభవనమునం దాయన యలంకరణము గావించుకొను చుండెను.

పుట 122: “గృధ్రేణ ఆక్షిప్తః”- ఒక దాసి సంగమనీయమణిని నెత్తిపై మంచుకొని తీసికొనిపోవుచుండగా ఒక గ్రద్ద మాంసభండమని శ్రమ పడి దానిని ఎగదన్నుకొనిపోయెను. సంగమనీయమణిని తొలుత చూచినప్పుడు రాజు కూడ అది ‘అమిషలవ’ మని శ్రమపడెను గదా.

నేపథ్యమందలి యీ హాహాకారమును విని రాజు అలంకరణము ముగియకుండగనే బయటికివచ్చెను. అట్లు వచ్చుటకు ఆ మణియందు ఆయనకు గల అత్యాదరమే కారణము.

శ్లో. 1 : అన్వయము : యేన తత్ప్రథమం ప్రేయం గోప్తుః పవ గృహే కృతం ఆత్మనః వధం ఆహర్తా అసౌ విహగతస్కరః క్వ ?

అర్థము : యేన=ఎవ్వనిచేత; తత్-ప్రథమం=అదియే మొదటిదైన; ప్రేయం = చౌర్యము; గోప్తుః + పవ = రాజుయొక్కయే; గృహే=మందిరమందు; కృతం=చేయబడినదో; ఆత్మనః=తనయొక్క; వధం=చావున; ఆహర్తా=తెచ్చుకొనుచున్న; అసౌ = ఈ; విహగ-తస్కరః = దొంగతనము; క్వ=ఎక్కడ.

“తత్ప్రథమం ప్రేయం”- అదియే మొదటి దొంగతనము. అనుభవముగల దొంగ రాజగృహమున చౌర్యమునకు పూనడు. అది తన ప్రాణము మీదికి వచ్చునని వానికి తెలియును. అదే మొదటిసారి దొంగతనముచేయుట అయిన వానికి పట్టుబడినచో ఫలితమెట్లుండునో తెలియదు.

పుట 123 : “లిఖన్ ఇవ ఆకాశం”- ఆకాశమును ఒరసికొనుచున్నట్లు. ఇది కిరాతి ఉద్వేగము. ఎఱ్ఱని మణితో ఆకాశమున గీతలు గీయుచున్నదాయన్నట్లు పక్షి మిక్కిలి ఎత్తున ఎగురుచున్నది.

శ్లో. 2 : అన్వయము : ముఖంబిత పేమసూత్రం మణిం బిభ్రత్ మండలచారశీఘ్రం అసౌ విహంగః ఆలాతచక్రప్రతిమం తద్రాగ రేఖావలయం తనోతి.

అర్థము : ముఖంబిత - పేమ - సూత్రం = ముక్కునుండి ప్రేలాడుచున్న బంగారు సూత్రముగల; మణిం = మణిని; బిభ్రత్ = చాల్చినదై; మండల-చార=శీఘ్రం=గుండ్రముగా దిరుగుటయందు వేగముగల; అసౌ-విహంగః=ఈ పక్షి; ఆలాత-చక్ర-ప్రతిమం=కొఱవిత్రిప్పటను పోలిన; తత్-రాగ - రేఖా-వలయం = ఆ మణియొక్క ఎఱ్ఱని గీతచేత నైన మండలమును; తనోతి=వ్యాపింపజేయుచున్నది.

“అపరాధీ కాసనీయః”- అపరాధి శిక్షార్హుడు. రాజు పక్షిని జూచుచు ‘ఏమిచేయవలెనో’ తోచని స్థితిలోనుండగా విదూషకుడు దీని యందు దయజూడవద్దు- అనుచున్నాడు. రక్షాచహారియైన పక్షిపట్ల రాజు మొదట కోపించియు దాని ఆకాశమండల సంచారముగాంచి సంహరించు తలంపుమానినాడు. మాంసఖండమని భ్రమించినది పాపము అని జాలిపడెనుగాబోలు. ఆయన దయార్థిహృదయుడని సూచన. ఉర్వశిని హరించిన కేశినే ఆయన వాయువ్యాస్త్రముచేత సముద్రమున త్రోయించెను గాని సంహరించలేదు. అపరాధులందును ఆయన ఎక్కువ కఠినుడుకాడు.

“ధనుర్గమ స్తావత్”- అపరాధిని నిర్దయగా దండించవలెనని విదూషకుడన్నపీడట, మణిని దక్కించుకొనుటకు మార్గాంతరము కానక రాజు విల్లు తెమ్మనెను.

“యవనీ”- యనస్త్రి. రాజు యొక్క ఆయుధములను భద్ర పఱచుటకు పాశ్చాత్య స్త్రీలను వినియోగించెడివారని తలంపవలెను. అట్లే రక్షాద్యాభరణ రక్షణమున కిరాతస్త్రీలు నియుక్తులు.

“కుణవభోజనః”- శవములను భుజించునది. చూచుచుండగనే గృధ్రము దక్షిణ దిగంతమునకు బోయినది. రాజునకు ప్రియమైన మణిని హరించినదని విదూషకునకు దానిపై కోపము. కనుకనే దానిని శవభోక్త యని నిర్దేశించుట.

లో. 8: అన్వయము: అసౌ ఖగః ప్రభావల్లవితేన మణినా అశోక స్తబకేన ఇవ దిక్కుఖస్య అవతంసకం కరోతి.

అర్థము: అసౌ-ఖగః=ఈ పక్షి; ప్రభా-వల్లవితేన = కాంతివిర తిమ్మచున్న; మణినా=మణిచేత; అశోక - స్తబకేన + ఇవ = అశోక పుష్ప గుచ్చముచేతవలె; దిక్ + ముఖస్య = దిక్కుయొక్క ముఖము నకు; అవతంసకం = కర్ణభూషణమును; కరోతి = చేయుచున్నది.

కాంతులు విస్తరించుచున్న మణి అశోకగుచ్చమువలె నున్నది. “రక్షా శోక స్తబక సమరాగః మణిః ఆయం” అని మొదట మణిని

చూచి నవ్వుడు రాజు తలంచెను. 'దిక్' స్త్రీలింగమగుటచేత-దిక్క నెడి స్త్రీయొక్క ముఖమునకు మణియనెడు అలంకరుచ్చ భూషణ మును కలిగించుచున్నట్లు పక్షితోచుచున్నది. ఇది రాజయొక్క శృంగారైకదృష్టి. దొంగయైన పక్షియందు రాజు శృంగారపురుషుని ఉత్పేక్షించుచున్నాడు.

పుట 124 : "బాణపథమతః క్రవ్యభోజనః"- అమాంసభోక్త బాణమార్గ మును దాటిపోయినది. అస్త్రమెంత దూరమైన పోగలదు కాని బాణము పోగల దూరమునకు పరిమితియున్నది. రాజు హృదయ మార్గవమును స్థాపించుటకు, ఉత్తర కథకు అవకాశము కల్పించుటకు కవి పక్షిని తప్పించుకొని పోనిచ్చెను.

శ్లో. 4 : అన్వయము : ఇదానీం పత్ర్రిణా దూరం నీతః మణి విశేషః న క్రం పరుషమనచ్చేదనంయుక్తః లోహితాంగః ఇవ అభాతి.

అర్థము : ఇదానీం = ఇప్పుడు; పత్ర్రిణా = పక్షిచేత; దూరం=దూరముగా; నీతః=నీసికొని పోయిన; మణి-విశేషః=ప్రత్యస్త మైనమణి; న క్రం=రాత్రియందు; పరుష-మన-చ్చేద-నంయుక్తః=దట్ట మైన మేఘ శకలముతో గూడిన; లోహితాంగః-ఇవ=అంగారక గ్రహమువలె; అభాతి=మెరియుచున్నది.

మబ్బు మటుగున మన్న ఎఱ్ఱని యంగారక గ్రహము ఎట్లు మినుకు మినుకు మనునో అట్లే మణికూడ దూరమునందుండి మినుకు మినుకు మనుచున్నది. పక్షి యసలే కనబడుటలేదు.

పుట. 125 : సాయంకాలము గూండ్లకు జేరు పశులలో ఈ రత్నము నభూరించిన పక్షిని వెదకవలసినదిగా నగర రక్షకునకు తెప్పమని కంచుకని బంపి రాజు కూర్చుండి ఆమణిని గూర్చియే ఆలోచించు చున్నాడు.

శ్లో. 5 : అన్వయము : విహంగ మాక్షిప్తే తస్మిన్ మణౌ మమ రత్నం ఇతి ప్రియత్వం నః సఖే! తేన సంగమనీయేన ప్రియయా సంగమితః అస్మి.

అర్థము : విహంగము + అక్షి ప్రే = పక్షిచే ఎగవెత్తికొనిపోబడిన; తస్మిన్-మదౌ = ఆ మణియందు; మమజ్ఞానాకు; రత్నం-ఇతి = రత్నము అని; ప్రియత్వం-న = ఆదరము కాదు; సఖే = సఖుడా; తేన-సంగమ నీయేన = ఆ సంగమనీయ మణిచేతనే; ప్రియయా = ప్రియరాతితో; సంగమితః = కలుపబడినవాడను; అస్మి = అయినాను.

“నను పరిగతార్థః అస్మి కృతః భవతా” - నీచేత ఈ యంశము ఇదివఱకే తెలియజెప్పబడితినిగదా. రాజు ఉర్రుత విరహితుడై గంధమాదనమున బడిన పొట్లన్నియు రహస్యముగనే యుంచెను. ఒక్క విదూషకునకు మాత్రమే చెప్పెను. కనుకనే ‘కిరాతి’ మణిని గ్రద్ద ఎత్తుకొని పోయెనని కేకలు పెట్టెనేకాని మణిపేరు చెప్పలేదు. దానికి ఆమణి సంగమనీయము అని తెలియదు.

శ్లో. 8 : అన్వయము. మార్గణతాం గతేన అనేన తే బలేన నిర్భిన్న తమః అపరాధోచితం ప్రాప్య వధ్యసః పతత్రీ సమౌలి రత్నః అంతరిజాత్ పతితః.

అర్థము : మార్గణతాం-గతేన = తాదత్వమున పొందింపబడిన; అనేన-తే-బలేన = ఈ నీయొక్క బలముచేత; నిర్భిన్న-తమః = చీల్చ బడిన శరీరముగలదై; అపరాధ + ఉచితం = నేరమునకు దగిన దానిని; ప్రాప్య = పొంది; వధ్యః = వధింపదగిన; సః-పతత్రీ = ఆ పక్షి; స-మౌలి రత్నం = శిరోరత్నముతో గూడినదై; అంతరిజాత్ = అకాలమునుండి; పతితః = పడినది.

రాజయొక్క బలము తాదత్వముపొంది పక్షిని సంహరించి వది. దానిని ప్రయోగించినచాని బలమువకు తాదము గుర్తు. ప్రయోగించినవాడు రాజు వీర్యమునకు గుర్తు. కంచుకి ఈ మాటలను రాజు వృత్తి కొఱకు స్తుతిగా పలికెను. నీవు తాదము ప్రయోగింప కున్నను నీ బలమే తాదమై ఈ పక్షిని వదగొట్టినది - కంచుకి పలికిన యీ వాక్యమున తాదార్థ్య మిమిడియున్నది.

“అగ్నికుద్గం ఏవం కృత్వా” - దీనిని అగ్ని కుద్గముచేసి పేటికలో నుంచుము. పక్షి రక్తముంటివ మణిని కంచుకి నీటితో

కడిగెను. అంతమాత్రము శుద్ధి చాలదు. శవభోక్త యంటుకొన్నది గనుక అది పవిత్రమైన మణి గనుకను అగ్ని శుద్ధి యవసరమని రాజు పలికెను. మణి ప్రభావము కంచుకి యెఱుగడుగదా.

పుట 126; “న తు మే వర్ణవిచారతనూ దృష్టిః” - తాదమునందు నామా తరము లున్నట్లున్నది కాని నా చూపు తరములను గుర్తించు శక్తి లేనిది అని వృద్ధ కంచుకి యమట స్వాభావికము. “తేనహి ఉపనయ శరం” - కనుకనే తాదమును దగ్గరకు తెమ్ము-అది ఎవ్వని తాదమో! రాజు దానిని స్పృశింపడు. “సావత్యతాం రూపయతి” - నామాతరములను జరుపుకొని రాజు తాను సంతానవంతుడనైతిని అన్న భావమును అభినయించును. అతని ఆలోచనను చూచి విదూషకుడు ‘ఏమిటి ఆలోచించు చుంటివి?’ అని ప్రశ్నించును.

శ్లో: 7: అన్వయము: అయం ఉర్వశీ సంభవస్య బలసూనో: ధనుర్భృత: ద్విషదాయుషాం ప్రహర్తు: కుమారస్య ఆయుష: తాదా.

అర్థము: అయం=ఇది; ఉర్వశీ-సంభవస్య = ఉర్వశీయందు జన్మించిన; బల-సూనో: = పురురవుని పుత్రుడైన; ధను: + భృత: = ధనుర్భారుడైన; ద్విషత్ + ఆయుషాం = శత్రువుల ప్రాణములను; ప్రహర్తు: = హరించునట్టి; కుమారస్య=చిరంజీవియైన; ఆయుష: = ఆయువుయొక్క; తాదా: = తాదము.

పుట. 127: “దిష్ట్యా సంతానేన వర్ణతే భవాన్” - అదృష్టవశమున నీవు సంతానముచే వర్ణిల్లుచున్నావు. విదూషకునకు ఇప్పుడు సంపూర్ణమైన తృప్తి కలిగినది.

దక్షిణ దిగంతమున దిరుగుచున్న వక్షిని ఆయువు తన తాదముతో కొట్టెను. ఆ తాద వేగముచేత తాదసహితమైన వక్షి వచ్చి ప్రతిష్ఠాన నగరమున బడినది. దానిని కంచుకి అప్పటి కప్పుడే తెచ్చెను. తాదము ప్రయోగించిన ఆయువుయొక్క బలము దీనిచే వ్యక్తమగును. పురురవుని వీర్యమువల్ల జన్మించిన ఆయువుయొక్క బలము పురురవుని బలమే. ‘మార్గదశాం గతేన తే బలేన’ అని కంచుకి యనిన మాట కిదియే అర్థము.

“అన్యత్ర నై మిషేయ స్రతాత్”- నై మికారణ్యమున గావించిన యాగమునదప్ప ఎచ్చటను ఎప్పుడును రాజు ఉర్వశిని విడిచి యుండలేడు. మఱి యీ కుమారుడెప్పుడు పుట్టెను. అప్పుడే పుట్టెనన్నమాట. యాగకాలమున రాజు దీక్షవహించియుండవలెను గనుక ఆయన ఉర్వశిని విడిచియుండెను. ఉర్వశి యందెంత యాసక్తుడైనను ధర్మకార్య నిర్వహణమునకు దానివల్ల ప్రతిబంధము కలుగనీయదు రాజు. ఉర్వశియందు గర్భలక్షణము లాయన కిన్నుడు కనబడలేదు. కాని ఇప్పుడాలోచించగా అల్పమైన సూచనలు గుర్తువచ్చినవి.

శ్లో. 8 : అన్వయము : కతిచిత్ అహాని కేవలం తస్యా వపుః ఆవిలపయోధ గ్రాగ్రం లవలీరల పాండురాననచ్ఛాయం అల సేఖణం అభూత్.

అర్థము : కతిచిత్-అహాని=కొద్దిరోజులు; కేవలం = కేవలము; తస్యా=ఆ మెయొక్క; వపుః=శరీరము; ఆవిల-పయోధర + అగ్రం = నల్లనైన కుచముల మొనలుగలది; లవలీ-రల-పాండుర + ఆనన = చాయం=వెన్నెలకీగె ఆకులవలె తెల్లనైన ముఖవర్ణము గలది; అలస-ఈ ఊడం=మందమైన కన్నులు గలది; అభూత్=ఆయెను.

ఏనాడో తాను గుర్తించియు విస్మరించిన గర్భలక్షణములను రాజు స్మరించుచున్నాడు. ఆ లక్షణములలో ముఖ్యమైన ఉదరవృద్ధి లేదు. “మానుషీ ధర్మం”- మానుషస్త్రిల గర్భలక్షణము లన్నియు దివ్యస్త్రిలయందు ఉండకపోవచ్చునని విదూషకుడు. దేవతాస్త్రిల ప్రవర్తనలు రహస్యములుగా నుండునుగదా.

“పుత్ర సంవరణే కి మివ కారణం”- గర్భచిహ్నములను రహస్యముగా అణచిపెట్టినది సరియే. కాని కుమారుని రహస్యముగా దాచియుంచుటలో ఉర్వశి యభిప్రాయ మేమైయుండును? అని రాజు తర్కించుచున్నాడు. దేవ రహస్యములను ఎవ్వడూహించ గలడు? సంకానము లేదని చింతించుచున్న నీకు ఆమెయందు సమర్థుడైన పుత్రుడు జన్మించినాడు. దానిని గూర్చిన వివరములను ఊహించుట అనవసరము అని విదూషకుడు. ఇది శుభవార్త కదా. ఉర్వశి దీనిని ఏల దాచియుంచినది? అని రాజు తిట్టాడు.

పుట 123 : “చాపహస్తేన కుమారేణ” - చాపముహస్తమున గల కుమారునితో కాపసి ప్రవేశించెను. ఈ ప్రవేశము సాధిప్రాయము. ధనుర్విద్యయందలి అత్యంతాభినివేశము సూచించును. “గృధ్రలక్ష్యవేధి అర్థనారాచః” - గ్రద్దను గుఱిచాచి కొట్టిన అర్థచంద్రబాణము ఎంత మూఢుడైనను విదూషకుడు కొన్ని సందర్భములందు చుట్టుకైన బుద్ధిగలవాడే. గ్రద్దను కొట్టి పడవైచిన అర్థనారాచము ఈ క్షత్రియ మాకురునిదే కాబోలు. ఈతడు నిన్ను మిక్కిలిగా పోలియున్నాడు అనుచున్నాడు. రాజునకును ఇట్లే తోచినది.

పుట. 129 : శ్లో. 9. అన్వయము . అస్మిన్ నివశితా మమ దృష్టిః కాష్ఠాయతే; హృదయం వాత్సల్యబంధి; మనసః ప్రసాదః; ఉజ్జితధైర్యవృత్తిః సంజాతవేపథుః; అంగైః ఏనం అదయం పరిరబ్ధం ఇచ్ఛామి.

అర్థము : అస్మిన్ = వీనియందు; నివశితా = ప్రసరించినట్టి; మమ = నాయొక్క; దృష్టిః = చూపు; కాష్ఠాయతే = కాష్ఠమయమగు చున్నది; హృదయం = హృదయము; వాత్సల్యబంధి = వాత్సల్యబద్ధము (అగుచున్నది); మనసః = మనస్సునకు; ప్రసాదః = ప్రసన్నత (కలుగుచున్నది); ఉజ్జిత-ధైర్య-వృత్తిః = విడువబడిన ధైర్య వ్యాపారముగలవాడనై; సంజాత-వేపథుః = పుట్టిన కంపముగల; అంగైః = అంగములతో; ఏనం = బీనిని; అదయం = నిర్దయముగా, గాఢముగా; పరిరబ్ధం = కేగలించుకొనుటకు; ఇచ్ఛామి = కోరుచున్నాను.

అల్లంత దూరమునుండియే ఈ అతనిని తన పుత్రుడని గుర్తించి కాగిలించుకొన నుచ్చిఘోషించెను. లేకలేక కలిగిన పుత్రసంతానము - విశేషించి యింత కాలము అజ్ఞాతముగానుండి నేడు ఆకస్మికముగా కనబడినాడు - ప్రాణపదమైన సంగమనీయ మణిని రక్షించి పెట్టినాడు. అట్టి పుత్రుని గాంచి రాజు వాత్సల్య పరవశుడైనాడు. కాష్ఠము రోమాంచము అను సాత్విక భావములు ఆ పారివశ్య లక్షణములు.

“జాత ! ప్రణమ తే గురుం” - బిడ్డా ! నీ తండ్రికి నమస్కరింపుము. ఊరికను బట్టియే శాపసి పురూరపుడే ఆయువు తండ్రియని గ్రహించెను.

“చావగర్భ మంజలిం కరోతి” - చావముతో కలిపియే అంజలి బంధించెను. ఇది శుక్రియ సంప్రదాయము.

పుట. 120 : శ్లో. 10 : అన్వయము : అయం మమ పితా, అహం అన్యః సుతః ఇతి శ్రుత్వా ఇదం హార్దం యది, ఉత్సంగవర్ధితానాం (సుతానాం) గురుషు కీదృశః స్నేహః భవేత్.

అర్థము : అయం=ఈతడు; మమ=నాయొక్క; పితా=తండ్రి; అహం=నేను; అన్యః=ఈతని యొక్క; సుతః=పుత్రుడను; ఇతి=అని; శ్రుత్వా = విని; ఇదం = ఈ, ఇట్టి, హార్దం-యది = ప్రేమయైనచో; ఉత్సంగ - వర్ధితానాం = ఒడిలో పెంపబడినవారికి; (సుతులకు); కీదృశః = ఎటువంటి; స్నేహః = ప్రేమ; భవేత్ = కలుగునో కదా.

“కి మపి నిమిత్తం అవేక్ష్య” - ఏదో జాతకాలిక కారణమును తలచి- పుట్టిన వెంటనే ఉర్వశి తన పుత్రుని రహస్యముగా తన చేతులందెరి ఉంచినదో శాపసికిని దెలియదు. వారిరువురకు గల స్నేహ బలమునుబట్టి శాపసి యడుగలేదు. ఉర్వశి చెప్పలేదు. తనకు పురూరపునివల్ల కలిగిన పుత్రుడని మాత్రము చెప్పెను.

“ధనుర్వేదే అభివీణి” - అన్ని విద్యలు నేర్చినాడు. ధనుర్విద్య యందు మాత్రము ఆరితేరినాడు. ఆశ్రమమందున్నను శుక్రియ కుమారోచిత సంస్కారములకు, విద్యాభ్యాసములకు లోపము కలుగలేదు.

పుట 121 : గృహీతామిషః కిం గృహ్లా - కూంసమును దెచ్చికొన్న గ్రద్ధ. ఆశ్రమచాసులు కూడ గ్రద్ధ ముక్కున వ్రేలాడుచుండినది మాంస ఖండమే యని భ్రమపడితి. ఆయువు కాణము తగిలి గ్రద్ధ చచ్చి యచ్చటవే పడలేదు. ఆ కాణముయొక్క వేగమువల్ల అచ్చటినుండి ముక్కున వ్రేలాడు మణితోసహా ప్రతిష్ఠానమున వచ్చిపడినది.

“రాజాన మవలోకయతి”-నిదూషకుడు రాజువంక చూచును. నేను ఊహించినమాట నిజమేయైనది చూచితివా యని ఆ చూపునకు అర్థము. “నిర్వాతయ హస్తన్యాసం”- నీ చేతియందలి న్యాసమును (రాచనిచ్చిన వస్తువును) అప్పగించివేయుము. ఆశ్రమ విరుద్ధచర్యలు ఆరంభించిన ఆయువును చ్యవనమహర్షి తక్షణమే వంపివేయగోరెను. పిల్లవాని పేరు చెప్పలేదు- హస్తన్యాసం’ అని యూరకుండెను. ‘నిర్వాతయ’- అన్న కర్తరి వ్రయోగమున సత్యవతికి గూఢముగా మందలించుకూడ కలదు. కనుక తక్షణమే ఆమె బయలుదేరి వచ్చినది. చ్యవనాశ్రమము ప్రతిష్ఠానగరమునకు మిక్కిలి చేరువనే యున్నదని తోచును. రాజు, విదూషకాదులు సంభాషించుచుండగనే కుమారుడు గ్రద్దను కొట్టుట, అది చ్యవననుకు రెలియుట, ఆయన యాజ్ఞాపించుట, తాపసి కుమారుని వెంటబెట్టుకొని రాజు దగ్గరకు వచ్చుట జరిగినవి. గ్రద్దను కొట్టుటకు తీసిన విల్లు చేతనుండగనే పిల్లవానిని తాపసి యట్లే తీసికొనివచ్చినది. కనుక రాజనగరమునకు ఆశ్రమము చాల చేరువనే ఉండవలెను.

“దేవీం ఉర్వశీం”- మహారాణియైన ఉర్వశిని- ఇతరు లెవ్వరును ఉర్వశిని ‘దేవి’ యవలేదు. “అహూయతాం ఉర్వశీ”- ఉర్వశిని పిలుపుము - రాజు ‘ఉర్వశీ’ అనెనే కాని ‘దేవీ ఉర్వశీ’ అనలేదు. ఔశినరీ విషయమున మాత్రము దేవీ శబ్దము తప్పక ప్రయుక్తమగును.

పుట 182: శ్లో: 11 : అన్వయము: సుతస్య స్పర్శః సర్వాంగీణః కిల; ఉప గతేన తేన తావత్ మాం చంద్రకరః చంద్రకాంతం ఇవ ఆహ్లాదయస్య.

అర్థము: సుతస్య = పుత్రునియొక్క; స్పర్శః = స్పర్శము; సర్వాంగీణః-కిల=సర్వాంగములకు సుఖము గలిగించునది కదా; ఉప గతేన=బాంధవదీన; తేన=దానిచే (ఆ స్పర్శచే); తావత్ = ఇప్పుడు, వెంటనే; మాం=నన్ను; చంద్రకరః=చంద్రకిరణము; చంద్రకాంతం=ఇవ=చంద్రకాంత శిలనువలె; ఆహ్లాదయస్య=సంతోష పెట్టుము.

చంద్రుని సంతతివారైన యిరువురకు చంద్రకిరణ చంద్ర కాంతములతోడి సామ్యము ఉచితముగా నున్నది. “అనందయ పితరం”. తండ్రిని ఆనందింపజేయుము - తాపసి యమమతి లేనిదే ఆయువు తండ్రికోరికను దీర్చుటకు సిద్ధపడలేదు. తానింకను తాపసి హస్తములందే యుంటినని ఆతనికి తెలియును. ఆతని వినయశీలత ముట్టిది.

రాజు జీవితమున సంగమనీయమణి ఎంతో ప్రాధాన్యము వహించినది. ఎడతానిపోయిన ఉర్వశిని ఆయనతో కూర్చినది. ఎచ్చటనో అజ్ఞాతముగానుండిన కుమారుని గూడ ఆయనతో కూర్చినది. ప్రయాసంగమమునకు, పుత్రసంగమమునకు గారడమైనది. నిర్వహణ సంతియందు గూడ వ్యాపించి సహకరించిన సంగమనీయమణి వృత్తాంతము ప్రకరీస్థానీయ మనదగును.

“అశంకిత! వందస్య” - నీ తండ్రి ప్రియస్థుడైన బ్రాహ్మణునకు నిశ్చంకముగా వంగనము చేయుము. అని రాజు ఆయువునకు చెప్పగా విదూషకుడు - శంక ఏల? ఆశ్రమమున వానరములను చూచినవాడేకదా! యనును. విదూషకుడు కురూపి యగుటేకాక తన కురూపమును గూర్చి తాపోటముగ చెప్పకొను స్వభావము గలవాడు కూడను

పుట. 138: “ఇత ఇతో దేవీ” - సంతానములేని రాజునకు ఉర్వశియందు సత్సంతానము కలుగుటచే కంచుకి ఆమెను “దేవీ” యని నలవామానముగా నిర్దేశించుచున్నాడు

“సంయమ్యమాన శిఖండకః” - ముడివేయబడుచున్న పిలకగలవాడు - తన పాద పీతమున గూర్చుండిన కుమారుని పిలకను రాజు వాత్సల్యముతో ముడివేయుచున్నాడు. ఆదృశ్యమును ఉర్వశి చూచినది. ఈ పిల్లవాడెవ్వడా యనుకొన్నది. పుట్టినప్పుడే తాపసి చేతిలో పెట్టినది. మరల చూడలేదు. గుర్తు పట్టరానంత పెద్దవాడైనాడు. సత్యవతిని జూడగా ఆతడు తన కుమారుడేయని స్మరణకు వచ్చినది. “మహాన్ ఖలు సంవృత్తః” - ఎంత పెద్దవాడైనాడు అనుకొన్నది.

శ్లో. 12: అన్వయము: త్వదాలోకనతత్పరా స్నేహప్రసూవ నిర్భిన్నం
స్తనాంకుకం ఉద్యహంతీ ఇయం తే జననీ ప్రాప్తా.

అర్థము: త్వత్ - అలోకన - తత్పరా = నిన్ను చూడుటయం
దానక్తి గతిది; స్నేహ - ప్రసూవ - నిర్భిన్నం = పుత్ర శ్రేహముచే
శ్రవించిన పొలచే అర్ధమైవ; స్తన + అంకుకం = స్తన వస్త్రమును;
ఉద్యహంతీ = పరించినది అయిన; ఇయం = ఈ; తే = నీయొక్క; జననీ =
తల్లి; ప్రాప్తా = వచ్చినది.

“ప్రకృద్గచ్ఛ మాశరం” - తల్లికి ఎదురేగుము - తల్లి దగ్గరకు
పోమ్ము అని కావసి చెప్పినవే అయ్యు అవని చేయును.

“భర్తుః ఐమమకా భవ” - భర్తకు ప్రేమపాత్రురాలవు
కమ్ము. కాకుంతలమున కణ్వుడును శకుంతల నిల్లే యాశీర్వాదించును.

పుట. 184: “పితరం ఆరాధయితా భవ” - తండ్రిని ఆరాధించువాడవు
కమ్ము - పుత్రునకు ప్రధానమైన ధర్మము వాచరింపుము అని
దీవించును.

“స్వాగతం పుత్రవత్త్యై” - పుత్రవంతురాలికి స్వాగతము
ఇదివరకు “ప్రియా” యనువాడు ఇప్పుడు “పుత్రవతి” యనుట
తనకు దెలియకుండ విషయమును దాచినదని సుకుమారమైన యధి
శేవము. తనకు ఎట్టకేలకు సంతతిని కూర్చి పెట్టినదని అభినందన.

“కవచ హరః” - కవచధారణ యోగ్యుడు. శరీర గౌర
వము, దార్ద్ర్యము చేకూరినవి. తండ్రికి సంగ్రామములందు తోడ్పడ
గలడు. కుమారుని తెచ్చుటకు రాజనకు తెప్పిన కారణము వేటు.
ఉర్వశికి తెప్పుచున్న కారణము వేటు. “భర్తుః నమతం” - ఉర్వశి
రహస్యముగా దాచిన పిల్లవానిని ఇప్పుడు అందరియెదుట అప్పగించి
వేయుచున్నది. ఉర్వశి రహస్యముగా ఏల దాచినదో కారణము
కావనికి తెలియదుగదా.

పుట. 185: “యది సత్యమేవ...” • పుట్టినవాటిమండియు సత్యవతి
వర్ణవే పెరిగిన అలవాటు ఐదుమువల్ల నన్నుగూడ నీవెంట దీసికొని
పోమ్ము అనుచున్నాడు. “ద్వితీయం అధానితుం తవ పమయః”

రెండవ ఆశ్రమమును ప్రవేశించుటకు నీకిది తరుణము - రెండవ ఆశ్రమము గార్వాస్థ్యము. ఆయువు వివాహయోగ్య వయస్సు వచ్చినవాడని యర్థమగును. కాని ద్వితీయాశ్రమమనగా రాజ్యాశ్రమము అని భావించుట యుక్తమని తోచును. పూర్వాశ్రమము మున్యాశ్రమము. ఋషికుమారులతో మెలిగితివి. రాజకుమారులతో మెలిగవలసిన తరుణమిది. క్రమముగా రాజ్షివి కాగలవు అని పురూరపుని భావము కావచ్చును.

“జాత! గురోర్వచన మనుత్థిత” - విద్వా! తండ్రిగారి మాట ప్రకారము నడచుకొనుము. ఈమాటకూడ అతనికి సత్యవతియే చెప్పవలెను

శ్లో. 18: అన్వయము; యః శిఖండకందూయనోపలబ్ధి సుఖా మదంతే సుప్రవాన్ తం జాతకలాపం మణికంఠకం శిఖనం మే ప్రేషయ.

అర్థము. యః=ఏది; శిఖండ-కందూయన - ఉపలబ్ధి-సుఖః= తోకను గోకుటవల్ల పొందబడిన సుఖము గలదై; మత్ + అంతే= నా యొడియందు; సుప్రవాన్=నిద్రించినదో; తం=ఆ; జాత-కలాపం= పుట్టిన పింఠముగల; మణికంఠకం=మణికంఠకమును పేరుగల; శిఖనం= నెమిలిని; మే=నాకు; ప్రేషయ=సంపుము.

సత్యవతి తన్ను తల్లిదండ్రులవద్ద విడిచిపోవుటకై తీసికొని వచ్చినదని ఆయువు ఎలుగడు. ఎఱిగియున్నచో ఆ నెమిలి పిల్లను తనవెంట తెచ్చికొని యుండెడివాడే. ఆశ్రమ జీవితమున సర్వ ప్రాణికోటియు నెట్లు భరన్పర ప్రేమతో జీవించునో తెలుపు నిట్టి సంఘటనలు కాశికాను శాకుంతలమున రమ్యముగా చిత్రించెను.

పుట 188: శ్లో. 14: అన్వయము: అమునా తన పుత్రేణ పౌలోమీసంఘ వేన జయంతేన పురందరః ఇవ అహం అద్య పుత్రిణాం అగ్రగః.

అర్థము: అమునా=ఈ; తవ=నీయొక్క; పుత్రేణ = పుత్రుని చేత; పౌలోమీ-సంఘ వేన=శచీదేవి కుమారుడైన; జయంతేన=జయం తునిచేత; పురందరః=ఇత = పురందరుడువలె; అహం = నేను; అద్య=

ఇప్పుడు; పుత్రికాం = పుత్రవంతులలో; అగ్ర్యః = అగ్రగణ్యుడను (అయితని).

“స్మృత్యా రోదితి”- తలంచుకొని యేడ్చును. పురందర శబ్దము విన్నంతనే ఉర్వశీకి తన కావవృత్తాంతము, ఇంద్రుడు తన్నను గ్రహించిన వృత్తాంతము గుర్తువచ్చెను ఆకస్మికముగా ఉర్వశీ రోదించుట చూచి రాజు ఆశ్చర్యముపొందెను.

శ్లో. 15 : అన్వయము : సుందరి ! వంశస్థితేః అధిగమాత్ మమ మహతి ప్రమోదే ఉపపన్నే (సతి) పీకోన్నత స్తన విసర్పిణిః అనైః ముక్తావలీ విరచనా పునరుక్తిం ఆనయంతి కిం ప్రరుదితా అసి.

అర్థము : సుందరి=సుందరీ; వంశ-స్థితేః=వంశప్రతిష్ఠయొక్క; అధిగమాత్ = ప్రాప్తివల్ల; మమ = నాకు; మహతి = గొప్పదైన; ప్రమోదే=ఆనందము; ఉపపన్నే-(సతి)=కలిగినదగుచుండగా; పీన + ఉన్నత-స్తన-విసర్పిణి=బలినైన ఎత్తయిన స్తనములందు వ్యాపించుచున్న; అనైః=కన్నీటిబొట్లచేత; ముక్తావలీ-విరచనా-పునరుక్తిం=ముక్తావలీ దండయొక్క కూర్పుయొక్క ద్వీరుక్తిని; ఆనయంతి = కల్పించుచున్నదానవై; కిం = ఏల; ప్రరుదితా = మిక్కిలి రోదించుదానవు; అసి=అగుచున్నావు.

“పుత్రదర్శనే విస్మృతాస్మి”- పుత్రుని జూచిన యానందమున ముందు మరచితిని కాని మహేంద్ర సంకీర్తనముచే గుర్తువచ్చి నా హృదయము దుఃఖపడుచున్నది.

పుట 187 : “వంశకరస్య ముఖం ప్రేక్షిష్యతే...” నీ యందు జన్మించిన వంశకరుడైన పుత్రుని యొక్క ముఖమును పురూరపుడు ఎప్పుడు చూచునో అప్పుడు నీవు నా సమీపమునకు దిరిగి రావలెను. ఇది ఇంద్రుని యాదేశమని యుర్వశీ తెలుపుచున్నది. “త్వయి దృష్ట సంశానో భవేత్” అని మాత్రమే ఇంద్రుడనెను. ఆ మాటకు సంశానము పొందినవాడని మాత్రమే అర్థము. కాని వంశకరుడైన కొడుకు పుట్టుటయేకాక వాని ముఖమును రాజు చూడవలెను అన్న యభిప్రాయము ఉర్వశీచేసిన చాళాన్యము. కనుకనే పుత్రుడు పుట్టి

నను వానిని దాచిపెట్టి తాను ఇంద్రుని దగ్గఱకు పోకుండ ఉర్యశి రాజుతో భోగించుచున్నది. ఇంద్రుడి సంగతి తెలిసియు ఉర్యశి పురూరపురి వరస్పర గాఢానురక్తిని మన్నించువాడై యూరకుండెను కాబోలు.

పుట 188 : “ఏతావత్ మే మహారాజేన సంవాసః”- నాకు మహారాజుతోడి సంవాసము ఇంతవఱకే ఉర్యశి పురూరపురి సంబంధము ‘సంవాసము’ మాత్రమే. అదియు ఇంద్రుని ఇచ్చాధీనము.

“సర్వే విషాదం రూపయంతి”- అందఱును విషాదము నభి నయింతురు. ఉర్యశి సంయోగమున రాజు సుఖముగా నున్నాడు. ఆమెవల్ల రాజవంశము నిలిచినది. భావి మహారాజు ఏర్పడినాడు. ఆమె వెడలిపోవుననగా అందఱు విచారము కలిగినది.

“సుఖవ్రత్యర్థితా దైవస్య”- దైవము యొక్క సుఖ విరోధిత్య మెట్టిదో!

శ్లో. 18 : అన్వయము : కృశోదరి ! సుతోవలక్ష్మ్యా ఆశ్వానీతస్యనామ మమ సద్యః త్వయా సహ ఆయం వియోగః; వ్రథమాశ్రవృష్ట్యా వ్యావర్తితాతపరుః; వృక్షస్య వైద్యుతః అగ్నిః ఇవ ఉపస్థితః.

అర్థము : కృశోదరి=కాళోదరి; సుత + ఉపలక్ష్మ్యా = పుత్ర ప్రాప్తిచేత; ఆశ్వానీతస్య - నామ = సంతోషించుచున్నంతలోనే; మమ=నాకు; సద్యః=వెంటనే; త్వయా-సహ = నీతో; ఆయం = ఈ; వియోగః=ఎడతాటు; వ్రథమ + అశ్ర-వృష్ట్యా=తొలి మేఘపు వర్షము చేత; వ్యావర్తిత + తాతప - రుః = తొలగింపబడిన ఎండతాధరల; వృక్షస్య=చెట్టునకు; వైద్యుతః=విద్యుత్సంబంధమైన; అగ్నిః-ఇవ = అగ్నివలె (పిడుగుపాటువలె); ఉపస్థితః=సంభవించినది.

నీ యెడతాటు పిడుగుపాటువంటిది. నిన్ను విడిచి నేను బ్రదుకజాలను అని రాజు వాపోవుచున్నాడు.

“అన్తానామబంధీ”- ఈ సంఘటనము ఇంకను దుస్సంఘటనలతో అనుబద్ధమై యుండును. నీవింక వల్కులము ధరించి తపోవనమునకు పోవలసియుండును. ఇది విదూషకునకు అనర్థమే.

“అవనిత కార్యాం” - కర్తవ్యము ముగించుకొన్నది. నీయందు పుట్టిన పుత్రుని ముఖమును పురూరపుడు దర్శించునంత వఱకు ఉండి తరువాత స్వర్గమునకు దిరిగి రమ్మని ఇంద్రుడు చెప్పెనుగదా. ఉర్వశి ఆవని ముగించుకొని వెడలిపోవుచున్నదని రాజు భావించునేమో యని యుర్వశి భయము. కావనశమున వచ్చి తనతో ఉండి కాపము తీరగనే పోవుచున్నది. నిజముగా నన్ను ప్రేమించినది కాదు అని రాజు భావించునని యుర్వశి యమమానము.

పుట. 189; శ్లో. 17: అన్వయము: సులభవియోగా వరవత్తా ఆత్మ ప్రయాణి కర్తుం న ప్రభవతి హి; భర్తు: కాసనే తిష్ఠ; తవ సూనౌ ఆయుషి న్యస్తరాజ్య: అహం అపి విచరిత మృగయాధావి వనాని ఆశ్రయిష్యే.

అర్థము: సులభ - వియోగా=సులభముగా వియోగము గలిగించు; వరవత్తా=పరాధీనత; ఆత్మ-ప్రయాణి=తనకు ప్రయములైన వానిని; కర్తుం=చేయుటకు; న-ప్రభవతి-హి=సమర్థము కాదు గదా; భర్తు: =ప్రభువుయొక్క; కాసనే=ఆజ్ఞ యందు; తిష్ఠ=ఉండుము; తవ=నీయొక్క; సూనౌ=పుత్రుడైన; ఆయుషి = ఆయువునందు; న్యస్త-రాజ్య: =ఉంచబడిన రాజ్యము గలవాడనై; అహం-అపి=నేనుగూడ; విచరిత-మృగ-యాధావి=విషముగా చరించు మృగ సమూహములుగల; వనాని=వనములను; ఆశ్రయే=ఆశ్రయింతును.

పురూరపుడు ఉర్వశిని చక్కగానే అర్థము చేసికొనెను. ఆమె తన్ను హృదయ పూర్వకముగా ప్రేమించుచున్నదని ఆయన యెఱుంగును. అయినను ఇంద్రునిమాట ఎల్లరకును శిరోధార్యము. ఉర్వశి ప్రభుకాసనము వనుష్ఠింపకుండ చేయుట ఆయన కిష్టము కాదు. రెండవ యంకమునందుకూడ “నాస్మి భవత్యో రీశ్వర వియోగప్రత్యర్థీ” - అనెను. పురూరపున కింతవఱకు ఉర్వశికావ వృత్తాంతము తెలియదు. ఇప్పుడు తెలిసినను ఆయన యభిప్రాయమున మార్చేమియు లేదు. ఆయువునందు రాజ్య మర్పించి తపోవనముల కేగ నిశ్చయించుటవల్ల ఆయన ఎంత రాగియో అంత విరాగి

యనియు, ఎంత భోగియో అంత త్యాగియనియు వ్యక్తమగుచున్నది.

“పుంగవధారితాయాం ధురి దమ్యం నియోజితం” . సమర్థమైన వ్యవధము ధరించిన భారమునందు కోడెదూడను నియోగించుట . దమ్యం=శిశింపదగ్గది, ఇంకను నేర్చుకొను దశయందున్నది. రాజ్యభారమంతయు తనపైనుంచి తండ్రి యప్పుడే వనములకు బోవుట యుక్తము కాదనుచున్నాడు ఆయువు.

శ్లో. 18 : అన్వయము : కలభః అపి సన్ గంధద్విషః అన్యాన్ గజాన్ శమయతి; భుజంగశిశోః విషం సుతరాం వేగోదగ్రం భవతి; తాలావస్థః అపి అధిపతిః భువం పరిరక్షితుం ఆలం; స్వకార్యసహః ఆయం భరః జాత్యా ఏవ వయసా న ఖలు.

అర్థము ; కలభః - అపి-సన్=గున్నయై యుండియు; గంధ-ద్విషః=మదగజము (భద్రజాతి గజము); అన్యాన్-గజాన్=ఇతర గజములను; శమయతి=జయించును; భుజంగ-శిశోః=పాము పిల్ల యొక్క; విషం=విషము; సుతరాం=మిక్కిలి; వేగ + ఉదగ్రం = తీవ్రతచే రారుణమైనది; భవతి=అగును; తాల + అవస్థః + అపి=పసి తనమందున్నవాడు అయినను; అధిపతిః=క్షత్రియుడు; భువం=భూమిని; పరిరక్షితుం=పాలించుటకు; అలం=సమర్థుడు; స్వకార్యసహః = తన కర్తవ్యమున సమర్థమైన; ఆయం-భరః=ఈ శక్తి; జాత్యా-ఏవ=పుట్టుక చేతనే (కలుగునుగాని); వయసా=వయస్సుచేత; న ఖలు=కాదుగదా.

పుట. 140 : “ఆయుషః రాజ్యాభిషేకః” . ఆయువుయొక్క పట్టాభిషేకము నకు ప్రయత్నములు చేయుడని అమాత్యులకు తెప్పము. పురూరపుడు ఉదామాత్రమును రాజ్యమునం దుండగోరుటలేదు. రాజ్యాజ్ఞను ఎల్లప్పుడు సంతోషముతో నిర్వర్తించు లాతవ్యుడు ఇప్పుడు దుఃఖితుడైనాడు. పురూరపునిపట్ల అందఱును అంత అనురక్తులు. ఆయన అంత ప్రజారంజకుడు.

“నిరత్రే విద్యుత్ సంపాతః” - మబ్బలేని యాకాశమున మెఱపు తీగెల సముదాయము. ఇది ఆకస్మిక సంఘటన. మేఘము లేని మెఱపులు గనుక శుభకూచన. పిడుగులై నచో ప్రమాదము. స్వర్గమునుండి ఏదో శుభము వచ్చుచున్న మూచన యిది.

శ్లో. 10 : అన్వయము : గోరోచనానికపింగజటాకలాపః శశికలామల వీతసూత్రః ముక్తాగుణాతిశయ సంభృత మండనశ్రీః (నారదుః) హేమప్రరోహః జంగమ కల్పవృక్షః ఇవ లక్ష్యతే.

అర్థము : గోరోచనా - నికష-పింగ-జటా-కలాపః=గోరోచనముయొక్క ఒరపిడి గీతలవలె పింగలవర్ణమైన జటలగుంపు గలవాడు; శశి-కలా-అమల-వీత - సూత్రః=చంద్రరేఖవలె స్వచ్ఛమైన జందెపు త్రాడుగలవాడు; ముక్తా-గుణ + అతిశయ-సంభృత-మండనశ్రీః=ముత్యాలదండలచే ఎక్కువగా సమకూర్చబడిన అలంకార సంపద గలవాడు; (ఈ నారదుడు); హేమ-ప్రరోహః=బంగారు కాళోపకాఖిలుగల; జంగమ-కల్పవృక్షః=ఇవ=నడయాడుచున్న కల్పవృక్షమూ యన్నట్లు; లక్ష్యతే=కనబడుచున్నాడు.

“జంగమ కల్పవృక్షః” - నడయాడుచున్న కల్పవృక్షము నారదుడు రాజునకు కదలి వచ్చుచున్న కల్పవృక్షమో యన్నట్లు కనబడినాడు. కల్పవృక్షము కోర్కెలనిచ్చు వృక్షము. అది రాజు కోర్కెలను తీర్చుటకు తనంత తాను నడచి వచ్చుచున్నది. ఆకస్మిక నారదాగమనము తప్పక శుభమును చేకూర్చును అన్న రాజు ఆకాంక్ష ఈ యుక్తేష్యయందు వ్యక్తమగుచున్నది.

“అర్హ్యం అన్తై” - ఈయనకు అర్హ్యము - రాజు మానసికత్వరను ఈ ఖండవాక్యము పట్టిచూపుచున్నది. దేవర్షికి అర్హ్యము దివ్యాంగనయైన యుర్వశి, రాజవత్ని స్వయముగా తెచ్చినది.

పుట. 141 : “విజయతాం” - వర్తిల్లుగాక అని ఆశీర్వచనము. మధ్యమ లోకపాలుడైన పురూరవునకు దేవర్షియైన నారదుడు ఆశీర్వచనము చేసినేకాని “విజయము విజయము” అని విజయభిము చేయలేదు.

“అవిరహితా దంపతీ భూయాస్తాం” - ఎడతాటులేని దంపతులు అగుదురుగాక ! ఇదియు ఆశీర్వచనమే. దేవర్షి వచనము గనుక అమోఘము. లాంఛనప్రాయమని చెప్పరాదు.

“అపి నామ ఏవం స్యాత్ !” - ఇట్లే యైనచో ఎంత బాగుగా నుండును ? తనము క్రిందటనే రాజునకు ఉర్వశితోడి కాశ్యప వియోగము వెంటనే అవశ్యము జరుగ వలసియున్నదని తేలినది. ఉత్తర తనమున దేవర్షి యాశీర్వచనము ఆ వియోగము జరుగదని సూచించుచున్నది. నిజముగ నట్లైనచో ఎంత బాగుగా నుండును అని రాజు ఆకాపూరితుడై నాడు.

“దౌర్వశ్యేయః ఆయుః ప్రణమతి” - రాజు ఆదేశించగా ఆయువు ‘ఉర్వశీ పుత్రుడు నమస్కరించుచున్నాడు’ అనెను. పురూరపుని పుత్రుడను అనలేదు. ఉర్వశి పుత్రుడను అనుటవల్ల ఇంద్రుని యాదేశము ప్రకారము ఉర్వశి స్వర్గమునకు పోవలసిన సమయము అని నారదునకు అవగతమగును.

“అయం విష్టరః” - ఈ యాసనము - విష్టరశబ్దము అసనమునకు ఆర్ష సంప్రదాయమున రూఢమైనది. నారదుడు విష్టరమున గూర్చుండి మహేంద్రుని సందేశమును తెలిపెను.

పుట 142 : “ప్రశావదర్శి” - దివ్యశక్తిచే చూడగలవాడు - ప్రతిష్ఠానమున ఆ తనమున జరుగుచుండిన సన్నివేశమును ఇంద్రుడు దివ్యదృష్టితో చూచెను. పురూరపుని వనగమనము అప నిశ్చయించుకొని నారదుని పంపెను.

“సురాసుర సంగరో భావీ” - త్రికాలద్రవ్యలైన మహర్షులు నిర్దేశించిన దేవాసుర సమరము జరుగబోవుచున్నది. యుద్ధములందు దేవతలకు చేదోడుగానుండు నీవు జీవించినంత కాలము ఉర్వశి నీకు సహధర్మచారిణియై యుండును. అని ఇంద్రుని సందేశము.

పురూరపుడు శస్త్రము ధరించి రాజ్యమం దుండవలెనన్నచో ఉర్వశి కూడ ఆయన వద్ద ఉండవలయును. ఉర్వశి కూడ ఆయనతో

ఉండవలెనని కాంచించుటయు ప్రభావ దర్శియైన యింద్రుడు గుర్తించెను. భరతముని యిచ్చిన నిరవధిక కాపము ఉండనే యున్నది. కనుక ఉర్వశీ పురూరవుల యావశ్యిక దాంపత్యమును ఇంద్రుడు నిర్ణయించెను. యుద్ధములం దిదివరకు తోడ్పడెనని ఉర్వశీని పురూరవున కిచ్చెను. ఇకముందు తోడ్పడునని యిప్పు డాయన వద్దనే ఉంచెను.

“త్వయి దృష్టసంతానో భవేత్”- అని యింద్రుడు అనాడు ఉర్వశీని ఆదేశించిన వాక్యమునందే పురూరవునకు ఉర్వశీ యందు వంశకరుడైన పుత్రుడు జన్మించునన్న యాశీర్వచనము ఇమిడి యున్నది. అది జరిగినది. ఇప్పుడు పంపిన సందేశమువల్ల ఉర్వశీ యాయనకు యావశ్యిక సహధర్మచారిణియైనది. దీనితో నాయకుడైన పురూరవునకు సమగ్రఫలము లభించినది. ఉర్వశీని పొందుదును, సంతానము పొందుదును అని రాజు సంకల్పించిన కార్యము నిర్వహింపబడినది. కనుక ఇది నిర్వహణ సంధి. ఆయువు లభిషేకము దాని సమాప్తి.

రాజునకు ఉర్వశీ లభించుటకు, ఆమెయందు వంశకరుడైన పుత్రుడు జన్మించుటకు ప్రధాన కారణము మహేంద్రుడు. ఆయన యీయనినో రాజునకు ఉర్వశీ లభింపదు. ఆయన యిచ్చుటకు కారణము రాజు దేవదానవుల యుద్ధములందు ఇంద్రునకు సహాయుడుగా నుండుట. తాత్కాలికమైన కారణము రాజు ఉర్వశీని కేళినుండి రక్షించుట. ఈ రెండవ కారణము ఉర్వశీ పురూరవుల పరస్పరానురాగమునకును హేతువైనది.

ఈ విధముగా జూచినప్పుడు విక్రమోర్వశీయము అను నామము ఈ నాటకమునకు సమంజసమని తేలును. పురూరవునకు ‘విక్రమ’ శబ్దము పరాక్రమార్థితమైన విరుదముగా నేర్పడును. విక్రమోర్వశీని సధికరించిన నాటకము గనుక విక్రమోర్వశీయము అగును. విక్రమముచేత లబ్ధయైన యుర్వశీ విక్రమోర్వశీ యగును. విక్రమోర్వశీని అధికరించి వ్రాసినది నాటకము విక్రమోర్వశీయ మగును. పురూరవుడు తన పరాక్రమముచేతనే మహేంద్రుని

యొక్కయు, ఉర్వశీ యొక్కయు హృదయములను ఆక్రమించి తత్పర్యవసానముగా ఉర్వశీని సహధర్మచారిణిగా పొందెను.

“పరవాన్ అస్మి దేవేశ్వరేణ”- దేవేంద్రునిచేత అస్వతంత్రుడను గావించబడితిని. పురుషాంతరవేత్తయైన దేవేంద్రుడు ఇచ్చిన యనుశాసనము నెవ్వరు కాదందురు. తాను వనగమనమునుండి విరమించుకొని, శస్త్రధారియై, యుర్వశీసహతుడై రాజ్యము చేయుట ఇంద్రుని యనుశాసనమువల్లనే అని రాజు గంభీరముగా, వినయముగా, మధురముగా పలికినాడు.

శ్లో. 20: అన్వయము: వాసవ! త్వత్కార్యం కుర్యాత్; త్వం చ తస్య ఇష్టం ఆచరే; సూర్య! అగ్నిం అగ్ని! చ సూర్యం తేజసా సమేధయతి.

అర్థము: వాసవ!-ఇంద్రుడు; త్వత్-కార్యం-నీయొక్క కార్యమును; కుర్యాత్-చేయవలెను; త్వం-చ = నీవును; తస్య = ఆయన యొక్క; ఇష్టం-ప్రియమును; ఆచరే = చేయవలెను; సూర్య! = సూర్యుడు; అగ్నిం = అగ్నిని; అగ్ని!-చ = అగ్నియు; సూర్యం = సూర్యుని; తేజసా-తేజముచేత; సమేధయతి-వృద్ధిపొందించును.

నీవు ఇంద్ర పరశంత్రుడవగుటయేకాదు ఇంద్రుడు త్వత్పరశంత్రుడు కూడను. ‘త్వత్కార్యం’-నీ కార్యమును-అనగా ఈ నాటకేతివృత్తమున నీవు బీజరాపమున గావించిన యారంభమును ఫలించేయు కార్యమును- ఇంద్రుడు చేయవలెను. ‘తస్య ఇష్టం’-ఆయనకు ప్రీయమును- ఉర్వశీ సహతుడై రాజ్యము చేయుచు దేవదానవ సంగ్రామములందు దేవతలకు తోడ్పడుచు ఉండవలెనన్న కోరికను. నీవు ఆచరించవలెను.

ఇంద్ర పురూరవుల సంబంధము సూర్యాగ్ని సంబంధమువంటిదని ఉపమానము వ్యక్తము చేయుచున్నది. సూర్యునివల్లనే అగ్ని తేజస్సు పొందును. ఆ తేజస్సును మరల సూర్యునకే అర్పించును. త్రిలోకపాలకుడైన ఇంద్రుని యంశమే మధ్యమ లోకపాలకుడైన పురూరవుడు.

పుట. 148 : “యోవరాజ్యాభిషేకః” . ఆయువుయొక్క యోవరాజ్యాభిషేక సంభారములను ఇంద్రుడు స్వయముగా పంపెను. వానిని నారదుని వెంట రంభాదులు కొనివచ్చిరి. ఇంత్రాను కాసనమున రాజు వనగమనము విరమించినచో ఆయువునకు యోవరాజ్యాభిషేకము జరుగును. రాజు నిశ్చయము తేలునంత వఱకు రంభాదులు అదృశ్యముగా నుండిరి. అప్పుర స్సంభూతుడైన ఆయువునకు యోవరాజ్యాభిషేక సంభారములు స్వర్గమునుండి వచ్చుటయు, వానిని రంభాద్యవృక్షసలు కొనివచ్చుటయు, స్వర్గమునుండి తేలిదిన యభిషేక జలమును నారదమహర్షి స్వహస్తములతో యువరాజు శిరస్సున అభిషేకించుటయు పరమోచితముగా, వైభవోపేతముగా నున్నది. కాని ఈ సందర్భమున కవి చిత్రలేఖను ప్రవేశపెట్ట కుండుట అన్యాయము. ఉద్యమి యానందమున పాలుపంచుకొనుటకు ఆమెకంటె యోగ్యులెవరు ?

ఆయువునకు రాజ్యాభిషేకము పురూరపుడు సంకల్పించెను. అది భంగము కాలేదు. ఇంద్రుని యిష్టము ననుసరించి కొంచెము మారి యోవరాజ్యాభిషేకమైనది. పురూరపుడు సర్వదా సంకల్ప సిద్ధుడు.

పుట. 144 : “కులధురంధరో భవ” . మంజోద్ధారకుడవు కమ్ము. ఇది తండ్రి యాశీర్వచనము. “పితూ ఆరాధయితా భవ” . తండ్రిని ఆరాధించు వాడవు కమ్ము. ఇది తల్లి యాశీర్వచనము. “అయుష్మాన్ పథి” - ఆయుష్మంతుడవై వర్తిల్లుము; “స్వప్తి భవతే” నీకు మేలగుగాక. ఇవి నారదమహర్షి యాశీర్వచనములు. యువరాజున శింతకంటె కావలసిన దేమున్నది.

నేపథ్యమునుండి యిరువురు వైకాళికులు యువరాజునకు జయము వలుకుచున్నారు.

శ్లో. 21 : అన్వయము : బ్రహ్మణః అమరమునిః అత్రః ఇవ, అత్రేః ఇందుః ఇవ, శిశిరాంశోః బుధః ఇవ, తోధనస్య దేవః ఇవ త్వం లోక

కాంతై : గుడై : పితు : అనురూపః భవః అతిశయిని తే వంశే
ఆశిషః సమాప్తా పవ.

అర్థము : బ్రహ్మణః బ్రహ్మకుః అమరమునిః దేవర్షి యైనః
అత్రిః-ఇవ = అత్రివలె; అత్రేః-అత్రకి; ఇందుః-ఇవ=చంద్రుడువలె;
శిశిరాంశోః=చంద్రునకు; బుధః-ఇవ=బుధుడువలె; బోధనస్య=బుధు
నకు; దేవః-ఇవ=మహారాజువలె; త్వం=నీవు; లోక-కాంతై =లోకము
నకు ఆహ్లాదకరములైన; గుడై =గుణములచేత; పితుః=తండ్రికి;
అనురూపః=సవ్యకుడవు; భవ = కమ్ము; అతిశయిని=ఉత్కృష్టమైన;
తే=నీయొక్క; వంశే=వంశమునందు; ఆశిషః=ఆశిష్యులు; సమాప్తాః-
పీవ=సంపూర్ణము లయినవికదా.

“కల దురంధరో భవ” - అన్న పురూరపుని ఆశీర్వచనము
విస్తరించి ప్రథమ వైశాలికుడు కైవారము చేసినాడు. నీ వంశ
మందలివారందరు పూర్ణకాములు. నీవును అట్లే యగుదువుగాక.

శ్లో. 22 : అన్యాయము : ఉన్న కానాం పురస్తాత్ స్థితే అస్మిన్ తవ పితరి,
స్థితిమతి అనాకంప్యదై ర్యే త్వయి చ విభక్తా రాజ్యలక్ష్మీః హిమవతి
జలధౌ చ వ్యస్తతోయా గంగా ఇవ ఇదానిం అధికతరం రాజతే.

అర్థము : ఉన్న కానాం=ఉన్నకులయొక్క; పురస్తాత్=అగ్ర
మున; స్థితే=ఉన్న; అస్మిన్=ఈ; తవ = నీయొక్క; పితరి = తండ్రి
యందును; స్థితిమతి=మర్యాదాపాలకుడవు; అనాకంప్య - దై ర్యే =
విశ్రమైన ధీరతగలవాడవునై న; త్వయి=చ=నీ యందును; విభక్తా=
విభజించబడినదై ; రాజ్యలక్ష్మీః=రాజ్యలక్ష్మి; హిమవతి=హిమవంతుని
యందు; జలధౌ=చ=సముద్రమునందును; వ్యస్త-తోయా=విభక్తమైన
జలముగల; గంగా + ఇవ=గంగానదివలె; ఇదానిం = ఇప్పుడు; అధిక
తరం=మరింత ఎక్కువగా; రాజతే=శోభిల్లుచున్నది.

“పితు రారాధయితా భవ” అన్న ఉర్వశి యాశీర్వచనమును
విస్తరించి ద్వితీయ వైశాలికుడు కైవారము చేసినాడు. “పుంగవ
ధారితాయాం” అన్న ఆయువు మాటను స్మరింపవలెను. రాజు వన
గమనమునకు సిద్ధముగానున్నాడు. కుమారుడు అప్పుడే గురుకులము

నుండి వచ్చినాడు. రాజ్యభారమును సంపూర్ణముగ నెవ్వరును మోయు స్థితిలోలేదు. ఇక్కరు వంచుకొన్నచో ఇవ్వరకు సుఖము.

'ఉన్నతానాం' అన్న విశేషణము రాజునకు, హిమవంతునకు సమానము. 'స్థితిమతి' 'అనాకంప్యదైర్యే' అన్నవి ఆయువునకు, సముద్రునకు సమానములు.

పుట 145 : "శ్రేష్ఠమాతరం అభివందస్వ" — పెదతల్లిగారికి అభివాద మొనర్చువు రమ్ము అని ఉర్వశి కుమారుని చేయిపట్టుకొని బయలు దేరును. ఇది యుర్వశి యుచితజ్ఞత. పట్టపురాణి యన్నట్లే ఆమెయు యుర్వశియు ప్రీతిబంధముతోనుండిరి. "తిష్ఠ" అగుము. సమయము వచ్చినప్పుడు ఆమెవద్దకు పోవచ్చును అని నారదుడు వారించినాడు. తృతీయాశ్రమము నడుమ నిష్క్రమించిన రాణి భూమికను మరల ప్రవేశపెట్టుటగాని, ఉర్వశి పుత్రునితో కలిసి నేపథ్యములోనికి పోయి తిరిగి ప్రవేశించుటగాని ప్రయోగ దృష్ట్యా అనవసరమని పరిహరించుటకు నారదుని వాక్యము. పెదతల్లిమాట ఉర్వశి ఎత్తుటయే చాలును.

శ్లో. 28 : అన్వయము : తే అత్యుత్తమ ఆయుషః యౌవరాజ్య శ్రీః మరుత్వతా నై నాపత్యే అభిషిక్తం మహాసేనం స్మారయతి.

అర్థము : తే=నీయొక్క; అత్యుత్తమ=పుత్రుడైన; ఆయుషః=ఆయువు యొక్క; యౌవరాజ్య - శ్రీః = యువరాజత్వ వైభవము; మరుత్వతా=ఇంద్రునిచేత; నై నాపత్యే = సేనాధిపత్యమునందు; అభిషిక్తం=అభిషేకింపబడిన; మహాసేనం=కుమారస్వామిని; స్మారయతి=తలపించుచున్నది.

కుమారస్వామివలె నీ పుత్రుడు గూడ దేవసేనలను రక్షించు గాక. నీవు ఇంద్రుని విజయసేనాముఖమున నిల్చినట్లే నీ పుత్రుడును నిల్చుగాక అని స్మరణాలంకారముచే ఆశీర్వచన ధ్వని.

"కింతే భూయః పాకశాసనః ప్రియంకరోశు" — పాకశాసనుడు నీకు ఇంకను ఏమి ప్రియము చేయవలయును. ఇంతవరకు రాజునకు జరిగిన ప్రియములన్నియు ఇంద్రుడు చేసినవే.

పుట 148 : “యది మే ముష వాప్రసన్నః”- ఇంద్రుడు నాకు ప్రసన్నుడైనచో ఇంతకంటె ఇంకేమి కోరుదును. ఆయన ప్రసన్నుడై యుండుచే చాలును. కోరనవసరము లేకుండగనే సర్వాభీష్టములు ఆయనయే నెరవేర్చును. అయినను ఇట్లుగుగాక.

“భరతవాక్యమ్”- భరతుని వాక్యము. భరతులనగా నటులు. నటులందరు భరతుని సంతతివారే. ఇచ్చట భరతుడు అనగా ప్రధాన నటుడు. వాటకారంభమున మంగళాచరణరూపమైన నాంది, తరువాత ప్రస్తావన నటులచే నిర్వహింపబడును. అనంతరము పాత్రములు ప్రవేశించి నాటకము నిర్వహించును. వాటకాంతమున మరల ప్రధాన నటుడు ఆశీర్వాచనరూపమైన మంగళాచరణము చేయును. భరత వాక్యమును పురూరవ పాత్రధారియే వఱించునుగాని పురూరవుడుగా కాక నాయక పాత్రధారియైన ప్రధాన నటుడుగా వఱించును. ఇందలి యాశీర్వాచనము లోకమునుద్దేశించి చేయబడును.

శ్లో. 24 : అన్వయము : పరస్పర విరోధిన్యోః శ్రీ సరస్వత్యోః ఏకసంక్రయ దుర్లభం సంగతం సతాం భూతయే సదా అస్తు.

అర్థము : పరస్పర-విరోధిన్యోః = పరస్పరము విరోధించునట్టి; శ్రీ-సరస్వత్యోః = లక్ష్మీ సరస్వతుల యొక్క; ఏక-సంక్రయ-దుర్లభం = ఏకాశ్రయమున దుర్లభమైన; సంగతం = సాంగత్యము; సతాం = సజ్జనుల యొక్క; భూతయే = కల్యాణముకొఱకు; సదా = ఎల్లప్పుడును; అస్తు = అగుగాక !

విద్యావంతులకు ధనలాభము, ధనవంతులకు విద్యాలాభము కలిగి సజ్జను లెల్లరు సర్వదా ధనవంతులు, విద్యావంతులునై సుఖింతురు గాక యని మహాకవి కాశిదాసుని మంగళా కాసనము.

(అందఱు నిష్క్రమింతురు)

ఇది పంచమాంకము

ఇతి శివమ్.

ప్రకరణోచిత వ్యాఖ్యకు ముఖ్యములైన వాక్యములు

ప్రథమాంశము :

సదృశం ఖలు సోమాదేకాంతరస్య.
ఉపకృతం ఖలు దానవైః ।
అభిజాతం ఖల్వస్య పచనం
అథవా చంద్రాదమృతమితి క్షిప్రతాత్పర్యం
దత్తఫలో మే విషమావతారః
అనుత్సేకః ఖలు విక్రమాలంకారః
అహోను ఖలు దుర్లభాభినివేళీ మదనః
వసుధాధరకందరాద్విసర్పి ప్రతిశబ్దోఽపి హరేర్పిత త్తి నాగాన్

ద్వితీయాంశము :

భవతా దివ్యరసాభిలాషితా చాతకప్రవతం గృహీతం
ఈర్ష్యశపవ తవాభినివేళో భవతు
అతిస్నేహః ఖలు కార్యదర్శి
కిం పున రానుష్యం విడంబ్యతే
న పునః పర్యాప్తం హృదయస్య
నాస్త్యగతి ర్మనోరథానాం
నను ప్రథమం మేఘరాజిర్దృశ్యతే, వశ్యాద్విద్యుల్లతా.
వైయర్థ్యమివ చక్షుషః సంప్రతి
సర్వత్ర ప్రమాదీ వై ధేయః
దురాగత మిదానీం సంవృత్తం
లోత్రేణ గృహీతస్య కుంభీరకస్యాస్తి వా ప్రతిపచనం
అశ్వా సితః పికాచోఽపి భోజనేన
న ఖల్వక్షిదుఃఖతో అభిముఖే దీప్తిభాం సహతే
తప్తేన తప్త మయసా ఘటనాయ యోగ్యం
విచిత్రా రృతే నాన్య దుత్సుకస్య శరణమస్తి

తృతీయాంకము :

భవితవ్యతానువిధాయీ సింద్రియాణి
 సర్వత్రౌదరికస్య అభ్యవహరమేవ విషయః
 అదక్షిణం సంద్రిగే మే హృదయం
 సాధు, అనూయాపరాబ్జుఖం మంత్రికం
 నోచ్ఛ్వసితి తవనకిరణై శృండ్రస్యైవాంకుభిః కుముదం
 అనుగ్రహః ఖలు, నోవరోధః
 అన్య సంత్రాంతప్రేమాణో నాగరికా అధికం దక్షిణా భవంతి
 న యుక్తం సుఖాపితం ప్రత్యాచరితుం
 చిన్నహస్తో మత్స్యే వలాయితే నిర్విణ్ణో ధీవరోభణతి
 ధర్మోమే భవిష్యతి

కథ మిహైవ యువయో రస్తమితః సూర్యః
 అనిర్దేశ్య సుఖం స్వర్గః కస్తం విస్మారయిష్యతి
 అహో విరుద్ధార్థ సంపాయితా ఈప్సిత లాభోనామ
 యదేవోపనతం దుఃఖాత్ సుఖం తద్రసవత్తరం
 విఘ్నత సమాగమ సుఖో మనసిజః శతగుణీభవతి
 సర్వః కల్పే వయసి యత తే లబ్ధ మర్థాన్ కుటుంబీ

చతుర్థాంకము :

దూరాదూధః ఖలు ప్రణయోఽసహనః
 నాస్తి విధే రలింఘనీయం నామ
 న తాదృశా ఆకృతివిశేషాః చిరం దుఃఖభాగినో భవంతి
 పథావృత్త భాగధేయానాం దుఃఖం దుఃఖానుబంధి
 రాజా కాలస్య కారణం
 విహంగమేషు పండితా జాతి రేషా
 అనిర్వేదప్రాప్యాణి శ్రేయాంసి
 పరిభవాస్పదం దశావిపర్యయః
 ప్రభుతా రమణేషు యోషికాం సహ భావస్థలితా న్యవేక్షతే

మహాదేవి వరదుఃఖం శీతలం సమ్యగాహుః
స్వార్థాత్సతాం గురుతరా ప్రణయిక్రియైవ

వంపమాంకము :

అవరాధీ కాసనీయః
యావన్నియోగ మశూన్యం కరోమి
లో దేవరహస్యాని తర్కయిష్యంతి
ప్రభావనిగూఢాని తాసాం చరితాని
ఉత్సంగవర్ధికానాం గురుషు భవేత్ కీదృశః స్నేహః
అహో సుఖ ప్రత్యర్థికా దైవస్య
నార్హతి తాతః పుంగవధారితాయాం ధురి దమ్యం నియోజయితుం
న ఖలు వయసా జాతై వ్యవాయం స్వకార్యసహో భరః
కిం ను ఖలు నిరత్రే విద్యుత్సంపాతః
అహో శల్యం మే హృదయా దపనీతమివ
అతిశయిని సమాప్తాః పంశ ఏవాశిష్యస్తే
న హి సులభ వియోగా కర్తు మాత్మప్రియాణి ప్రభవతి పరవత్తా
సాధారణ ఏషోఽభ్యుదయః
సంగతం శ్రీసరస్వతోః భూతయేఽస్తు సదా సతాం

మూచన : ప్రకరణోచితవ్యాఖ్య రచింపవలసిన విధము :

వాక్యము ఏకవిరచించిన ఏ గ్రంథము నుండి గ్రహింపబడినది,
ఏ సందర్భమున, ఎవరు, ఎవరితో, ఏ యభిప్రాయముతో పలికినది
ప్రాయవలెను. పద్యభాగమైనచో ఛందస్సు వివరింపవలెను. అలంకార
మున్నచో పేర్కొనవలెను. వాక్యమువల్ల వ్యక్తమగు శీలమును
తెలుపవలెను.

ముఖ్యములైన ప్రశ్నలు

1. కాళిదాసుని ప్రకృతివర్ణనలు
2. కాళిదాసుని కవితా లక్షణములు
3. కాళిదాసుని శైలి- సంభాషణ చమత్కృతి
4. విక్రమోర్వశీయ నాటక నామసార్థకృము
5. నాల్గవ యంకము యొక్క విలక్షణత
6. మూడవ యంకము యొక్క ప్రాధాన్యము
7. సంగమనీయమణి ప్రాముఖ్యము
8. పురూరవుని శీలము
9. ఉర్వశి శీలము
10. విదూషకుని లక్షణములు, శీలము
11. అర్థోపక్షేపకముల లక్షణములు - సమన్వయము
12. నాంది, ప్రప్తాపన, సూత్రధారుడు, భరతవాక్యము
13. విక్రమోర్వశీయమున ప్రధానరసము
14. విక్రమోర్వశీయము - ఇతివృత్త నిర్వహణము
15. విక్రమోర్వశీయమున పరోక్షముగా నుండి ఇంద్రుడు నిర్వహించిన కార్యము.

మా సోల్ డిస్ట్రిబ్యూషన్ గ్రంథములు

1. ప్రాజ్ఞాన్నయ యుగము	7-50
డాక్టర్ డి.కాకర్ల వేంకటాచార్యుని	
2. నన్నయ భారతము	10-00
3. ఆంధ్రనాటక పితామహుడు	8-50
4. ఆంధ్ర వాఙ్మయ చరిత్రము	3-50
5. ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము	15-00
శిరోమణి చలమచర్ల రంగారావులు	
6. అచోబరి పండితీయము	16-00
శ్రీ చలమచర్ల రంగారావులు, అమరేశం రాజేశ్వరశర్మ	
7. తెలుగు జానపద గేయ సాహిత్యము	15-00
డాక్టర్ బి. రామరాజు	
8. నాట్యశాస్త్రము	25-00
డాక్టర్ పి. యస్. ఆర్. అప్పారావు	
9. తెలుగునాటక వికాసము	20-00
10. సారస్వత నవనీతము	5-00
శ్రీ దేవులపల్లి రామానుజరావు	
11. భారతోపన్యాసములు	5-00
12. వాఙ్మయ వ్యాసమంజరి	8-00
శ్రీ నేలటూరి వెంకటరమణయ్య	
1-50	
శ్రీ కొమరవోలు వెంకటసుబ్బారావు	
గీర్వాణ/రక్షాగ్రంథము	2-00
కృత్తివాసపీఠములు	

మా ఇతర ప్రచురణములు

అంధ్రదేశ చరిత్ర సంగ్రహము 3-00

మల్లంపల్లి సోమశేఖరశర్మ

అమరశ్రీ 2-00

కొమరవోలు వెంకట సుబ్బారావు, బి. ఏ.

హర్ష చరిత్రము 1-3 ఉచ్చాసములు (అంధ్ర టీక) 5-00

శిలాక రఘునాథశర్మ, ఎమ్. ఏ.

(అచ్చులొ సున్నవి)

కిరాతార్జునీయము 3-4 సర్గములు (అంధ్ర టీక) 2-50

పంచతంత్రము - మిత్రలాభము (అంధ్ర టీక) 2-50

డాక్టర్ పాటిబండ్ల మోదకశర్మ

ఉస్మానియా యూనివర్సిటీ పరిశీలకు నిర్ణయించబడిన

పాఠ్య గ్రంథములన్నియు

మా వద్ద లభించును.

శ్రీ పరమేశ్వర పబ్లికేషన్సు

చిక్కడపల్లి - హైదరాబాదు-20